

ГУРТУЛАНЫ БЕРТ

САЙЛАМАЛА

*Хапарла
бла
повесть*

I
ТОМУ

НАЛЬЧИК · 1992

ХАПАРЛА

Гуртуев Б. И.

Г Избранное: Рассказы и повесть, Том 1.— Нальчик:
Эльбрус, 1992.— 376 с.

ISBN 5-7680-0628-1

В первую книгу двухтомного собрания сочинений одного из старейших представителей балкарской литературы народного писателя Кабардино-Балкарии Берта Гуртуева вошли широко известные читателю прозаические произведения.

Б $\frac{4702100100-074}{M125(03)-92}$ 31-92

ISBN 5-7680-0628-1

© Б. И. Гуртуев, 1992

ЖАШАУНУ КЪЫЛАНЧЛАРЫ

Бу таурух озгъан заманы юсюнденди. Болса да кесини жамауат магъанасын тас этмегенди. Алайды да, окъучум, тынгылар болсанг, айтып башлайым.

Отузунчу жыллада элде бириккен мюлк къураугъа да, халкъны культурасын кетюрюуге да бек уллу эс бурулуп болгъанын эндиги жаш тѣлю асламында да хапарладан, киноладан биледи. Мен а кесим кѣргенме. Ол ишлеге кѣп кере къолумдан келген болушлукъланы эте тургъанма. Бир бѣлек замандан сора бизни тау элде хауа чыракъла жанадыла, радио эрикмей сѣлеше башлайды. Эл Советни юйюню арбазыны адамы межгит аллында ныгъышдан эсе иги кесек кѣпдю. Алай ала, жыйылып, оноугъа тынгылап, бирер жумушха жайылып кетедиле. Жалан да, бир уллу ишни тындырып ючюн оюм, даулаш барады. Ол да сход болады. Андан сора да эл Советни таматасын кюнде-кюнде да кѣре туруу кесине борч болгъан сунганла бардыла. Аны ауазын эшитиу да кеслерине хычыуун кѣрюнгенле аз туююдюле. Ол къужур ауазлы кимди? Ол намысын эл бийикге кетюрген Мухарбекди. Аны атасы, тамата къарындашы да акъ аскерчи кадет Серебряковну азабындан ѳлгендиле. Мухарбек Совет власть ючюн жан берген юйюнденди. Жарлы халкъ аллайны суймей къалай къояр эди? Былай, тюз кѣз бла къарагъанда да, чырайсыз адам да туююдю. Жууаш кѣрюнеди, махтанчакъ да, ачы тилли да туююдю. Артыкъ омакъ да кийинмейди. Юсю-башы сыйдамды, тазады. Аягъында, онгаракъ да болгъан, чурукъ жау сюртюлюп, щѣтка бла тазаланган, жылтыраукъ къара хром чурукълары, башында мор бѣркю, гуппурсырт бурнуу тубюнде чубур къара мыйыкълары, таза жюлюнген сакъалы да аны жукъа бетин бютюн да арыкъ кѣргюзтедиле. Къара кишмир галифелери, атлагъаны сайын, жумулуп-жумулуп тюзеледиле. Самовзвод наганыны тогъайлы сабы къара сахтиян хомпрадан къарай, кюмюш билеулю кавказ бел бауун Мухарбекни онг жан сюегине тюшпюрюп турады. Болса да къама, наган не да башха керох тагъып айланыу къуру

анга тѣре туююдю. Артыгъыракъ да элде жамауат ишге къатышханла сауутсуз жюрюмейдиле. Ол угъай, сюрюучюле окъуна тюрлю-тюрлю къыралла чыгъаргъан ушкок-ла, керохла да жюрютедиле. Алай хар бири да жюрютюрге эркинлик къагъытла алыпдыла. Эл Советни таматасын а — несин айтхын! Эл школда сабийлени окъутхан устазланы окъуна беллеринде — къамалары, жанларын да — керохлары.

Ма школну директору Нажимуддинни уа бир кѣрчю! Аны бою Мухарбекден алашаракъ, ол — къара шинли, бу уа сары шинли болгъанлыкъгъа, кийиниу формасы, сауут жюрютюую да Мухарбекден кем туююдю. Жалан Нажимуддин галифеси болмагъан кенгбухчакъ кѣнчек бла сары бетинкала, сора, мор угъай, кѣк бухар бѣрк киеди. Аны ючюн болур, бир къауум адамла алагъа «Морбѣрк» бла «Кѣкберк» атагъан эдиле.

Нажимуддин да бу элли жашды. Намысы жюрюген адамды. Аны атасы да революция ючюн, халкъ насыбы ючюн жоюлгъанды. Мурдар Серебряков Мухарбекни атасын, къарындашын ѳлтюргенде, ала бла бирге, илишан этип, жойгъанды. Алайды да, Мухарбекни бла Нажимуддинни жашау къадарлары бир кирик эди. Ол да революционер юйюнден, бу да аллай юйюнден эди. Баям, аны ючюн болур эди ансы, была экиси да, бир анадан туугъан эгиз къарындашла кирик, бир бирлерине бек халал эдиле. Халкъ айтыуда жюрюгенича, экиси да бир чапыракъгъа тюкюре эдиле, бир къабынны эки тенг этип ашай эдиле, ким да сукъланырча, алапат татлы жашай эдиле. Мухарбек, Нажимуддин биргесине болмаса, ушхуурун кеси ашамай, адам ийип, аны, ол Нажимуддин тенгин, юйюне чакъыртыучу эди. Экиси да бирге олтуруп, ойнай-кюле, аууздана эдиле. Нажимуддин андан кичирек болса да, бирге азыкъ ашаргъа не да анасы этген жангы сырадан ичирге, Мухарбекни кесине терк-терк чакъыра эди.

Адам адамны терк-терк кѣре кетсе, анга юйюрсюнюп къалычуду. Мухарбек Нажимуддинни эгечи Къамариятны кюнден кюннге сюеден сюе башлады. Къайда болса да, кѣзюне аны суйдюмлю чырайы, жумушакъ ауазы, бал бетли бурма кекеллери, акъ кюпес тубюнден энишге созулгъан, ючден эшилген къалып чач эшмелери, — аны билтеу да субайлыгъы Мухарбекни дайым кѣзюне кѣрюне эди, эсинден таймай эди.

Тура кетип, Къамарият да Мухарбекни суйдю, алай эсине келгенни жашыргъанлай тура эди. Не десенг да,

таулу кыыз тауча намыс этеди. Намыс бла насып эгеч бла кыарындашладыла.

Мухарбекни жангыз эгечи Таукыыз Къамариятдан да ариу эди. Узун къара чачы, кызыл ингиликли толу акъ бети, узун къара кирпичери, дум-къара, жарым тогъай къашлары — аны сурат кибики эте эдиле. Аны субай агъачын, сѣлешген ауазын, тенглерини арасында кесин жүрюютуюн Нажимуддин бек алапат тапха санай эди. Аз-аз келе, сүймеклик Нажимуддинни жүрегине терен орналгъан эди.

Саяуну машокга салгъанлыгъынга, ол анда жашырылмайды. Кече къарангы болса да, отну жарыгъы узакъдан окъуна эсленеди. Сууну аллын тыйып тургъанлыгъынга, ол тола, тыгъыла кетип, кесине жол табады. Сүймеклик да ма алайды.

Ачыкъ айтмасала да, бу эки жашны бла эки кызыны бир бирге ниетлери, тура кетип, ачыкъ болдула. Ачыкъ да алай: жалан да кеси араларында. Мухарбекни жашырын писмосун Къамариятха, жууабын да артха жалан да Таукыыз жүрюте эди. Нажимуддинни Таукыызгъа писмосун бла жууабын а Къамарият жүрюте эди. Алай бла эки кыыз да, бек татлыгъа кетип, араларында туугъан сүймекликке кеслерин женгдире башладыла. Жашла уа, бир бирлерини таша сѣзлерин сезгенден сора, бир бирлери бла ачыкълашдыла.

Бек алгъа Къамарият бла жашауун бир этерге сүйгенин Мухарбек Нажимуддинге айтды. Ол а эгечине дуния жашаудан, жууукълукъдан, жигерликден, тазалыкъдан, ким эрге чыкъгъанындан, ким къатын алгъанындан хапар айта кетип, сѣзюю ачыкъ башлады:

— Эгечим, мен Таукыызны сүйгенча, Мухарбек да сени бек сүйгенин эшитгенме. Анга барып къалсанг, къалай болур эди?

— Да не билейим да? Аллаи уллу иште мен былай дерге билмейме. Сен саулукъда аллай уллу ишни этерге, анамдан да жашырыргъа манга тюзмейди. Ушагъан да этмейди.

— Мени акъылыма кѳре уа, элде Мухарбекден артыкъ иш кѳллю, тюз ниетли, тенги бла да адежлиги болгъан адам хазна жокъду. Халал, таза, жигер, окъууу да болгъан адамды. Кеси да, бизнича, кыйынлыкъ сынагъан адамды. Ол бизге бир заманда да аман болмазлыкъ сунама.

— Аллах бирди, сенден несин жашырайым, мен да тюз алай сунама. Бизге хар заманда иги болгъанлай турмаз-

лыкъ ахлу уа неге керекди? Не билейим, аурунг, сен иги хыйсап эт, къарындашым.

— Да сора, жүр, ол сени тилегенин анабызгъа айттайыкъ.

— Хо да, кѳр болайым, сен къалай десенг — мен алай.

«Ахшы ишни артха салма, осал ишни уа болжалдан алма» дегенлей, Нажимуддин ишни болушун анасына билдирди. Ол а:

— Э, жаш, элде кызыны минг тилер — бир алыр. Кимге буюрулса — анга барыр. Ашыкъмазгъа керекди.

— Анам, мени эгечимден сора да элде ариу да, иги да кызла аз туюлдуле. Мухарбек башхагъа аузун ачып кѳюргъа да болур. Ол тилесе, бизни элде анга бармазлыкъ кыыз жокъду.

— Болургъа да болур, алай, ол бир сѳз айтханлай, хазыр болуп тургъанча, сѳз берип, иш тохтатып кѳюргъа жарамайды, жашым. Быллай иш терк битсе — терк да тууарылуучуду.

— Кызынг бла да бир сѳлеширми эдинг, анам?

— Ай кыыз! Къамарий! Аман талау тиймеген, быллай бери бир келчи. Оу, мен санга не этейим — сен къара кѳюрге!

Анасыны бла къарындашыны ушакъларына ич отоудан тынгылап тургъан кыыз, бети да кызарып, тыш отоугъа чыкъды.

— Анам, не этесе?

— Сѳзюм барды, — деп, кѳарт ана кызына бла жашына кезиу къарады. Жаш а, аланы энчи сѳлеширлерин сезип, жулдузланы жарыкълыкъларына, толгъан айны да, бирде булутла артына бугъа, бирде да аладан чыгъа, тийреге жарыгъын чомарт себе баргъанына ичинден кѳууана, таза тар арбазда хуна артында бираз мычыды. Сора, жапгыдан эс жыйып: «Да энди сѳлешген болурла. Быллай уллу ишни менден да жашырмазгъа керекдиле», — деп Нажимуддин юйге кѳайтды.

— Жашым, — деди анасы, башын эки жанына чайкъай, — бу аман кызыны оноуун этерге керекбиз. Жюрегим иги да ийнанмайды, алай Мухарбекни сѳзю керти эсе, бизге ѳмюрден ѳлюмге дери жууукъ юлюш болургъа сѳе эсе, аны дурус билип, ишни жолун ачаргъа боллукъбуз.

Къамарият, бети бютюн да кызарып, ич отоугъа хыны-суху кирип кетди.

— Да, анам, сиз экигиз да ыразы эсегиз, Мухарбек келечи жиберсинми?

— Ол аны ишиди. Алайсыз а кыалай? Ата-бабадан бери да төре алайды. Келечи уа бир кере келип да кыалмаз. Бир келгенде: «Сагыш этерге, оюм этерге, жуууктарыбызга да сорургы»,— дербиз. Экинчи келгенде, жууал этерге болжал салырбыз, ючюнчю келгенде уа сёз тохтатырбыз. Андан сора уа, келишсек, тойга болжал этербиз. Неках жаздырырбыз. Төре алайды да, балам.

— Кыой-кыой, ол эски адетте бизге керек туюлду. Эл Советни таматасы — ол, эл школну директору — мен. Биз жангы кезиуню адамларыбыз. Жангыча оноу да, иш да этерге керекбиз. Бир кере келечиси келгенлей, сёз тамам бошалып кыалырга керекди. «Будайны кёп чайнасанг — чий болур»,— дегенлей, ишни мажармай, чулгбай-булгбай турууну хайыры жокъду.

— Оу, отум! Сен а жангыз эгечинги, кыолундан тутуп, кесинг элтип берлик кёреме да!

— Башыма, юйюме тап эсе, алай окъуна этерме. Алгыын заман озганды. Энди, башынга иги эсе, жашынга кыыз тилегенча, кызынга да жаш тилерге эркинсе. Жалан да ишни башы — бир бирни иги билудеди. Бир бирге кертиси болуудады. Таза, терен сюймеклик болса, жашау насыбы бузулмай барычуду.

— Да ол айтханынг да тюздү. Охо да, сиз кыалай дегиз — мен алай. Тап болсун ансы, башхамыды?

Быланы сёлешгенлерин ич отоудан тынгылап эшитип турган Кыамарият асыры кыууангандан анасына жангыдан тууганча болду. Кеси кесине аз-маз кюлмюш эте эди.

Бу ушакыладан сора, Нажмудинни анасы, эрге кеси хазырланган кибик, бютюн тири кымылдаучу, бютюн омак кийиниучю болду. Кюбюр ийис эте турган бухарске жаулугъун, кёрпе, ботасын да кысыучу болду. Ол арык жауурунларын да кёк ысхарла пальто жалды, кеси сыргыан кийиз уюкларын да кыюп, ичли-тышлы чыр-чыр чурукыла да кийди. Кызын да башдан аяк жангыча кийиндирди. Алай ол а ары дери да омак кийиниуден кем кыалмаучу эди. Аны алтын суу ичирилген кюмюш камары — белине, аллай кёкюрөк туюмеси да ёшюнуне бек ариу жараша эдиле. Кыар кибик, чиммак гыранча жаулугъу, ауур узун чачактары да жылтырай, ариу дух ийис жайгъан, ючден эшилген бал бетли узун чачын жаба эди.

Нажмуддин бла анасы юйде не оноу этгенлерин Кыамарият Таукъызга, ол а Мухарбекге билдирген болур эди ансы, бир бёлек замандан Шамдарийлагъа келечи келди. Ол эл таныгъан, жууапха да уста, Мухарбекге да анасын-

дан кыыха жууукъ жетген, кызыл ингиликли, тукъушбет Хура эди. Ол, исси хычинледен да бирин тындыргъандан сора, тынч олтуруп:

— Шамдарий, мен сизге кыуру да келе туруучума, алай бу жол а уллу жумуш бла келгенме: ол мени эгечимден туугъан Мухарбекни, сен да, кызынг, жашынг да угъай демесегиз, сизге жууукъ юлюш этерге умут этеме. Ол сизни бек сюеди. Кызынгы да келин этерге сюебиз.

— Да бизни сюйгенни да аллах сюйсюн, алай...

— Кыойчу. Аны бир алайлыгы жокъду, бир аллах, ишни кыурап кыоярга керекбиз. Сени кызынга ол да тийишлиди, мени кыарындашыма да, тенг болмаса, Кыамариятны тилемез эдик. Сыйлы аллах, аллах хакына кертисин айтама, экиси да бир бирден кем туюлду. Кыайлары да — алай, аккылары, кыылыктары да — алай.

— Охо, аурунг, менден эсе, нени да сен иги билесе. Айымыды, алай окъуна болсу. Иш гюняхлы болса — сени бойнунгда боллукъду. Сен бизни да узакъ адамыбыз туюлсе, жаным.

Хураны Шамдарий, адетде болгъанча, сыйлап ашырды.

Бир ыйык озгъанлай, Кыамариятны, бернеси битгенден сора, Мухарбекке келтирип, элде уллу той эдиле. Уллу той болмай а! Эл Советни председатели элде ариуладан бирин анасына келин этди да! Бу кыууанча кёп халк жыйылган эди. Жангы тиргизилген юйге сауыга келиуню да мардасы жокъ эди. Алгышланы уа несин айтаса! Той кыачандан да, кимни арбазындан да кыууанчлы бара эди. Ол тойда Нажмуддин бла Таукъыз да бирге тепсей эдиле. Мухарбекни анасы Жаннет да ол кызы бла тепсеген Нажмуддинге сююнуп кыарай эди.

Уой-уой-уой, бюгюн бу тойда болмагъан не кыалды! Бир отоуда кыартла кыурманлыкъ эт ашайдыла, боза тартадыла, жигитликни юсюнден эски халк жырланы, эжиу эте, жырлайдыла. Чам таурухла айтадыла, кюледиле. Жаш келинни бла киеуню махтайдыла, адетде болгъаныча, алгыш этедиле. Бирле: «Отоу туюб ташлы болсу, келинчик да жашлы болсу»,— дей эдиле, дагыда бирле уа: «Бу эки да тукъум бирге жууукъ болгъандан башлап, жамауатыбызга, кыралыбызга да бютюн уллу насып да, кыууанч да келе турсун!» — дей эдиле. Этилген алгышлага алайдагыла бир аууздан «амин» айта эдиле.

Отоуда чёгюч халлы кыуралган узун столну юсю ашдан, кёгетден, ичгиден мытхы эди. Бирси отоуда да алай. Жаш тёдо зауукъ эте эди. Азык табакыла аш юйден

отоулагъа кыыстау ташыладыла. Шапалыкъ этген кызыла бла жашла ары бла бери, чепкен ийгендеча, жюриюдюле. Тура кетип бир арада уа биягъы жарыкъ той башланады. Ол тойда гапчи да, текеча макъыра, чуукан сакъалын сылай, кийиз къамничиси бла кызылагъа кериле, жашланы уа ыртгыйныкларына жетдире ойнайды, секирип-секирип, тепсейди. Ары къарасанг да, бери къарасанг да — зауукъ!

Той кызы чыкыгъан юйде да болгъан эди, алай былай а — къайда! Болса да мындагъы уллу той, башланганыча, бошалгъан да этди. Жарыкъ башланып, жарыкъ бошалды. Тойлада болуучусуча, уруш да — жокъ, туююш да — жокъ, алгъыш этиле, кетди. Айтыудача: «Хар ким — юйюне, жылы сууу — туююне. Тенг — тенги бла, тегене — бауу бла. Жёрме да — жауу бла».

Жылла оздула. Мухарбек бла Къамарият ырахат, жарыкъ жашай эдиле. Жаннетни да, келинине асыры кыуу-анигандан, аякъ туююнде чёп сынмай эди: жангыз жашы юйдегили болду. Энди жангыз кызын да бир тап адамгъа берсе эди, андан сора, ёлсе да къайгырмай эди.

Жашай баргъан заманда ол да кызын Нажимуддин тилегенин эшитди. Сора, сагъыш эте кетип, ол ишни да тапха санады, бу эки юйор да бирге ушайдыла. Шамдарийни эрин да акъ къазакъла ёлтюргендиле. Жаннетни кесини эрин бла бирси жашын да ала ёлтюргендиле. Шамдарийни да бир жангыз жашы бла бир жангыз кызы, Жаннетни да — алай. Бу бирге ушагъан эки юйор, кызыларын бу эки жашха келишдирселе, ол тап болуп къаллыкъ сунадыла. Керти да, алай оюм этерча эди.

Азмы, кёпмю заман озгъанлай, Шамдарийден Жаннетге келечиге биягъы Хура келди. Къамарият бла Мухарбекни махтагъанча, Нажимудинни бла Таукъызын да махтайды. Аз-аз боюн сала, тура кетип, Жаннет да кызын Нажимуддинге берирге унады. Бираздан сора, ол сёзге уста Хура эки жанын да жарашдырды. Экилерини да араларында иш ачыкъ жюриюй тебиреди.

Бир ай тигел озгъунчу, Нажимуддин Таукъызын келтирди — анасына келин этди. Шамдарий, ол кыууанчы сынагъанына болур эди, жолда да жортмай жюриюмей эди. Кертиди, тойну уа не аямай хазырлагъан эди эсе да, туура Мухарбекладагъыча уа кыураылмагъан эди. Нажимуддин Мухарбекден жарлыракъ эди. Алай чомартлыгъы уа андан бираз мажал окъуна эди. Къалай эди эсе да, ол да той-оюн этип, юйюне кыууанч келтирген эди.

Эки жууукъ бирге жолукъгъандан сора алада алапат шуёх жашау башланды. Тирменге, не бир юйге алгъыш-

ха, не да къайгы сёзге, дууагъа барыргъа туюсе да, Мухарбек бла Нажимуддин бирге, Къамарият бла Таукъыз да бирге барадыла. Жаннет бла Шамдарий да ма алай этдиле. Къайда да, къачан да бир бирге жакъ басадыла, негер боладыла. Мухарбек бла Нажимуддин бютюн да бир андан туугъан къарындашла кибик болгъандыла. Алай артдан артха арада, бир иги ачыкъ белгиленмеген, энчилик да тууа башлады. Ол аланы акъылларына анда, теренинде орналып эди. Ол энчиликни кеслери да бир арада сесе башладыла. Алай аны, оюн эте кетип, гара шуёхлукъну ташасында кечиндиредиле. Эслемей кыюргъа кюрешедиле.

Бир кюн Мухарбек Нажимуддинден ёнкюч ахча тиледи:

— Алан, бююн сизни айлыкъ хакъ алгъан кюногюздю, манга он тюмен ёнкюч берсенг а: ат иер заказ этгенме да, кыумукълу Мухагъа берирге ахчам жетмейди.

— Да, тейри, мен да ахча керекли болуп тура эдим. Алай, не этейим, сен керекли кезиуде, мен керегиме тёзейим. Санга болушмай кыюйсам — кимиме болушурукъма?

— Керек болгъанда ёнкюч берген — алайлай берген кибикди. Къайтармай кёп тутмам. Келир айда айлыкъ хакъымы алгъанымлай, борчуму толусунай къайтарырма.

— Охо да, «Бир айгъа уа кыюй тери да чыдайды», — дейдиле да, мен да тёзерме. Ай болжал алай узакъ туююдю.

Нажимуддин ол сагъатдан окъуна, бохчасында чыгъарып, школда сабийлени ана тилден окъутхан Жарахмат да кёре тургъанлай, Мухарбекке он тюмен берди. Ол а аны кеси да санап, бюклеп кыюй хуржунуна салды да, Нажимуддинге ыразы болуп кетди. Тенгине болушханы Нажимуддинге да хычыуун кёрюндю.

Ай озду — Мухарбек ахчаны къайтармады. Дагъыда бир ай озду, ахча уа — жокъ. Сора Нажимуддин Мухарбекке айтады:

— Алан, ол он тюмен бизни арабызда уллу зат да туююл эди, алай бек онгусудан айтама, берсенг а.

— Да мен, тилеп, садакъагъа деп, алмагъанма. Ёнкюч — ёнкючдю! Алай, тёз. Шёндю онгум жокъду. Бир ыйыкъдан ахчачыкъ аллыкъ жерим барды да, тюз аны алгъаилай, сен манга бергенча, мен да санап, толусунай кыолунга берирме.

— Хо да, маржа, унутма. Бек керек болады, — деди

Нажимуддин мудах ауазы бла. Мухарбек да анга бюсю-ремейирек кетди.

Мухарбек ёнкючге алгъанын къайтармай кыйнагъанын Нажимуддин алгъа Шамдарийге, бир-эки кюнден сора уа Таукъызгъа айтды. Алай айтханына да сокъурана эди. Не этсин да?

Шамдарий: «Охо да, ол ахчачыкъ бир бёрю ашагъан малынгы багъасы туююмюдо! Бермей эсе — кюол жуу да кюй. Андан хатадан квал, жашым. Узакъ адамынг туююмдо. Сен аны киеуюсе, ол да сени киеуюмдо. Халал болсу де да, кюй. Сизни бир биригизге сёзсюз болгъаныгъызны халкъ эшитсе, айып этер», — деп, жашын сабыр этерге, жапсарыргъа кюрешди.

Бу сёзю эшитгенде, Таукъыз да къайын анасы айтханы тюзге санады. Болса да ол экинчи кюн, къарындашына барып:

— Сени, ёнкюч алып, аны уа артха къайтармагъанынг — манга сыныкълыкъды. Анама да айтайым да, сен ийгенсе деп, ол да, мен да, ахчачыкълы мажарып, киеуюнге берейик!, — дегенниде, Мухарбек ачыуланып:

— Ол, къатын туююл эсе, бизни ортабызда этиллик оноуну къатынлагъа нек береди? Энди сиз да арагъа бир сугъулгъу эдигиз! — деди.

Ыйыкъ да озмагъанлай, биягъы Нажимуддин Мухарбекден ахчасын сурады. Ол а ахча оруна он тюмен багъасы болгъан облигацияны берирге айтды. Нажимуддин а: «Да, «Бёрю ашагъанны — хурттагы», дегенлей, не этерикме да? Бер», — деп кюйду.

Мухарбек бир къара кюбюрчекни ичинден, бирге тутдурулуп тургъан облигацияланы арасындан бир онтюменлик облигацияны алып, хуржууна салды. Сора: «Ол мен сенден ёнкюч алгъанда къатыбызда болгъан устазны шагъат этип жарашырыкъбыз. Сени аман кылыгъынг барды. Арта да дау айтып жюрюрге угъай дерик туююлсе», — деди.

Ол ингирде окъуна Мухарбек ол устаз Жарахматны къатында он тюмен ёнкючю ючюн облигациясын Нажимуддинге берди. Ол, ачылуанып, къашларын туююп, къарап:

— Ал! Он тюмен ёнкючюм ючюн береме. Бюгюнден арысында мен санга, сен да манга борчлу туююлбюз. Ангыладынгмы? Ма бу жаш да шагъатыбызды, — деди.

Мухарбек, сёзюне да табылмай, дагъыда алай хынысуху сёлешгенден сора, Нажимуддин облигацияны алмазгъа умут да бир этди. Дагъыда ол устаз: «Охо, ал. Эртте-

кеч болса да, ол да тиражгъа чыгъаргъа болур. Ахчанг чакълы ахча кытып кюяргъа окъуна да болурса. Бу бош кыагъыт туююмдо да. Ал, ал да кюй», — дегенден сора, Нажимуддин облигацияны сюер-суюмез алды.

Алайдан Мухарбек бла Нажимуддин, адыргы кюлмюш эте, айырылышдыла. Баям, бир бирлеринден кёллери чыкълан болур эди. Ала алайдан кетгенден сора, ол устаз а: «Шуёхлукъ бирге, туююмчюк а — башха», — дегенлей болду», — деп, кеси аллына кюлген эди. Аны да, ётюрюкден не асыу, аладан кёлю чыкълан эди.

Нажимуддин облигацияны, бюклеп-бюклеп, кююм хуржууна салып кетген эди.

Юйлеринде адамлары не кёп ариу айтсала да, не къадар жумушакълыкълы излеселе да, Мухарбекни бла Нажимудинни алгъыннгы жарыкълыкълары мутхузуракъ болгъан эди. Ол хал эки келинге да, аналагъа да къайгъы салгъан эди.

Нажимуддин юйюне келгенде, аны анасы: «Э жаш, сен да асыры къаты боласа. Он тюмен дегенинг уллу ахча туююл эди. Эки-юч чакълмакъ токълуну багъасы туююмю эди?! Сюрюуде эки-юч токълуну уа бёрю ашап да кетиучюдо. Ахлу, жууукъ эдигиз. Киеуюбюзден, ол он тюменни даулап, бу абгачаны да бош алдынг», — дей эди. Ол сёзге Таукъыз да ыразы болду. Алай Нажимуддин аланы айтканын сан этмедди. Алагъа: «Сёзюне табылмагъан, ётюрюкчю адам — манга нёгер туююмдо», — деп кюйду.

Мухарбекни анасы да жашына: «Охо, энди жарашдыгъыз эсегиз, игиди. Мындан арысында да сиз бир биригизге аман болмагъыз. «Ол эки жууукъ аз затчыкъдан жау болуп квалдыла», — деп айтдырмагъыз, жашым», — дей эди. Ол алай айтханда, Къамарият да, ыразылыгъын билдире, башын алгъа-алгъа ийилте эди. Алай Мухарбек кюлмюш этип: «Азыкъ аз болса, нёгер харам болур», — деп бурунигулуда андан айта кёре эдим. Кесине керек заманда, Нажимуддин кишиге да бет этерик туююл кёреме. Къалай эсе да «Кёсе, эки шайым» деген жомакъдача, ол мени ол устазны да къатында аямай уялтды. Энди мен андан ёнкюч, ортакъ да бир заманда да алмам», — деген эди.

— Угъай, балам, экигиз бир боюнсаны эки ёгюзю кибиксиз. Ол дегенинг неди? Бош кёлквалды этме. Ол да жарлылыгъына кёре бергенин алгъанды, — деди Мухарбекни анасы, хар заманда сабыр сёзлю, адам бла жарашуулугъу болгъан Жаннет.

Эки да жууукълу арасында бир бирге сууукъ къарау

сел болду. Анала да, келинле да алгынынгы даулашы, кёлкәалдыланы да унута башладыла. Мухарбек бла Нажимуддин да бир бирден ёпкелеуню кьойдула. Алай (алай дегенни ызындан а не болуучусун кесигиз да билесиз), бир-эки ай озгъанлай, жангы кьайгы чыккы: Мухарбек облигацияланы тиражы басмаланып чыккыган газетни алды. Шо аны кьргенлей, ол блокнотун ачып, андан кесини облигацияларыны номерлерине кьарады. Кесини Нажимуддинге берген облигациясы минг сом кытып тургъанын кьрдю. Олму эди! Мухарбекни чач тюрклері ёре турдула. Жюреги сампал таууш этип башлады. «Бу тюшмюдю, тюшмюдю?!» — деп, ол кеси кесин чимдиди. Энди не этерге билмей, армау болуп, бир аууккыга дері терен сагышха кирип турду. Сора, Нажимуддинни ахчасын берип, кесини облигациясын а артха алыргыа умут этди.

Заманы оздура турмай, Мухарбек Нажимуддинни Эл Советге чакыртды. Сора Нажимуддинге айтды: «Алан, сени кеп да жарсытханма. Кечгинлик бер. Мен бираз терс болгъан эдим: ахчангы бералмай, амалсыздан облигациямы берип кьойгъан эдим. Энди ол кьумукьлу Мухадан да, борчуму берип, кьутулгъанма, ахчачыгъым да барды. Ол он тюменинги ал да, облигациямы кесиме кьайтар. Санга да — алай тап, манга да — алай тапды».

— Ха-ха-ха! Да сен арада борчубуз болмагъаннга санагъан эдинг да! Энди уа нек сокъуранаса? Тейри, жууугъум, бош сокъуранмайса! Не эсе да, бир а барды.

— Мен санга борчуму ахча бла берирге керекме. Былай, алай дерге эркин туйюлсе.

— Угъай, жаным, угъай. Эки айдан артыкь заман озгъандан сора облигация дауунгу мен жаратмайма. Ма бююн тиражны таблицасы газетде чыккыгъанды да, мен да анга бир кьарайым да, андан сора селеширбиз. Кытса, кытханы меникиди, кытмаса уа, облигациянгы кесинге кьайтарырма.

Мухарбекни жюрегине от тюшдю. Аны аузундан сёзю чыккыгъынчы, кёзю кьарангы этди. Бираз тынгылай кетип:

— Кытса — он тюмени сениди, артыгы уа — мениди. Болсунму? Жюр, ол халда болсу. Жарашайкымы? Охому? Ы-ы? Анга не айтаса?

— Сабыр бол. Сабыр болчу. Ашыкьма, — деп, Нажимуддин Мухарбекге боюн салмады. Олсагыатдан юйоне кетип кьалды. Мухарбек, ол чюйре кьара кьашлары да туйюп, аны ызындан тюрслеп кьарады.

Нажимуддин облигацияланы, кьагъыт папкадан чыгъа-

рып, газетиндеги тираж таблица бла тенглешдирип кьерди. Ой, не кьрдю! Онтюменлик облигация минг сом кытып тура эди! Нажимуддин асыры кьууангандан, кеси кесине: «Угъай-угъай!» — деп кычырды. Аны ол кьууанып кычыргъанын эшитип, тыш отоудан ич отоугыа Шамдарий бла Таукъыз ашыкь-бушукь кирди. Аланы кьргенде Нажимуддин бююн да жарыкь болуп:

— Кьрчюгюз! Мени школда алты айгыа аллыкь хакымы облигациям берип кьойду да! Ма-а ырысхы, билмей тургъанынглай, бир бирде «шырт» деп жанынгдан чыгъып кьалады. Мухарбек: «Он тюменинги ал да, облигациямы артха кьайтар», — деп, андан айта кьре эдим, — деди.

— Оу, отум! Ол берген облигациямы кытханды? — деп ол алайсыз да кысыла тургъан гитче кёзчюклерин андан да бек жумуп, Шамдарий кьайгыгыа кьалды.

Таукъыз зат да айтмай, кьайын апасыны гузабасын кьргенде, кесини тюп эрини бармагы бла басып, кесин сёзден тыйгъанча этип, эрине бир тюрлю магъаналы кьарап тохтады. Аланы сёзлерине сёз кьошмады.

— Хау, ол борчу ююн берген кытханды, анам.

— Да ол, аны билсе, сому сайын бир дау айтмазмы?

— Биледи! Биледи да, андан кьарны ауруйду.

— Оу, эки эшигим жабылгъан! Кючден-бутдан жарашхан эдигиз. Энди уа от жангыдан жаныл башламагъы эди.

Таукъыз тыш юйге чыгып кетди. Аланы сёзлерин андан ары эшитирге суймеди. Аны да ичин кьайгы алгъан эди..

Бу иигирде, Нажимуддинни юйондеча, Мухарбекни юйюнде да борчха берилген облигацияны юсюнден сёз бара эди.

Жаннет бла Кьамарият айтхан болса, энди борчну кьарчы да, кьытылгъан ахчаны да унутуп кьояргыа керек эди. Алай Мухарбек ала айтханны кьулагъына да алмай эди.

— Оллахий, облигациямы артха берсе да — берир, бермесе да, мен анга кечмем, ёлгюнчюн да унутмам, — дей эди.

Экинчи кюн Мухарбек биягы Нажимуддинни эл Советге чакыртды. Чакыртхан да алай — ашыкьдырып.

— Нажимуддин, мен энтда да кьайтарып айтама — облигациямы кесиме кьайтар. Мындан кеп кыйнама. Эшитдингми? Мен кыйнаргыа башласам — аман кыйнарма!

— Облигациянг бар эсе — жанынга болур! Бизни арабызда оя сёз эртте бошалгъанды. Ангыладынгмы? Сени

манга борчунг жокъ, мени да санга борчум жокъ. Ма иш алай бла тауусулгъанды.

— Аны уа къой, тейри, ол а жууап туюлдо. Сен да ангыла! Берсенг да — берирсе, бермесенг да, сютден аузу куйген сууну юфгюрюп уртлагъанлай этерме! Хар сому сайын абындырма!

— Этеринген къалма! Аман кезюнге учурайым!

— Ахшы. Бар, алай эсе, бар!

— Охо, сен къыстамасанг да, асыры кетерге ашыкъгъандан, артыма къарай турама. Кёрчю аны! Хайырсыз кюнде кикирик болгъу сен аман!

Мухарбек бла Нажимуддин, жарашмай, айырылышдыла. Энди экиси да алгъындан да аманга кетишди. Мухарбекни элде иши алайсыз да аз туюл эди, энди уа бу облигацияны къайгъысы да башын ауарагъа къалдыргъанды.

Нажимуддин, ахшы ишни молжалгъа сала турмай, Мухарбекден айырылгъандан сора, экинчи кюн окъуна, Нальчик шахарда аманат кассагъа барып, облигациясы къытхан ахчаны алып, элине къайтды. Ол ююнде, анасы да, юй бийчеси Таукъыз да кёре тургъанлай, къууанып, ахчаны стол юсюне салып, юлюш-юлюш жайып, санай эди. Алай ала уа анга, къууанган этер орнуна, бютюн жарсый эдиле. Экиси да кезиу-кезиу:

— Атасына налат... дуня малыны атасына налат! — дей эдиле.

Аланы ол сёзлерин эшитгенде да, Нажимуддин, не эсе да бир ангылашынмагъан сёзлени алагъа эшитдирмей, кеси ичинден мурулдап къойгъан эди.

Бир аздан Таукъыз, къайын анасын Нажимуддинден чола табып, аны бла сёлешди:

— Анам, мени къарындашым, алай айтханыма айып этме ансы, малкёзюрек да, къатыракъ да адам болуучуду, жашынга дерт этер да туруп, арада бир хата тууар деп къоркъама. Не десек да, властны махкемелерине, бизден эсе, ол жууукъду. Законну да, бизден эсе, ол иги биле болур ансы, алай бек базанып сюелмез эди. Ол кеси айтханча, он тюменин тыйып, къытылып тюшген ахчаны берип къойсакъмы тап болур эди дейме. Башхамыды, мени къарындашым да, сени къызынг да бир юй туюлмюдюле?

— Аллах бирди, келин, керти айтаса. Бир да болмагъандан ары, онун тыйып, артыгъын юлешип, арада эки тенг этип къойгъу эдиле. Алай бла эл айыбындан да къу-

тулур эдиле, анамы жаны ючюн, алай болса, алапат тап болуп къаллыкъ эди.

— Анам, жюр, тамбла бу шёндю сен айтханны мени анама бла келинге да, къарындашымдан жашырын айтып кёрейик.

Алапат тап тюшюп къалды: элде сход жыйылды да, Мухарбек да, Нажимуддин да анда болдула. Аланы аналары бла келинле уа юйлеринде эркин къалдыла. Ала Мухарбекланы юйде бирге тюбешди. Шамдарий келини бла бирге этген оюмун айтханда, Жаннет бла Къамарият бек ыразы болдула.

— Шамдарий, къор болайым санга, дуня малы ючюн бизни кирик керти жууукълагъа эл бедиллик болургъа жарамайды. Сен тюз айтаса, киши къыйналмай тюшген артыкъ ахчаны эки тенг этсинле да къойсула. Къурман болайым аллахха, аллахны ахшылыгындан, ач-жалангач сиз да, биз да туюлбюз. Не уа сизде болгъанны бла бизде болгъанны не башхалыгъы барды? — деп, Жаннет, башына къысхан мор чикилясыны чачакъларын сенгилдете, ыразы халда баш булгъады.

— Бир аллах, алай окъунады, — деп Къамарият да къайын анасына нёгер болду, къайгъылы жүреги къууана.

Была тёртюсю да бир акъылгъа келди. Энди ол акъылны жашлагъа айтыргъа таукел болдула. Алай, къачан? Къайда? Экисине да тамбланы огъесе артдаракъдамы? Энци-энчими огъесе экисин да бир юйге чакъырыпмы? Бу затны юсюнден кёп сагъыш этди. Сора, ашны-сууну да тап къурап, Мухарбекни Нажимуддинлагъа чакъырып, аланы экисин да анда, ахшы сыйлагъан да этип, жарашдыргъа дегенди. Ингирде, экинди бла ахшам арасында, Таукъыз хумжу хычинлерин да, къакъ ирик этни да биширди, полуштоф орус аракыны да хазыр этди. Ашарыккыны да тынгылы болгъанына, этген оноуларыны да таплыгына ыразы Шамдарий бек къууана эди. Хар юй жумушха да тири узала эди. Мухарбекни анасы бла аны келини да къонакъ къангагъа бла мамыр ушакъгъа кеслерин хазыр этип эдиле. Мухарбекни юйге келирин сакълап тура эдиле. Ол келгенлей, анга ариу айтып, жалынып, аны кеси сёзлерине къаратып, аны бла бирге Нажимуддинлагъа барыргъа хазырдыла.

Ахшам ууахтыда, Мухарбек, уф-туф этип, къаны къартыкъгъа сыйырмазча болуп, ачыуланып, юйге келди. Анасына, юй бийчesine да кёз-къаш бермеди. Къамарият а аны ол халындан къоркъуп, сын болгъанча, сюелип турады.

Жаннет, тынгылай кетип, сёзюн башлады:

— Жашым, адам, жашай турганда, аз затха жолукмайды. Алай не заманда да кесини таукеллигин, адамлыгын атмазга керекди. Сени не эсе да бир жарсыуунг барды. Бетингден, кёзюнгден, кыашынгдан билеме. Былай кыйгылы нексе? Сыфатынгы, сюнюнгю былай нек атханса?

— Анам, кыйчу! Сен да бу сорууларынг бла жалкыйтмачы.

— Да манга бла келинге айтмагъанынгы атангамы айтыркыса? Ол сау болса эди, харип, санга сорууну бизни орубузга ол кеси этер эди. Айымыды, сен бизден букдурганлыкыга, бизни да бююн бир оноубуз болганды да, биз а аны сенден букдурмайбыз. Аны санга айтырга суюбиз.

Ол чакъда Къамарият, кючсюннген да этип, Жаннетни кыатына кысылды. Сууга тюшген тауукъ кибики. Тынгылауу басады.

— Сиз да энчи тишируу сходму этгенсиз? — деп, Мухарбек бираз жарыды. Болса да терк окуна айны кечеге булут жапханлай болуп калды. Кыашлары туюлду.

— Аллах бирди, этгенбиз. Сходубузну хатасы да жокъду. Бу ингирден оздурмай, киеу бла сени арагъыздагы келкялдыны артын юзерге керекбиз. Шамдарий бла эгичинг сакълап турадыла. Ары барайык да, бу тынмагъан жарсыуунгу бир тындырайык.

Мухарбек, кыулакъ салып, анасына тынгылады. Сора:

— Да, соза турмай, ачык айтчы. Не тюрю оноу этгенсиз? — дейди, кёзлерин да кысаракъ этип, анасына кырап.

— Аллах бирди, биз этген оюмдан табын ол да, сен да табарык туюлсюз. Бек тап оюмду, бир аллах.

— Айт, айт! Чыкмагъан чабырлыкны созганлай, муу неге соза тураса? Артда кенген уулай турурса!

— Да алайды. Шамдарий бла мен, келинлени да иегер этип, биз айтханнга толу ыразы этип, барыбыз да бир акылга келгенбиз: он тюенни Нажимуддин борчу ююн алсы, кыалган тогуз жюз сомну уа, ол аллах алайлай берген ырысхыды, арада эки тенг этигиз. Алай болса — тюзю.

— Ха-ха-ха! Нажимуддинге сизден эсе абадан адам да айтханды. Алай ол адамга Нажимуддин этгенни манга биреу этсе эди, мен жумдурукъну аны тюз да жухуна жетдирип эдим. Ай юйюнге, сходда, райисполкомну председатели анга бу шендю сен айтханны айтханда, ол анга,

жыл саны андан уллу болганлай да, кыаллай адепсизлик этди?! «Элни оноун эт ансы, мени оноууму мен кесим эталлыкма. Сени быдырынг уллу болганлыкыга, акылынг бизден артык туюлду. Жергенде турмасанг а, ма бу семиз быдырынг арык этербиз, оллахий!» — деп, ол халк намысын бийик журютген Харуну кыарнына-кыарнына кыамичи сабы бла кыатылганды. Кыатылган а сени болсу, тиреп, тюртген-тюртген этгенди. Аллай кылыксыз адамны ким кёргенди! Харун а, бети да кып-кызыл болуп, халкдан мардасыз бек аман уалды. Сора, имбашларын жыйырып, бетин ары бир жанына буруп: «Айраннга суу кыош — телиге жол бош», — деп, кюлмюш этип кыйду. Тейри, эшитмеген эди ансы, Нажимуддин ол сёзю эшитсе эди, Харуну урган окуна этер эди. Нажимуддинни кылыгы асыры билмейсиз! Харун элде малланы жайлыкыга чыгарууну юсюнден келген эди ансы, аны баш иши бизни даулашыбыз да туюл эди. Ишни юсюнден сёз башлагъандан сора, облигациямы юсюнден анга кесим тарыкыган эдим. Ол а, бизни бир бирибизге жууукыга тергеп, жарашдырырга умут этген эди. Ахырында уа, журеги кыйналып кетди. «Жууук бол, юйге кел», — дегенлеге да боюн салмады. Тюзю айтсам, намысы сынып, уяла-уяла, ашык-бушук, машинасына минип, ызына кыйтып кетди.

Алайды да, ол сиз этген оноу — болмачы ишди. Мен энди Нажимуддинни аллына жалына бармайма. Барсам, райисполкомга бла халк сюдге барлыкма. Боллугу алайды.

— Оу, кюнюм, да сора, жашым, мен Шамдарийге уа не айтайым? Ол бизни сакълап турлукду.

— Суюсе сакъласы, суюмесе уа сакъламасы. Анга да жашы алай тынч боюн саллык сунмасы. Аны адам угъай, аллах тюзетирик туюлду. Ол терсбоюн ёгюздю. Ёгюз а сени болсун — итди!

Жаннет бла Къамарият, оуй-шауй эте, Шамдарийляга кетдиле. Ары келгенлеринде уа, Нажимуддинни бла анасыны даулаша турганларына тюбеп кыалдыла. Таукыз алагъа сёз кыошмай эди. Анасыны сёзюне Нажимуддин аз да бойсунмай эди. Жаннет да сёз кыошханда уа: «Юйюнг — башха, юйюм — башха!» — деп кыйду. — Мен кыатынланы оноуна кыалсам, башыма берк киймей, жаулук кысарга керекме», — дей эди.

Алай бла Нажимуддин анасыны да, келинлени да, Жаннетни да айтханларын жекден жууук да кыймады.

«Мен Мухарбекке капек борчлу да туююлме»,— деп кый-
гъан эди.

Мухарбекни анасы да, юй бийчеси да, мудах болуп,
артха кыйтдыла. Къуралгъан ушхуур да Нажимуддин-
ни кесине къалды. Шамдарий бла Таукъыз а, асыры жю-
реклери кыйналгъандан, ушхуур да ашамай къалгъан
эдиле. Таукъыз кеси кесине: «Елгю эдим андан эсе»,—
дерге кюреше эди, амалы къуругъандан.

Алай бла, Жаннет бла Къамарият, чакъырылмай кел
да, сыйланмай кет дегенлей, керексиз барып, файдасыз
кыйтып келди. Мухарбек да: «Угъай-угъай, сары губу-
рошну аллына энда бир барыгъыз!»— деп, анасына бла
юй бийчесине тырман этген эди. Къарындашына эрини
«сары губурош»дегени Къамариятха ачыу тийген эди, алай
жана тургъан отха патеген кыйгъанлай этмейим деген-
ден, ол кесини эрине зат да айтмай кыйгъан эди. Не
заманда да акъыллы адам сабыр сёзлю болады. Бурун-
гулула: «Сабыр туюю — сары алтын»,— деп, андан айт-
хан болурла.

Къалай эсе да, Мухарбекни бла Нажимуддинни ара-
сында баргъан даулаш, къаты бола баргъан болмаса, бир
да жумушамады.

Нажимуддин къажымады, Мухарбек да аны аман бла
ызындан болду. Ол анга кёп тюрлю чурумла излеп баш-
лагъан эди. Бирде школну ишин сёге эди, бирде кесини
сёзю жарашырыкъ адамланы Нажимуддинге юскюре эди.
Къалай бла да анга чурум табаргъа бла чырмау этерге
кюреше эди. Бир бирде уа ачыуун юй бийчесинден да ала
эди. Алай барысын да хорлагъан а Нажимуддинни Харун-
нга этгени болду. Мухарбек Нажимуддинни ол жангылы-
чы бла хайырланып башлады. Ол зат ючюн Нажимуддин-
нге айып этгенле аз туююл эдиле. Ала уа бары да Му-
харбек жанлы болгъан эдиле.

Мухарбек бир кюн, ингир ала, артмакълагъа да семиз
ирик учаны сыйындырып, Харунну юйюне келди. Анга
насыпха, Харунну да юйюнде болгъан заманына туюбеп
къалды. Аны юйюнде къатыны бла кесинден башха адам
жокъ эди. Ала анга бек жарыкъ болдула. Юйге жууукъ
этди. Харун бла Мухарбек, жумушакъ шинтикледен ол-
туруп, сабыр-сабыр сёлешедиле. Харунну къатыны Акъ-
бийче уа стол юсюндеги кенгбыдыр, жылтырауукъ само-
вардан кюмюш орунлу стаканлагъа кыйнар бошлап,
алагъа да къабыргъаларында кызыл гюл суратлары бол-
гъан чин мияла чайникчикден къаралдым-мор чайны кю-
шуп, стаканланы да, гырт шекерли орунну да аланы ал-

ларына салады. Таулулада болуучусуча хычин а жокъ,
алай орус ётмекни уа чиммагъын, шырхы-шырхы кесип,
сай тепшек юсюне элпек къалагъанды. Ол азыкъны бир-
гесине алмала да, тегерегине да эки улуу урумка салып,
бир чагъыр шешаны да сюегенди. Эт а жокъ.

Мухарбек быланы юйлеринде эт болмагъанына ичин-
ден къууаниган окъуна этген эди.

Харун ол кюн халкъны аллында къалай уялгъанын
сагъынды. Мухарбек а: «Оллахий, чесна слова, мен да ол
кюн асыры уялгъандан жерге кирлик болгъан эдим. Сен
Нажимуддинни мени жууугъум сунма. Ол мени жауумду.
Санга да бир сормай болмайма ансы, мен аны алай кюя-
рыкъ туююлме. Ол кюн мен аны хатасындан сени юйюме
да чакъыралмай къалгъанма. Ирик да союп, нёгерле да
чакъырып, бираз олтурурбуз деп умут этген эдим да, ол
аты айтылмазлыкъ аман эшек битеу къаныбызны бузуп
кыйгъан эди. Аллах ючюн, сен манга айып этме,— деди.

— Да сенде уа не терслик? Алай ол Нажимуддин а
аман халлы адам кёреме. Ол, ол ыз бла барса, къачан да
ахшылыкъгъа туюберик туююлду,— дейди Харун да, Му-
харбекке ниет нёгер болуп.

Мухарбек андан ары башлады:

— Мени облигациямы кыйтармагъаны не да, ол сен
оноу этгенча, кыйтылгъан ахчаны тенг окъуна этерге уна-
магъаны ючюн, Нажимуддинден сюдге тарыкъсам, къалай
болур? Законну кимден да сен уста билесе. Манга юйрет-
сенг — ол улуу болушлукъ эди.

— Сен анга облигациянгы ахча борчунг ючюн берген-
нге ол шагъат тапса, закон да, сюд да аны жанлы болуп
къалыргъа тюшерикди. Алай, сени ырысхынга сугъанакъ-
лыкъ этгени ючюн а, къачан къапса да, бир исси къа-
бар. Къалай болса да, сюдге берирге эркинсе. Бир да
болмагъандан ары ажимсыздамы къалмазса. Ким биледи,
сюд сени жанлы болуп къалыргъа да болур.

— Тейри, энди мен аны жууукъ юлюшге да тутмам.

— Ол ишге уа къатышмайма. Тишируунда уа не
терслик барды? Не уа сени тишируунг, ол берсе — угъай
демез эди. Ол да сени эгечингден тарыкъмай эсе, сен да
аны эгечинден — алай. Юйлеригизни бузаргъа уа неге ке-
рексиз?

— Ай, кый-кый, тонгузну аласы да — бир, къарасы
да — бир.

— Сабий-субийигиз а бармыды?

— Угъай. Аны да жокъду. Сени аллах сыйласы, мени

да жокъду. Болмагъанлары да иги эди. Мени сартым алайды.

— Да не этериксе? Сюйгенинглей этерсе. Ол кеси ишигизди. Сабийни ёксюз этиуге мен бир заманда да ыразы болмагъанма. Кесибизде сабий болмаса да, мен сабийни бек сюеме. Охо да, юй жашауунга оноу этмейме. Кесинг билликсе. Алыкъын сен жашса. Бирин кёюп, башхасын алама десенг да — кеси ишингди.

Была былай сёлешип тебирегенлей, Харунну юй бийчеси бирси отоугъа кетип къалгъан эди. Андан а, баям, жашыртын тынгылай болур эди. Таууш-туууш, этмей тура эди.

Чагъырны тартып бошагъандан сора, Харун бла Мухарбек къызылбетле болгъандыла. Эрттегили шухълача, асны-буону да жаншайдыла. Акъбийче бнягъы уа, аргъы отоуда диваннга тынч олтуруп, тынгылауну басып, бир тиширыу кёлекге гуржаба тигерге кюрешген кирик эте турады. Тышыннан адам келсе, ол эрини ушагъына кёшулмаучуду.

Эри семиз, экисакъал, узун бойлу, къарамыйыкъ къара киши болгъанлыкъгъа, Акъбийче уа арыкъ, алаша, сепгил бетли, сары шинли, назик, кёккёз тиширыучукъ эди. Алайлай а — акъыл тёбе, намысны, айыпны, ыспасны да билген, жигер, чёрек да адамчыкъ. Бир бирде Харун аны бек къубултургъа кюреше эди, ол а анга, кёк кёзчюклерин жумултаракъ этип, кюлюп кёюучу эди.

Кёонакъгъа келгенден эсе, кёонакъбайдан кетген къыйын болуучусун Мухарбек да биле эди. Кёонакъ кетерге ашыкъса да, кёонакъбай, кёлюнде къалай болса да, тышыннан а: «Охо, бираз олтурайыкъ, алыкъын кеч туюлсе», — деучюду.

Мухарбек, стол артыннан кёобуп: «Да ашагъан, ичген да этдим. Бай болугъуз, сыйлы болугъуз», — деди. Харун а, халал болсу дер орнуна: «Охо да, ашап, ичип этгенинг да болмады, энгда бираз олтурсакъ да боллукъ эди», — деп кёюду. Ол чакъда Акъбийче да аланы къатларына табылды. Юслерине ёре сюелгенлей, къарап тохтады. Кёонакъгъа былай-алай дерге да болмады. Ол, эри адам бла сёлеше тургъан заманда, арагъа сёз кёшуучу къатынладан туююл эди. Адамгъа сёзюн сатмай бермеучюлеге ушай эди. Аллайла уа не заманда да терен оюм этнучюдуле.

— Келин, келчи, бир зат бер да, артакъ кириклерими бошатайым, — деп, Мухарбек аны отоудан коридоргъа чакъырды. Харун а, зат да айтмай, эшитмеген кирик этип кёюду. Акъбийче уа, эри таба да къарап, аны тынгылагъанын кёргенде, ыразыдан тынгылагъанын биллип, Мухар-

бекни ызындан чыкъды. Ол а жарты санланып жыйылгъан семиз ирик учаны артакъладан чыгъарды.

Акъбийче юй туюбуне желим жабыуну жайды. Аны юсюне этлени къаладыла. Этлени да юслерине уа Мухарбек кёлю кёууана, бир уллу къалакъ кёуйрукъну да, баякъ жёрмелени да, таза юйютюлген баш-аякъны да, тап, ёпке-бауурну окъуна салды. Акъбийче: «Ий, аурунг, нек къыйнала эдинг. Бир да болмагъандан ары, жартысын юйютюзде кёйсанг эди уа», — дегенде, аланы ызларындан чыгып, аны кёрген Харун да Мухарбекге: «Бу жолдан сора мени юйюме быллай зат бла келе турма. Келин болсанг, алайлай келип къала тур, ахшы улан. Муну бир сюймегеним билсе, кёюну туюю сайын бир сёзюн этер», — деди.

Болса да Харунну халы «Кийинигени — юсю айгъакъ, ашагъаны — бети айгъакъ», — дегенча эди. Алай урушхан кирик этерге уа кесин борчлугъа санай болур эди.

Мухарбек анга къайгылы къарап, жууап этди:

— Муну бир киши сёзюн этерге эркин туююлду. Мен сау мал алып келсем, аны иши башхады. Мен, кёонагъыма мал да союп, туз гыржын салгъаныма уа — кимни дауу барды? Бу, ол кюп сен бизни элге келип сход этгенде, мени юйюмде кёонагъыма союлдукъ малым эди. Сен, ол итти халына бла аман сёзлерине жюрегинг къыйналып, алай ашыгып кетип къалмасанг эди, бу союм анда ашаллыкъ эди. Хы-ы, алай болмады эсе уа, юлюшюнгю тапдыргъа, юлюшюнг узакъ кюнню бола турсун, эркин туююлмеми да? Мени бери келгеними, нек, не бла келгеними да киши билмейди. Бирси къуллукъчула сенича кёоркъа турмайдыла да.

— Элде кёонакъ къанга — башхады, — деди Харун, андан ары даулаша турмай. Алай бети уа кёууанган халда эди.

Ала сёлеше тургъунчу, Акъбийче уа этти аланы алларындан мычымай тайдыргъан эди. Айыбы, гюняхы да кесини болсу, алай ол кёозу, ирик этлени да жарашдыргъа бу жолгъа дери да юйреннгениге ушай эди.

Мухарбек Харун бла, аны юй бийчеси бла да саламлашып айырылды. Кёлю жарыкъды. Жулдуз къашхалы къаратор атын жолда асламына «лох» этдирип келе эди. Энди Нажимуддинни къалай хорларыгъы кёзюне кёрюнеди.

Ахшам къарангысы бла Мухарбек юйюне жетди. Юйде уа анасы бла юй бийчеси, къайгылы этип, атламына эшикте къарай тура эдиле. Нажимуддин бла туююшюр деп бек кёоркъа эдиле. Нек десенг, Нажимуддин ахчаны ама-

нат кассадан алгыянын энди элде ким да биле эди. Адам-
ланы бир бирлерине кьозутургъа сюйюучюле да элде аз
туйюл эдиле. Бирлери Мухарбекге, бирлери да Нажимуд-
динге жакъ баса эдиле. Бирден бирге тил этиучюле ан-
дан-мындан, жубуран тешикден чыкыгъанча, тегерекке кьа-
рай, чыгъа эдиле.

Мухарбекни бла Нажимуддинни аралары кюнден кюн-
нге амандан аман бола барады. Ишлери бютюн кызы-
нады. Аны ёчюрюрге не бек кюрешселе да, Жаннет бла
Шамдарийни не да Къамарият бла Таукъызыны аз да
кьолларындан келмейди. Къалай болсун?

Узакъгъа соза турмай, Мухарбек Нажимуддинден сюд-
ге тарыкды. Сюд аланы экисин да чакъырды. Анда уа
облигациягъа иеге Нажимуддинни санап кьойдула. Нек
десенг, облигация ахча борч орнуна Нажимуддинге ар-
тал да берилип къалгъанына устаз Жарахмат толу ша-
гъатлыкъ этген эди. Ол Мухарбекни терсге санагъан эди.
Сюдюле да анга иегер болуп къалгъан эдиле. Мухарбек-
ни кьаны бузулгъаннга Нажимуддин кьууанып къалгъан
эди ансы, эриген деген а узакъда эди.

Бир талай заман озгъандан сора Мухарбек Къамарият-
ны, кьоюп, ата юйюне кыстады. Олму эди! Нажимуддин
Таукъызы юй харакетин эшик бла, терезе бла да арбаз-
гъа бир-бир сыза эди. Тёшекле, жууургъанла, жастыкъ-
ла, кюбюр, кюбюрчек да арбазда хуна жанына къалан-
ган эдиле. Юйде дауурну бла сыйытны уа мардасы да
жокъ эди. Таукъыз аз-аз типискилей турса да, Шамда-
рий а бир жашына уруша эди, бир а кычырыкъ этип
жилай эди. Нажимуддин а, кьутургъан бугъа кирик, гю-
рюлдеп, даууру бла бирсилени ауазларын тумалай эди.

Бу дауурну эшитгенлени жартысы, оюннга къарагъан-
ча, ким хуна артындан, ким да чорбат башындан, ожакъ
артына бугъунуп, къарай эди. Шамдарий ары айланып
жашына, бери айланып кьоюлуп кьайтхан кызына уру-
ша эди. Башха кьатып кызыны ачыуун келининден алыр
эди, бу уа, Таукъызыны ёксюзлюгюне жаны аурупму огъесе
Мухарбекден кьоркьупму, кьуру да жашына бла кызына
уруша эди. Къамарият а, кёз жиямукълары да келе, ты-
нгылыуну салып тура эди. Нажимуддин а анасына: «Бий
билгенни кьул да биледи! Мен да былай этип бир кёрейим!
Мен этинден жийиргенип, шорпасын ичиучюледен туйюл-
ме!» — дей, бютюн уллудан уллу кычыра бара эди.

Элде быланы ишлерине кьатышхан не жууукъ, не кьон-
шу болмады. Хар ким да: «Охо, кеслери биле болурла.
Экиси да — кьуллукъчула. Элни да ала юйретедиле. Къа-

тын кьойгъанла, айырылгъанла алагъа дери да бола кел-
гендиле. Алай этгенден сора жарашып да кьалыучуду-
ла», — дей эдиле.

Элле таныгъан ол нюр бетли къаракёз, къаракъаш,
субай санлы ариу Таукъыз, кьоюлуп, юйюне кьайтхан-
лыкъгъа, сюймегенлерини кёллерин кенгдирмез ючюн
туйюл эсе, ичинден къалай эди эсе да, тышындан а хар
заманда да жарыкъ эди. Къамарият да не эрин, не кьайын
анасын сёкмей эди. Къалай эсе да, быланы экисини да иш-
лери кьужур эди. Жаннет бла Шамдарий да, кёлледе да
болуучусуча, бири бири бла урушмай эдиле. Айтама да,
аланы орталарына сёзюн кьошхан адам да жокъ эди. Жа-
лан да, бу кьаугъаны эшитгенинде, къара чикиля чачакъ-
ларын силкинди, башын эки жанына чайктай, бети кы-
зарып, ылаба чепкен жыйрыгъыны узун этеклерин шыбыр-
дата, гузаба этип, аланы алгынынгы келечилери Хура,
кьуугъуунга келгенча, ашыгып жетген эди. Ол бирде
Мухарбекни юйюне, бирде уа Нажимуддинни юйюне кире
эди. Киргенликге уа, андан да, андан да, мудах болуп, терк
чыгъа эди. Ол, не бек кюрешгенде да, эки жанына да
боюн салдыралмагъан эди. Жарашдыралмай, бош жал-
кып кьалды.

Таукъыз бла Къамарият энди бир бири кьатларына да
келмей башладыла. Жаннет бла Шамдарий да кенпден
бир бирге баштёбен къарап кьоядыла, ичлеринден къалай
эселе да, тышларындан а бу огъурсуз ишге уллу магъана
бермегенча эте эдиле. Кьоюлгъан кьатынла къарындаш-
ларыны туураларында кеслерин ёхтемча кёрюзте эдиле,
аналары бла энчи къалгъанда уа, жилай, тарыгъа тура
эдиле. Ала жилясала, аналары уа аланы жапсарыргъа,
таукел этерге кюреше эдиле.

Элде адамла, тышларындан тынгылап тургъанча кёрюн-
генликге, бир бири араларында уа кьуш-муш эте баш-
лагъан эдиле. Къамариятны, Таукъызыны да юй харакетле-
рин, ёгюз арбагъа жюклеп, ингир къарангыда келтирме-
селе эди, камсык адамла былагъа жыр окъуна тагъар
эдиле. Болса да, къалай эсе да, алыкъын тийрени шош-
лукъ бийлеп тура эди. Кёнге дерими?

Юч ай озду — шошлукъ бузула башлады. Бирле Му-
харбек жаны, бирле да Нажимуддинге жакъ басыучу
болуп башладыла.

Ма алай тура кетип, бир бири бла жарашмагъан эки
кьуллукъчуна хатасындан эл эки айыры болду. «Алан,
бугъала тутушадыла. Къайсы бугъа хорларыкъ болур?» —
«Тейри, къайсы хорларын аллах билси, алай мюйюз таууш-

ла уа башланигандыла», — деп, бирле тамаша эте эдиле. Ол кѳауум аз эди. Аллай, ары да, бери да кѳошулмагѳан-ланы кеслерин да чѳуйгюн эте эдиле.

Алай аланы да оюм этерге кеслерини башлары бар эди. Ала башхаланы башлары бла жашаргѳа сѳиймей эдиле. Эки жѳыйыннга да кѳошулмаууну тѳзге санай эдиле.

Мухарбекни да, Нажимуддинни да тилчилери кѳп болдула. Кертини айтханладан эсе, ѳтѳюрѳкѳю айтханла аслам эдиле. Аллайланы хатасындан энди Жаннет бла Шамдарий да кюнде-кюнде да, бирге тѳбеселе, бир бирге кѳабышып кѳаладыла.

— Сен аман сарыгел, кѳорап нек кетмей эдинг! Ол жашырын кѳаргѳышларынгы кѳойсанг да кѳоярса, кѳоймасанг да, аллах бирди, аман исси кѳапдырыбыз! Уялмагѳан, кѳамамагѳан, эшитип кѳой! Ол сени аман кампырдагѳанынгы манга терк жетдиредиле. Билип кѳой! Ангыладынгмы, сары жилин?! — дей эди Жаннет Шамдарийге, кесини бет тѳклерин тургѳузуп, сауут бет алып. Шамдарий да, ол сѳзлени ѳтѳюрѳк тилде туудургѳанын жѳнгалмагѳандан сора, аз-аз кѳызына кетип:

— Ай, кет-кет ары, сен аман кѳарампил, ненге махтанаса? Жемден эсирген ат, секире кетип, кѳарнын кѳазыкѳгѳа уруп жѳртханлай болуп кѳалырынгы да билип кѳой! Кѳуллукѳчу жашынга махтана болурса да, ол бюгюн — кѳуллукѳчу, тамбла уа атдан эшекге минип кѳалыргѳа да болур!

Ол Шамдарийни артда айтхан сѳзлерин эшитгенде, Жаннет бютѳн да бек кѳозуп, жеринде тѳзалмай: «Не уа, ол атдан эшекге мингинчи, сени санларынгы жыл тѳшек ашасы! Сен уялмагѳан кѳахмени! Хашкенни!»

«Уялмагѳан» дегени ючѳн а, ол атылыргѳа хазыр болуп тургѳан Шамдарий, Жаннетни, алай терк кетип кѳалмаса эди, ургѳан окѳуна этерик эди. Болса да экиси да тыгѳырыкѳдан, мур-мур эте, юйлерине кѳайтдыла.

Мухарбек, жалгѳан шагѳатлагѳа да кѳол салдырып, эл Советни мухурун да эки кере басып, кеси да эки кере кѳол салып, Нажимуддинни юсѳнден тарыгѳуу кѳагѳытны райисполкомну председателине — Харуннга элтди. Ол кѳагѳытда былай жазылып эди:

«Бизни ѳлибизде аманлыкѳчы адамла, жѳйын болуп, Совет власта, колхоз кѳурулушка да, аман ангитацияла жайып, заран ѳтиулери кѳоймайдыла. Колхозгѳа кѳажау, элде Совет власта да кѳажау, жашырын, тохтамай кѳорешген жѳйыны башчысы уа эл школну оноучусу Гуданаланы Нажимуддинди. Ол мындан алда, кесини жууукѳ-

ларындан да, дагѳыда Совет власта эрттеден дертлери болгѳан бир кѳауум кулак юйледен да бѳлек адамны жѳйыл, кѳолда, кеслерини Орузмекни тирменини ичинде, жашырын жѳйылыу ѳтгенди. Аны кѳрген адамла, ма бу кѳагѳытха кѳол салгѳан шагѳатла — Жантек бла Айтек — ол революциягѳа кѳажау ишни эл Советге заманында билдиргендиле. Алай эте кетип, ол Нажимуддин шашдыргѳан кѳарангы адамла бандагѳа чыгѳарла деп да кѳоркѳуу барды. Нажимуддинни бу контрреволюцион ишлерини юсѳнден сизге билдиребиз. Аны, ол аман адамны, законнга тартырыгѳызы да тилейбиз».

Харун Мухарбекни, жѳрегин кѳууандырып, артха ашырды. Ол келтирген тарыгѳуугѳа да, Нажимуддинни законнга тартдырыча, бир талай материал кѳурап, ишни сюдге жиберди. Нажимуддинни «аман ишлерини» юсѳнден районону таматасына да айтды.

Кѳп да тутмай, Нажимуддин сюдге чакѳырылды. Анда анга соруу эте, кѳзѳне-кѳзѳне кѳаламы бла чанчыргѳа тебинген кѳызыл шинли, алаша, бѳкем кишичик ачууланып, ата, ана кѳоймай, аман-аман айта башлагѳанда. Нажимуддин, секирип, ѳре туруп кѳалды. Сора ол бѳкем кишичик, алгѳындан да кѳаты сѳлешип, керѳуна жабышханда, Нажимуддин аны шинтик бла сермеди. Ол кишичик, кѳычырыкѳ этип, кесини столуну тѳбѳне чѳгѳуп кѳалгѳан эди. Алай ол дауургѳа башха кабинетледен адамла чабышып келдиле. Ала Нажимуддинни, ариу айтып, жалсардыла. Алай башха кабинетден телефон бла сѳлешип, прокуроргѳа да билдирдиле. Сора, Нажимуддинни бирден бирге чакѳыра, соруу-сууал эте, ары-бери кѳп айландырдыла. Аны ол танымагѳан адамлагѳа тѳбете эдиле. Ахырында уа аны бек камыргѳа урдула. Ол заманда андан чыкѳгѳан кѳыйын эди ансы, ары кирген а бек тынч болуучу эди. Биреу тарыгѳуу берип, экеу а анга шагѳатлыкѳ этселе, иш битип кѳала эди.

Нажимуддин тутулгѳандан сора уа, аны ызындан сѳгѳом кѳагѳытла ѳлинден кѳыстау бара эдиле. Аны «ишини» папкасы иги кѳалын болгѳандан сора, анга сюд этилди, алай ол сюдде жѳнгдирмей эди. Хар жалгѳан сѳзѳю жууабын бере эди, хар тѳрлѳу дауну кесинден кери ата эди. Болса да, ол жѳнгдирмегеннге да кѳарамай, сюд анга онжыллыкѳ «сибирни» бѳюрду.

Нажимуддин да, аны кѳысха жууукѳлары да ары-бери тарыгѳып, бир да аямай кѳорешдиле. Дагѳыда сюдѳю оноуу бузулмады. Нажимуддин халкѳыны ичинде, туугѳан жеринден, жер тѳбѳне батып кѳалгѳанча, гунч бол-

ду. Хапары-чулары да ёчюлду. Анасы бла эгечи уа аз жиямукъму т  кдюле!

Ёзге амалы к уругъандан, Шамдарий жашыны бир халын билир ючюн деп, эл- лlege барып, таш салдыра эди. Тюш к рсе, аны магъанасын жоралатыргъа эфендиге да тюбей эди. «Суугъа тюшген таш к армар», — деп ма аллаглагъа айтычу болур эдиле. Жыл озду.

Тура кетип, андан к ууанч письмо келди:

«Анам, эгечим, сиз мени ючюн жияй болурсуз. Билеме, хар заманда мени ючюн к айгъыдасыз. Жарсымагъыз. Жиямагъыз. Жиямак лык  — к арыусузну ишиди. Алай этсегиз, Мухарбекни жаны аурурук  сунмагъыз. Сизге к айг ы этеме, элиме, ахлуларыма тансык  болама ансы, мен мында, хауа не к ызыу эсе да, артал да к ыйналмайма. Анда ишлегенимча, мында да школда ишлейме. Алг ындан кулак га атлары чыг ып, «сибирге» кетген юйюрледеги сабийлени ана тилибизде ок утама. Школну таматалары да, устазла да манга «михман муг алим» деп, мени бек аriu к ередиле. Ашым жетеди, ха ым да игиди. К ыйналмайма, мындан арысында да к ыйналлык  т юй лме. Сизге ахчачык  да жибере турлук ма. Бу жол а почтаг а аз ахчачык  салг анма. Жалан да он тюменчикди. Мында школг а «мектеп», устазг а уа «муг алим» дейдиле. Мен бир к ауум с  злерине шаг ырей т юй лме ансы, иги оюм этип тынгыласам, ангылайма. Ёзбек тил бизни тилибизге жууук ду. Артдан артха бют он иги ангылай барама. Кеслери да культурналадыла, муслиманладыла. Асламыны да ишлегенлери — ак  мамук , кийгенлери уа — к олан дарий. Ж юзюм к атыш принч блоу ашайдыла. Сиз мени мында тутмак да тург ан сунмаг ыз. Артха к айтырг а эркинлигим жок ду ансы, бирси адамла к алай эркин ж р юй эселе да, мен да алай ж р юйме. Жалан да кесими к алай ж р юттениме жашырын к араучула болурла деп анга шекли болама. Болса да, кертисин айтама, манга ч юйре к араг ан адамг а алык ын бир да жолук маг анма. Мени бери келтиргенле мындаг ы оноучулаг а мени берип, алаг а аманат этип к ойг ан болурла дейме. Ол а — аланы ишлериди. Оноу — властны ишиди, власт а — к айда да властды. Башха-башха адамла бузадыла ансы, аны оноуу уа т юздю.

Бу к юлде мен бир ёзбекли устазны юй юню бир отоуунда турама. Ашым, сууум да кесимденди. Жатар жерим да барды. Бу устаз н герим да, аны юй бийчеси да манга хар заманда да жарык дыла, к арындашлык , эгечлик  этедиле. Кеслери да жаш адамладыла да, манга

жумуш этерге да эринмейдиле. Хар заманда манга к  зк улак  болг анлай турадыла. Бу устазны к атынчыг ы бир арада отоууму т б он да сыйпаучуду. К ой сойсала, к оншулук  да келтириучюдю. Баям, сууаплык г а эте болурла. Не десенг да, мен тууг ан жеринден айырылып тург ан бир мискинме. Дунияда не к р юм — не к р юм, тууг ан жеринден, халк ындан айырылг андан к ыйын ват к р медим. Жалан да олду мени жарсытхан ансы, башха затдан а артал да к ыйналмайма. Б т он да сизге мардасыз тансык  болг анлай турама. К  п кере да сизни экигизни да т ш юмде да к р юучюме. Аман тюш а бир заманда да к р мейме. Биз к  п турмай, бир бирибизни сау-саламат к р юк  сунуп турама.

Энди мени жанымдан с юйген анам, эгечим, сиз кесигизни апчытмаг ыз ансы, манга жарсымаг ыз: к алай тург анымы билдигиз. Мындан арысында жашау халым бют он иги боллук ду. Алайды да, энда да к айтарып айтама, мени ючюн к айг ы этмегиз, инжилмегиз.

Сабийлерин ок утханым ючюн мындаг ы таулула да манга бек игидиле, аriu к ередиле.

Ол тели Мухарбек, кулак  этип, бизни элден к ыстаг анланы сабийлеринден менде ок уг анла бардыла. Аланы аталары, аналары мени тансык лаучудула. Алай андан файда алаг а да жок , манга да жок . Ала да тууг ан жерлерине термиледиле. Мени алаг а тенг болуп бери, «сибирге» келгениме бек сейир этедиле. Власт ючюн к ыйынлык  к ргеними да, малым-м лк юм аламан болмаг анын да биледиле. Болса да, ала мени бла артык  к  п с  леширге уа базынмайдыла. Бир терс с  з юб юз чыг ар деп к орк а болурла. Кеслерине бек сак дыла. Искитин жуг утурла кибикдиле.

Сиз манга письмо жазарг а эркинсиз, мен да эркинме да андан жазама. Сиз жазг анда уа бу адрес бла жазарсыз: «У б. ССР, Ташкент, Ара почта, сураг ынчынг а дери», — деп.

Ок уу жылны ахырында, ары дери уа к  п к алмаг анды, школчу сабийле бла бирге алдырг ан суратымы да жиберирме. Хо да, хайдаг ыз, сау к  р юшейик! Мен сорлук ыланы барына да менден салам айтыг ыз. Нажимудин».

Баям, почтачы бу письмону К амариятдан башха кишиге да к  рг юзтген болмаз эди. Алай болмаса, ол битеу элге, то  атылг анча, эшитилир эди. Б т он да Мухарбекни ж йынындан жанлыны к олуна т ш се уа, иесин да

тапмай кѣалыр эди. Мухарбек билсе уа, почтачыны аман жолгѣа чыгъарыр эди.

Иигир ала, тѣгеректине да кѣарай, аланы арбазгѣа кирген бу письмону берген почтачы кишини Кѣамарият, ахлусу-жууугѣу болмагъанлыкѣа да, кѣолун тутуп, кѣучакѣлап, уппа окѣуна этген эди. Ол заманда аны да, почтачыны да жилимукѣлары кѣзлерин жылтыратхан эдиле. Кѣамарият а, эс жыйып: «Айып этме, Махти, жаным. Быллай письмо ючюн уппа этген да сейир туююлдо. Анса уа: «Элли жаш — кѣарындаш», — деп, сѣз барды да... Сыйлы аллах, бу зат ючюн амам да санга бир иги нохтабау этмей кѣоймаз», — деди Кѣамарият, письмону да уппа эте.

— Угъай-угъай! Сизни кѣууанчыгъыздан уллу нохтабау — манга кѣайда?!» — деп, Махти, терк-терк атлай, ызына кѣайтып кетди.

Кѣамарият письмону Шамдарийни кесине окѣуду. Письмо сокѣур да, сау да ангыларча, школчула жазыучу хат бла таза жазылып эди.

Кѣамарият, чыракъны да ѳрге буруп, письмону окѣуй барып, солуу алса, Шамдарий а: «Оу, ананг, шау ананг! Сен жарлы да, мен жарлы!» — деп жилий эди. Нек? Жашыны саулугѣуна кѣууаннганданмы огѣесе анга асыры жарсыгъанданмы болур эди? Мылы кѣзлерин кѣара чикилясыны кѣанаты бла кѣыстау сыйлай эди.

Письмону окѣуп бошагъанлай, Шамдарий айтып, Кѣамарият жазып, Нажимуддинге жууап письмону хазыр этдиле. Кѣамарият аны танг эрттен элтип, Махтиге жашырын берди. Ол да, письмону кесини кѣара мески дорбасыны теренине букѣдурду. «Муну мен тийишли жерине жетдирирме!» — деп, Махти ыразы бетден ышарды.

Ол кюнден башлап, Нажимуддинден келген не анга баргъан письмоланы Махти эллиледен жашырын жюриютуп турду. Мухарбек бла анга жакъ басханла уа Нажимуддинни сууукъ Сибирде эртте бузлагъан суна эдиле.

Нажимуддинни тутдурургѣа Харун бла татах болгъандан сора, Мухарбек базыкѣа да, ѳхтемге да кетген эди. Махтана эди, сандырай эди, кериле эди. Кѣалайда да эллилерин кесине жалындыра эди. Эл жыйлыуда доклад этгенле не да сѣлешгенле кеслерини сѣзлерин «Жашасын Совет власть! Жашасын бизни башчыбыз кѣызыл Мухарбек!» — деп бошай эдиле.

«Тамбла кѣалып, бирси кюн Харуннга областдан сыйлы кѣонакѣла келликдиле. Бир иги союм мадарыргѣа керекди. Мажалыракъ кѣою кимни болур?» — деп, ол жыйындагъыладан бирине айтса, аны эшитгенле уа: «Менде

барды! Менде барды!» — дей эдиле, бир бирге ал бермей. Аны ыразы этер ючюн, муштухулгѣа кѣала эдиле.

Мухарбек жолгѣа атланса, командирни ызындан атлы аскери баргъанча, аны кесини табынындан бир талай атлы ызындан, экеу-экеу болуп, тизилип барыучу эдиле. Аланы артмакѣлары да аракѣыдан бла азыкѣдан кѣуру болмаучу эдиле. Ала асламында да, жол жанында тохтап, атланы да кишенлеп, кырдыкга бошлап, аракѣы да иче, семиз кѣоуу не да ирик эт ашаучу эдиле. Ашап-ичип, иги кѣпейгенден сора уа, жауурун кѣалакѣны не да баш сюекни арлакѣда тѣш аллына салып, ушкокла бла илишан атыучу эдиле. Безиреуно мардасы жокъ эди. Тийрени, уруш таула уа, алагѣа чамланып этгенча, бир бири ызындан гур-гур эте эдиле. Ушкок бир атылса да, аны заигырдауу уа, таугѣа ѳте, кѣп кере эшитиле эди.

Ол жыйын, алай эте кетип, солугъан атлагѣа да минип, жолгѣа атлансала уа, асыры хыны-сухуудан, бир бирин жеталмай, атланы чаришге салгъанча, чапдырып бара эдиле. Атла асыры терлегенден акъ кѣмюк этселе да, бурун сюеклери турмаса, сан этмей эдиле. Кырдык отлап, бираз солугъан атланы кеслерича зауукъ этген суна эдиле. Учхан кѣанатлыча баралмагъан атланы кѣарышларына аяусуз тийген кѣамичилени тауушлары керох атылгъандан эсе уллу таууш эте эдиле.

Арт кезиуде Мухарбек, жолгѣа чыкѣса да, кабинетинде олтуруп оноу этсе да, ол анга жалыннган, жакъ басхан кѣауумдан кѣуру болмай эди. Элге оноу этгенден эсе, керексиз лахор этген заманы кѣп бола эди. Алай, бир кѣауум заман озгъандан сора, кабинетине башха адам кѣоймай башлады, тышындан кѣалауур да салды. Ахырында алай башлагъан эди: элли тиширууларын тауукѣла, кесин а аланы хоразы суна эди. Аны ол халын сезгенден сора, анасы да, Хура да анга алыргѣа кѣп тюрлю ариу кѣызлагѣа келечилик айта эдиле. Мухарбекни кесине да тохтамай жалына эдиле. Болса да, ол не анасына, не Хурагѣа боюн салмады. Баям: «Жангы ашха — жангы кѣарын», — деп кѣоя болур эди. Анга «жангы аш» а табыла эди. Аны кабинетине кеси жангыз жумуш бла баргъан тишируулары бир бирлери гузаба бет алып, баштѣбен болуп, юслери башлары тозурап чыгѣа эдиле, ала кишиге да тарыкѣмай эдиле. Эл бедниши бла кѣоркѣмакѣлыкъ аланы тѣздюре эди. Мухарбекни саякѣлыгъын элли адамлары билмеген киби кѣтп кѣоя эдиле. Ол а некден? «Кѣара чѣпге» салыр деп, андан кѣоркѣгъандан. «Кѣара чѣпге» салыннган

ны уа жолу халкъ душманны жолу эди. Аны ючюн болур эди, бир къауумла: «Жашау суюген — жалынчакъ», — деп къоя эдиле. Алай айтханла да амалсыздан айта эдиле: Мухарбек «лакъырда» этген къыз, суукъ жууап берип, бойсунмай къалса, аны, ол къызны атасы, кулакка жанлы болгъаннга саналып, «къара чёпге» тюше эди. Андан сора уа — мах-мах! Аллайланы кёбюсю да элден къыстала эдиле, тутмакъгъа тюшюп, Сибирге жибериле эдиле. Анда беишли ёлюрге уа неге керек эди?

Мухарбекден тарыгъып Харуннга баргъанла да бар эдиле. Алай ала да андан болушлукъ тапмай къайта эдиле. Бир бирде областха баргъан тарыгъыула районнга, районнга баргъан а элге къайтып къалсала, не амал болукъ эди? Ол заманда Мухарбек къалай суюссе, артха алай жууап къайтара эди. Элни таматасы да, районну таматасы да бирча жууап этселе уа — областда да тарыгъыучуну асламында эрши кёрюп къояргъа тюшюучю эди. Бютюн да залымге жалгъан шагъатла нёгерлик этселе уа — тюзлюкге жол да, онг да къайда?! Терслик тюзлюкню хорлап кетген кезиуле кёп эдиле.

Мухарбек Харунну да кесича ётюрюкчю, хыйлачы, саякъ да эталгъан эди. Анга да кеси элинде, башха элде да къызла, къатынла сайлап, тосла къурай эди. Ол къуллугъуна кёре жумуш бла баргъан элге, кесине нёгерле да этип, Мухарбек да табыла эди. Ол баргъан элде той-оюн къурата эди. Элни ариу къызларын тойгъа чакъырта эди. Харуннга уа, жашырын шыбырдап, къыз сайлата эди. Ариу къызы болгъанны анга къонакъбай эте эди. Артдан артха Харун бла Мухарбек алай татах болгъан эдиле: Харун къайсы элге барлыкъ болса да, аны алгъаракъдан окъуна Мухарбекге билдире эди. Ол а, не ишин да къоюп, бир сылтау бла Харун келлик элге табыла эди. Бош угъай — шапа жыйыны бла, ичгиси бла, азыгъы бла. Эл сайын тос тутуу, дайым той-оюн къуруу, къозу-къой сойдуруу, граф этиу Харуннга кюнден кюннге бек хычыуун кёрюне башлагъан эди. Алай ишни башланганыча бошалгъаны да болуучуду. Аман бла башланганын иги бла бошалып ким кёргенди? Иги ишни арты алгъыш, аман ишни арты уа не заманда да къаргъыш болуучуду.

«Жамауатны ижитген, совет жашаугъа ушамагъан талай бузукълукъ ишлери ючюн», — дей эдиле. Харунну партиядан къысталып, тутулгъан хапары элге келди. Сора Мухарбекни башын къайгъы алды. Ол кесине амал излеп башлады. Аягъы учуп, къаядан кетип тебиреген адам артишледен тутаргъа кюрешгенча бола эди.

Харун тутулгъандан сора бир ыйыкъ да озгъунчу, районну алчы адамларыны уллу жыйылыуу болду. Ары, районну ичинде ишлеген алчыладан сора да, элдеде хар эл Советни, колхозну да председателлери, парткомланы секретарлары да келген эдиле. Ол жыйылыуда районда да, аны эллеринде да халкъны ара мюлкюн айнытынуу, жамауатда политиканы, партия излегенча, тап бардыруну юсюнден докладны партияны Къабарты-Малкъар обкомуну секретары этди. Ол ётюрюксюз, омакъсыз районда, аны бир къауум эллеринде да болгъан ахшы ишлени, осал ишлени да баш башынча санай эди. Бир-бир оноучу къуллукъчуланы осал ишлерини юсюнден айта келгенде, артыкъ да бегирек, къатыракъ Харунну бла Мухарбекни аман ишлерин шарт ачыкълагъан эди. Эндиге дери аякъ тюбюнде чёп сынмай айланыучу Мухарбекни аякъ тюбюнде отла жана башладыла. Ол, башын энишге тутуп, абызырап тура эди.

Докладны сюзге туруп, Харунну сёкгенлеге, хыбыртчыкъ болуп, Мухарбек да нёгер болгъан эди. Ол тапхан аманын, кирип Харуннга жагъаргъа кюреше эди. Болса да Мухарбекни ызындан сёлешгенле Мухарбек да къаллай аман адам болгъаныны юсюнден бурмай айта эдиле. «Жилияны башы Харун эсе, къуйругъу уа Мухарбекди», — дей эдиле. Мухарбекни кёзюне къарап, бармакъларын узатып, хыны сёлеше эдиле. Харунну сёкген хар адам анга Мухарбекни къоша эди. Кертиди, бирле аны революция ючюн жоюлгъан атасыны, къарындашыны да хурметлерин этип, тынгылауну баса эдиле, бирле да: «Хар ким кеси ючюн жууапчыды», — дей эдиле. Алгъыннгы бёллей къалгъан эди. Бюгюн кёзбау артал да жокъ эди. Ачыкъ сёзле Мухарбекни бетине, садакъ окълача, сызыла эдиле. Аны къара бети аллай сёгюм сёзлеге да тёзаллыкъ эди, алай аны хорлагъан дагъыда бир уллу иш тууду.

Район жыйылыуу бошалгъандан сора элге, алада ишлени не халлы болгъанларын билирге, ишлени тап бардырып ючюн, эл организациялагъа болушургъа деп, партияны райкомундан, райисполкомдан да комиссияла бардыла.

Мухарбек оноу этип тургъан элдеги комиссия колхозну, колхозчуланы да жаз башы сабан ишлеге хазырланыуда, малгъа къарауда да жартылыкъла тапмады. Алай Мухарбекден тарыгъыула уа комиссиягъа тохтамай келе тура эдиле. Ол тарыгъыуланы ичинде, Мухарбекни законнга кёре жууапха тартырча эки зат бар эди: бири — элде хорзор этип, саякълыкъны жүрютгени, экинчиси уа — квитанцияла бермей, эллиледен налогга, самооблажениягъа деп,

эл Советни секретары бла бирге уллу ахча жыйып, аны ашагъаны. Комиссияны членлери кимни юйюнде барып сорсала да, озгъан жылда да, бу жылда да налогун, самообложениясын бермеген чыкъмай эди. Къачан, къалайда, нелляй бир, ким кёре бергенлерине женге эдиле, ачыулана эдиле.

Ахчаны бергенинге къагъытынг къайдады да деп сорсала уа: «Да къайда боллукъду? Эл Советде болургъа керекди. Квитанция формала келгинчи, тизме къурап, ангар къол салдырып, ахчаны алай жыйып тургъандыла. Ангар Мухарбек женгдирмей эсе, къагъытчысына соругъуз»,— деп, жууап эте эдиле. Къагъытчыгъа сорсала да: «Ётюрюк айтадыла. Квитанция бермей ахча жыйгъан тёре къайда барды?!» — деп, имбашларын жыйырып, неден эсе да жийиргенинген этгенча, буттукъ бурнун да жыйырып, тютюнюн тарта, хыйладан толу кёк кёзюклерин жумултуп, сейирсинип, жютю къарай эди. Женгдирген деген эсинде да жокъ эди.

Адамла: «Да бу не аламатды? Налогла былтыр окъуна райфогъа берилмегенмидиле да?» — деп, сейирсине эдиле. Башхалары уа: «Да ол эмеген Харун анга да бир кечини мажара болур эди»,— дей эдиле. Мухарбекни бла Харунну бирча терслей эдиле.

Комиссия элден кетгенден сора, бир къауум элли Мухарбекни тюерге умут этген эдиле. Алай ала ол умутларына жетгинчи, Мухарбек бла эл Советни секретары районнга чакъырылдыла. Сора андан къайтмай къалдыла.

Сёз аягъы бла жюриюдю. Аланы экисини да камыргъа урулгъан хапарлары элге келди. Элде ол хапарны эшитгенден сора, Мухарбекке нёгер болуучула, юслерине сууукъ суу къуюлгъанча, мугурайдыла, баштёбен болдула. Аланы да бир къауумлары Мухарбекни сёге башладыла. Бир бирле уа, Мухарбек энтда къайтып келлик сунуп, дагъыда къымсыз болгъанлай къалдыла. Башха-башха оноучула къалай болсала да, эл а жеринде къалады. Халкъ жашауун кеси сюйгенча бардырады. Къачан болса да алышымазлыкъ оноучу уа болмайды. Бу затны жангы оноучула эсде тутта эдиле. Бир адам эталгъан жумушну башхасы да эталлыгъына ийнана эдиле. Алайды да, райондан да, областдан да къуллукъчула келип, эл Советте председатель да, секретарь да айырдыла. Мухарбекни бла эл Советни алгъын секретарыны этген хаталарыны юсюнден эллилеге толу айыртдыла. Ала айтханнга кёре, Мухарбекни бла аны къагъытчысын камыргъа ургъандыла. Сора аланы экисине да сюд этилгенди. Экиси да «Соловки»

деген узакъ сибирге кетгендиле. Мухарбекке он, къагъытчысына уа алты жыл берген эдиле.

Ол хапарны эшитгенледен бирлери: «Эсирик ажир, ойнай кетип, къарнын къазыкыгъа уруп жыртылап болду», дагъыда бирлери уа: «Аракъыдан эсирген жайыгъады, гыржындан эсирген а терк жайыкымайды. Мухарбек элнин ырысхысындан асыры бек эсирген эди. Къачан болса да аман жолгъа чыгъарыкъ эди да — чыкъды»,— дей эдиле, кёл кенгдире.

Жаннет, харип, кёлге тёзе келген огъурлу да, акъыллы да адам эди. Бу жол а тёзалырма? Мынча жилимукъ къайдан тапсы?

Жаннет Мухарбекке, артыгъыракъ да ол жамауатны аллында уллу къуллукъгъа киргенден сора: «Жашым, эсирик да, ёхтем да болма. Халкъгъа кесинги ариу кёрюзт. Татлы тилли бол. Эсириклик, ёхтемлик атха да, эрге да жарашмайды»,— деучю эди. «Къартны, бурнун сюрт да, оноугъа тут»,— деп, бурунгулула андан айта болур эдиле. Анса уа: «Уру тюбю — къуру»,— дегенни уа магъанасы жокъмуду? Мухарбек ол сёзлени тергеуге алмай эди. Анасы айтханча жюриесе эди, анга быллай кюн келлик болмаз эди. Кеси къыйынын ашап, тынч-ырахат жашап турургъа боллукъ эди. Анса уа Мухарбек бла Нажимуддин алай кючбюсюреу, ёхтем адамла болмасала эдиле, орус суратла киби, ол ариу Къамарият бла Таукъызыны да, кеслерини туугъан аналарын да, мудах этген къыллы кыймай, жүреклерине кетмез жарала салмаз эдиле. Бу эки жашны хатасындан аналары, эгечлени да кёзлеринден аз жилимукъму акъды! Не этсинле? Хата уа Мухарбекден башланган эди. Сёзюне табылмау — къайда да шарайыпха саналады. Сёз бере эсенг — ойлап бер, бердинг эсенг — кертичи бол. Жанымы къыйыры, эсли, адепли адамланы арасында иш алайды.

Мухарбек тутулгъандан сора, эки жыл озгъанлай, Нажимуддин кесини элине сау-саламат къайтды (анга Биринчи майны хурмети бла кечгинлик берилген эди). Алай кюн сайын жарсыулу къайыныларына кёрюне айланмаз ючюн, башха элге кёчюп кетди.

«Жашай тургъан алтын аякъ бла суу ичеди»,— дегенлери кертиди. Къамарият бла Таукъыз бютюн иги жашлагъа эрге бардыла. Къамарият жашчыкъ табып, анга къууана жашайды, Таукъыз да, кесине ушаш бир ариу къызчыкъ табып ёсдюреди. Жашына жиягъанын сабыр этген кезиуюнде Жаннет да къайгысын аны бла унуттады.

Энди Шамдарийни жүреги ырахатды. Жаннетни уа жүрегинден кѳан хыттыкла кѳачан кетсинле? Жангыз жашы, тура кетип, сууук Соловкидеди. «Тура эдик жата, кѳайдан чыкѳды хата»,— дегенлей болгѳанды. Ёлгенмиди, саумуду? Мухарбекден хапар да жокѳду. Бирле ёлгеннге санайдыла, бирле уа кѳайтырыкѳ сунадыла. Кѳалай эсе да, Мухарбек гунч болду.

Кесек ырысхы ючюн эки тенг кѳалай жау болгѳанларыны юсюнден, ол элли кѳартла да айып эте, адамла бир бирлерине энтда да айта туруучудула. «Дуня малы кѳплени шашдырады»,— дейдиле. Бир бирле уа: «Ахча — душманды. Аны хатасындан азла жоюлмагѳандыла!» — дейдиле.

Ахшылыкѳ да жумулмайды, аманлыкѳ да унутулмайды. «Биреуге кѳр кѳазсанг, анга кесинг тюшерсе»,— деучюдюле. Хатасызгѳа хата этген кѳачан да унутулмайды. Мухарбекни атын бир бирле ушхуур артында сагѳынадыла. Сагѳынсала да анга: «Уой, ол ахыратда да кѳалияр кѳаза айлансын!» — деучюдюле.

Кѳалай эсе да, изарлыкѳ, саякѳлыкѳ, жутлукѳ тенгленни бир-бирден айырды. Аналаны жилаулу, кѳыйынлы этди. Сюмекликни да, адамлыкѳны да хорлагѳан ахча отну болсу! Ахчаны хатасына кѳпле жолугѳадыла, ол кѳплени жангылтады. Анга сугѳанакѳлыкѳ этмеселе эди, бу эки тенгни жашаулары, кѳадарлары алай кѳыланч-мыланч, кѳынгыр-мынгыр болмаз эдиле. Кѳыйынлыкѳ кѳрген кѳарт анала аллай бир жилимаз эдиле. Кѳууанч бла кѳуралгѳан жаш юйюрле бузулмаз эдиле.

ЖАММЕ

«Буйрукѳ»

Муну бир кѳрген адам унутмайды. Узун адам. Чырайлы. Сыласа, кѳалын чал мыйыкѳлары жылтырайдыла, ачууланса уа — чюйресине тозурайдыла. Жууукѳ ёсген кѳара кѳашларыны тюбюнде жютю кѳара кѳзлери ётгюр кѳарайдыла, эслеген затларындан, буруу бла тешип ётгенча ётедиле. Тереннге да, узакѳгѳа да кѳрген кѳзле. Аладан бирде жылы жарыкѳ урады, бирде уа отла чартлайдыла. Ол, кѳатындагѳы адамгѳа тюрслеп кѳараса, гипиотизёр кибикиди. Сюйюп кѳараса — жууаш ата кѳзле ийнакѳлайдыла. Айтханына терк окѳуна ийнандырады. Жол-

гѳа чыкѳса — жел ургѳанча. Ачыкѳ кюлсе — жар оюлгѳанча, ачууланса — кѳк кюкюрегенча. Досха — досча, жаугѳа — жауча жолугѳа биледи. Аны элли тенглерини асламы, нартха санап, намыс этедиле, араларында жүрютюрге сюедиле. Бир кѳауумла уа сюйген да этмейдиле, ансыз да болмайдыла.

Жамме, дугѳум чыбыкѳ мундштугу бла тютюн букѳулата, орус ушокк сюнжюлю кѳызыл жабышмакѳ тыягѳына да тыяна, балчыкѳ тыгѳырыкѳдан чыгѳып, ныгѳышха келди. Алайда, оюлгѳан хуна ташлагѳа бла тѳртгюл сюйремеге олтуруп, бир бирге таурух айта тургѳанла, гур деп, ёрге кѳопдула. Аны саламын алдыла да, араларында жер кѳойдула, ол да, кимни имбашына кѳагѳа, бѳркюн аллына тюрте, лакѳырда, масхара сѳзле айта, араларында ёре состар ташха, мор чепкен тышлы кѳара ажиген кѳрпе тоуну этеклерин да тюбюне жыйып, солдат чурукѳлу уллу аякѳларын да кенг салып, олтурду. Мундштугун иги тартып, гулмак тютюн букѳуну мыйыкѳ тюплеринден тышына бошлады, ичине солугѳан тютюнню уа кѳоргѳашин бетли букѳусун узун тюкле чюелген мазаллы бурну бла тышына сууурду. Сора, тѳгерегинде тенглерине кѳайгѳылы кѳарап, кѳзлерин да жандырааракѳ, ауазын да созаракѳ этип, сорду:

— Аланла, ол жангы хапарны эшитгенмисиз?

Адамла, тынгысыз болуп, кѳулакѳ салдыла:

— Не хапар?

— Не хапар? — дейдиле, бир бирни аузуна чаба.

— Тюбюнден буйрукѳ келгенди: «Тютюнню кѳалдырмай кюйдюрюрге, балтузну да суугѳа кѳуяргѳа»,— деп.

— Эшта-эшта! Уий, не мен ёлдюм! Тютюнсюз а кѳалай?

— Оуей-оуей, бир кѳонакѳгѳа не да саусузгѳа дугѳума чай ичирмей а, кѳалай боллукѳду да? — дегенле болдула. Алай бир кѳауумла сездиле да:

— Оллахий, андан тюз буйрукѳну излеп да тапмазса!

— Ол буйрукѳну толтурургѳа керекди,— деп кюлюшдюле.

Жамме кесини сол жанында состар таш юсюне олтуруп тургѳан кѳарабет кишиге тюрслеп кѳарады: хапарны тюз магѳанасын бек алгѳа сезген ол эди. Сора:

— Ай, сен кѳуртхагѳа ант жетсин! Неге ачыласа кесинг да, ютюлген баш кибики? — деп кюлдю.

Жаш заманында эбзе гёжефле бла тутушханында, айтчылык гёжефни Жамме сыртындан салгъан эди, алай кесини да билеги имбашындан чыкыгъан эди. Дагыда бир жол а, эмилик юйретген заманында, эмиликден кетген эди да, биягъы билеги сынган окъуна этген эди. Ол заманда сынганны тап байларгъа, чыкыгъанны орнуна салыргъа да чемер уста табылгъан болмаз эди ансы, Жамме къартлыгъында да чолакълай къалмаз эди. Намаз эте туруп, къулакъ къакъса, аны бир къолу къулагъына баргъанда, бирси къолу уа кёнделен узатылып къала турмаз эди. Бир-бир жашла да, ол акъыллы адамча къулакъ къагъабыз деп, аныча этип турмаз эдиле.

Кеси да сынагъаны ючюп туююл эсе, билеги, буту чыкыгъаннга, сюеги сынган адамгъа Жамме бек жарсыучу эди. Чыкыгъаннга, сынганнга къараргъа да юйренген эди. Аны аллай усталыгъын адамла бек жарата эдиле.

Жаммеге эки атлы келди. Жамме, хар замандача, къонакълагъа арбазда окъуна бек жарыкъ тюбеди. Къонакъланы атдан тюшюрдю. Атланы жүген билекликлерин чалман къазыкълагъа илиндирип, алларына бичен къабынчыкъла атды. Юйге да киргинчи, алайда окъуна, къонакъладан къартырагъы айтды:

— Жамме, айып этме, биз санга къонакъ алыр заман да болгъунчу, къонакъгъа келгенбиз. Сен бир мадар этмесеңг, бу жигит жаш кырты болгъанды: тиш башындан кетип, билегине, не этген эсе да, бир палах этгенди. Сынганмыды, чыкыгъанмыды? — Билмейбиз. Бек онгузду.

— Аллах-аллах! Сакъалы, мыйыгъы бла, быллай киши тишден къалай сылжырагъанды?!

— Да ачыр кезиую...

— Тутчу былай,— деп, арт болжалгъа къоя турмай, алайда окъуна, Жамме ол жашны чепкенини ичи бла, къапталыны тышындан окъуна билегин, бууунундан башлап, жауурунуна дери къармады. Имбашына къолу жетгенлей, ол мазаллы жаш, бети кетип, ойсурады. Бирси къолу бла Жаммени къолун ары тюртдю. Жамме, биченнге жубана тургъан атны ары жанына ётюп, аны жалкъасыны юсю бла узалып:

— Жанлачы былай. Қъолунгу тутдурчу бери. Аны угъай, бирсин. Жанла бери. Хо, къоркъма, хомух! Сен киши туююлмюсе? Ыхы,— деп, аны къолуна биченчигине жубана тургъан атны бойуну юсю бла кеси таба тартды, атны уа гумхотуна аякъ бурну бла къакъды. Ат, элгенип,

башын ёрге тутду, чыкыгъан билекни да ёрге тутдурду. Саусуз, имбашыны ачыгъанына тёзалмай, ачы къычырыкъ этди. Аны бла келген къартчыкъ жашны билегини «тыркъ» деген тауушун эшитгенинде, бет алышып, жашха жабышды. «Энди билегинги ёрге кётюрчю. Қъоркъма!» — деп, жашха Жамме кёл этдирди. Жаш билегин эркин къымылдатды, ёрге кётюрдю, узатды, энишге бошлады.

— Ачыймыды? — деп сорду Жамме.

— Угъай, энди ачымайды,— деп, тирилди жаш.

— Ай, аллах ыразы болсун! Жаным къурман болсун санга! Сени болушлугъунгу унутмазбыз,— деп къартчыкъ да, эки къолун бир бирге ышый, бир уллу ишни кеси тындыргъанча, тирилип, жауурунларын эледи.

— Мен алай бек къыйналмагъанма. Затыгъыз да керек туююлдю. Юйге келигиз. Суусап иче барыгъыз,— деп бютюн да жарыкъ болду Жамме. Алай къонакъла унамадыла. Саламлашып, Жаммеге алгъыш эте кетдиле. Ол да, жангы папиросуна бура, аланы ызларындан къарап, аз-аз ышара къалды.

Ол, тишден кетип, имбашын чыгъаргъан адам озгъанлай, юй бийчесин да биргесине алып, бир киши Жаммеге келди.

— Жамме, кеч къолай болсун!

— Уой, къолайлы къарт бол! Хажи бол.

— Сау бол. Хажи мени кибиклеми болалла! Бу къатын аманны санга алып келеме. Бир къара, маржа!

— Аман эсе, манга алып неге келесе? Не уа сен кесинг къарасанг болмаймыды? Ол дегенинг неди?!

— Уой, сен ойнай-кюле къалгъын! Бу насыпсыз аман, жыгъылып, бууунун чыгъаргъанды. Бармакъларын да къымылдаталмайды.

Ючюсю да юйге кирди. Къонакълагъа юй бийче да бек жарыкъ болду. Бирер шинтик салды.

Эри айтханыга да тёзмей:

— Жамме, санга къор болайым, бир амал эт,— деп, жалынган ауазы бла тиледи къатын да.

Қъатын бек чырайлы, таза, толу адам эди. Жаммени кёлюне: «Бу гырхы кишичикге бу тап тиширюу да нек баргъан болур эди»,— деп келе эди. Ол, терк окъуна эки къолун дух сапын бла жууду. Акъ жан жаулукъ бла сыйпады. Кесин къонакълагъа врачча кёргюзтдю. Сора, къатынны жумушакъ жылы къолундан тутуп, кёзюне тюрслеп къарады. Ол а эки кёзю жерге къаратып тохтады. Гырхы кишичик а, тынгысыз болуп, олтургъан жеринде чыдамай эди.

— Алан, — деди, юй бийчесине айланып, Жамме, — бир сапын суучукъ этчи. Исси болмай, мытыл болсун. Кесин да ол гиче жез таз бла бер.

Кѣп мычымай, чыкыгъан бууунга сапын суу жетдирип, къатынны буууну Жамме сылап тебиреди.

— Уой, Жамме, аурунг алайым, алай тартма: тѣзалыкъ туююлме, ачыгъан этеди!

— Келчи! Эшик сакълаучу кирик, неге сюелип тура-са? Мен бууунундан тартсам, юсюме келип къалады. Тутчу. Къаты къучакъла да, жиберме, — деп къатынны эрине урушады Жамме. Эри не бек къучакъласа да, къатын кычырыкъ этип, гырхы кишичикни да аркъасына алгъанлай, кесини толу бѣксюмюн Жаммени юсюне ата эди. Аны алай этгенин кѣргенде, юй бийче, къарт къатын, юйюнден тышына чыгып: «Не а, былгагъа да мынга да аман кюн келе-келе турсун», — деп, эрине кѣлкълды эте эди, адыргысындан коридорда ары-бери жюрию.

— Уоу, кюнюм къуругъан, Жамме, къор болайым, къой! — дейди, кычырыкъ этип, буууну чыкыгъан къатын, терлегенлери да жыякълары бла бара.

— Тѣзген эт, тѣзген эт! Тут муну игирек!

— Туталмайма, — дейди абызырагъан кишичик.

— Келчи былай, ѳтчу бери. Сен, кълларынга да сапын суу эт да, менича сылап, бууунундан тарт. Мен а, тыяллыкъ эсем, бир кѣрейим.

Арт жанындан олтуруп, аякъланы кенгден салып, къатынны Жамме къаты къучакълап тохтады.

— Тарт энди. Сылап тарт!

Кишиси тартып тебиресе, къатын кесин Жаммеге кысады. Кычырыкъ этеди. Ары-бери бурулады. Башын артха атады. Эринлерин бирге къаты кысады.

— Тарталмайса, тарталмай... Барчы, ол «биздегин» да бери чакъырып кел.

Кишичик чыккъды. Бираздан, юй бийчени да алып, къайтды.

— Тутугъуз. Экигиз да иги тутугъуз!

— Къой энди, Жамме, сенден алгъа ѳлейим! Энди болаллыкъ туююлме. Уой, ѳлдюм-ѳлдюм!

— Ёллюк туююлсе! Тѣзген эт!

— Тѣзалмайма! Уой!

— Тѣзаллыкъса! — деп, ол чолакъ кълу бла къатынны ѳшонюнден артха тюртюп, сапын мылы кълу бла уа бууунундан игирек тартханлай, жик жерине тюшдю. Къатын кючсюндю, къларыусуз болду. Алай энди, кълунундан

бир кѣк дарий палатокну чыгъарып, бетини терлегенлерин сыйпады.

Юй бийче, аш юйге барып, андан, тылпыу этдире, сютде бишген тую хантус алып келди. Мажал азыкъ хазыр болмагъанына да жарсый, кълонакъларына, агъач чѣмюч-леге кълуюп, исси хантус берди. Къатын бир-ѳки уртлап кълуюду, кишиси уа, юфгюре, эрин-бурнун жыйыра, чѣмюч-ню ары-бери сюзюлте, хантусну махтай, саулай къаплады.

Кишичик да, къатын да алгъыш эте кетдиле. Юй бийче уа эрине бюсюремей эди.

Жаммени уста болгъан хапары жайылгъандан сора, чыкыгъаны, сыннганы болгъанла да анга терк-терк келе башлагъан эдиле.

— Табу-табу, Жамме, кел да, ол бизни абадан жашха — Жаммотха бир кълара. Шайтанлы болгъанды дейдиле. Чалгъыгъа атлана тургъаныбызлай, насыпсыз Жаммот ауруп кългъанды. Эфендиге дууа да жаздыргъанбыз. Бююн бла тѳрт кюн болады. Дууа да жарамайды. Сени хакимлигинг барды дейдиле. Кълыйналсанг да, бизни ючюн бир кълыйнал. Эринме, табу. Кел да, ол кълыйнылы Жаммотну бир кѳр — деп тиледи чалгъычы жашны атасы.

Халкъда Жаммени «акъ жинле» бла шуѳхлугъу барды деп хапар жюрию эди. Алай кертиси уа — гипнозда эди, айтханына ийнандырууда, бойсундурууда эди.

— Да мен эфенди этмеген болушлукъну кълалай ѳталлыкъма? Болса да, энди сен чал башынг бла тилей келгенден сора, не ѳтерикме? Жюр, барайыкъ, — деп, темир сенекни да кълону алып, атланды Жамме.

Юйге келип, кѳтюртмеде сыртындан жатып тургъан жашны кѳргенлей:

— Саусуз болмагъын, харип. Ненг ауруйду? — деп, жууаш сорду.

Жаш а, кълутургъан этген кирик, кызыл кѳзлерин жандырып, тѳтпеси бла къларады. Жууап ѳтмеди.

— Жылы сютчюк бармыды? Иссирек окълуна этип, жашха аямай сют ичириге керекди. Сют жылытса, жайыгъырыкъды, — деди Жамме юйню иесине. Жашны уа, бууунундан тутуп, къаты кысды. Жаш, не ѳсе да мурулдай кетип, сора, хаф-хаф этип, итча юрдю.

Жашны атасы Жаммени кълугъына:

— Аллах сакъласын, айтылгъан жерден кери болсун, кълутургъан иш этген болурму? — деп сорду.

— Ма сен айтдынг ѳсенг! — деп кълуюду ол.

— Асыры исси окълуна ушайды да?!

Жамме, кеси уртлап кёрюп, гоппан бла бир сютно:

— Ал, ич муну! — деп жашха узатды. Ол а, алыргъа эниклемей, биягъы тёппеси бла къарап тохтады. Ол алай этип тохтагъанда, гоппаны жашны атасыны кёлуна тутуруп:

— Сен ичирчин. Ичмей ма бир кёрсюн! — деп, секирип кёбуп, эшик артында сюелип тургъан сенегин кёлуна сермеди да:

— Ич дейме да! Ич, чочхадан туугъан! Оллахий мен а шайтанынгы къачырырма. Жининги секиртирме. Ич! Ич-месенг да, сенекни тамагъынга сугъуп, бурнунгдан тутуп ичирirme! Ич! Ыхы-ы, ичиригинг келдими? Ичесе. Ич-ич-ич! Тауусхунчу ич! Солуп-солуп ич. Кёрдюнгмю, къалай игиди? — деп Жамме жууашыракъ сёлешди.

Жаш, кёзлерин жумуп, тин-тери къагып, адыргыгъа къалып, сютно тогъуду, жукъу арасында ичген кибики. Кёзлерин ача келип, Жаммени кёрсе, дагъыда кысып кёюды.

«Шайтанлы» Жаммот сау гоппан сютно тындыргъандан сора:

— Энди жашны, салатлыкъ басдыргъанча, иги жылы жууургъан бла басдырып, тынч жукъламагъа кёюгъуз. Терлесе, жайыгъыр. Жалгъан безгегин болур дейме. Ким биледи. Мен а эрттен бла да келирме, — деп, Жамме юйден шыгъыртсыз чыгып кетди.

Эрттенликде биягъы юйге биягъы Жамме келди. Жаш, чулгъанып жатханны кёй, кийимлери бла биягъы кётюртмеде жанындан тюшгенлей турады. Аны кёрюп, Жамме:

— Неди бу кыылыгъынг? Не керекди санга?! Ай, чочха уа! Сенде уа барды да! Охо-хо! Уй! Аха-а! Тур бусагъатдан, атанг бла ишге бар! Атлан! Хайда! Бети болмагъан бетсиз! Тур! — деп, Жамме алай кюкюреди, алай! Юй ичинде адырла да, жерлеринде чыдаалмай, ёрге-ёрге секиришгенча кёрюне эдиле. Къычыргъан кыыллы кёй-май, ол темир сенегин хауада айландыра эди. Ол алай кычырып тебирегенде, жашны атасы бла ары дери мюйюшде сюелип тургъан анасы да, мудах болуп, юйден тышына чыкъдыла. Жаш да, тура кетип, арtdан юркген кёй кибики, кётюртмеден секирип кёбуп, эшикге къачды. Ол кезнуде Жаммени кёрген адам: «Шайтанлы Жаммот угъай, Жаммеди», — дерге боллукъ эди.

«Шайтанлы» Жаммот жукълап уянганча болду. Ол, атасына нёгер болуп, ишге атланды. Жамме да, жашны атасы бла саламлашып, ышара-ышара, юйюне кетди.

Ол кюнден башлап, адамла: «Жамме, кычырып, шайтанланы къачыргъанлай», — деучю эдиле.

Жаммени кырдыкладан, гокка хансладан дарман этерге фахмусу да бар эди. Мен кесим безгекден ауругъаным да, ачы хансны сары чакъгъан чопалларын сют бла къайнатып, алты-жети кере ичген эдим. Анга «Жаммени дарманы» дей эдиле. Андан сора безгек мени бир заманда да кыйынамагъан эди.

Керек болса, Жамме камсык да, оспар да бола эди.

Къой шорпа

Ингирде, ушхуур ууахтыда, Жаммени эгечи анга эт да, гыржын да, шорпа да берди — тауа гыржын, семиз да, кёй шорпа. Уллу къара аякъ ичинде шорпаны башында жауу къалын олтуруп сююледди, тылпыу а этмейди.

Жамме, шорпадан уртлап аузуна алгъанын, алайдагъылагъа эслетмей, азундан артха шорпагъа кёшуп кёйдю. Сора эгечине тырман этди:

— Ай, ант жетси, муну бираз жылытып берсенг, — деди.

Эгечи:

— Оу, мен ёлюп къалайым! Сууупму къалгъанды? — деп, Жаммени шорпасын кёлуна алып, кесини аузун толтуруп уртлады. Сора шорпаны «пуфф» деп, аузундан юй тюбюне тёгюп:

— Оу, кюнюм къуругъан, аузуму къууурдум да! — деп, жиямсырады. Юй арасында, адыргыдан, ары-бери тентиреди. Суу уртлап да кёрдю. Алайдагъыла къайгъылы болдула. Жамме уа жашыртын кюле эди.

Алай бла, не дерти бар эди эсе да, Жамме эгечини аузун кюйген хиппидден толтуртхан эди. Бир ыйыкъгъа дери аузуна къаты аш алмазча этген эди.

Жолгъа атланганда

Жамме кёнакъсыз бир ыйыкъны да къалмай эди. Хар ыйых кюн ингирде баш кюн базаргъа барлыкъ бир къауум холамлыла да, бызынгылыла да келе эдиле. Хар баш кюн ингирде да ала Жаммеде къала эдиле. Ол кёнакълагъа да, аланы улоуларына да багъады. Къызгъанмайды. Жарыкъды. Кёнакъланы эрикдирмезге, гитче кызы кёбуз согъуп, жашлары къарс уруп, тамата кызылары да, аланы тенгдери да жарыкъ той этедиле! Той, оюн, къууанч,

эт тылпыу, хычин ийс, шырылдап кёмюк этген боза гоппанла, жарык кюлюле — бары да Жаммени юйюне кёууат бере эдиле. Мамырлык, токълук, берекет — хычуунду.

Болса да Жамме кесини кёнакъларын чамы бла тапсыз титиретди.

Бирин кёюп, бирин айтама. Ырыслаула Холамда да, Бызынгыда да аз тойюл эдиле. Жамме кеси да ырыслагъан аз зат болмаз эди. Къалай эсе да, ол таукел, батыр адам эди.

Хы-ы, холамлы кёнакъла атларына минишдиле. Хар бири да: «Бисмилляхий, я аллах, ахшы жолгъа сен чыгъар! Юйюбюзге сау-саламат къайтар!» — дей эдиле. Жамме да ала бла барлык эди да, барысындан да артха къалып, атына минди. Мине туруп а, барына да эшитдирип: «Бисмилляхий, я аллах, мени аман жолгъа чыгъар! Аман палахха жолукъдур!» — деди. Олму эди! Кёнакъла, оуй-шауй эте, артха айландыла да, атларындан тюшдюле. Атланы, бирер чалман къазыкыгъа тагып, Жаммеге тырман эте эдиле. Жамме уа, кюле-кюле, кесини атын да чалманига тагып, арбазындан юйге сёлешип, энтда да бир кёшун боза чыгъартды:

— Ичигиз. Жолну энинден эсе узунлугъу уллуду, — деп боза гоппанны, толтуруп-толтуруп, кёнакъларына узатта эди.

Биягъы кёнакъла, ашык-бушук, базаргъа кетерге тебиредиле. Биягъыча айта, атларына миндиле. Ала, Жаммени атланганда айтырык сёзлерин эшитебиз деп кьоркыгъандан, атха кёонганы арбаздан къачып чыгъа эди. Болса да Жамме айтырыгын да айтып, ат ёшюню бла кимни ары тюртдюре, кимни бери тюртдюре, кёнакъланы алларына ётдю. Бёркюн да ёрге кийип, гыллыу этдирип, ашыкыгъан жыйынны аллында ол, командир кирик, барды.

Дагыда бир жол Жамме бызынгылы кёнакъларын, аш бла, той бла да зауук этдиргенден сора, бир бек амалсызгъа къалдыргъан эди.

Кёнакъла кече тынчайып, солуп, танг эрттен а кетерге тебиредиле. Атны, эшекни да жолгъа кёурадыла. Жамме бла, аны юйдегиси бла да жарык саламлашып, кетерге тебирегенлей:

— Биченибиз гымыш бичен тойюл эди да, улоула да иги тойгъан болмазла дейме, — деди.

Жолоучула, суу кёуйгъанлай, мудах болдула. «Гымыш»

деген сёзю кеслеринден адам айтса эди, ала: «Ой, эки кёолунг аман мыдыхха кирсин, кётлек!» — дер эдиле. Улоуланы тууарыр эдиле. Мынга уа: «Ай, тоба-тоба! Ай, тоба-тоба!» — дегенден башха сёз айталмай, барыгъа арсар бола кетдиле.

Биягъы Жамме кеси аллына ол абызырагъанлагъа кюле къалды.

Кетип баргъанладан бири:

— Я, алан, эй! Ол эсли адам ол аман сёзю нек саргынган болур эди? — дегенде, аны жанында баргъан атлы уа:

— Ол жаш заманында да алай камсык болуучу эди дейдиле, — деди.

Ючюнчю базарчы уа кёшду:

— Керти эсе, бирде, той баргъан жерде, бир жашчыкыгъа айтып, кёумгъаннга къалияр кёуйдургъан эди деучюдюле.

— Эй-а, юйюнге! Аны жашла билселе, ызындан къама оюн чыгъаргъа боллук эди да!

— Жаммени къама бламы кьоркьутурук эдинг? Аны шайтан да, жин да кьоркьуталмагъанды, — деп, ашыкмай барадыла къайгылы жолоучула. «Гымыш» деген сёзю эшитгенлерине уа ачыу этдиле. Кеслерин бир уллу ауарагъа къаллык сунадыла.

Иги кёш

Жамме кюз кёшну башын жаба тургъанлай, бир сванлы киши, арыгъан да этип, ач да болуп, аууланыр умут этип, алайгъа къайтханды. Жарык саламлашханды. Сора, ол да алайда олтургъанлай, Жамме да кёш бла кюреше, бир талай заман озгъанды. Сванлы ачдан да, уссап-деш, бир талай заман озгъанды. Ол тюшден ингир аладан да амалсызына къалгъанды. Ол тюшден ингир алагъа дери ашыз-суусуз тургъанды. Тюш азык ашаллык сунуп, Жаммеге кёурай да, кючюне тургъанды. Жамме уа, кёшну битдирирге асыры къадалгъандан, ашны-сууну да унутуп болгъанды. Кёшну башын да жабып, аны юйюне баласла да салып бошагъандан сора:

— Къалайды? Кёш иги кёшмуду? — деп, соргъанды ол сванлыгъа.

— Да, жаний, ашамазгъа иги кошду, — дегенди ол а. Жамме, кюлмюш этип:

— Да, уссапма, ачма десенг эди уа, гула! Сени аузунг, аууз болмай, жыгылып жарылгъанмыды? — деп, тырман этген эди ол сванлыгъа.

Экеулен Жаммени къошуна келгендиле. Ала кеслерин сыйлатыргъа умут этгендиле. Жангылмагъан эдиле. Жаммени таний эдиле. Жарыкъ къонакъбай болуучусун биле эдиле.

Жамме терк окъуна исси кюл тюбюне эки нартиох къалачны кѣмдю. Олсагъатдан жангы урулгъан сары жауну гыбытдан бир къаласкъуйрукъ аякъгъа ийди. Къонакъланы алларына жау бла исси къалачланы салды да: «Ашагъыз, жанларым, узалыгъыз»,— деди.

Къонакъла, къалач бурхуну жаугъа булгъап, ашап башладыла. Алай не этсинле! Исси къалачда жау тохтамайды: жау къаласкъуйрукъ аякъда къалады, исси къалач бурху уа, жылтырагъан кирик этип, кеси келип къалады.

Алай бла къонакъла гыржын ашадыла, жау а аякъда къалды. Къонакъла, Жаммеге алгъыш этип, кертисин айтсакъ, къуру гыржын ашап кетдиле. Ала, кетип бара, тап тюшгенлей, Жаммеге ол алагъа этгенча этерге деп оноулашдыла.

«Ат аягъы бла эр аягъы жетмеген жер жокъду»,— деп халкъ бош айтмагъанды. Бир жол Жамме, таугъа бара, аланы къошха бурулду. «Маржама, бир айран иче кетмесе. Танышым-шагъырейим туююлмюдюле?»— деди.

Баргъанында, ол эки танышы да — къошда. Жамме, саламлашып, ала бла бирге къошха кирди. Ала бек жарыкъ болдула. Терк окъуна, отха къалач кѣмюп, ала тюз да ол жол Жамме этгенча этип, исси къалач бла хыра сары жау салдыла.

Жамме, исси къалачны, кюлюн кеси да бир юфкюрюп, ышымы бла да тазалап ууакъ этип, жаугъа ууду, сора:

— Бир къашыкъ да берчигиз,— деп, жау буштону — уумачны — къашыкъ бла ашады. Аны ызындан а, кеси айттып алып, бир аякъ айран ичип, мыйыкъларын сылап:

— Хайдагъыз, малыгъыздан къууаныгъыз! Сизге — эсенлик, манга — саулукъ,— деп, жолуна кетди. Къош иелери уа: «Бу жол да Жамме сыртыбыздан салды»,— деп, аны ызындан къарап къалдыла.

БАТЫР

Танышы

Ма, къарачы. Аны юсюнде тышсыз тону. Этеклери тобукъ тюпден. Шалпар бухчакълары сюзюк чепкен ышым-

ларына сугъулупдула. Аякъларына кезиу тие барыучу гѣн чарыкълары. Чарыкъ бурунлары да ёрге-ёрге айланып, чана жыякъла кирикдиле. Тонуну белин къаты буугъан бел бауу жассы къайишденди. Бел бауну бир уллу айылы, бир да уллу тили. Аны ючюн ол уллу кюмюш тил, Батыр атлагъан сайын, аны тобукълары алгъа-алгъа тюртген тон бойларына «лап-лап» деп тие барады. Батырны башында — къара гыдай бѣркю, аузунда — дайым букъусу чыгъа баргъан уллу папиросу, къолунда — балтачыгъы, белинде да жантауу барды. Батыр орта бойлуду, къара шинлиди, къалын къашлыды, гымыхсакъалды, чюйремейыкъды. Аны базыкъ эринлери асламыша бирге кысылыпдыла. Батырны кюннге да, суукъгъа да кюйген бети терен тырмыдан толуду, тик мангылайы уа ол сиз кѣрген къашланы бирде ёрге тарта, бирде энишге бошлай турады. Ол Батырны, кеси кеси бла кенгеше, оюм эте тургъанын кѣргюзтеди. Батыр оюмчуду, камсыкъды. Сѣзюн хыйсапсыз быргъай айланыучуладан туююлдю. Ишчи адамды. Бий да туююлдю, жарлы да туююлдю. Къабартыда кѣп жылланы жашагъанды. Юй бийчеси да къабартылы. Ол кеси да тау тилге юйренмей, баш иесин черкес тилге юйретгенди, аны жашлары бла кызлары уа тауча, черкесча, орусча да таза сѣлешедиле. Жалан да Батыр, баям, кѣлю черкес тилге кетгенден болур, аны тилинде сѣлешсе, черкесча чалдырады, айтымлада сѣзлени керекли жерлеринден шашдырады. Бир бирде уа грамматика жоругъуна бойсундурмай къояды. Башхача айтсакъ, ол ана тилин таза билмейди, алай оюму уа теренди, ѣтгюрдю, анга тыпгылагъанны, кюлдюрмесе да, ышартмай къоймайды. Батыр, башха болмай, Къаракъонакъны угъай, Насрахожаны туугъан къарындашы кирикди. Ким биледи, камсыклыгъы ючюнмю, огъесе оюмчулугъу ючюнмю, Батырны жамауат бек сюе эди.

Аминатны тоюнда

Арбазында узун шинтикге олтуруп, тенглери бла сѣлеше, акъ урчукъну бура тургъан акъ кекелли Аминатны кѣремесе? Ол заманында элде аты айтылгъан ариу кызладан бири эди. Аны элтирге къумукълуду тогъуз фаэтоннга къонгуроулу атладан он сегизин жегип келгенде, Юзейирланы арбазда уллу той башланды. Тѣреде болуучу тепсеулени ызындан кансорка тепсеуле башландыла. Арбазгъа гюржю кюйюз жайдыла. Аны юсюне бир къумукълуду, стаканны аракъыдан толтуруп, мангылайында тутуп, тѣкмей

тепсейди. Бирси кѳумукълу уа, тепсей барып, кѳолларын жерге жетдирмей, жерде кюйюз юсюнде тургъан стакан аракъыны аузу бла алады да, тѳкмей ичеги. Ючюнчюсю уа, кюйюзлени да жерден кетерип, аузуна тѳрт кѳаманы алып, тюп эрнинде чюелтген эки кѳамасына уа сары бухар бѳркюн кийдирип, жагъасына эки кѳама сугъуп, эки кѳолуна да тѳртюшюр кѳама алып, бирде сюзюлюп, бирде аякъ бюгюп тепсейди. Кѳобуз ачыкъ согъулады, барабан хыны кѳагъылады, кѳарс бирча урулады.

Кѳумукъ тойну былай баргъанына эли жашы, кызы да сейирсинип кѳарайдыла.

Кѳайсы эсе да, эсимде туююдю:

— Ы, маржа, бизни жашла, сиз да бир оюн кѳргюзт-сегиз а! — деп, биреулен арлакъдан кычыраракъ сѳлешди. Жашла бир бирге кѳарашдыла. Не этсинле да? Сора, ол биягъы киши: «Токъмакъ улу кѳайда кѳалгъанды?» — дегенде, Батыр той арасына чыкъды. Кѳобуз бютюн уллу согъулду, барабан бютюн ачыкъ урулду, кѳарс бютюн кѳѳюрюлдю. Батыр кеси, жаш туююл, киши ортасы болса да, жашлагъа, кызылагъа да кѳз жетдирип, гюрен арасында бир-эки сюзюлдю, «шайтанаякъны» башлады — аякъларын асыры терк алгъандан, аны аякълары терк тѳнгереп баргъан чархха ушаш кѳалдыла. Сора, ары-бери кѳалкып, кѳол аязларына, бир аягъы юсюне тиеди, чюйкеча чюеледи, садакъ окъча сызылады. Ахырында, баш тѳбен шиш туруп, кѳолларыны юсюнде тепсейди.

Алай бла Батыр жаш кѳауумну башын жулду. Капсор-кача тепседи.

Ант

Емюрюнде кишиге да харамлыкъ этмеген Чѳепени ючлю ууаныгы базардан кѳайтарылып баргъан холамлы маллагъа кѳошулуп кетди. Алай кетгенине Солтанакъдан келген сюрюучю жашла шекли болгъан эдиле. Чѳепе сурагъанда да, алай айтдыла.

Экинчи кюн окъуна Чѳепе ууаныгын тапды. Алай ол холамлы киши даулашды. Ууаныкны бермеди. Чѳепе, андан тарыгъып, Уллу Холамгъа барып, эфендиге айтды. Эфенди уа:

— Ууанык сени болгъанына шагъатынг бармыды? — дейди.

— Барды. Мени кѳоншум, Батыр, мени ууаныгымы танырыкъды.

— Да, сора мен сени ууаныгынгы сюрген Жаубермез-

ге: «Ууаныкны дауу тохтагъынчы элден шашдырма», — деп айтырма, сен а Батырны да биргенге алып, байрым кюн жума ууахтыда, мында, межгитде болурса.

— Бек ахшы. Экибиз да келирбиз. Аллах ыразы болсун, — деп кетди. Чѳепе юйюне, Акъ-Суугъа келди.

Чѳепе кесини жарсыуун Батыргъа айтды. Батыр, арсар болмай, ууаныкны кѳѳюрюп таныгъанлай, шагъатлыкъ этерге сѳз берди.

Жума кюн Чѳепе бла Батыр, жыяулай юч жыйырма кычырымгъа жол кыдырып, арып-талып, Холамгъа келдиле. Ууаныкны кѳѳюрюле. Жаубермез а Чѳепени ууаныгын кѳайтарыргъа унамады. Ючюсю да эфендиге бардыла.

Жума намаз бошалгъанлай, эфенди ийман юйден артха, жамауат таба бурулуп, тюбюне да кѳк тышлы кѳуш жастыкъчыкыны салып, тынч олтурду. Жамауат, ууаз айтыллыкъ сунуп, шошайды, бауур киби уюду.

— Жамауат, — деп башлады эфенди, — ѳѳюрюк айтхан гюняхды, адамлыкъгъа да шарайыпды. Биз малдан, ырысхыдан жаратылмагъанбыз. Бир бирибизге чомарт болургъа керекбиз. Алай биреуню малын зор бла не да хыйлалыкъ бла алсанг, ол кыямат кюн аллахны аллында тѳлерча, борч болуп, бойнунгда кыалады. Бу затны айтханым аны ючюндю: былайда арабызда тургъан Чѳепени ууаныгы ажашып, Жаубермезни маллары бла келгенди. Чѳепе ууаныгын таныды. Ол аныкты болгъанына шагъаты да барды. Алай Жаубермез ууанык кесимикиди деп, даулап тохтагъанды. Аны себепли былайда, жамауатны аллында, экиси да, аллахны сыйлы келамы бла ант этип, бир бирини женгерге керекдиле.

Эфенди Жаубермезни кѳолуна кѳара тышлы, сары кѳагъытлы бир эски кѳуранны туттурду да:

— Бисмилляхий, рахман иррахим. Чѳепе дауун айтхан ууанык кесимики болгъанына мен аллахны бу сыйлы келамы бла ант этеме! — дечи, Жаубермез, — дегенде, адамла анда-мында дауур-дууур этдиле. Жаубермез а, баям, ичинден: «Охо, кыяматха дери да бир жашай турайыкъ», — деген болур эди ансы, тюз да эфенди айтханча айтып ант этди. Ол чакъда Батыр секирип ѳрге кѳопду. Алай, зат да айтмай, терк окъуна жерине олтурду. Башын эки жанына булгъады.

Ант этер кези Чѳепеге жетгенде, аны тюп эрни кѳалтырады. Ол, кѳзлерин терк кѳагъа кетип:

— Угъай, дауламайма. Кыямат кюннге дери борч этгенлей кѳояма, — деп кѳуранны эфендиге кѳайтарды. Биягъы адамла анда-мында тоба-тоба дей эдиле.

Адамла межгитден тышына чыкыгъанда, бир кѳауумла Чѳепеге: «Дуния малы ючюн сыйлы келам бла ант этмегенинги иги этдинг. Ол адамлыкны тамгъасыды», — дедиле.

Чѳепе тынгылап кѳойду, Батыр а:

— Уолихи, аны-муну кѳой, аллай кѳураны болгъан жарлыны сынарыкъ тѳуйюлду, — деп, бургъан папиросун аузуна алып, аны кѳуу бла кѳабындырыгъа чакыгъыч уруп башлады. Ол, папиросундан да бир иги тартып, тѳюн букъуну узакыгъа юфгюрѳп, Чѳепеге айланып:

— Алан, Чѳепе, Акъ-Сууда тууар тас болса, Холамгъа келип, намаз этергеми керекди? — деп сорду. Чѳепе, жууап этмей, тынгылап кѳалды.

Чѳепе бла Батыр артха кѳайтхандан сора, эллилеринден бирѳу Батыргъа:

— Батыр, Холамгъа баргъан ишигизден кѳалай болдугъуз? — дегенде, Батыр а:

— Да кѳалай боллукъ эдик? Чѳепеге ант жетди да — кѳайтдыкъ да келдик! — деп кѳысха жууап этди.

Жууап

Батыр, белинде балтасы, кѳолунда да жантауу бла, эл кѳыйырындан чыгып, чегет таба барады. Батыр, мудахыракъ да болуп, жолда бара тургъанлай, аллындан чыгып, бир жаш сорады:

— Батыр, жол болсун! Кѳайры бараса?

— Жол санга да болсу. Мен а Москвагъа барама, — дейди Батыр, жашны саламлашханына да бюсюремей.

— Да, Москвагъа баргъан, отунга баргъанча, балта бла жип алыпмы барады да? — дейди жаш.

— Да сора, аурууунгамы сораса да? — дейди Батыр.

Батыр, терлегенлери да мангылайындан саркъа, аркъасында да ауур отун жюгю бла агъачдан кѳайтып келе тургъанлай, биягъы жашха жолугъады. Жаш сорады:

— Батыр, кѳайдан келесе?

— Кѳзлеринг жокъ эселе да, орунларыдамы жокъду? — деди Батыр.

Ол жолдан сора Батыргъа: «Кѳайры бараса? — деп соргъан адам болса, ол: «Былай ары», не «Ёрге», не да «Энишге», — деп кѳоюучу эди.

От жагъада

Батыр элден таугъа бара, жолда кеч болуп, Асланмырзаны кѳошуна кѳайтып, кѳонакъ болгъанды. Ингирде мал

да, адам да жерин тапханды. Кѳошда от уллу жанады. Ушхууур хазырлау барады. Асланмырзаны ортанчы жашы гыбыт бла жау чайкѳайды, кичи жашы уа, билеклени жингирикге дери жалан этип, кѳалач этеди.

Мулжар юсюнде кѳолан кийизге олтуруп, Батыр, кѳошда халгъа кѳарап, мыйыкъ тѳупден аз-аз ышарады. Батыр, бир кѳол аязы бла бетин да отну кѳызыулугъундан жашыра, бирси кѳолу бла уа мыдых аллында исси кѳалачланы айландырыгъа тебинип-тебинип узалгъан кѳарт Асланмырзагъа кѳарайды. Андан сора кѳз кѳыйырын, Асланмырзаны кийиз юсюнде жанындан тыянып тургъан тамата жашына жетдиреди. Атасы жумуш эте, жашы уа жанындан жатып тургъанын жаратмай, Батыр, кѳолмюш этип, айтды:

— Олихи, кѳарайма да, Асланмырза жетгенли Мустафа эс тапханды!

Батыр алай айтхандан сора, Мустафа:

— Атам, атам, кѳойчу. Сен кѳурешме. Сен былай, кѳонакъны кѳатына келчи. Кѳалачланы мен биширейим, — деди.

Колхозгъа кире туруп

Комсомол ячейканы секретары. Зулкѳарней, колхозгъа кирирге ыразыланы жаза келип, Батырны юйѳне бурулду. Аны бла Батырны арасында сѳз былай барды:

— Батыр, сени да колхозгъа жазабыз. Ыразымыса? Киремисе?

— Да, энди санга андан башха иш жокъмуду?

— Шѳѳндю бек баш иш олду.

— Менден бирсиле кирсинле да, мен бир кѳарайым. Не айтханымы артда эшитирсе.

— Угъай, алгъа коммунистле бла комсомолчула кирип, кѳалгъанлагъа юлгю кѳргюзтебиз. Сени жашынг да комсомолну члениди.

— Да сора ол кирсин. Угъай демейме. Мени уа жеримде кѳой.

— Ахшы. Сен тынч тур. Жашынг а, колхозгъа кирип, малыгъызын, мюлкюгюзню да колхозгъа кѳошады.

— Да кѳошсун. Кесине жетгенни кѳошсун.

— Атларынгы, арбангы, юйюнгю да колхозгъа берликди.

— Да берсин. Кесине жетгенин берсин. Угъай демейме. Юйню узунлугъу 12 аршынды. Юйюрге уа 8 адам барды. Юйню жан башындан юлешсек, хар адамгъа бир бла жа-

рым аршын жетеди да, юйню кыалайындан суйсе да, сайласын да алсын. Угъай демейме. Тёрт атдан да бир ат жартысы жетеди. Суйсе кыуйрукъ жанындан, суйсе да баш жанындан алсын. Угъай демейме. Эки арбада да сегиз чарх барды. Аладан да бирич, суйсе ал чархны, суйсе уа арт чархны алсын. Анга да угъай демейме.

— Атам, элли ахшысы колхозгъа киреди. Биз тышында кыалсакъ, эл айып этмезми? — деп, Батырны тамата жашы Зулкярнейге жакъ басды.

Эллиле колхозгъа киргенде, Батыр, арсар бола кетип, колхозгъа кирди. Жигер ишлеую бла махтаулу болду. Аны Зулкярней бла даулашханын а эллиле бюгюн да унутмайдыла.

Радио

Эллилени юйлерини кёбюсюне да салгъанлай, Батырны юйюне да радио салдыла. Репродукторну ол бек жаратды. Юйде кыобуз согъулады, доклад этиледи, жангы хапарла айтыладыла. Бары да къара кыагъыт табакъдан эшитиледи. Бир арада кыолун жетдирип, Батырны жашы радиону ауазын уллу, гитче этдире да биледи. Батырны уа андан билгени жокъду.

Бир ингирде Батырны уллу жашы комсомол жыйылыудан юйге кыайтмай ушхуур артына дери турду. Юйде уа артистлени оюнлары радио бла эшитиледи. Батыр, репродукторну кыатына барып:

— Аланла, сау болугъуз. Энди бир кесек сабыр сёлешчигиз, — деди. Артистле уа бир бирге ал бермей, бютюн кюлюп, уллу кыычырып сёлешедиле.

Батыр дагъыда бир-эки кере тиледи. Репродуктор а дагъыда харх этеди, даулашады, жаншайды. Батыр юй бийчесине тарыгъады. Ол а аны не айтханын эшитмейди, юйню ичине шариле кирген кибикиди.

Ахыр да тёзалмагъандан сора, Батыр бла юй бийчеси коридоргъа чыгъадыла, радио уа юйге не болуп кыычыра, харх эте кыалды.

Бир кесекден Батыр, эс жыйып, юйге киреди. Радиону табагъына башлыкъ чулгъайды. Аны тышындан да — чепкен бла. Радиону ауазы мутхуз чыгъады.

Жашы келгенден сора, Батыр анга урушады. Ол а, кюле-кюле, радиону юсюнден чулгъамланы кетереди. Тауушну тыяды.

Экинчи кюн Батыр, ачыусунуп келип:

— Беш сом берип, юйюме дауур алдым! Энтда да беш

сом береме, радиону юйюмден кетеригиз ансы, — дейди эл Советни председателине.

Председатель Батырны хапарына кюле эди. Сора:

— Аны уллу, гитче этерге да, тыйып кыояргъа да жарайды. Ол амалланы уллу жашынг биледи. Анга сор, — деп кыойду председатель.

Уллу жашы юйретгенден сора, Батыр радиону иги зат болгъанын билди. Алай ол ингирде амалсыз болгъанын а артда да айта туруучу эди.

Багушну кыалайда тегерикме

Батыр колхозда арбачы болуп ишлеген кезинде, бригадир:

— Батыр, муну да арбанга миндире бар, — деп бир эринчек адамны Батырны арбасына миндиртгенди.

Батыр, даулаша турмай, ол адамны арбагъа миндиргенди. Бираз арлакъгъа баргъанлай, арбаны тохтатып, артха айланып, бригадирге:

— Алан, багушну кыалайда тегерикме? — деп соргъанды.

— Фермагъа дери барлыкъды. Ой, ант жетсин, мен а неге айтханын кючден ангыладым да!

— Анда уа, муну да кыошмасанг, мешхут аз эди, — дей бара эди Батыр, кеси кесине шош мурулдай.

Эринчек кесине айтылгъан сёзю экинчи кюн ингирге дери ангылаалмай тургъанды. Ангылагъандан сора да камсык Батыргъа жууап этерге базынмай кыалды.

Батыр не заманда да ётюрюккюню бла эринчекни суймеучу эди.

Атсам, алырса

Батыр, аузунда узун папиросун да бёлюп-бёлюп букъулата, иште арыгъаны ючюн болур эди, ашыкъмай, тынч-тынч атлай, юйге кыайтып келеди. Аны ызындан а — биягъы эринчек жаш, ол анга жууукъ барады. Ол, кенг буруп тешиклерин керип, Батырны тютюн букъусун ийисгейди. Сора, тютюн ичерге асыры ахы кетгенден, Батыргъа айтады:

— Батыр, мен да бир тютюн ичерем.

— Да ич. Угъаймы дейме, — деди Батыр.

— Да ичир.

— Мен юйретмесем а, кесинг а юч кыурманны кёрген болмазса.

— Да бер. Ичейим.

— Да тютюнiongю манга асыраргъамы берген эдинг да?

— Табу, алай этме. Аууз сууларым келедиле. Тютюн ичеригим эсеме тюшюп ёлеме. Болмай эсе да, ичгенингден кългъанын бер.

— Кълса, кёрюсе.

— Ай юйюнге, алай этме. Папирос кыйырындамы кыызгъанаса? Бир да болмай эсе да, кыйырында кългъанын бер.

— Атсам, алырса,— деп кёйгъанды Батыр.

Немцаны солдаты

Ата журт урушну ал кюнлеринде окъуна Батырны тамата жашы аскерге кетгенди. Чечекден аругъанында, жашны бир кёзю сокъур болгъанлай кългъан эди. Алай, аны сокъурлай окъуна, райвоенкоматны комиссиясында: «Колхозда да арбачыды. Аскерге уа арбачыла да керекдиле. Жарарыкъды. Барсын»,— деп кёйгъан эдиле.

Батырны аскерге кетген жашыны тенги уа, райвоенкоматха неича чакъырылса да, элге къайтып келе эди да, биягъы жеринде, биягъы къуллугъунда — колхозну бухгалтериясында учётчик болуп, ишлеп башлай эди.

Айла оздула. Батырны жашындан ючмюйюш солдат письмо келмей тохтады. Не сауу, не ёлгени белгили туюлюдо. Батырны юй бийчеси терк-терк жашын эсгере да, шургу эте, жилай, таш салдыра, китап ачдыра башлады. Батыр а, алгъыннгы таукеллигин кёймайды: «Бизде насыбы бар болса — Герман хорланады, уруш бошалады, аскерге кетгенлерибизни кёбюсю да юйлерине къайтадыла. Бизни жаш да аладан бири болур эсе уа»,— дейди.

Бир кюн, кёп адам да ары басынып тургъанлай, Батыр колхозну бухгалтериясына келди. Ол военкоматны комиссиясы аскерге алмай къайтарыучу жашны анда, дефтерге къарап, колхозчуланы ишлегенлерин тергей тургъанын кёрюп, анга:

— Ай жаш, сени тенгинг, бизни жаш, бир кёзю да болмай, фронтха кетгенди. Сен аскерге жарамай нек кълдың? — дейди уллу ауаз бла, андагъы адамла бары да эшитирча.

— Да сени жашынгы бир кёзю кёргенни эки кёзюм да кёрмейди,— деп жууап этди жаш къуллукъчу.

Батырны не айтыргъына адамла, къулакъ салып, тынгыладыла. Батыр а, кёзлерин кысаракъ этип, жашха

тюрслеп къарады. Бир кесекге шош болду. Сора, даулагъан ауаз бла:

— Да, тохта да, немцаны солдатлары бу дефтерни харфларындандамы гитчеле болурла? — деп сорду.

Жаш кымсыз болду. Бирсиле кюлдюле. Батыр а, бёрюкюн мангылайына тюртүп, кёол булгъап, юйден тышына хыны-суху чыгып кетди.

Камсык Хатыу

Ол заманда узакълыкъны ёлчеми кычырым бла тергелгенди. Шёндю Нальчикден Хасаниягъа дери төрт километр эсе, ол замандагъы тергеу бла уа төрт кычырымды. Алай километрле хар жерде да тенг болгъанлыкъгъа, кычырымла уа тенг болмагъандыла. Ким уллу кычыралгъанды, ким а — гитче, ким жарыкъ, ким а — тунукъ, ким жумушакъ, ким а — ачы. Аны себепли, ол заманда элни барына да эшитилир ючюн, тийреде ауулланы адамларын оноу этиллик жерге, ол угъай эсе, тойгъа не да дууалыкъ юлешир ючюн межгит аллына чакъырыргъа тюшгенде да, уллу элде хакъ бла тохташдырылгъан бир белгили адам кычырыучу болгъанды.

Кесигиз билгенликден, ол заманда не телефон, не радио жокъ эди. Тёгерекке кычырыучу кычыра эди.

Тау элни старшинасыны буйругъу бла алай кычырыучугъа Хатыуну сайладыла. Ол алаша бойлу, бёкем, хыбырт, камсык кишичикни ёню бек жарыкъ эди. Дагъыда бир ахшылыгъы уа — аны ушатып, рифма бла келиштириучю эди.

Кертиди, ол бери къайтхынчы сиз ары бармагъыз, ол эртте ёлгенди, алай аны таныгъанла не да хапарын эшитгенле бюгюн да аны унутмайдыла. Не десенг да, ол бек огъурлу, камсык адам эди.

Хатыуну къатыны да ушагъылы, жууаш, огъурлу, чырайлы эди. Къатын бла эр болуп, ала экиси да бир бирни намысын кётюрюп, тынч жашай эдиле. Дагъыда экисини арасында бузулмазлыкъ тауусум да бар эди.

— Киши,— дейди Чиппий,— баш этип эки затны айтама,— сен манга бир заманда да эшек жанны тутдурма. Ол бири. Экинчиси уа — чабырынгы тартдырма. Сен ол эки затны этдиреме десенг, бир аллах, некаяхыбызгъа да къарамай, ата юйюме къайтып кетерикме.

— Бек ыразыма,— дейди Хатыу,— алай, сен манга этгенча, мец да санга борч этеме: мен юйге не заманда келсем да, сен юйде табылыргъа.— Ол бири. Экинчиси: юйню

хар заманда таза, тизгинли тутаргъа. Аладан башха жумушларынгы уа — кесинг билгенлей этерсе.

— Бу аллах барды, ол затланы уа айтыргъа кереги да жокъду. Алайсыз а къалай? — дейди Чиппий да.

Экиси да бир бирлерине экишер борчну салдыла. Жарашдыла.

Хатыу элде кычырыучугъа айырылгъанлы бир талай жыл озгъанды. Ол жумушун да этеди, кесини юй жумушларына да жетишеди. Жетишмей а! Жангыз бир акъ алашадан сора юйюнде мал тутмайды. Акъ алашаны сырты бла Нальчик базарындан келтиргени бла, андан сора да кычырыучулукъ хакъы бла жашайды. Тууарчыкълары, кыйчукълары да бар эдиле. Алай ала да мал негерины кышунда эдиле. Ортакъгъа берип эди. Андан а акъ да, жюн да келиучю эди. Бир бирде Хатыу кышха да ычхына эди. Ол бир жерде кеп мычымаучу эди. Бирде правленде кёрюнсе, бирде уа кышунда, бирде да, акъ алашаны да жюклен, жолда бара кёрюр эдинг. Асламында уа — жыяу.

Биреу жолда жолугъуп: «Жол болсу!» — дейди.

— Сау бол! Санга да болсу! Жолунг ырысхыдан толсу! — деп жууап эте эди Хатыу.

— Кесинг а, атха минмей, жыяулай нек бараса? — дейди ол адам.

— Ашыкъгъандан, талчыкъгъандан.

Жюгю ауурду да андан.

— Кесинг да, ат аллында эслемней, не алашаса?!

— Хатыу алаша,

Жолгъа жараша.

— Атынгы туякълары да, чабырла кийип баргъанча, не бек ёсгендиле! Аланы кесдирип, нал урдурсаг а, таланган! Ташсынып къалмазмы?

— Ол сени атынга ушамайды.

Алашаны туякъларын туурап, темир чюйле да уруп ачитмасам а, черек бойуну ташлары уа ачыта болмазла!

— Хатыу, кесинг а кыйдан ахшы жолгъаса?

— Кышдан.

— Нек баргъан эдинг?

— Бошдан.

— Алай къалай айтаса? Кышдагъыла уа къалайдыла? Адам, мал да апчымай турамыдыла? Быйылгъы кюз арты бираз тапсызракъды.

— Хата жокъду,

Бары да токъду.

Къар тобукъдан,

Ханс белден,

Къозу ылымпыш,

Къой гуппуш.

Алыкъын жокъду ёлген!

— Эй-хей, таланган! Малчыла апчый кёреме да! — деп, Хатыуну жол негери, энди аны бла ушагъын кыюуп, атына да къамичини жетдирип, лох этдирип, Хатыуну жолда кыюуп кетди. Хатыу а, акъ алашаны да башындан тартып, ашыкъмай барады.

Хатыу кеси жангыз агъач ичинде, суу бойну бла ёрге келе келип, ингир къарангыда Бодуркъу дорбуннга жетди. Кече анда къалыргъа тюшдю. Дорбуннга барып, атны дорбун аллында такъды. Ол атын такъгъан чыпын от жагъадан узакъ туююл эди. Алай бла ат да адам да бир бирлерин кёре турурча эди. Атны жюгюн тууарып, мулжар юсюне салды. Терк окъуна къармашып, от орунда от тамызды. Атны аллына хар заманда биргесине жюрютюучю салмасындан бичен къабынчыкъ атды. Акъ алаша, саски кёзю киби, кёк биченчикни жутланып ашайды. Мурулары бурнуна кирселе уа, пырх-чырх этеди.

Хатыу, отха бираз жылыннгандан сора, теке къалкыу эте башлагъанды. Дорбундан тышында уа жаууп, жабышдыра тургъан жангы къар къарангы кечени бираз жарыкгъа айландыргъанды. Не айтырса, тегерек шошду, ырахатды. Жалан да бир арада андан, узакъдан, Бодуркъу сыртдан, сууну чегет жанында чинар жайыудан да бёрюле улугъан тауушла эшитиледиле. Алай аланы бары да Хатыугъа къоркъуу салмай эдиле: от кыатына бёрю келмеучю. Болса да кече жангыз адамны кёлюне аз зат келмейди. Бютюн да Бодуркъу дорбунну юсюнден а тюрлю-тюрлю таурухла жюрюй эдиле. Анда жангыз къалгъан адамгъа дорбунну кыйыры табылмагъан къарангы тешигинден алмосту чыгъады, деучю эдиле. Анга ийнанмагъан адам хазна жокъ эди. Хатыу да аладан бири эди. Алай, ким биледи, чыкъмай къалыр эсе уа деп, иги умут этип, Хатыу дорбуннга кыонакъ болгъан эди. Дагъыда Хатыу: «Алыкъын алмостуну кёргенлеге да бир хата да болмагъанды, манга да не боллукъду? Жолда бара тургъанымлай, атымы да, кесими да бёрюле ашагъандан эсе, къоркъсам, юрксем да, дорбунда къалып, эрттенликде эртте жолума сау-саламат атлансам иги туююлмю», — деп оюмлагъан эди.

Жукъу аман кишиди. Хатыу, ат иерини кепчегине башын салып, къалкыды. Бираздан а: «Уой, Хатыу, тур! Атынг кетди!» — деген ауазгъа уянды. Кыараса, керти да

аты, тагылган жеринден ычхынып, дорбунга артын айландырып тура эди.

Хатыу, төгерегине кырап, адам көрмегенине да сейирсинип, барып, биягы жерине атын такды. Жерине кыайтып, кесеу башланы бирге тиреп, отну жангыдан жарык этди. Төгерекеде уа не жан-жаныуар жок, не таууш жок. Жалан да биягы кыар, аз шыбырдай, кыстау жауады. Тийре чиммак болганды да, алгындан эсе иги да жарыкды. Алай жолуна атланырга Хатыу дагыда базырмады. Танг атса, жолоучу негер табылыр деп кыйду. Сора, эсине биягы тюрлю-тюрлю болмачы сагышла келе, отха да аз-аз баш ура кетип, Хатыу энтда да кыалкыды. Алай, көп мычымай, жукчу арасында, алгындан эсе да хынырак: «Тур, Хатыу, атынг кетди!» — деген тауушну эшитди. Уянып, төгерегине кырады. Биягы жан-жаныуар жок. От а аз-маз жилтирей турады. Ак алаша уа кертти да дорбун аллындагы ичге жолчукда ары тигелей барады.

Хатыу атын, кыайтарып, биягы чыпынга тагыады. Сора төгерегине кыарай, сейир эте, бир ауукыга дери жукламай турады. Таууш-тууушла уа энтда да жок. Алай энди Хатыуну кезюне тюрлю-тюрлю болмачы затла керюнедиле: галлюцинация! Терек тюккючле беллерине дери жерге батылып турган адамлача, анда-мында чирген кылдыла, кырдыкдан тоюп, жатып турган кыолан тууарлача, чертлеуок юкюле сууга барган кыатынла, башлары бир бирге ийилтишип, не эсе да бир жашырын затны юсюнден бир бирге шыбырдай турганча, теппелерин кыар басхан ташла да жартылары кек итлеча, жартылары да жайылып жатып турган кыйлача керюнедиле. Ары кыараса да — кез алдау, бери кыараса да — кез алдау. Галлюцинация!

Айтханымча, жукчу аман кишиди. Тангига жууукда биягы Хатыу кыалкыды. Болса да энди уа алгындан эсе бююн да суку, ачылуанган, шатык: «Тур, Хатыу, атынг кетди!» — деген ачы ауаз аны элгендирип уятды. Аны бла да кыймай, не эсе да, желден кепген жангы гыбытча, бир жумушак, алай кыарулу зат Хатыуну гыртгыйныгына тийип, кюрек бла кюреп атханча, от жагыны юсю бла ары чартлатды. Ол чакда Хатыуну ичинден патеген ийс урган эди, кыулаклары чуулдаган эдиле.

Хатыу артына кыараганда бир зат да кермеди. Алай андан, дорбунну кыйыры табылмаучу терен тешигини

ичинден: «Хатыу, мындан кетемисе, кетмеймисе?!» — деген тишируу ауаз чыкды.

Олму эди! Хатыу, борбайлары кыалтырай, аягы басханны кезю кермей, симсирей, жиямсыраган ауазы бла: — Кетеме, аурунг, кетеме, аурунг!

Мен сен айтханны этеме, аурунг!

Сени келюнге жетеме, аурунг! —

дей, атыны иерин да, жюкчюгюн да аркысына кетюрюп, артына уа кыарамай, бара-барып, дорбундан кете барган атын тутду. Кыолу-буту кыалтырай, энди Хатыу атыны башындан тартып барады. Бираз узайгандан сора уа, тохтап, дорбун таба кыулак салды. Андан а: «Ха-ха-ха!» — деп кюлген ауаз, тишируу ауаз жарык эшитиле эди.

Хатыу: «Аста-а фируллах! Аста-а фируллах!» — дей, жолда бираз барганлай, анда-мында кыургак чырпы сынган тауушланы эшите башлады. Көп да мычымай а, төгерекеде керюле сарнагандан ак алаша, пырхылдап башлады. Хатыу, жол жанында алаша бутаклы, жайма есген чинар терекни тюбюне атын тартып, ашык-бушук барды. Жюгюн аны тюп ырбынына салды. Атын терекке такды. Кеси уа, ат иерини езенгилерин да алып, терекни бийигирегиндеги бутагына тап орналып олтурду. Кесин иги бегитди. Жыгыллык тююлдо.

Керюле, төгерекеден улуй кетип, Хатыуну аты тагылган терекни кыуршаладыла. Жууукдан жууукка келе башладыла. Ала атха чабарга жууук жанласала, Хатыу, хахай этип, эки кыолундагы езенгилени бир бирлерине урады. Ол заманда керюле ол ачы чанг-чунг тауушдан кыачадыла, юркедиле. Ат а, харип, ары-бери бурула, аяклары женгил-женгил ата, тыпырдай, жерни теплейди. Бир арада адыргы кишейди. Пырхылдайды.

Азмы турдула, кепмю турдула, Хатыу да, ак алаша-сы да, жыйын керю да, алай эте, тангига чыкдыла. Танг атхандан сора ач керюле агыачны теренине кетдиле.

Хатыу, атын да жюклеп, жолуна чыкды. Ол таныган бир жолоучу, кыошдан Нальчикке келе, Хатыуну аллындан чыгып, анга сорады: «Хатыу, былай эртте кыайдан келесе?»

— Тойдан келеме.

— Ол дегенинг неди?

— Аны аллах кеси биледи.

— Да манга да ангылатсанг а.

— Кече белинден тангга дер
Къобуз согъуп жыйын бёрю,
Хатыу къаты къарс уруп,
Акъ алаша, шиш туруп,
Аякъ бююп, тепсеп турганбыз.
Бек уллу той къургъанбыз.

Хатыуну айтханын ангылагъандан сора, ол жолоучу:
— Аллах-аллах! Кесинги бёрюлеге ашатып къоя эдинг
да! Кесинг жангыз кеч жолоучу бола турма,— деп, озгъан
эди.

Хатыу, арып-талып, юйюне жетди. Юйде уа киши да
жокъ. Эшик бери тартылып, къадаууна да агъач чюй су-
гъулуп тура эди.

Чиппийни сёзюнде табылмагъаны Хатыугъа бек ачыу
тийди. Атын да тууарып, юй аллында ат тагъылыучу таш-
ха тагъып, ол тыгъырыкъгъа чыкъды. Алайда бара тур-
гъан бир къызчыкъгъа соруп, юй бийчесини къоншуларын-
да тойда болгъанын билди. Сора ол, къаны къызып, онг
къолундагъы тёртмеси бла бирде жерни ура, бирде уа
хуна ташланы ура, ол той болгъан арбазгъа бет алышып
кирди. Сурап, юй бийчесини ич отоуда къатынла бла бир-
ге олтургъанын билди. Арсарсыз, тёртмесин да хауада ой-
ната, ары кирди. Кирсе уа — элли къатынла, омакъ да
кийинип, анда тизилип олтуруп турадыла. Хатыуну юй
бийчиси Чиппий а ол тизгинни бек ары къыйырында ол-
туруп эди.

Хатыу, отоугъа киргенлей, соруу-оруу эте турмай, ал-
лында тюбегенин аяусуз тёртме бла уруп барады. Хар ол
сыйпагъан къатын, къычырыкъ этип: «Оу, кюнюм, Хатыу,
мен сеники туююлме!» — дей эди. Ол а: «Меники болма-
гъан бир жанына турсун!» — деп, андан ары ура-ура,
сыртларына къыздыра-къыздыра бара эди. Чиппийге жет-
гинчи, Хатыу андагъы элли къатынланы барысына да
тёртмени бирер жетдирип ётдю. Отоудагъыла барысы да
гузабагъа, оу-шаугъа къалгъан эдиле. Чиппий, кесин экиден
сора урдурмай, къатынланы арасындан, хыли этгенинден
къоркъуп къачхан киштикча, суурулуп чыгып, узун жый-
рыкъ этеклерин да къолу бла чымпышлап, къачып барып,
къарап-къарагъынчы юйюне табылгъан эди. Ол, къачып
бара туруп, асыры ашыкъгъандан, хунала юслери бла
окъуна секире бара эди.

Ол кюнден башлап, эл старшина Хатыуну къычырыу-
чулукъ жумушуна къуру да чурум табып тебиреген эди.
Хатыу эслемеген эди ансы, старшинаны юй бийчеси да ол
элли къатынла бла бирге олтуруп тура кёре эдим. Аны

сыйдам аркъасын да Хатыуну тёртмеси иги къызартхан
кёре эдим.

Бирси къатынланы эрлери ол кюлкючю, камсык Хатыу-
ну къатынлагъа тёртме жетдириуюн оюннга санап къой-
дула. Алай старшина уа анга дерт жетдирирге умут этген
эди. Ол, Хатыуну кёрсе, кесини баш эрнин ёрге жыйырып,
чюйре мыйыкъларын бютюн да ёрге чюелте эди. Сора ол
базыкъ жухун терс жанына буруп къоя эди. Болса да Ха-
тыу къычырыучулукъ къууллугъун, алгъынча, айыпсыз бар-
дыра эди. Оноу этилир ючюн, элли адамын ныгъышха ча-
къырыргъа тюшгенде, Хатыу Байрым къаяны башына чы-
гып, ары-бери айланып:

— Уой, эшитигиз, эшитигиз! Уо у-у!
Езенле тау болгъандыла,
Елгенле сау болгъандыла! Уо у-у!
Таула бийик болгъандыла,
Къулакъла кийик болгъандыла! Уо у-у!
Тамбла кюн къушлукъгъа келгенлей,
Жерге жылы бергенлей, ныгъышда жыйылыу боллукъду! Уо у-у!
Эшитигиз, эшитигиз! Келигиз, келигиз!
Тукъум довернала келигиз! Уо у-у!
Эшитгенле эшитмегенлеге эшитдиригиз! Уо у-у! —

деп къычыра эди. Алай, не асыу, бу Хатыуну ахыр къы-
чырыуу болгъан эди. Старшина алаша Хатыуну орнуна
узунбоюн, ёребет, узун Индини салгъан эди. Инди уа, сёз-
ле ушашдыра да турмай, ачы къычырыучу эди. Къулакъ-
ланы шешдире эди. Къарт холамлыла энтда да уллу, ачы
къычыргъаннга: «Ай, ант ызынгдан болсу, Инди къычыр-
гъанлай, не тюрюю ачы къычыраса?!» — деп, баям, андан
айта болурла.

Хатыуну Темиркъан таныгъанча, мен да дурус таный
эдим. Не бек уллу къычырыучу эди эсе да, Индича уа —
угъай. Хатыу камсык эди, бек огъурлу адам эди. Не десе
да, Бодуркъу дорбунда уа алмостуну бетден бетге кёзю
бла уа кёрмеген эди. Жалан да тауушун эшитген эди. Ур-
гъан кирик да кёрюнген эди. Алай ала бары да анга
асыры къоркъгъандан бла асыры ийнангандан кёрюнген
эдиле. Галлюцинация не болгъанын айтсам да, Хатыу ма-
нга ийнанмай, кюлюп къоя эди.

ТЮКЮЛЮИ

(Темиркъанны тауруху)

— Темиркъан, сен мындан алгъаракъда да бир бёлек
таурух айтханса. Энтда да бир таурух айтчы,— деп тиле-

ди, аны кёзюне ышара-ышара къарап, халкъ таурухланы жыя, Акъ-Суу элине келип тургъан студент жаш, жазып алыргъа къагъытын, къаламын да хазырлап.

— Да не таурух айтсам сюесе? Къулакъ эшитгенни-ми огъесе кёз кёргенними? — деп, Темиркъан акъ сакъа-лын да, кюннге да, аязгъа да кюйген мазаллы мор къолу бла сылай-сылай, Топайны ышарыууна кюлмюш къарап, сорду.

— Кёз кёргенни да, къулакъ эшитгенни да айт. Кесинги алгъыннгы тенглеринги юсюнден айтсанг иги эди.

— Жаш заманыбыз бирге болгъан тенглеримде тюрлю-тюрлюлери кёп эди. Аمانы да, ашхысы да бар эди. Аман-ны ким да суймейди. Мен ахшы тенглерими юсюнден ай-тыргъа сюеме, — деп, Темиркъан иги кесек сагъыш этди. Сора, ол алайсыз да кысыла-кысыла туруучу дум-къара кёзлерин, не эсе да бир алапат затны эслеп сейирсинген-ча, бютюн да жумултуп, аллына тюрслеп къаратды. Ол чакъда аны мангылайыны тырмылары бютюн да аслам болдула. Таурухун ашыкъмай айтып башлады:

— Мени алгъыннгы ахшы тенглеримден бири дайым эсиме тюше, тюшюмде кёрюне турады. Ол мени халал тенглеримден бири Тюкюлюдю.

— Охо, сора аны юсюнден айтчы, Темиркъан.

— Ата-бабадан бери айтыла келген сёз барды: «Иш кыылыгъын билмеген — ит ылыгъын кёреді». Ол сёзю Тюкюлюй бир заманда да унутмагъанды. Ол жигер эди, не ишни да терк окъуна эбине тюше эди. Аны аркъасын-да эки жауурун арасы, чоюн къаплагъанча, гуппур, аузу, бурну, кёзю, къашы бирсиленикиледен эсе уллу, эринлери базыкъ болгъанлыкъгъа да — ол, кесини халына, жууаш кыылыгъына кёре, бек суйдюмлю, огъурлу адам эди. Асы-ры халалдан болур эди, тансыкълагъан адамын, бютюн да сабийлени, жашланы ол базыкъ эринлери бла уппа этиучю эди.

Тюкюлюйню тенглери анга: «Ашагъанда — бёрю, ишле-генде уа — айыу!» — деучю эдиле. Керти да алай эди. Тенглери бла бирге азыкъ ашагъанда, ала хычинни туу-рам-туурам этип ашай тургъунчу, ол сау хычинни, тёрт бюклеп, эки къабын этип къоя эди. Жумуртхала уа анга чертлеуюкле киби кёрюне эдиле. Алай, бирге олтургъан жерде, тоймай окъуна къалса да, тенглеринден артыкъ юлюште уа къатылмай эди.

Тюкюлюйге бирде «Ферез улу» бирде уа «Ферез» деучю эдиле. Ол, анга къаллай ат атасала да, къайгъырмай эди.

Тукъуму да Къайгъырмазладан эди да — аны ючюнмю бо-лур эди?

Ферезни чалгъы ызы

Тюкюлюйге, къатын алып, юдегили болур заман жет-генде, къалыннга, тойгъа этиллик къоранчланы мажарыр ючюн, кюз жалчыгъа кирирге тюшген эди. Кеси элинде ыспассыз болмаз ючюн, Бахсан ыфчыгы бла Къарачайгъа ауады. Анда айлана кетип, Нарсанадан узакъ болмагъан бир къарачай элге келеди. Чалгъысын, сенегин да имба-шына кётюргенлей, иш сурай, эл ыгъышха барады. Ны-гъыш а межгит аллында болгъанды. Тюкюлюй къарачай-дыла бла бирге, межгитге кирип, жума намаз кылады. Лидан чыкыгъандан сора, кюз жалчы болуруну юсюнден бир бай киши бла сёлешеди.

— Да, жаным, малкъарлы, мен сени кюзю юч айына жалчы этейим, алай хакъынга не айтырыкъса?

— Халкъда жюриогенни айтырма: бир тиши экижашар, бир жылдан ийнек болурча. Азыгъым сенден, къарным марда болуп.

— Болсун. Сен айтхан болсун. Берлик малымы уа ал-гъадан окъуна танытып къоярма. Атынг а къалайды, къар-нашым?

— Атым — Ферез.

— Охо да, Ферез, жарашдыкъ.

— Соргъаныма айып этме, тамата, сени атынг а неди?

— Малбайланы Сулфагъар дегенлери менме. Уллу Къарачайда, Гитче Къарачайда да мени танымагъан, ме-ни къошумда бир айран ичмеген жокъду.

— Да ол а — игиди. Чомарт адамгъа аллах ырысхыны да чомарт береди.

— Ферез, къанлы кюзюде иш къаты болуучусун ке-синг да билесе. Тамбла танг жарыгъы бла Бермабутда мени къошума атланырбыз. Хазыр бол. Бюгюнден башлап, мен — ие, сен — кюз жалчы.

— Ючайлыкъ, — деп Ферез жалчылыкъда туруп марда-сын белгиледи. Сулфагъар да анга ыразылыгъын башын алгъа булгъай билдирди.

Танг атар ууахтыда тауукъ кычырды. Бираздан сора, тыш отоуда жатхан Ферезни чабыр кийген тауушу чыгъа башлады. Къургъакъ миделлери шыбар-шубур эте эдиле. Жалчысыны алай эртте къобуп башлагъаны Сулфагъарны къууандырды. Ол, малкъарлы жалчысын кесини юй бий-чесине махтай: «Балтаны ал урушуна кёре — арт уру-

шу»,— деген эди. Болса да юй бийче Ферезни сыфатына бюсюремегенден, андан кьоркьаракъ окьуна болгъандан, эрине сёз кьошмай кьойду.

Усхаргъа жубанып бошагъанлай, ие да, жалчы да жолгъа чыкъдыла. Ие — ат белниде, жалчы уа — жыяу, сабына гырмык бла чулгъанып кьысылгъан чалгъысын бла сенегин да имбашына алгъанлай. Ала тюш алагъа Бермабутха жетдиле. Анда Сулфагъарны бирси жалчысы бла Ферез таныш болдула. Ол жылчыны аты Элбуздукъ эди. Кеси да оижыллыкъ жалчыда эди. Быйыл жалан да алтынчы жылы бара эди. Ол несинден жашырын Ферез бла шыбырдаша эди. Иесини кьызгъанчлыгъын, кесине бойсунганнга тырманчы да, аман да болуучусун айта эди. Болса да Ферез этген тауусумуна сокъурамай эди.

Ишчини ишчилиги асламында да чалгъыда, сабанда, балта ургъанда сыналады. Сулфагъар жалчылары бла бирге чалгъы чалыргъа сюелди. Алда — Ферез, аны ызындан — Элбуздукъ, артларындан а Сулфагъар кеси барады. Сулфагъар аланы чыбыкьдан чыгъарыргъа умут этген эди. Алай, кьайда! Эки жалчы да, бир бирни жеталмай, алгъа озуп кетген эдиле. Ферез элтген чыбыкъ ала экиен да элтген чыбыкъланы бирге кьошхан чакълы эди. Ферез чаллыкъны сарысын ачдырып бара эди. Анса уа аны дурус кьалай кьалын, кьалай бийик эди!

Ферезни чалгъы ызы кьалайда да белгили эди. Сулфагъар анга кьууана эди, Элбуздукъ а — угъай.

Элбуздукъ асыры жаншакъ адам эди. Ферез а, хар эшитгенин эсинде тутхаң, бираз тынгылауукъ, оюмлу эди. Чамны да жарата эди, кеси да эте эди. Жыргъа да, таурухха да уста эди. Алай керексиз жаншау а — шүёху туююл эди.

Чумок

Таулула кюз чилледе, чалгъыны кезиуюнде азыкъгъа ышанмайдыла. Мал да соядыла, айранны да элпек этедиле. Нек дегенде, адамны иши ашына кёре болады. Ол халны Сулфагъар да биле эди. Алай Ферезни асыры ашашлы болгъаны Сулфагъарны, Элбуздукъну да тынгысыз эте эди. Ферез кьош кьалачланы бирин бирини ызындан тумаласа, Сулфагъар а: «Малкъарлы, жыртылып кьалыр ал къарнынг, акъсылланы асыры кёп жутаса!» — десе, Ферез а: «Ишиме кёре — ашым. Тауусумубузну унутма: хакъым тиши экижашар, къарным — аш мардам»,— деп

кьоя эди. Иесини тырманын сан этмей эди. Ол а: «Да марда уа аман марда болса!» — дей эди.

Иесини Ферезге халын билгенден сора, Элбуздукъ да анга: «Да сен а манга эмегенин негер этгенсе да!» — деп, Ферезге кьажалуугъун билдирген эди.

Эки жалчыны да бир бирге жау этген а дагъыда бир зат болду.

Сулфагъар, ёхчеге этгенлей, кеси шапалыкъ этип, жалчыларыны алларына уллу къара гоппан бла чумок салды. (Гоппанига сары жау салып, анга кьош кьалачланы бушто этгеннге бир бирле «уумач», бир бирле да «бужукъ» деучюдюле. Холамлыла уа аллай азыкъгъа «чумок» дейдиле). Эки жалчы да чумокга да узала, хапар айтадыла.

Элбуздукъ, Сулфагъар бла Ферезге, мындан алда бёрюню арт аягъындан кьалай сермеп тутханыны юсюнден айтады: «Ай, таланган, бёрю халжарны башындан тешип, ыстауатха кирирге юйренген эди»,— десе, Ферез а: «Ыхы, ыхы»,— деп, кеси уа чумокну баса эди. Элбуздукъ а хапарын андан ары бардыра эди.

Элбуздукъ хапаргъа болуп, чумокдан жалан да бир-эки кьапаханлай, Ферез, чумокну тауусуп, гоппанны жау жугъусун бармагъы бла жалай тургъанын кёрдю. Сора Ферез таба кёзлерин кьужур кьаратып, сирелип кьалды. Ферез а анга дагъыда: «Сора уа?» — дегенде, ол а: «Сора... сора мен а сени уа!» — деп, тёзалмай, олтуруп тургъан жеринден ёре кьобуп кьалды.

Сулфагъар Ферезни чумок ашагъан хапарын кьоншуларына айтханда, ала уа: «Малкъар адамны ашын бер ансы, кюн узуну аркъасы бла таш ташытып, кьолу бла хуна кьалатып да тур»,— деп, кюлюп кьоя эдиле.

Сулфагъар — тюлкю, Ферез — кьуйругъу

Бичен иши иги да бошалгъынчы Сулфагъар Ферезге берлик танасын кёргюздю. Ол бир арну кьызыл-кьоланчыкъ эди. Ферез ыстауатха барса, аны бойну кьашып, сыртын сылай, кеси кьолуна юйретген эди. Хакъы белгили болгъаннга асыры кьууаннгандан Ферезни аякъ тюбюнде чёп сынмай эди. Кече жукъласа да, кьолан ийнекин тюшюнде кёре эди. Аны анасына ушагъан тиши кьолан бузоучугъун юй бийчесине кьорута, челек толу сютно, кёмюгю да шыр-шыр эте, келтирил аш юйюнде тапкагъа сала эди. Уянып, аны тюшюнде кёргенин билсе да, тюшюн ахшыгъа жоралай эди.

Бир кюй, жалчылыкъ болжалы тауусулургъа жалан да

бир ыйыкъ къалгъанлай, Ферез ыстауатда малла бла кесини къолан танасын кѣрмеди. Къайгылы болуп, сюрючюге да, Элбуздукъгъа да сорду. Алада да кѣрген чыкъмады. Къолан тананы тас болгъан хапары Сулфагъаргъа жетгенде, ол а: «Да, харип, «Жарлыгъа жар ауар»,— дегенлей болду да! Ай, тоба-тоба, кесимден къорагъанча кѣрдюм. Белгили болгъандан сора, малынгы бир жанына этерге керек эдинг. Энди уа не этейик? Бѣрю ашаса да, мыллыгы табылыр эди. Баям, ногъайлыладан тегейлиледен бирлери урлапмы кетдиле? Тейри, адамы, малкъарлы, сеннге жаным бек ауруду. Айымыды, тас болду эсе да, башынг орнуна болсун»,— дей эди.

— Да, тохта, энди — деди Ферез,— сен мени къурлай ашырыгъамы умут этесе да?

— Угъай, жарлы, угъай. Энтда да ташыуулгъа дери менде ишлей тур да, бир зат этерме. Гюняхдан къоркъмай а? Алай чырымпыс чыгъарып къояргъа жараймыды!

Бир бѣлек заман озгъандан сора, Сулфагъар Ферезни жарсыуун унута башлады. Ферез да, аны айтханына ийнанып тургъанлай, къоншу къошдагъы къарачайлыладан биреу анга жашырын тюбеп, аны бла Сулфагъарны арасында ишни къалай бошаллыгъын айтды. Сулфагъар: «Ферезни хакъы — ашагъан ашыды»,— деп тургъанын, зат да бермей иеригин билдирди.

Ферез ол хапаргъа магъана бермегенча этди. Алай, кертисин айтсакъ а, аны ичинде отла жана башладыла. Ол кеси кесине: «Сулфагъар тюлкую эсе, мен а аны къуйругъу болурма»,— дей эди. Ол кесин Сулфагъаргъа бютю ариу кѣргюзте эди. Не жумуш берсе да, аны тынгылы толтура эди.

Бир кюн Сулфагъар, Ферезни чакъырып, жумушха атландырды. Элге барып, къошха уи алып келирге керек эди. «Сокъур излеген — кѣз жарыкъ»,— дегенлей, Ферез Сулфагъаргъа дерт жетдиррге амал тапды. Жулдуз къашхалы жарыкъ тор атха да минип, Ферез элге кетди. Мылдыжгъы эте тургъан кюн эди. Бираздан а жерни юсюн къалын туман басхан эди. Ферезге жолгъа тюзелип барыргъа къыйын болду. Атны кеси аллына барыргъа къойса керек эди. Ферез а, элге бармай, Нарсанагъа, не да Хабаздан, Кичибалыкъдан бирине чыгъаргъа умут эте эди. Ол жерледен а кеси элине келген къыйын тюйюл эди.

Туман тюбюнде ажашып айлана кетип, Ферез бир къойчугъа жолугъады:

— Ай, жигит, кѣп болсу!

— Сау бол, жууукъ бол.

— Атынг а неди, иги жаш?

— Атым а — Доппакъ.

— Ярабий, Доппакъ, туманда ажашханма да, къалай барыргъа билмейме. Юйретчи, Нарсанагъа къалай барыргъа боллукъду?

Къойчу жаш, жамычы тюбюнден таягъын жол таба узата, юйрете башлады:

— Да, ма, бу тѣшдеги ичге жолчукъ бла энишге тигеле да, анда уллу жолгъа чыгып, бираз бар да, сора юч жол айырылгъанын тюберсе, Аладан ортадагъы Нарсанагъа баргъан жолду, бирсиле уа Бермабутха бла Хабазгъа элтирикдиле.

— Хо да, ахшы улан, сау бол. Малынгдан къууан,— деп, Ферез, атына да хыны-суху къатыла, жаяу жолчукъ бла тигелеп кетди. Уллу жолгъа чыкъды. Сора бираз баргъанлай, сокъуранып, Нарсанагъа бармаз умут этди. Нек дегенде, анда Сулфагъарны атын таныгъан адамгъа жолугъургъа боллукъ эди.

Бара кетип, Ферез энтда бир къойчугъа тюбеди:

— Эй, жаш, кѣп болсун!

— Сау бол, жууукъ бол!

Ферез къойчуну ауазын, ол алгъын тюбегенине ушатип, сорду:

— Атынг а къалайды?

— Атым а — Доппакъ.

Ферез, аллына къарап, сагъыш эте, бираз мычыды. Сора, ажашханына уяларакъ да болуп, къойчугъа тюрслеп къарап:

— Да, Доппакъ, малынгдан къууан,— деп, биягъы жолчукъ бла тигелеп кетди. Бираз бара кетип, ол, дагыда ажашып, биягъы жалпакъда къойчугъа ючюнчю кере тюбеди.

— Уой, жаш, кѣп болсун!

— Уой, сау бол, жууукъ бол!

— Иги жаш, атынг а неди?

— Атым а — Доппакъ.

— Бу не алапатды! Къарачайны тюбю Доппакъ болуп къалгъан кѣреме да!

Къойчу жаш кюлдо. Сора:

— Да сен манга юч кере тюбединг. Былай бла уа жолунгдан кѣп къоратырлыкъ тюйюлсе.

Ферез, кеси кесине кюле, къойчудан энтда да айырылды. Биягъы жалпакъ тюбюндеги жолгъа чыкъды. Атны кеси аллына барыргъа къоймай, онг жанында ичге жолгъа тюзетди. Жолчукъ бир ѳр, бир эниш бола, дагыда бир эркин жолгъа чыгъарды. Бираздан туман чачылды.

Ферез сыртдан ауду. Ахшам ууахтыда ол бир кюнлюм элчиге жетди. Аны Кичибалык эл болганын билгенден сора, Ферез кеси юйюне келгенча болду.

Ол кече анда кеси тукьумундан бир юйде кьалды. Эрттенликде уа сары танг бла жолуна кетди. Кьысха жолу бла бара, Ферез Нальчикге жетди. Анда да таныш юйюнде кьалып, эрттенликде, гюрбежиге барып, атыны эски налларын жангылагьа алышындиртды. Сора, жулдуз кьашхалы жарык тор атха да минип, аны лох этдире, элине келди.

Сулфагьар а, Сулфагьар? Ол а: «Бу ахшы ишчини бир иги сыртладым! Танасын да, андан жашыртын, базаргьа сюрдюрдюм, сатдым. Энди кесин да бираз жегерме», — деп, кел кенгдирип, кюле эди. Ферезни ун алып келирин сакьлай эди. Алай Ферезни кеп сакьларгьа тышдю. Аны чалгьысын бла сенегин кьолгьа алып, Сулфагьар: «Аллах, аллах, атымы багьасы сиз болупму кьалдыгьыз? «Хыйнычыны эки юлюшю — башына», — дегенлей болупму кьалдым?» — деп, гиз-гиз эте эди.

Ташуулну кезную эди да, Сулфагьар атын излерге терк атланмагьан эди. Ай озду. Дагьыда — ай.

Арсар

Ферез ёмюрюнде не зат, не мал урламагьанды. Урлагьанлагьа да айып эте эди. Бу жол а кесин кьыйнагьанга, ишлете кетип, алдап кьойгьан байгьа дертин жетдирген эди. Ол аты иерин да алышындиргьан эди, кесин да неси танымазлык этди. Бек алгьа, эл кьыйырында, суу бойнунда юйчюгюне жетгенлей, аты орунга бекледи. Ашын-сууун да ат орундан чыгьармай бере эди. Алай аты онг ал туягьыны ичгесине байлау кьысды. Байлау да аллай: акь кисейден ичге узун журунну кьайнар сютде жибитип. Ол исси байлау а аты туягьыны тюклерин агьызгьан эди. Аланы орунларына уа чиммак тюкле чыкьгьан эдиле. Алай бла ат акьтуякь болгьан эди. Андан сора Ферез аты кишиден да букьдурмады.

Эки ай да озгьандан сора, Сулфагьар Ферезни да, атын да излерге чыкьды. Кеп жерледе да айлана кетип, Нальчикге келди. Ол, ач да, уссап да болуп, аш ашар жер сурайды. Аны да табады. Минип келген атын харчевияны атла тагьылып тургьан кенделен агьачына тагьады. Не кёрдю! — Тас болгьан атына тюбен кьалды! Алай, кьарай кетип, арсар болады. Кеси кесине: «Бу не сейирди? Мени атым акьтуякь туююл эди. Бу уа акьтуякьды!

Тейри адамы, наллары жангы болгьанлыкьгьа, ат а менинди. Алай, бу не алматды?! Мени атым акьтуякь туюл эди!» — дейди.

Сулфагьар азыкь ашаргьа харчевиягьа киреди. Анда бир муююшде стол артына олтурады. Сора аш бериучю аны кьатына келеди. Сулфагьар анга, башхалагьа эшитдирмей, акьырын сорады: «Ол аргьы муююшде олтургьан аны таниймыса?» — «Угьай».

Сулфагьарны Тюкюлюй эсledi да, жүреги хыны кьагьа башлады. Болса да кесин бегитип, тенглеринден тиледи: «Манга кьайда да кесими атымдан башха ат айтмагьыз». Негерлер: «Бек ахшы!» — дедиле.

Ашап-ичип бошагьынчы да Сулфагьар эки кёзюм ол ишекке болгьан муююшюнден алмагьанлай турду. Сора: «Кьалай этерик болур? Бир сынайм», — деп, Тюкюлюй, эшитмгенча, сан этмей кьойду.

Ашап бошап, ашагьаны ючюм хакьын да берип, Сулфагьар Тюкюлюйлары болгьан столну кьатына келип, акьбаш кьамасына да жабышып, сауут бет алып, бу ашайиче олтуруп тургьанлагьа салам берди. Ала да аны саламына жууап этип, Сулфагьарны столларына чакьырдыла. Ол алагьа кьошулургьа унамады:

— Сизге халал. Алай бу негеригизни аты неди? Таныргьым келеди, — деди.

Тюкюлюйню негерлер: бир бири ызындан: «Таний эсенг, сау бол. Бу уа — эл таныгьан Тюкюлюй», — дедиле. Ол заманда, Сулфагьар, бираз артхаракь да атлап: «Оллахий, ананг бергенни теккен малкьарлы, не Ферез сенден туугьанды, не да сен Ферезден туугьанса!» — дегенде, Тюкюлюй, олтургьан жеринден кьобуп: «Кьонакь, аман айтма! Мени кимден туугьаным сени ишинг туююлду!» — дегенде, Сулфагьар а: «Мен санга айтмайма. Ол мени атымы сюрюп кетген, анасын аллыкь Ферезге айтама», — дей эди.

Сулфагьар дагьыда бир башхалагьа соргьанда, ала да «Тюкюлюй» деп кьоя эдиле. Ишексиниу сел болду. Арсарлыкь хорлады. Сулфагьар бла Тюкюлюй жыйыны да бир бирден ариу бла айырылышдыла.

Ол кюнден сора Тюкюлюйню эллилерини бир кьауум камсыклары Тюкюлюйге асламында да «Ферез» деп кьоюучу эдиле. Алай айтсала да, ол ачыуланмаучу эди. Ол да аны огьурлулугьуну белгиси эди.

Хыйлачы Сулфагьар андан сора Нальчик тийреде бир да кёрюмеди, Тюкюлюй да жалчыгьа кире айланмады. Кьоюп кетген кюз адырларыны орнуна башхаларын кьурады. Кеп да турмай, келтирген тор атын сатып, аны ба-

гъасына да ахча къошуп, эки арыкъ аты алды. Аладан бири, нарт Ёрюзмекни атына ушаш, къолан эди да, бир-бир эллиле Тюкюлюйге «Ёрюзмек» да атагъан эдиле. Алай ол аны ючюн да къайгъырмай эди.

Эки арыкъ аты да, багъа кетип, Тюкюлюй семиртген эди. Алагъа арба да къурагъан эди. Кюн сайын арба отун элтип, шахарда сатып, ахчачыкъ да мадарды. Энди къатын да алып, юйлю, юйюрлю болургъа умут этеди.

Тюкюлюйню бахчасы

Тюкюлюй, чырпысын къырып, ташындан тазалап, эл къыйырында, суу бойнууда тогъай ёзенни кесине бахча этди. Эллиле алайны сансынмай эдиле. Нек десенг, кече жыйын жанлы алайгъа дери келип, улуп туруучу эди. Андан сора да «Къыйынлы — къыйырда», — деп, халкъда эрттеден да сёз жюрюй эди. Аны ючюн киши да ол жерни жерге санамай эди. Андан сора да ол къадар тюккюнден, ташдан тазаларгъа, баям, базына да болмаз эдиле. Тюкюлюй а, несин айтаса, оюмгъа бла ишге жаратылгъан бир адам эди. Аны себепли бир-эки жылдан ол алайда жаратгъан юй мекам къурады. Жол жапында эди да, бахчасына уа хар ётген-сётген сейирсинип: «Тыфу, машалла! Бери кирли кёз къарамасы!» — дей эдиле. Тюкюлюйню тереклеринде басып битген гюржю алмала, ойноп къызаргъан сабийлени ууртларына ушаш, тырмы-тырмы къызара эдиле. Иги бишгенден сора уа, жел къакъса, терек тюплеге тыпар-тупур этип агъа эдиле. Кёгет тилеген болса, Тюкюлюй кёгетлеринден, табакъ бла угъай, челек бла бериучю эди. Ол чомарт эди.

Жер жангъыдан бла неси иги къарагъандан болур эди, аны бахчасында хар партюх салда партюхле, билеклеча чюелип, ючюшер-тёртюшер бите эдиле. Хуна бурууну юсюне илинип къайнагъан боз хыярла уа боз къычхарла жатып тургъаннга ушайдыла. Картоф бахчасында таза, бийик тизгинле айыргъан чепкенде хазыр орунлада кюмюш хазырла кибикиле. Ары къарасанг, бери къарасанг да, бахчаны кёгетинни, мирзеюню мытхылыгъы адамны сукъландырырчады. Мюлк къураууна кёре Тюкюлюйню жамауатда намысы терк окъуна кётюрюлдю. Андан туююл эди эсе, ол къатын алып къайгъы этгенде, аны тыш кёрюмдюсюне къарап, беднш этип, хыликкя этип къойгъан чыкъмады. Буйрукъ алаймы болур эди, саякъ эринден чыгъып, ол эринден жашчыгъын да къойнуна алганлай, анга юй бийче болургъа Саният келди. Аны атасы, анасы, башха

жууукълары да аны Тюкюлюйге баргъанына ыразы болуп къалдыла. Саният келгенден сора уа, бахчагъа сохан, турма, дагъыда кёп тюрюлю ууакъ урлукъ тахтала да къошулдула. «Кёз тиймеси», — деп, Саният чакъгъан тереклени бутакъларына къызыл журунла такъды. Тахтала аягъында уа: «Хыли болмасын», — деп, гинжи бодуркъу сюеди. Саният да бек жигер къатынладан бири эди.

Саниятны кёргенле, аны не ол узун сары чачын тарай, не Тюкюлюйню быстырын жамай, не урчукъ ийире, жюй тарай, чюйке чулгъай, не аш-суу эте, не да бахчасында ишлей тургъанлай кёрюр эди. Анса уа энди арбаз тауукъдан толуду.

Тюкюлюйню бахчасы битеу элге да белгили эди. Адамла малларын сурасала: «Тюкюлюйню бахчасыны къатында», «Тюкюлюйню бахчасыны ары жанында», — деучю эдиле.

Тюкюлюйню шауданы

Суу жагъада, ёрге-энишге жюрюй, жугары бла жер жерни чучхуп кёре, эрттенден тюшге дери Тюкюлюй юйюне къайтмай турду. Анга анда тюбегенле:

— Тюкай, харип, ненг тас болгъанды? Не излейсе? — деп сорсала, алагъа кюмюш къарап:

— Магъдан излейме, — деп къоя эди. Анга соргъанла:

— Иги изле. Табаргъа болурса, — деп, кюлселе, ол а чючгюрген кибики этип жууаппай эди.

Тюш алада, урчугъун да бура-бура, Саният эри болгъан жерге келип:

— Киши, саига не болгъанды? Ашынгы-сууунгу да унутуп, не айланаса? — деди.

— Былайда аш жокъду, алай суу а табарыкъма. Суу да аллай суу — эл да, сен да ыразы болурча.

— Да бу уллу суу болмаймыды да? Бу таркыйып бир да кёрмегенме, атам ёлмесин.

— Къутуруп келсе уа, къалай болуучуду? Сени бозанга ушаучумуду? Алайны хыйсабын а бир этчи, Къаммо къызы.

— Керти айтаса. Суу къутуруп бир келсе, къутургъаны тохтаса да, бир-эки кюннге дери да тазаланмай туруучуду. Алгъан сууларыбызны сюзюлтюп кюрешючюбюз.

— Да, ма — ол бир жаныды. Бирси жанын да мен айттайым. Элде ким алгъа шаудан тапса, аны халкъгъа жарарча этее, ол уллу сууапплыкъ алады. Ол адамны аты да унутулмай турады. Шауданны къурагъан ёлгенден сора

да, аны шауданы анга, сын ташдан да бек, эсделик болуп кьалады. Атын айтдыргъанлай ёмюрледе турады. Кертиди, иги шаудан болса. Аман болса уа, шаудан да гунч болур, аны ачханны аты да унутулуп кьалыр.

— Охо, юйге кел да, ауузланып кьайт, киши,— деп, Саният кетди.

Тюкюлюй жууап этмедн. Аш сагъынылгъанда, аууз суулары келе эдиле. Дагъыда, юйге кетмей, шаудан излеуон бардырды. Бу жол болмаса, аш ашар кезиун а оздурмагъан эди. Жаратылгъанлы да ашагъандан сюйгени жокъ эди.

Жерк чырпыла ичи бла ёрге келе келип, бир жипчикни баш аласында Тюкюлюй, жугары бла кьазып, эркин, теренирек да кьулф этди. Бираздан алайдан, юзмез тюбюнден, тана кёзлери кибик жылтырай, юч-тёрт жерден да суу ёрге-ёрге бёртюп башлады. Шаудан жер тюбюне башха ыз бла кетер деп кьоркьуп, Тюкюлюй терк окъуна жипчикни юсю бла энишге илипинчик ызлады. Суучукъ ол илипинчик бла барады. Сора Тюкюлюй жер тюбюнден бёртген кёзлеге бармагъын сугъуп-сугъуп тынгылайды. Ала, не эсе да, бир зат айтырыкъ сунганчады. Болса да айтдыла: ала аламат сууукъ эдиле, таза эдиле.

Тюкюлюй, суу бойнундан ташла ташыды. Шауданны тегерегине аланы сырды. Шаудан ёрге толду. Сора Тюкюлюй, бауурланып, сууукъ шаудан суудан, тогъуп-тогъуп, кьаннгынчы ичди. Асыры кьууанигандан ашын да унутхан эди.

Бу ишин битдирип, юйюне кьайтып, бир гитчерек чоюн бла бир какны, ортасына да сары жау салып, тындыргъандан сора, ол кеси ишлеген талчанига сыртындан тюшюп жырлай эди:

Ой, суу бойнунда уа кёленке, дейди,
Да суусар минди терекге.
Ой, экибизден а хапар айталла,
Да кёкде учхан мёлекле.

Бу Тюкюлюйню Къарачайда эшитип келген жырларындан эди. Саният а, кеслерине айтылгъан сунуп, кьууана эди.

Элли кьызла бир бирлерине:

— Э кьыз, жюр, Тюкюлюйню шауданына барайыкъ.

— Бусагъат, челеклери алып, чыгъаймы. Э кьыз, кюнден эки кере келтирсем да жетмейди.

— Иги сууду да — андан, — дей эдиле.

Ол кюнледен бери да Тюкюлюйню шауданы аны атын

айтдыргъанлай турады. Эл да — жеринде, шаудан да — жеринде. Тёлюден төлюге ёте келген халкъ, Тюкюлюйню атын айта, анга ыразы болгъанлай барады.

Готон

Жашауда не ырысхы да жер бла байламлы болгъанын Тюкюлюй эртте ангылагъан эди. Аны ючюн болур эди, ол он бармагъын жерден алмай эди, жер кьазып, сабан эте эди, чалгъы чала эди, агъачдан отун ташый эди, жерге терек орната эди, жерни кьазып, шаудан сууун чыгъара эди. Жерде иги кырдык да, ол анга этча, жауча, биш-лакъча кёрюне эди. Алай эди да, ол жерни хайырын тынч кёрюрге амал излей эди.

Бурунгулу сабан агъачланы темир готонлагъа алышындыргъанланы Тюкюлюй кёре башлады. Алайла элде жалан да ючеулен эдиле. Аланы намыслары бирсиледен эсе артыкъ эди. Алагъа эллиле жалына эдиле, алай Тюкюлюй ол кьолайлылагъа жалыныргъа сюймей эди. Ол кеси орус готон сатып алыргъа мадарла этип башлады. Бек баш мадары уа ат арбасы бла шахаргъа отун элтип сатыу эди. Алай анга да кьошулгъан мадары уа — Саниятны кёп кьарылы чепкен чулгъамлары эдиле. Анга жюнюн, тауатын, кисиу таракъны да Тюкюлюй кеси мадаргъан эди. Кеси агъач ишге артыкъ чемер болмагъанлыкъгъа, ол болушуучу адамла анга да болуша эдиле. Андан сора аны юй бийчесини, кесини жанындан да ахлулары да анга болушлукъ этерден кем болмадыла.

Бир кюн Нальчикде отун сатып келе тургъанлай, Тюкюлюй ётмекчи танышына — Иванга — тюбеди. Готон излегенин анга айтды. Ол а: «Готон тапхан — ол мени уятым болсу. Готонну багъасын а, сюйсенг ахча бла, сюйсенг а отун бла бер», — деди.

— Мен отун бла жарашсакъ сюеме, алай отунну да отун биледи. Неллай бир? Къаллай? Кьургъакъмы, чийми? Не тукъум агъачдан?

— Он сегиз сажна сал. Жартысын кьургъакъдан, бирси жартысын а — чийден окъуна болсу. Кьургъакъла тауусулургъа чийле да кьургъакъ болурла. Не тукъум агъачдан керек болгъанын а мен айтмай да билесе. Эмен, кюйрюч, тыкыр келтир демейме. Талны, жеркни, чертлеуюкину уа сен да келтирмезсе.

— Адайды, тюз айтаса, мен жалан да чинар бла кёгагъачдан келтириуюме. Алай он сажна уа асыры кёпдю.

Терк мажаралмам. Сабанига чыгъаргъа уа, кыш созул-маса, кѣп къалмагъанды. Готон терк керек эди.

— Тима (оруслу танышлары анга Тимофей деучю эди-ле, къубултсала уа — Тима), мен сени ашыкъдырмам. Он сажна уа — кѣп туююдю. Готонну уа темир тырнауучу бла бирге бу ыйыкъда хаппа-хазыр этерме. Узун Къаладан окъуна келтиртirme. Анда ахшы танышым барды. Жарашдыкмы, Тима?

— Болсун... Сен айтханлай болсун, къарындашым.

— Сора тутдур къолунгу!

Экиси да, къол тутушуп, жарашдыла. Бир бири кѣз-лерине хычыуун къарашдыла. Бир бирге баш ура айыры-лышдыла.

Шахардан чыкъгъандан сора, эл къыйырына жетгинчи, Тюкюлюй, атларын да лох этдирип, кеси кесине: «Жаным болсу Жанымланы Ысмайыл», — деп, жыр айта келген эди. Элге жетгенде уа, арбазына киргинчи тынгылауну басхандай турду. Ол готон излегенин юй бийчесинден баш-халадан жашырып туургъа сюе эди.

Тюкюлюй Иваннга отуп ташып, сажна сала эди. Ол, хар келгени сайып, отунчусуна алайлай бир уллу акъ ѳт-мекни тутдуруп жибере эди.

Саниятны болушлугъуна Тюкюлюй бек къууана эди. Къууанмай а! Ол бирси къатылагъа эришип, жюн ишин бардыргъандан сора да, арбаз толу тауугъуна, кѣгет, мир-зеу толу бахчасына, эки отоулу юйюне, ийнегине, бузоуу-на къарай эди, эрини юсюн, жерин таза тутта эди. Аш юйюнде жыйгъычлада тизиу къошунланы уа бозадан къуру этмей эди. Тюкюлюйню къылыгъы, тап, жууаш болгъан-лыкъгъа, аны къарнын тутхан алай тынч туююд эди да!

Къалай болса да, Тюкюлюйню отундан башха мадар-лары бла Саниятны жюн иши юйню жарлылыкъын жаба эдиле. Иванны ахшылыкъындан а Тюкюлюй орус готон бла тырнаууч мадарды. Ол готонну бла тырнауучу кѣ-рюрге аны къошунлары, жууукълары да келе эдиле: «Бир чархындан бирси чархы уллуду. Ол готонну сѣде-гейине бардыргъа боллукъду», — дегенлеге, «Асыры бил-мейсиз! Орус адам аны бир хыйсапсыз этген сумнагъыз. Ол бийик чархы сабанны сюрюлген ызында, баразада барлыкъды. Ол заманда уа эки чархны бийиклиги да тең болуп къаллыкъды», — деп, ангылата эди.

Жангы готоннга къараргъа келгенле алайдан кетген-лей, Тюкюлюй готонну бир бичагъын, бир топуракъ аудур-гъучун, къубултхан сабийни башын сылагъанча, зыбыр

берчли къол аязлары бла сылай эди. Кече тѣшегинде жукълагъанында да, тюшюнде орус готонун кѣре эди.

Бир къауум кюн озгъанлай, элни адамы сабанига чыкъ-ды. Алгъындан да готонлары болгъанла, кеслерини саба-ларын бошагъандан сора, кимни сабанын хакъ бла, ким-никин да ортакъ хайда сюре эдиле. Тюкюлюй а бек алгъа алайлай анасыны сабанын, андан сора къошусуну саба-нын сюрген эди. Артда уа аргъы жарлыны, берги жарлы-ны сабанында да аны къолан аты бла ол кеси кенгден окъуна кѣрюне эдиле. Тюкюлюй сабанын сюргенле бек ыразы эдиле. Сабан азыкъны да бек чомарт къурай эди-ле. Алгъындан готонлары болгъанла Тюкюлюйню жашыр-тын къаргъай эдиле. «Ай, готонунг бош къалсы, атлары-нгы да бѣрю ашасы!» — дей эдиле. Аны кесини туурасын-да уа: «Болушханнга — аллах болушады. Адамлагъа бо-лушшанынгы иги этесе. Сууапды. Алай, сен готонну жолда тапмагъанса. Мангылай къыйынынгы берип алгъанса. Бир бирледен, сабанларын сюргенинг ючюн хакъ алыргъа ке-рексе. Аман ыз чыгъарып, бизге да заран этесе», — дей эдиле.

Тюкюлюй аллай къызгъанчлагъа, жутлагъа тынгыла-май эди. Кимге да болушурундан къалмай эди. Тюкюлюй сабанын сюргенле анга къор-садагъа бола къала эдиле.

Тирменле

Тюкюлюй, ушхуургъа тауукъ илибижеден тойгъунчу ашап, ызындан да готон айран ичип, чыкъар-чукъур эт-ген агъач ундургъуна ырахат жатды. Ол къалкъыгъынчы Саният да аш адырланы жууа кечинди. Сора, патегеп чы-ракъны да чалыуун энишге буруп, эрини жанында акъы-рын жатып къалды. Экиси да, бир бирге эришгенча, хурул-дашалла.

Бир заманда бурун тауукъ къычырды. Тюкюлюй, уя-нып, аз-аз тие: «Къаммо къызы, алан-алан», — деп Саният-ны уятды.

— Татаны жашы, не этесе? Неге тынгысыз боласа?

— Бир ашар затынг жокъмуду? Тауукъ, ашагъанда зауукъ болгъанлыкъгъа, ѳз тутмайды. Ач болгъанма. Къар-ным къуру дорбун кибики болуп къалгъанды.

— Бусагъат бир зат биширейим, — деп Саният, къы-зыл дарий кѣлек этеклери да инчиклерине чырмаша, мор чикиля чачакълары да башында сингилдей, эки женгин да жингирикlege дери къайырып, тегене, элек алып, ун эле-ди. От тиргизип, анга чоюнчукъ бла суу салды. Кѣп да

мычымай, Тюкюлюнюю ундургъуну аллында тепсиге, ара чунгурунда къалын жуурту бла тылпыу эте тургъан жылы сары какны салды. Ол а, къарап-къарагъынчы, чоюну жугъун да къашыкъ бла тазалай, какны ашап бошады. Бошагъандан сора бир гоппан жукъа айран да ичди. Саният аш адырланы аны аллындан алды. Тюкюлюй а, ашагъанын ашыргъанча, алгъа чюелген къарнын да ол мазаллы къолу бла энш сюрен сылай: «Къаммо къызы, санга аллах ыразы болсу! Энди ох дедим»,—дейди. Ол а, азыкны терк мадаргъанына къууанады. Сора, биягъы чыракны энишге буруп, терк окъуна жуургъан тюбюне кирип, гебен жанына къысылгъан эчки кибик, эрини жылы къабыргъасына къысылды.

Эрттенликде ол татлы жукъучу сабий уянигынчы, Саният кечеден къалгъан нартюх гыржынланы, кюл тюбюнде жылытып, эрини аллында ючаякъ тепсини юсюне салды. Уллу къара гоппан бла да айран берди. Тюкюлюй, бушто ашай тургъанлай, юй бийчесине къарап: «Алан, биз бу мирзеую, бир жанындан чайнап къоратханча, бирси жанындан да, чайнап къошхан бир зат къуаргъа керекбиз»,—деди.

— Татаны, жашы, ол дегенинг неди?

— Тирмен ишлерге керекбиз. Аллай онгубуз барды. Агъач бар. Таш бар. Суу къатыбызда.

— Ий аурунг, ол а иги эди. Алай, тышындан болушлукъ болмай, къуру экибиз хазна мажаралмазбыз.

— Иги бир къара. Мен да Ферез улу туююлме, бахча къулагъында тирмен ишлемесем!

Танг толуга атды. Эр да, къатын да арбазгъа чыкъдыла. Тюкюлюй, атларына, ийнегине да къарагъандан сора, суу бойуна барады. Бахчасыны къыйыры бла ёрге-энишге жюрюйдю. Ичинден оюм этеди. Илипинни къалай элтиргини да, тирменин къалай орнатыргъыны да хыйсабын этеди. Бу муратын да ол кишиге да айтмайды. Жалан да юй бийчеси биледи. Ким биледи, мажаралмай къалып, эл кюлкюсю болса уа къалай?!

Тюкюлюнюю бахчасыны башындан, уллу суудан санап, жерк ичи бла уллу сууну тебен айланмасына дери узаклыкъ къычырым жарымы боллукъду. Аны узуну илипин къазыу тынч иш туююлдю. Болса да «Кёз къоркъакъ — къол батыр»,—деген нарт сёзю эсинде тутуп, Тюкюлюй къыйын ишни къыйырын башлады. Илипинни да къазады, тирмениге керек затланы да жыйышдырады. Жугар бла, темир ылытхы бла да жер жырады. Андан эриксе, жерк сюйремени ичин керки бла къазады. Ол андан, чой

урмай, тирмен къырыкъ ишлейди. Андан да эриксе, тирмен тегейле жонады. Ары узалса да — тирменни иши, бери узалса да — тирменни иши. Тирмен ташланы уа ана къарындашы Чёпеден аллыкъды. Чёпе да анга болушургъа хазырды.

Тюкюлюнюю жашыртыя тирмен ишлей тургъанын бирси ана къарындашлары да билдиле. Ала, Тюкюлюй чакъыррыны да сакъламай, андан-мындан жетдиле. Алагъа сакъынмай, жангыз кеси кюрешгени ючюн, ала анга бираз тирман да этдиле.

Тюкюлюнюю тукъумундан анга болушургъа келген жангыз къарындашы эди. Нек десенг, аны ата тукъуму, кеси айтычулай, къадыр тукъуму кибик, бек аз эди. Алай анасыны тукъуму уа уллу эди. Алай эди да, жууукълары басынып, тамам этдиле, тирменин да ишлеп башлар чекге жетдирдиле.

Чёпе, тирмен ташланы орнатып, тирменни ишлетип башлагъанда, Тюкюлюй да, аны алайдагъы ахлулары да, алгъыш эте, бирден къарс ургъан эдиле.

Уллу иш бошалгъандан сора, Тюкюлюй асыралгъан иригин союп, ол кесине болушхан ахлуларын да, юююю къатындагъы эки къоншусун да, адетде болгъанча, сыйлагъан эди. Сора ала алгъыш эте, жассы ууахтыда юйлерине кетдиле.

Хунерлик бла жигерлик бир болсала, жашаугъа тап жол ачхан тынчды. Тюкюлюй бла Саният, эки жигер да бирге жашау этип башлагъанлай, аланы юй мекамлары, маллары, сабанлары да терк айнып тебирегенин битеу элдиле да кёре эдиле. Анга кёре уа алагъа намыс эте башлагъан эдиле.

Бир бёлек айдан сора, Тюкюлюнюю илипинни юсюнде дагъыда эки тирмен ишленди: биринчиси Тюкюлюнюю киеую Къасайны, экинчиси да бирси киеую — Жаммени. «Бир ёгюзю кючюнден минг ёгюз суу ичди»,—дегенлей болду.

Жерк ичинде тирменле, бири бирине эришгенча, кече, кюн да тохтамай, «тыхар-тухур» этип тура эдиле. Эли адамы келген къынлы къалмай, алагъа келип, таулула да, къышхыда уа къабартылыла да, нартюхлерин тартдырып, ун алып кете эдиле. Юч тирменчиден да Тюкюлюйге ыразы бола эдиле.

Тирменлени тиллерин билген бир камсык жаш: «Тюкюлюнюю тирмени: «Тонунгу жап — тонунгу жап»,— деп, тарта эди, экинчи тирмен: «Урлайды — урлайды»,— ючюн-

чуо тирмен а: «Мерке келтир — пуд элт, мерке келтир — пуд элт», — деп, тарта эдиле», — деп, бош айтхан болмаз эди. Нек десенг, Тюкюлюй, баям, тартхан унундан, бирси-леден эсе, аз уууч ала болур эди. Къалай эди эсе да, Тюкюлюйню чомартлыгы сау элге да белгили эди. Аны кибики жырчыны, камсыкны, адежлини табаргъа да къыйын эди. Жаны-тини лакъырда, оюн болуучу эди. Алайлай а дин ахлусу эди. Аллахха толу табынып эди. Ёлюмден а къоркъмай эди. Жашауунда не этсе да, аллахны буйругъуна санай эди.

Сенгирчге

Ол заманда элде жерлени юй башындан юлеше эдиле. Суу Ара кюннюмюнде Тюкюлюйге чаллыкъ жерчик жетди. Ол чаллыкъны чалыргъа ашыкъмады: кырдыкны иги ёсюп бошагъынчы чалсанг, эрип, азайып къалады, заманындан артха къоюп чалсанг да, бичен къаууралы, къаты, малгъа татыусуз болады. Чалгъычы чаллыкъны заманын билирге керекди. Бу затлагъа Тюкюлюйден уста къайда!

Бир кюн Тюкюлюй, чаллыкъны чалыныр заманын тап жетип тургъанын кёрюп, юйюне къууанып келди. Чёгючюн, тёшюн, хырпийин, юзмез челегин, чалгъысын да ингирден окъуна хазыр этди. Сора, чаллыкъ юлюшю аны бла бир чекде болгъан Таусолтанны юйюне барды да, сорду:

— Алан, Таусолтан, сен да, баям, манга къарап, чаллыкъынгы чалмай тура болурса дейме. Алаймыды?

— Алай окъунады. Экибиз юлюшлени бир жерде алгъаныбыз кибики, чалгъан да бирге этерге керекбиз, оллаха, гъула хакъына.

— «Эки кичиу ат да бири бирин къашыгъанлай», — деп сёз барды. Экибиз да бирге бичен нёгер болсакъ, ишибиз онглуракъ боллукъ сунама.

— Болсу. Алай болсу. Кичиуню-мичиуню мен билмейме. Алай бизни кибики, къысха жууукъла, не заманда да бир боюнсаны эки къулагъына жегилип, жюклю арбаны бирча тарта келгендиле. Сен — тамата, мен — кичи. Сени оноуунга ыразыма.

— Алай эсе, эрттен бла, чыкъ къуругъунчу, чаллыкъ къулагъында болургъа керекбиз. Чалгъынгы хазыр эт. Тишер адырланы алма: менде хазырдыла.

— Бек ахшы. Тюш азыкъны уа эгечигизге, биздегине, айтырма да, хаппа-хазыр этер.

— Угъай. Азыкъ да артда эте турур. Тамблагъа уа

биздеги бир зат этер. Ангыладынгмы? Сени ишинг — чаллыкъны алып, кечикмей, жеринге келиудю.

— Болсу, жаным, болсу, — деп, Таусолтан, баш ура. Тюкюлюйню ашыра, арбазгъа чыкъды. Ол а, алгъаракъ ийиле, туюе кибики, шош-шош, узун-узун атлай, къарангыгъа ташайып кетди.

Жыл саны Тюкюлюйден жашыракъ, къымылдауу иги да женгил, субай саплы, жарыкъ бетли, къара шинли, орта бойлу, аты иги бла айтылгъан Къарабаш улу олсатгъатдан кюз бичени иши башланганына санап, артха, юйюне ташайды. Къайыны бла бичен нёгер болгъанына къууана эди. Ол оноулары юй бийчеси да бек тапха санады.

Таыг аласында Тюкюлюй тирменине барды. Аны кюфюне жангъдан нартюх къуюп, юйюне къайтды. Тирменде хал тап болгъанын юй бийчесине айтды. Атларын, суу бойчуна къыстап, кишенледиле. Ийнеке, тауукъгъа юй бийчегеси къараучуду. Тирмениге да ол кёз-къулакъ бола турлукъду. Юй жумушла, сабий къыйынлыкъ да — ол ишлеге къошакъ.

Чаллыкъ юлюшле элге жууукъда болгъанлары себепли, усхар ашагъандан сора, Тюкюлюй ары жыяулай кетди. Кёп да мычымай, ол биченлигине жетди. Таусолтан да анда, жоккубаш терек тюбюнде сюелип, чалгъысын уулай тура эди. Аны алай, кечикмей келгенине Тюкюлюй ичинден къууанды.

Анда-мында чалынмагъан юлюшле бар эдиле. Бир къауум юлюшле батаннга, бир къаууму гебеннге, дагъыда бир къауумлары уа чалынып, алай дурулары, къара тартмала кибики, чирий тура эдиле. Тюкюлюй, ол сыраф бола тургъан дырыланы кёргенде: Оуей-оуей, бу къадар ырысхыны нечик сыраф этгендиле! — деп, жарсыды, не эсе да бир затдан жийиргеннен кибики, къашларын туююп, бурнуу ёрге жыйырып, къалын къонгур мыйыкъларын да чоелтип. Таусолтан да ол айтханына нёгер болду.

Эки жууукъ да, эрттен чыкъ къуругъунчу, чалгъы чала башладыла. Чалгъыла шууулдайдыла, дурула тизиу-тизиу къаланадыла. Чыбыкъ узуну жалан аякъ ызла, чанала баргъанча, ыз къоядыла. Бир Тюкюлюй алда барады, бир а — Таусолтан. Экиси да уста чаладыла, кырдыкны алаша къырпалайдыла. Дырында тюрлю-тюрлю гокка ханслаы ариу ийислери хычыуун сезиледиле.

Чала баргъанда, Тюкюлюйню чалгъысыны тюбюнден «дыр-р-р!» — деп, бёдене учду да, арлакъда къонду. Аны уясыны жумушакъ сары саламы чалынган кырдык къа-

тыш дуругъа чачылды. Тюкюлюй, чалгъысын артха алып, артында чала келген Таусолтаннга къарап: «Аллах-аллах, гюняхлы болдум! Кёрдюнгмю, бёденени, харип, уясын эс-лемей, чачып къойдум да!» — деди. Ол а: «Охо, аны ючюн неге жарыйса. Чалгъы чалгъан заманда бёденени бир бирде чалгъы бла туурап да къоюучудула. Хар зат да буйругъуна жолугъады», — деп жууап этгенде, Тюкюлюй-ню кёлю бираз тынчайды. Ол не затха да: «Аллах буюр-гъаннга кёре болду», — деучю эди.

Кюн ортагъа эки чалгъычы да чаллыкъны чалып, эки тенгге жетдирдиле. Арыдыла, терледиле. Солур кезну болгъанды. Кюн да алай къыздырады: чели чапыракъла, ылыкгым-ылыкгым болуп, хууериледиле. Дырынны дуру-лары чёге башлагъандыла.

Бир заманда чырпы къыйырындан, бир билегинде че-леги, бирси билегинде да четени бла келе тургъан тиши-рыу эсленди. Ол Саният эди. Келе келгенлей, ол чалгъы-чыланы къатындагъы тегерек терекчини тюбюнде тохта-ды: аланы солур жерлери алайы болгъанын билген эди. Азыкъ заманында келгенге чалгъычыла бираз тирилдиле. Сора, ол Саният тохтагъан терекни салкъынына келдиле. Бетлерини терлегенлерин акъ къалпакъ къыйырлары бла сыйпай, чалынган чий дырын тёбелеге олтурушдула.

«Кет-кет, аурунг, хычин кибикле этеме деп да кечми келдим?» — дегенде, Таусолтан а: «Угъай, эфенди кибики, тамам заманында келгенсе», — деп Саниятны махтагъан эди.

Саният кырдык юсюне гетен жабыу жайды. Аны да юсюне уа — сай табакъны, табакъгъа уа иссиден тылпыу эте тургъан, жау мели тышлы хычинлени къалады. Ала-ны жау ийислеринден окъуна тояргъа боллукъ эди. Ол дагъыда, кенг четен ичинден чыгъарып, къара чоюнчукъ-ну хычинлени жанына салды. Ол Тюкюлюй ичинден кече белинде как ашаучу чоюнчукъ эди. Аны кёргенлей, ол аууз сууларын тыйалмай башлагъан эди.

Чоюнчукъну ичин толтуруп къояжапхасы бар эди. Къояжапха да аллай къояжапха: сют кибики, чиммакъ нар-тох ун тыдысындан бишлягъы аслам, ортасында да эри-ген сары жау, эрттенликде чыгъа келген кюн кёзюча, жыл-тырай. Аладан сора да, четенден чыгъарып, азыкъчы къа-тын чалгъычыланы алларына, эки къара, къаласкъуйрукъ агъач чёмючю, дагъыда улакъ гыбыт бла бир боза гумул-ну салды.

Чалгъычыла чинг алгъа гумулдан бирер чёмюч тарт-дыла. Сора хычин тууралгъанланы да сол къолларына

алышып, онг къолларында агъач къашыкълары бла уа къояжапханы сибирип башладыла.

Хычинле да татыулу эдиле, алай къояжапха уа бир да аламат эди! Чалгъычыла, зауукъ этип, ашай тургъанлай, бир заманда «чыр-р-р!» деп, учуп келип, бир жыябут, кыр-дык кибики, жашыл, уллубыдыр сенгирчге чоюнда къоя-жапханы ичине къонду. Таусолтан аны сермеп алып, бия-ры сызды. Ол биягъы, чырылдап, учуп кетди. Бираздан дагъыда сенгирчге, учуп келип, биягъы чоюннга тюшдю. Бу жол аны Тюкюлюй, къашыгъы бла алып, кенгге сы-зып ийди. Алай дагъыда ол биягъы къояжапханы тюз ортасына къонду. Таусолтан ашагъанын къойду, Тюкю-люй а: «Муну манга аллах буюргъан болур да — андап келеди», — деп, сенгирчгени, къашыкъ бла басып, къоя-жапха бла къатышдырып, къабып къойду. Ол, ол сенгирч-гени, чыктыр-чыктыр этдирип, чайнап жутханда, Таусол-танны ичи ёрге урду, къусарыгъы келди, секирип къобуп, ол арлакъда чертлеуюк юлкюле таба къачды. Алайда къу-саргъа кюреше эди. Тюкюлюй а, анга ёхчеге: «Уой, не та-тыулу зат эди!» — деп, харх этип, къыстау кюле эди, къояжапханы къалгъанын да ашай.

Эрини ол оюун Саният да жаратмай: «Оу, ёлюп къа-лайым! Татаны жашы, алай къалай этдинг?» — деген эди. Сора, къарап-къарагъыны аш алырларын да четенге бла челекке жыйып, ол чалгъычыладан айрылып, элге кет-ген эди.

Артада да Таусолтан: «Оллахий, сен сенгирчгени аша-гъан, чичхан тюшген ашны да ашарыкъса» — дегенде, Тю-кюлюй а: «Угъай, чичхан башха, сегирчге — башха. Чич-хан, тонгуз чючюргенде, аны буриундан тюшгенди. Се-нгирчге уа — кырдыкдан жаратылгъанды. Кырдык къурт а — харам тюйюлдю», — деп къойгъан эди.

Къаргъамы айтды, къузгъунму айтды: Тюкюлюй бла сенгирчгени хапары элге жайылгъан эди. Тюкюлюйге аны айтсала, ол а, даулаша турмай, кюлюп къоя эди. Башха адам, женгдирмей, даулашыр эди, ол а — угъай.

«Ханпатчах»

Бичен нёгерге ючюнчю да бирлени табар умут бла Тю-кюлюй Холам элге барады. Баргъанлыкъгъа уа «къанлы кюзюде» анда кимни табарыкъ эди? Жалан аны кесини жууукъларындан анда бир жашны тапды. Бою чалгъы ту-тар чекге жетген андан сора не кишиге, не жашха тюбе-

меди. Аны, ол жашны, кеси бла бирге ала келирге теби-регенде, ахлулары айтдыла:

— Къой-къой, харип, ол бир кесек жарты акъыллы ки-бикди да, эл тюрбюнде андан айлана турады. Сени къо-шунгда санга жарар адам тюрбюлдю.

— Тейри, ариу айтып юйретсем, чалгъы чалмаса да, дырын жыймаса да, мал кютмесе да, къошда ууакъ жу-мушланы этерге уа жарар.

— Угъай-угъай, телиди,— дейди ол жашны анасы.

— Да, эгечим, эгечден туугъан кюз артында аллынга къаллай жумушчу, эсли жаш болуп келирине иги бир къа-ра. Юсюн-башын да тап къура да, жашны мени бла кел-ме къой.

— Да юсюн а, бир аллах, топ кибик кийиндирейим. Кийимлери кепдюле, алай башын тап къурауну бойнума аламайма: ол аллахны ишиди. Сен акъыл алдыралсанг а, ёмюрюмде сенден къаргъанып туруп эдим, санга къор бо-лайым. Алай, кёресе, атасы да аны биргесине элтмейди. Акъылдан жартыны неге жаратсы?

— Ай, юйюгюзге, ол дегенигиз неди? Адам малны окъуна юйретеди да! Юйретирме. Алай, къыйнагъан эте-рик сунма, эгечим. Ол бизде, патчахча жашарыкъды. Ашына, юсюне, жатхан жерине да иги къарарма. Оноуун кишиге да бермем, кесим жюрютюрме. Мен аны кесими къошумда хаппатчах этерме.

— Да ишге жаратырма, юйретирме дей эсенг, элт, ау-рунг алайым! Бизге андан уллу ахшылыкъ къайда! Ким-ни да бек алгъа ахлусу, жуугъу болушады. Бизге алай а бир болушху эдинг, къарындашым.

— Алай эсе, эрттенблагъа хазыр эт. Мистердосха бар-лыкъбыз. Къарабаш улу Таусолтан бла мени биченлик-юлюшлерибиз бир жердеди. Бирге бичен ишлерикибиз. Се-ни жашынг да бизге болушур. Бизге да — болушлукъ, анга да ишлерге юйрениу керекди. Билесе да, ол бизге жалчы тюрбюлдю, ахул негерди, кесибизникиди.

— Алайды, Тюкай, къор болайым. Сен анга акъыл ал-дырсаңг, сууап окъунады.

Ол кече Тюкюлюй ол ахлусунда къонакъгъа къалды. Эрттенликде уа, ол жашны да топ кибик кийиндирип, къо-лан атны ючтёбесине миндирип, Тюкюлюй жолгъа атлан-ды. Алай жаш ат юсюнде бир да бегинмей эди. Хыра ты-лы кибик, ары-бери сюрюшюп, атдан кетип тебирей эди. Сора жашны анасы, тынгысыз болуп:

— Тюкай, сенден алгъа ёлейим, белинге къыс ансы, бу аман жаш, атдан кетип, сени да жыгъып, бир палахха

къаллыкъсыз. Тюкюлюй, жашха бир къолу бла жабышып, артына къарап: «Мени бла къошха барыргъа сюемисе? Сюе эсенг, жыгъылма. Бел бауумдан иги тут»,— десе, жаш: «Ыхы-хы, ыхы-хы!» — деп кюле эди. Аны алай кюл-генин, ырыздан кюлген суна эдиле. Жаш ат юсюнде бир да чыдамаздан башлагъанда, жашны анасы айтханча, аны Тюкюлюй башлыкъ бла кесини аркъасына байлады, бе-линден да нохта бла белине къысды. Энди жашны жы-гъылмазына ийнанигандан сора, ахлусу бла саламлашып, жолгъа чыкъды.

Ингир алада Тюкюлюй къошуна жетди.

— Да бу уа уллу жашды да! Быллайла уа чалгъы да чалыучудула,— деп, жашны кёргенде, Таусолтан да бек къууанган эди. Иги негер келтирдинг,— дей эди.

Экинчи кюн окъуна жашны къошну сакъларгъа къо-юп, Тюкюлюй бла Таусолтан дырын жыяргъа кетди. Экиси да къыстау дырынны батаплагъа айландыра тур-гъанлай, бир заманда, аланы къош болгъан жерден къа-лын тютюн кёкге бара башлады. Анымы кёрдюле!

«Оллахий, къош кюе тура болур дейме!» — деп, ала къош таба чапдыла. Келселе уа не! Къош жана, къонакъ жаш а, къолуна да бир кесеуню алып, къошну тегерегине: «Гур, от, гур, от!» — деп къууанчлы къычыра, чаба эди.

Тюкюлюй бла Таусолтан ёре къошну ары-бери чача турмай, ичиндеги хапчукланы тышына-тышына быргъады-ла. Алай аланы да жартысы кюйген эди.

Таусолтан: «Уой, Тюкюлюй хайырсыз кюнде «хаппат-чах» асырасың! «Хаппатчахы» къапчыкъ унубузну къууут этди, жамычымы да мукъут этди! — дей, оуй-шауй эте эди.

Къошда кюйген затла кеп эдиле. Алай Таусолтан а, барындан да бек жамычысына жарсым эди. Ол жангы жа-мычыны бир ал къанаты арталда кюйюп къалгъан эди, башха жерлери да тешик-тешик болгъан эдиле. Битеу къош да, ол тийре да хорусмак ийис эте эдиле.

Тюкюлюй, терслик кесинде да болгъанын билип, ты-нгылауну басып, дыгалас эте, къош хапчукланы къутха-рыудан бошагъандан сора, ол кюле тургъан къонакъ жаш-ха бла Таусолтанига къарап: «Алан бу уа керти да тели кёре эдим!» — деген эди.

Ол кюн дырынны, нени да къоюп, Тюкюлюй бла Тау-солтан, биягъыча ёре къош ишлеп турдула. Экинчи кюн а, Тюкюлюй «хаппатчахын» Холамгъа элтп, юйюне берип къайтхан эди.

Таусолтан жарсыса да, Тюкюлюй: «Охо, энди жарсы-

ма: боллугъу болгъанды. Аллах алай буюргъан болур эди»,— деп кьойгъан эди.

Тюкюлюй кьабакъ

«Темиркъан, Тюкюлюйню юсюнден энтда да бир зат айтчы»,— деп, артыкъ кысмасагъыз эди, бу алгъа айтхан таурухларым бла бошарыкъ эдим. Алай, хы-ы, дагъыда айтайым.

Тюкюлюй кишиге да зарлыкъ этген адам туююл эди. Алай Кылычбий ууну заманында алай этген да бир кезиу болгъанды. Болса да — болурча эди.

Ол заманда Уллу Холамдан кечюп, бизни элибиз жаны кьуралгъанды, аны белгили тохташхан аты жокъ эди. Ким «Нальчик Башы», ким да «Акъ-Суу бойну» дей эди. Ол угъай, тау элге окъуна «Къабартыны беш да тау эли»,— деп кьоя эдиле. Къабартыгъа тау элге да Кылычбий улу князь оноу эте эди. Аны кесине да бир бирле «Уллу оноучу» деучю эдиле. Аны себепли элге ат атаргъа Кылычбий улундан эркинлик алыргъа тюшген эди. Анга элден жашыртан чынг алгъа Бачиланы Жандар баргъанды. Ол атыны бир артмагъын аракыдан толтуруп, бирси артмагъына да семиз кьозуну салып, ахшам ууахтыда Кылычбий ууну юйюне барады. Князь аны сыйлы кьонакъ этеди. Иги сыйланып бошагъандан сора, Жандар тилегин айтады:

— Бизни багъалы, сыйлы князыбыз, кьачан да жашауубузгъа тюз оноу эте келгенсе, аллыбызда узакъ ёмюрню жаша, бизни элибизге ат ата деп келгенме.

— Эшта-эшта, аты жокъмуду?

— Жокъду. Бир бирле «Нальчик Башы» дейдиле, алай ол ушамайды. Андан эсе, Къабартыдача, белгили адамны аты аталса иги эди.

— Кимни аты тийишлиди?

— Алай айтханым аайып этме ансы, бизни элде биринчи юй салгъанладан бири менме. Аны ючюн, сен унасанг, элге «Жандар кьабакъ» дерге боллукъ эди.

— Да бираз сагъыш этерме. Ат атагъан — уллу иши, — деп, князь кьонагъын белгисиз жууап бла ашырды.

Элге кесини атын ататыргъа тилеп, Жандарны Кылычбий улуна баргъанын, кьайдан эсе да эшитип, Жаболаны Жамме да князгъа барады. Ол да, тюз Жандарча, саугъала алып, атыны артмакъларына аракы да, ишек, ирик уча да салып, ахшам ууахтыда кенг арбазгъа киреди.

Кылычбий улу аны да кьонакъ этеди. Жамме жумушун айтады:

— Аты битеу Россейге да белгили, ётгюр акъыллы, не заманда да бизге болушуп келген князыбыз, сен бизни Нальчик башында элибизге ат ата, — деп, санга битеу да тукъумудан — Жаболодан — келечиге келгенме. Холамдан юзюлгенбиз. Элибизни уа белгили аты жокъду.

— Да Жаболары уа уллу тукъумдула. Билеме. Ахшы адамлары да аз туююлду. Элибизге не ат атасакъ сюесиз?

— Бек алгъа юй мекам салгъанла менден сора да бардыла. Алай, алада мени тукъумума тенг бири да туююлду. Холамда да мени тукъумуу энчи эли да, къаласы да барды. Унасанг, сен тюзге санасанг, бизни элибизге «Жамме кьабакъ» атаргъа боллукъ эди. Алай этсенг, бек кьууанырыкъ эдим.

— Да кёрейим. Сагъыш этерме. Сен айтханда магъана барды. Элге «не да болсун» адамланы атларын атамаучудула.

Князь кьонагъын, ариу айтып, ашырды. Князны артда айтхан сёзюне кёре, Жамме элге Жандарны аты аталмазлыгъын сезди. Кесини аты аталлыкъ сунуп, кьууанып, кьайтып келеди. Элге аты аталлыгъын юйюнде кеси адамларына да айтады. Ала да кьууанадыла.

Бир талай замандан Жандарны бла Жаммени гынттыларын — элге кеслерини атларын ататыргъа кюрешгенлерин Тюкюлюй эшитеди. Ол да, алача, князгъа барыргъа хазырланады. Алай не элтсин? Къалай барсын? Кьачан? Алача, жашырын, кесими огъесе нёгерле да кьурапмы? Тюкюлюй, ашыкъмай, сагъыш этеди.

Жыл озду, элни уа биягъы аты — «Нальчик Башы».

Жай кызыу кетип, кюз ишле бошалып, кыш сууугъу жетгинчи, ариу, аяз кюнледен бирини ингиринде Тюкюлюй Кылычбий улуна атланды. Атланганда уа, Жандар бла Жаммеч а угъай, кесини ат арбасына асыралгъан ирик, бир ящик ичи, омакъ суратлары болгъан коробка толу сыйлы конфетле, дагъыда бир уллу кьагъыт коробкада да саудюгерчи кьумукълудан алынган багъалы эки кюпес, бир узун чачакълы акъ гранча, бир да шуу-шуу эте тургъан мор мухариске жаулукъ, алтын суу ичирилген битеу кюмюш кынылы кьаманы да ол саугъаларына кьошуп, арба башчыгъа да кьарындашындан туугъанны алып, Тюкюлюй Кылычбий кьабакъгъа атланды. Аны кесини юсюне да бираз кьарарыгъынг келир эди. Ол тау формада омакъ кийинген эди. Кенгден кьарагъанда, аны тау бий сунар эдинг.

Тюкюлой князны арбазына арбасы бла кирип, ол элтен сауғасын да аны юйюню тыш коридоруна кьотаргъанда, князны шапаларындан бир жукъа бетли кьодам жаш ирикден башха затланы князны отоуларындан бирине ташыды. Кён да мычымай, ол биягъы жаш Тюкюлойню юйге чакъырды. Юйде уа князь анга жарыкъ тюбеди. Саугъаланы, баям, барын да анга айтхан болур эдиле ансы, ол Тюкюлойге алай бек жарыкъ нек боллукъ эди?

— Хурметли князыбыз, аллах санга саулукъ да, хар заманда насып да бере турсун, сен саулукъда биз да насыплыбыз. Не керекли болсакъ да, бир аллахдан сора, болушлукъну сенден умут этебиз. Бююнлюкде, бизни элибизден сора, белгили аты болмагъан эл хазна жокъду. Мен, Къайгъырмазланы Тюкюлой, бизни жашагъан элибизге — Нальчик башында элчикге — ат атарынгы тилей келгенме.

— Да не атасакъ сюесе, господин Тюкюлой?

Тюкюлой ичинден: «Угъай-угъай, анангы аллыкъ! Саугъала уа къара Тюкюлойге «господин» деп айтдырдыла», — деген эди.

— «Тюкюлой къабакъ» дерге боллукъ эди.

Князь, кюлмюш эте, узун бал бетли мыйыклары да кезну бура, Тюкюлойню кёзюне тюрслеп къарады. Сора, акъырын айтып башлады: «Сен огъурлу адамса. Сени атынгы къабарты элге атарбыз. Ол сизни кесек элчик санга неге керекди? Бахсан суу бойнунда улуу эл къуралгъанды, анга сени атынгы атарбыз. Таный эсенг да, билмейме, ол тюз да Бахсан къаланы къатындады.

— Таныйма. Аты да Дюгюлюбугъей болур дейме.

— Алайды. Энди уа анга «Тюкюлой къабакъ» атарбыз. Анга толу ийнанып къал.

— Хо да, сау бол. Алай тап эсе, алай болсу. Сен къалай десенг — алай.

Тюкюлой князны юйюнден къайта туруп, аны арбасына бир кёндеден акъ четен толу халыуа бла улукъумла, дагъыда бир мешок тюй, бир мешок да будай ун салып ашырдыла.

Тюкюлой, элине къайтып, князь къалай жолукъгъанын, аны атын Бахсан къала къатындагъы къабарты элге «Тюкюлой къабакъ» атарыгъын тенглерине айтханда, ала уа, масхара этип, кюлюп къойгъан эдиле. Болса да андан артхасында «Дюгюлюбугъей» деген элге таулула бары да «Тюкюлой къабакъ» деп турдула. Энди уа бир къауумла ол элге «Ючюнчю Къызбурун» дейдиле. Тийрели къартланы аузунда жюрютюлгени уа «Тюкюлой къабакъды».

Тюкюлой огъурлу, халал адам эди. Аны аллайлыгъын ол жашагъан элде тирменлени тилин билген жаш да айтханды. Ол айтханыга ийнансакъ, бир тирмен: «Урлайды-урлайды», бирси тирмен: «Мерке келтир — пуд элт, мерке келтир — пуд элт», — дегенлеринде, Тюкюлойню тирмени уа жалан да: «Тонунгу жап, тонунгу жап», — деп, тартханды.

Тюкюлой жилягъан жол

Жарлы халкъ — «большевик», бийле-чанкала, бир къауум байла да «кадет» табынлагъа юлешингенде, Тюкюлой, арсар болмай, большевикле жанлы болду. Тор-къо-лан атына да минип, узун казonna берданыны быргъысыны бурну да аны гуппур аркъасындан ёрге сёдегей чюелип, ол кюн сайын большевиклени Нальчик шахардагъы комитетине жюрюй эди. Кесин Ишчи-Элли Къызыл Аскерге кьошдурургъа кюреше эди. Алай анга: «Керек кюн чакъырырбыз. Алыкъын запасада тур», — дей эдиле. Тюкюлой да, артдан артха, кесин запасада тургъаныга санады.

Большевикле кадетлени хорлап, Совет власть орналгъандан сора, Тюкюлой да, аны анасы Къызтуума да элде халкъны барын Совет власть жанлы этерге къаты сюелген эдиле. Элде сход, жыйылыу болса да, Совет власть жанлы, къара халкъ жанлы болуп, большевикле этген оноуну жашауда бардырыгъа кюреше, биринчи сёлешген-леге Къызтуума да, Тюкюлой да нёгер бола эдиле. Аланы ол халларын кёргенледен бир къауум адам: «Анасы минсе терекге — баласы минер бутакъгъа», — дей эди.

Къара къашлы, узун саилы, батыр сёзлю, таукел, къуртха Къызтууманы, эри сау болмаса да, бек суюген жашы — Асланбий — орус патчахны «кийик дивизиясында» Арисейни жаулары бла урушда ёлгенликге да, тыяныр адамлары Тюкюлойден сора да бар эдиле. Кесича, айтырып, этерин да билген къызы — Бислимат, жамауатда оноу этерча фахмусу болмагъан, алай къара жумушда уа жигер, аслаи киби, къарыулу жашы — Аслангерий. Ол къызылбоюн мазаллы жаш алай къарыулу эди: арба жо-гю отунну аркъасына кётюрюп кетиучу эди. Ол бир жерде да оноугъа къатышмай эди. Къара жумушха уа — не айтыр эдинг!

Кадет аскер, къутургъан ырхыча, келип, элли къурша-лады, таулуланы большевиклери да, кими тау артына. Гюржюге, кими да Чечен, Дюгер таулагъа кетдиле. Ала-дан бир къаууму уа, узакъ кетмей, тийреде агъач, тау ич-

леринде кьалдыла. Партизан кьауумла кьурайды.

Кадет аскер Акъ-Суу элге жетер-жетмез Къызтуума, кьызын да сабийлери бла алып, элден таугъа — Холам-гъа — кьачды. Тюкюлюй а, ол кеси сюйюп жүрютюучю берданын да кьолуна алып, эл башында эмен кюлпюмде бугъуп тохтады.

Кадет аскер, кьутургъан ырхыча, келип, элни кьуршалады. Элде ёрге-энирге, адыргы-гузаба этип, кьачаргъа кюрешип, чоккум болгъан адамланы юслери бла окъла чууулдайдыла. Бир кесекден а, кадетле юч кере да элни топ бла атдыла. Сора элни ичи бла, бир бирин жеталмай, уллу бичакъларын да жылтыратып ойната, бёрклеринде акъ кьашхалы атлыла муштухул чабып барадыла. Кёп да мычымай элни юйле кюйген тютюн басды. Болгъан хорсмак ийисден алады. Анда-мында юйле жанадыла. кюеди-ле. Къатын, сабий кьычырыкъла, эшек окъугъан, ат кишнеген, ит юрген тауушла эшитиледи.

Къатынла, сабийле кьоркыгъандан жияй эдиле. Арба алашаладан бир эшекледен бир кьауумлары, бекленип, тагылып тургъан орунларында кюе эдиле да, кишнеген, окъугъан да андан эте эдиле. Итле уа, улуп-улуп неге юре болур эдиле? Баям, элге жау чапханын ала да билгенми болур эдиле?

Тюрлю-тюрлю кьычырыкъла бла ушкок атылгъан тауушла бирге къатыш чыгъадыла.

Тюкюлюй сакъ тынгылайды. Элде бола тургъан халлагъа узакъдан, тюрслеп, ачыулу кьарайды. Кадет атлыла алларына сюрюп баргъан жыяу жыйынчыккыны да эс-леди. Аланы тутуп баргъанларын да ангылады. Ол тутулуп баргъан адамланы бошлатыргъа, тилеп, атлыланы ызларындан жетип, баш ургъанланы да кёреди. Тюкюлюй, ачюдан, не этерге билмей, кеси кесини ол базыкъ эринлерин кьабады. Ушкогун ол берчли кьоллары бла къаты-къаты кьысады.

Экинди ууахтыда Тюкюлюй, ол кюе тургъан элине да мудах кьарап, кеси жангыз Чёпе чалыучу таба тебирейди. Чырпы ичи бла бара барып, Якъуп чалыучу башына жетеди. Бир заманда андан-мындан да анга башха эллиле да кьошуладыла. Ала бары да Тюкюлюйню эллилери эдиле.

Якъуп чалыучудан Чёпе чалыучугъа баргъан эки жол барды: бири сырт бла, бирси уа чегет бла. Эллиле эки жолгъа юлешиндиле. Тюкюлюй чегет жолдагъыла бла барады. Бир заманда аланы ызларындан элли сюрюучю жашчыкъ жетеди. Тюкюлюй, аны таныйды. Сора анга:

«Жанымы кыйыры, кесинг жангыз нексе? Элден не билесе?» — деп кьайгылы сорады. Бирсиле да жашчыкъ гъа тынгылайдыла.

— Къой-къой, несин сораса? Эл кюеди. Къатынла сыйыт этедиле.

— Къатынла не айтып жияйдыла, балачыкъ? — деп, сагъаядыла Тюкюлюйден бирсиле да.

— Кими «жюрегим» дейди, кими да «билегим» дейди. Демей а: он эки кишини акъ кьазакъла ёлтюрюрге сюрюп баргъанлай, аладан алтысын жууукълары сатып алгъан хапар барды. Алтысын а ёлтюрюрге сюрюп кетгендиле дейдиле.

— Ала ким-ким болгъанларын а айтмаймыдыла? — деп биягъы Тюкюлюй сорады.

— Ол сюрюп кетгенлерими?

— Хау.

— Гуртуланы Байрымукъ, Созайланы Кичибатыр бла Аскер, Аппайланы Байда, Кючмезланы Тахир, Къайгырмазланы Аслангерий.

Алайдагъыла оуй-шауй этдиле. Алайсыз да жияргы-гъы келип тургъан Тюкюлюй, кьарындашыны атын эшитгенлей а, кьычырыкъ этип, чегетни зынгырдатып, жияп башлады. Аны тауушун эшитгенлей а, баш жол бла баргъанла да, гюрюлюш этип, алайгъа жетдиле. Алайдагъыла да, ол келгенле да: «Оуей-оуей, Тюкюлюй, кьаллайла этесе? Сен киши туюлюмюсе? Жиягъан къатынла этедиле. Кишилеге жияргъа дурус туюлюдио!» — дей эдиле.

— Болгъан жерибизни, жолубузну да душманларыбызгъа билдирип кьояса, маржа, Тюкюлюй! Жиялулукълары болгъанла сенден сора да бардыла. Алай, жиягъандан файда жокъду. Бираз кёл этерге керексе. Биз барыбыз да жиягъан этмей, бирге тийишип, партизан жыйын болуп, душманлагъа дерт жетдирирге керекбиз. Шёндю уа, дауурсуз, шыхыртсыз, Чёпе чалыучу аллы тегерек талачыкъда тохтап, мындан ары ишибизни юсюнден оноу этерикбиз, — деди, алайдагъыланы барысындан да тамата, арабча окъууу да болгъан Ысхакъ.

Жыйын Чёпе чалыучуда тургъанлай, кече белинде Тюкюлюйню кьарындашы Аслангерий, топ этеклери да окъ тешикледен толуп, жалан баш болгъанлай, ох-тух эте, ол жыйын тургъан жерге келди. Алайдагъыла бары да анга кьууандыла, алай кадетле ёлтюрген Байданы, Кичибатырны, Аскерни юсюнден айтханда уа мудах болдула. Байрымукъну бла Тахирни кьачып кьутулгъанларын да айтханда уа, биягъы Ысхакъ: «Ай, аперим, аперим! Ма алай

керекди ансы, душманы аллында ийилип кыалыргы жарамайды. Ёлсек да, душман бла уруша ёлурге керекбиз. Ажалдан кыоркыган эр киши туюлду. Душман бла кыазауатда ёлген а шейит болады. Шейитге уа жаннетни эшиги ачыкыды»,— дей эди, жыйынны кюрешге таукел эте эди.

Партизаны таула таба кетди. Аслангерий бла Тюкюлю да, кадетге кетгичи эл таба келмей, кыошлада кечине турдула. Кесини илишынга салынган Аслангерий Тюкюлюден кёре эди: «Уой, бизни Тюкюлю хайырыз кюнде большевик болсу!» — деучю эди.

Бирни кыою, бирин айтама. Алгы да Акъ-Суу элни тийресинде адам атлы жерге аз туюл эдиле, сёз ючюн айтханда: «Асланбек бегитген», «Мырта бегитген», «Жашыу бегитген», «Атабий кыой кыозлатхан», «Гурту тала», «Тазия дуппур», «Хажимайыл чалычу», «Якып чалычу», «Чёпе чалычу», «Бабаланы Солтанакъ», «Баши тас болган сызгы», «Шашколаны жар басхан», «Аппайланы тары сабан», «Тахирни чана басхан», энди уа ол Тюкюлю кычырыкы этип жиялган чегетни жолу да «Тюкюлю жиялган жол» деп кыошулганды. Адам атлы жерге дагыда тууа барыргы да болурла.

Тюкюлю кыадары

— Темиркыан, жаным, айтчы, артада уа Тюкюлю кыадары кыалай эди?

— Кыой-кыой, Темиркыан нени да саулай билгенми сунаса? Мен билгенликден, ол колхозла кыуралганда малын, тирменин да кеси ыразылыгы бла колхозга берген эди. Кеси да, алгыныча, жамауат ишге кыолундан келгенича болуша эди. Той-оюн болган жерде, тенгери не да эжиу этдирип, кыарт болса да, жарыкы ёнлю жырлаучу эди. Кёп заманда да лаккырада, оюн негери бола эдиле, алай сюйген адамы кёлюне тийсе уа, ёпкелей эди, ол сиз кёрген базыкы туюл эрни, «Мандалакы улуну байталыны» эрнича, энишге салынып тохтай эди. Болса да, мен билгенликден, ол жашауундан, кыадарындан тарыкмай эди. Жалан да аны жарсытхан бир зат бар эди: юй бийчеси бла жыйырма бла он жылдан артыкы жашагынында да, ючден сора сабийи жокы эди. Тюкюлю кеси айтычулай, тукыму жайылмаган тукыму эди. Алай аны сабийлери, аз болсала да, аталарын-аналарын бек сюе эдиле. Эки жашы да, жангыз кызы да, адамы ийганды-

рыргы сюйюп, бек кыаргыансала: «Аппа да, ынна да ёлмесин!» — деучю эдиле.

Да, айтама да, Уллу Ата журт урушну жылларында мен фронтда болганма да, ол кезиуде да, андан артысында да, Тюкюлю кыадарындан хапарым хазна жокыду. Эллилери айтханыга кёре, ол 1944 жылны март айыны 8-чи кюнюнде — таулула Орта Азияга кёчюрюлгенде — Кыргызыстанны Джалал-Абад областына барып, анда жашау мадары тауусулуп, ауруп ёлгенди. Бююн аны да, аны юй бийчесини да сынсыз кыабырлары андадыла. Ол кыабырла энди жер бла тенг да болган болурла. Алай бу кыарт Темиркыанны хапарын адамла окысала эди, жарлы Тюкюлю кыабырлары аны жанындан сюйген юй бийчесини атларын эсгере туруп эдиле.

Да бошадым. Алай, кыарындашым, манга сен энтда да сора тур. Сен таныган Темиркыанны хапар кыапычыгы алыктын тонгыаймаганды. Аны туюу ачылыргы энтда да кёп керекди.

— Да, сау бол, Темиркыан. Сорлукы затларым а дагыда бар эдиле, алай бу жол сени, мындан кёп кыыйнамайым. Ахшы жолгы бар, сау кыорю! Алгыш биргеди!

Темиркыан, манга да кыол берип, заман жуккыартхан акы сакталын да сылай, жарыкы кёзден кыарап, тиритири атлай, юйюне кетди.

НАНЫКА

I

Кыазий бла Ариужанны жангыз жашчыклары Наныка, жау ичинде буйрек кибик, ёседи. Анга ала бир заманда да хыны сёз айтмайдыла. Кыуру да кыубултуп турадыла. Иги аш да — аны, багыалы омакы кийим да — аны. Абериге кыаргыанганда да анасы: «Наныкачыкы» ёлмеси, керти айтама»,— дейди. Ёсе баргыаны кыадар, Наныка жагынылы бола барады. Эл школну энди жетинчи класын бошайды, дагыда кичи классда окыганла чакылы да билими жокыду, алай аныча омакы а онунчу класчыла угыай, тап, устазла окыуна кийинмейдиле.

Наныканы толу бети, бишген бадражан кибик, сыйдамды, кызыл нюрлюдю, асыры семизден уууртлары тобукы сындырадыла. Юсюндеги кийимлери бары да тыш кыралладан келгендиле. Нек десенг, анасы да анга, кеси да кесине хар заманда да бирси жашлада болмаган кийимлени излейдиле. Аллайланы табып, арсар болмай, саудю-

герчиледен аладыла. Не багъа болса да, къайгырмайдыла. Къазийни ёмюрден жыйгъан ахча кысыдыргъын аламы аяйдыла!

Къазий бир арада жашыны юсюнде къолан-молан кийимлерине, аягында миялача жылтырагъан мор лак, бийиктабан француз туфлийлерине къарап:

— Ай, ант ызынгдан болсун, байрам хораз кибик, бирси жашладан да былай энчи бола эсенг, — десе, Ариужан а:

— Аллах-аллах! Нек энчи болмазгъа керек эди? Жангыз жаш туююлмюдо? Артда, алда чирчигибиз да бу ушайды да! Атаны баласына жүреги сейир хаухду! Чегисинден юзюлген баласыны татлылыгъын жалан да ана биле кёреме. Ата уа неди? — деп, Къазий да кёре тургъанлай, Наныканы, къучакълап, уппа этеди. Наныка да анга кысылады, худурланады, шаушалады. Къазий а, чал басхан башын эки жанына булгъай, ышара-ышара, алагъа къарап:

— Алан, къойчу. Аллаила айтма. Мен да аны сенден кем суймейме. Алай-тенглерича болсун дейме ансы, не ырысхым да аныкыды. Сен да, мен да къартдан къарт бола барабыз. Жангыз жашыбызгъа къоймай, ырысхыбызны ахыратхамы элтирикбиз? Кёrese да, школда дерседе белгиге юч алса — сом, тёрт алса — эки сом, беш алса — аны уа алай кёл да алмайды, алса уа — юч сом саугъа этмеген кюнюм болмайды. Алгъын, биз окъугъан заманда, не уллу белги алсакъ да, бизге киши да ахча саугъа бермеучю эди.

Анымы эшитдиле! Ариужан да, Наныка да, бир бирге ал бермей:

— Алгъын заман бла энди заман бир туююлдюле! — деп, экиси да, дау айтып, кеслерин тургуздула.

— Да ол а алайды. Аны да керти айтасыз. Охо, жаным, сиз айтхан болсун. Иги окъусу, тап кыылыкълы болсу ансы, жаным да, малым да аныкыды.

— «Иги окъуп, тап кыылыкълы болсунму», — дейсе? Устазла да, изарлыкъ этип, илинип къадалмай турсала, сен да иги болушсанг, андан артыкъ киши да окъурукъ туююлдо. Не-а кыылыгъында уа не хатасы барды? Кимни атасын ёлтюргенди? — деп, Ариужан Наныканы кёруулагъанды.

— Да энди устазланы не да окъуучу тенглерини аталарын ёлтюрмесе кёлюнге ётмеймиди? Дерсе асламына осал белги алып турса, биреуню жашыны аркъасына садакъ окъ беклесе, сабий кызычыкъланы чач эшгенлерини-

ден тартып, безиреп турса, — ол а азмыды? — дейди Къазий. Ариужан а дагъыда жашын тюзге санап къояды.

Наныка, ол омакълыкгъа салынган алтын тишин да ача, атасына жууап этеди:

— Ойнагъанда кёз да чыгъады, бут да сынады. Мени садакъ огъум ол аман ёллюк Мухтаргъа уруш оюнну ойнагъан заманыбызда тийген эди. Ол а аркъасын манга бурмагъы эди. Къызла уа манга: «Пижон! Пижон!» — демесинле. Дерседе алаша белги алсам да, ата, ол да сени кесинги хатангды: мени юйге берилген дерслерими сен этмеген кюнюм болгъанмыды?

— Кесини жангылычларын сабийинден кёреди. Ха-ха-ха! — деп, кюледи Ариужан. Анга уа Наныка да къошулады.

— Оллахий, бу жол а сыртымдан бердигиз, — деп, Къазий да адыргы кюлюу этеди. Сора:

— Да, балачыгъым, мен а сени аяп, — деп къошады. Болса да, ол жашына алай болушханын иги сунады. Экинчиде юй дерсеге иги эс бура турургъа айтады. Ариужан бла жашы уа анга кюледиле.

II

Бир ингирде Наныка, кесин кёпдюре кетип, атасына бла анасына кезиу айта башлады:

— Школда хар ким бирер оюннга къошуладыла. Оюнда, окъууда, иште да къуру манга тырман этип турадыла. Энди мен школни къобуз согъуучу кружогуна кесими жаздыргъанма. Иги белгиле алырымы сюе эсегиз, сиз манга электрогитара алыгъыз. Ол заманда мен аны согъуп, тойчуланы тепсетип, жырчыланы да жырлатып турлукъма. Ол заманда мени къалай махтагъанларын кесигиз кёрюрсюз.

— Да, балачыгъым, ол сени окъууунгдан чырмармы? — деди Наныканы атасы, жашына жалынаракъ къарап.

— Къойчу, къой! Бирсиледен артыкъ нек чырмалады? Ал да, сокъмагъа къой, къууанмагъа къой. Аллах бирди, менден узакъ кетмегенди: къобуз согъаргъа бек терк юйренир. Къыз заманымда мени къаллай къобузчу болуучуму эсинге бир тюшюрчю, киши, — деди Ариужан, жауурунларын элей, башын эки жанына ойната.

Анасы жакъ басханнга базынып, атасына жютю къарап, жууукъ жанлап, дау айтханча, жаш кесини тилегини къатыдан къаты айта башлагъанды. Аны ыразылыгъын алгъандан сора уа, сабырланып, ушхуур ашаргъа олтурады. Аны столуну тегерегинде анасы да айланады. Би-

рин сала, бирин ала кюрешеди. Чайнап кѣапдыргѣа окѣуна хазырды. Анасы аны аш ашау халына иги бюсю-ремей:

— Сенден алгѣа ёллюк мен ананг, ашха иги батмайса да, иги ашаргѣа кѣлюнг нек бармайды? Кѣапчы, ашачы,— деп, бир кѣуймакѣны, бир кѣуурулгѣан тауукъ этни, бир сютлю кофени, бир да хумжу хычинни жашыны аллына тюртеди. Адыргы этип: Наныканы ашагѣаны да ашама-гѣанча кѣрюнеди. Кѣазий а аланы халларына бюсюремей кѣарайды. Сора ол, Ариужаннга бурулуп, кюлмюш да эте, ийилерек да болуп:

— Алан, аптеке бир кѣп эмизикле кѣрген эдим, ала-дан бир кѣауумун келтирсем, бу жашха эмизик бла аша-тыргѣа кѣалай болур эдинг? — дегенде, Ариужан, эрине ачууланьп:

— Аны кѣалай ашагѣаны сени оноунг болмасы! Ата-гѣа ышаниганы атасына налат! — дейди.

Кѣатыны юсюне алыныргѣын сезип, Кѣазий анга жууап этмеди. Жаш, атасына бла анасына кезиу кѣарап, кѣайсы хорларыкѣды дегенча, ышара-ышара, тынгылады.

Наныка, кеси айтханнга кѣре, сау кечени тюшле кѣре чыкѣды. Ол тюшюнде электрогитараны кѣре эди ансы, дерсле эсине да келмей эдиле. Электрогитараны уа дуу-дууун окѣуна эшите эди.

Экинчи кюнню нигирине Кѣазий шахардан гитара алып кѣайтды. Ол гитараны накѣышлары кѣз кѣамата эдиле. Наныка аны школгѣа алып келгенинде, школчу нѣ-герлерин анга тамашагѣа кѣалгѣан эдиле. Аны той-оюн кружокда кѣпле да согѣа эдиле. Наныка уа, сау ыйыкъ озгѣандан сора да, не тюрлю макѣамны да согѣалмады. Кружокну таматасы: «Наныканы кѣулагѣындан айыу та-баны бла басханды», — дей эди. Наныканы тенг жашлары уа, элде кѣайда болса кечегин тойлагѣа элте кетип, аны гитарасын пара-чара этип ууатдыла. Аны билгенде, атасы бла анасы уа оу-шау эте эдиле.

Эки ай да тюгел озгѣунчу Наныка, биягѣы халда кѣл-кѣалды эте, типискилей, жиляргѣа окѣуна тартышып:

— Манга немис аккордеон алыгѣыз, аллай кѣобузну сокѣгѣан тынчды. Бирле тенгли мен да согѣаллыкѣма. Школда ол аман Хасан окѣуна согѣалады да! — деп, ата-сындан тилеп башлады. Биягѣы анасы да жакъ басды. Атасы уа:

— Балачыгѣым, кѣойчу. Андан эсе драмкружокга кѣо-шул. Анда санга жараулу роль табыллыкѣды. Устазынг — той-оюн кружокну таматасы — керти айтады. Биз билме-

генликге, кѣачан эсе да, баям, сени кѣулагѣынгы, айыу аягѣы бла басмагѣан эсе да, эшек гылыу басхан болур. — Наныка кюлюп кѣойду, алай Ариужан, аны эшитгенлей, патеген кѣуюлгѣан отча алынды.

— Не-а сенден сора анга аны айтхан айыула тюбюнде кѣалсын да, юйюне эшек салы болуп барсын! — дей эди. Олтургѣан жеринде чыдаылмай эди.

Дауур шошайгѣандан сора:

— Охо, балам, тамбладан артха кѣоймай, шахаргѣа барып, сени заказынгы толтурурма. Сен, хайт деп, иги окѣу, фахмулу, саулукѣлу бол, бу школунгда сѣгюулерин да кѣалдыр ансы, хар не керегинги да бизми аяйбыз, — деп, Кѣазий жашына сыйдам сѣлеше эди.

Керти да, биягѣы Кѣазий шахардан бир багѣа, омакъ аккордеон кѣобузну алып келди. Анга Ариужан да бек кѣууанды. Аны ол, кѣп тюрлю тюеклеринден баса, бир-эки тартды, аккордеон анга артыкъ бек бойсунмады. Сора, башын эки имбашына кезиу ийилте, Ариужан:

— Кѣой-кѣой, аурунг, бу не эсе да бир тюрлюдю. Ол биз алгѣын согѣуучу кѣобузлагѣа да ушамайды. Айхай, кеси да бир аман ауурду, — деди.

— Угѣай-угѣай, бизни школда Хасанны аккордеону да быллайды, — деди, кесине базынып, Наныка. Атасы уа:

— Охо, жаным, алай эсе — игиди. Огѣурлу болсун, кѣууанчха жюрют, — деди.

— Амин, амин! — деп, анга Ариужан да кѣошулду.

Наныка аккордеонун сымарлайды, алай аны тюеклери анга бойсунмайдыла, жалан да бири биринден башха кѣы-жылдайдыла. Иеси умут этген макѣамла уа согѣулмай-дыла. Тюекле унамайдыла. Ол заманда Наныка, ачуула-нып, тюеклени барын да башдан аякъ хыны-хыны басады, аккордеонну гузабагѣа кѣалдырады, битеу дауур этдире-ди. Алай, не кѣадар кюрешди эсе да, Наныка кѣобуз со-гѣаргѣа юйреналмады. Атасы бла анасы анга мудах бол-дула. Сора аккордеонну учуз багѣа бла Хасанны школчу тенгине сатдыла! Алайсыз а кѣалай? Жалан да айны ичинде Наныка аны иеси танымазлыкъ этген эди. Сыниган жерлери бла тырналгѣан жерлери аккордеонну сыфатын бузгѣан эдиле. Сыраф!

Ыйыкъ да озгѣунчу Наныка, биягѣы атасын онгсуз этип, кесине спорт велосипед алдырды. Школдан кѣайт-хандан сора хар ингирде Наныка эл ичинде велосипед бла орамланы букѣугѣа алдырып айлана эди. Юйге берилген дерслерин а асламында да не атасы эте эди, не да ол

артда кеси тенглеринден жазып ала эди. Ол аллай төрсин кьояргъа бир да суймей эди.

Бир ингирде Наныка, эрни, бурну да кьан болуп, ачыуланып, юйге хыны-суху келди. Анасы, оуй-шауй эте, аны тегерегине гузабалы айлана эди. Жашны кеси жыгылганын билгенден сора, ол кьаргьаргъа адам тапмады аны, чибижисин, кьалиярын да, этиучюсюча, башхалагъа жагъарыкъ эди.

Наныка, кьыстау кьызынып барып, велосипедин жол жанындагы темирбетон жигинжиге ургъан кёре эдим да — аны велосипедини ал чархыны кьайкылыгына сейир этер эдинг. Ол чарх бурулургъа да унамай эди.

Къазий, юйге келип, Наныкагъа бла аны велосипедине болгъан палахланы кёрюп:

— Эрни, бурну кьанагъан — ол ишмиди? Башха хата-сы жокъ эсе, тишле, кёзле, санла сау эселе, велосипед а отну болсу! Ойнагъанда, кеси айтычулай, бут сынмасы, кёз чыкьмасы ансы, велосипед а неди? — дей эди. Болса да ичинден а кюе эди.

Ариужан, кьолуна кьумгъан бла суу да алып, Наныканы тегерегинде:

— Оу, мен ёлюп кьалайым, нечик аман ачыдың! — деп, эри айтханны да эшитмегенча этип, гузабагъа кьала эди. Жашыны юсюнден кьан жагьылгъан ызланы жууа эди.

Биягъы жаш, бир бёлек кюн озгъандан сора, атасына: — Элде мени кирик жашла энди асламы да мотоциклге бла, «Жигули» машинала бла айланадыла, мен а велосипедде сыгынама. Биз аладанмы жарлыбыз? Сен хар айдан жюз сомдан артыкъ пенсия аласа, амам жюн иши бла сенден юч кере да артыкъ хайыр этеди, ёмюрюнгде устаз хакьынгдан этген кьыстырыгынгы уа айтмай окьуна кьояма. Алайды да, кьолугъуздан келликди: манга не «Жигули», не да мотоцикл алыгъыз, — дей башлады.

Бу жол а Ариужан да жашны тилегин кьабыл кёрмедди. Къазий а, кёзлерин жандырып, сейир этип, кьолун кесини кёкюрегине кьысып, башын эки жанына булгъай:

— Хай-хай-хай, маржа! Бир кесекден сен самолёт, вертолёт тилеп башларыкъ кёреме! Сени кирик заманыбызда биз минерге эшек да тапмай эдик, сен а неле, неле дейсе? — дей эди.

— Атам, ол заман башха эди, эндиги заман да башхады. Ма-а замандан артха кьалгъан деп сени кириклегей айтадыла.

— Угъай, угъай. Артха, алгъа эсем да, мен сени жа-

шарынгы сюеме. Ананг да «Жигулиге», мотоциклге да ыразы туююлдо. Школну да бошап, уллу болсанг, жашым, балачыгъым, биз санга машина да, кьатын да алырбыз. Шёндю уа, кьадалып окьуп, орта школну бошаргъа керексе. Андан ары да иш кесин кёргюзтюр. Ангыладынгмы, балачыгъым?

— Къой, къой! Энди, окьугъанладан эсе, окьумагъанла кёп хакъ аладыла. Кьатын алыргъа уа неге керекди? Кечгинлик беригиз, турбазалада кьатын азмыды?!

Наныканы артда айтханын эшитгенлеринде, аны анасы бла атасы бир бирге кьайгылы кьарашдыла. Сора Ариужан:

— Жашым, санга кьор болайым, алай а угъай. Ол турбазаланы уа унутуп къой. Биз сени алай турбазалагъа бошлап кьоярыкъ сунма. Биз белгили, аты иги бла айтылгъан жууукьлагъа жабышырыкъбыз, — дей эди. Къазий да ол айтханнга негер болду. Алай жашына окьууну юсюнден оюмун жаратмады. Окьуулу адам кьайда да апчымагъаныны юсюнден кёп сёлешди, ангылатыргъа кюрешди.

— Алай эсе, манга кьауал алыгъыз. Мени тенглеримде кьауалы болмагъан жокьду. — Къазий анга да ыразы туююл эди:

— Къой, балачыгъым, ол да санга керек туююлдо.

— Киши, энди уа сен да даулашма. Наныка энди гитче сабий туююлдо. Бир хата да кёрмез. Тап жүрютюр. Ал. Ыразы эт.

— Тап жүрютюрюк эсе, хо да — сиз айтхан.

Биягъы Къазий жашына бир быргъылы кьауал саугъа берди. Анга окъ бла, чечме бла да жерленген хазыр патронла, башха керекле да алгъан эди.

Наныка юйде дерслерине кьарар орнуна асламында да кьауал бла жубанып туруучу болду. Къазий энгда да бир жангылыч этгенин билген эди, алай жашын айтханына сыйындыралмай эди. Анасы уа, сан этмей:

— Жашны жүрегин кьыйнама, — деп кьоя эди.

Бир кюн, школдан юйге кьайтханлай, эки тенги бла Наныка, кьауалын да алып, илишан атышыргъа суу бойну таба кетди. Андан ушкок атылгъан таууш келди, ызындан а эшек окьугъан таууш чыкьды. Андан сора ушкок да атылмады, Наныка уа, бети-кьуту кетип, кьауалын да кьолуна алгъанлай, ашыкъ-бушукъ юйге кьайтып келди. Къазий, аны ол халын кёрюп, тынгысыз сорду:

— Балачыгъым, не болгъанды? Негерлерин жүрегини кьыйнагъандыла? Айтчы, жаным, балачыгъым.

— Угбай. Биягы сен а соруу этип башлаганса.
— Да былай терк кыйтып нек келдинг да? Бир палахмы болганды?

— Кыйчу! Соруу эт да тур!

— Хо да. Кыйдум. Не жашырсаң да, бир заманда ачык болур. Менден а бош жашыраса, иги жаш. Мен сени атанг болганымы бош унутаса.

Ариужан эл тюкенден юйге келгенлей:

— Киши, эшитемисе? Къалтур аман, дунияны кюкюрте, бизге келе турады. «Сизни жашыгызыз эшегими ёлтюргенди. Не тёлерсиз, не да сизни сюдге берирме»,— дейди, аурунг.

— Жашым, къалай болган эди?— деп, гузаба бет алып, атасы сорду. Олсагыат Къалтурну ауазы да арбазда чыккыды.

— Уой, Къазий! Былай бери бир чыккычы!

Къазий, арбазгъа чыгып:

— Не узакдан сёлешесе? Кел, юйге жууук бол.

— Жууук да артда бола турубуз. Шёндю уа ортабызны таплык бла айырыргъа керекбиз.

— Ол айтханынг неди?

— Сени жашынг, эки тели нёгери бла барып, суу бойнунда, жергде тынч кюте турган эшегими, илишанига салып, ушокк бла атып ёлтюргенди. Оллахий, мени къартлыгымда юйюмю тутхан ол эди. Бююнлюкде мен аны башдан башха бир ийнеке алышырык туююл эдим. Не ариулук бла тёлерсиз, не да, сюдге барып, башыгызын, жашыгызын да эл бедишлик этерме!

Къалтурну артда айтхан сёлери, аны кёз жиямукулары чыгъа, узун чал сакъалы къалтырай айтыла эдиле. Ол, хар сёлешгени сайын, гулоу таягын жерге-жерге ура эди.

— Оллох-оллох, таланиган! Ай, тоба-тоба, не аман иш болганды! Охо да, айымыды, энди бир бёрю ашап кетерик хайуан ючюн къанынгы быллай бир бузма. Болуру болганды. Эшегинги бир бёрю ашаса уа, къалай этерик эдинг? Анга да тёлетгенми этерик эдинг? Бир элли ушайбыз да, сен бизге былай къаты нек сёлешесе? Аз эшекни бёрю ашап кетмейди!

— Угбай, бёрю-мёрю мен билмейме, тёлеген этериксиз. Ангар бир башха оноу боллук туююлдо. Мен бир жарлы, сиз а — кыйнайсыз! Мени сёзюм ачыккыды.

Быланы арбазда сёлешгенлерин, юй ичинден тынгылап, Ариужан бла Наныка эшитип тура эдиле, алай ачууланган къарт Къалтурну аллына чыгъаргъа базыммай эдиле.

Къазий, не ариу айтып кюрешгенде да, Къалтурну аз да жумушаталмады. Ол бир айтхан сёзюнден таймай кетди.

Къазий, юйге кыйтып:

— Охо, балам, къоркъма. Сени ючюн биринчи кере зараннга къалмайбыз. Экинчиде сакъ бол ансы, бу палахынгдан да къутулурбуз. Адам ёлтюрмегенинге аллахха шукур! Айтама да, мындан артхасында сакъ бола турурса. Къалай болганын энди айтчы, балачыгым,— дей эди жууаш-жууаш.

— Да къалай боллук эди? Тюз да мен терекни тюп базыгын марап атханымлай, эшек ачы-ачы окъуган эди. Чабып барып къарагъанымда уа — къолтук артындан къаны бара тура эди, терекге уа артал да окъ тиймеген эди. Мен терекни ары жанындагы аксыл эшекни уа кёрмеген эдим. Аны уа аман бёрю ашагы эди!

— Ол заманда нёгерлеринг а не айтхан эдиле, жашым?

— Ала уа, аны эсегенлей, къачып кетген эдиле. Илишан атаргъа уа мени кеслери чакъыргъан эдиле. Ала, биринчи кере мен атханлай окъуна, иш осал бошаллыгын кёрюп, алайдан думп болган эдиле. Къалай кетгенлерин кесим да кёрмеген эдим.

— Кёрдюнг да, хата баш бурун аладап чыккыданды! Дагыда, сени къюп къачхандыла,— деп тебиреди Ариужан. Алай ол жашлагъа Къазий да, Наныка да кир кыймадыла. Къазий:

— Аланы атларын сагыныргъа да керек туююлдо. Ушокк эсе — бизники, эшекни ёлтюрген жаш — бизники. Башхаланы сёзге къошсакъ, иш уллугъа кетерге боллукду. Андан эсе, дауурсуз, тёлеп кыйсакъ игиди,— деди.

Ариужан бла Наныка да тынгылап кыйдула. Баям, хата кеслеринден чыккыганын аныглаган болур эдиле.

Ариужан, ол къонгур кёлерин да жумаракъ этип, башын эки жанына чайктай кетип, тереп ахтынып:

— Ах, мени кюном! Хыйны ишми болган болур? Алтын кибик балам ненча кере алчыды! Къуру чылмыкдан къутулмай барады да,— деп, мугурайды.

Экинчи кюнню эрттенинде, «Бермез юйден — кетмез къонак»,— дегенлей, Къалтур келди.

— Къалайды умутунг, Къазий? Бу ишни милицагъамы береме, сюдгеми береме? Не эшегим кибик эшек бер,— кыйдан да тап, ол мени ишим туююлдо,— не да ортабызны закон айырыр.

— Ахшы, жаным, Къалтур. Ыйых кюннге дерн тёз.

Бахсан базарына да бир барайым. Къайда тапсам да, табарма. Сени эшегингден да игисин алып берирме.

— Андан игисин а, тейри, жер башында да тапмазса. Мен аны бир бузоулу ийнекеге да алышмаз эдим. Сизге бет этеме ансы, сизден башха адам жойса эди, мен тѐлетген къыллы да къоймаз эдим. Бу сюдлюк иш, бедишлик иш болгъанын билемисиз?

Къазий, ѐтюрюкден не асыу, асыры жунчугъандан Къалтурну аллында гитчечик кѐрюнюп къалгъан эди. Ол анга эшитдирмей, ичинден: «Сен а Къалтур угъай, къантулукъ кѐре эдим»,— дей эди.

Бйых кюн Къазий Къалтургъа бир узункъулакъ, чубуркъуйрукъ акъсыл гырайтны сюрюп келди. Аны Къалтурну арбазына урду. Бир ауукъгъа дери андан кѐзюп алмай, Къалтурдан а кечгинлик тиледи. Кюнден-бутдан жарашдыла. Ол иш аны бла тынды. Андан юйюне къайтханда уа: «Уой, юйюгюзге алай игилик кирсин! Нечик уллу ашхылыкъ этдигиз? Гитара алдырдыгъыз да — тууардыгъыз, аккордеон алдырдыгъыз да — жаратмадыгъыз, ушкок алдырдыгъыз да — башымы эшек тѐлеуге къалдырдыгъыз. Сиз экигиз манга этмеген не зат къалды?!» — деп, Къазий къатынына бла жашына кезиу кѐлкѐалды эте эди. Ала уа бу жол экиси да тынгылауу басдыла.

Къалтур, тѐлеуно толу алгъандан сора да, гур-гурун тохтатмай эди. Къазийни жалынууна да къыйын бла боюн салгъан эди. «Тоба болсу, менден башха адам быланы эл бедишлик этер эди. Мен а бир элли болгъаныбызны хатырын этип къойдум»,— дей къалгъан эди ол, жангы гырайтн оруннга ура.

Школда уа, бир къауум кюнден сора: «Наныка, ушкок бла илишан атама деп, атасына эшек тѐлеу салганлай»,— деген кюлкю сѐз жайылгъан эди. Бир бирле уа: «Ташны ата билмеген кесини башына урур»,— деп, бурунгулула андан айтхан болурла»,— дей, кюле эдиле. Артдаракъда уа бу бедишлик ишни эл да билди.

БИЛИРГЕ КЕРЕКДИ

— Семѐн Науумыч, сени тюкенингде учузуракъ сагъат табарыкъмамы? Америкалыла айтыучу кертн эсе, «Заман — алтынды». Хар кюнюмю сагъат, такыйкъа мардагъа юлѐшип ишлемей эсем, кюле бир бирде бошуна озуп кетедиле. Юйюме капек хайыр да эталмай къалама,— деп тарыкъдым, къолунда да темир къыйырлары бла агъач

метри болгъан, онг къулакъ башына да сары къарындашны кѐнделен салып тургъан базыкъбоюн тюкенчи къоншума.

— Эхе-е, сени кибики интеллигент адамгъа учуз сагъатны сураргъа айыпды. Сен алтын сагъат алыргъа керексе,— деди ол, къонгур къашларыны тюбюнден кѐк кѐзлерин хыйлалы ышарта.

— Угъай, алтын сагъат — бай болсакъ, алырбыз. Бу кезиуде уа манга чоюн сагъат окъуна тамамлыкъ этерикди, Семѐн Науумыч.

— Бай болама десенг, амалы тынчды. Алай башынгы тюз ишлетип, он бармагъынгы ишден аямай, аякъларынгы уа терк къымылдата билирге керексе. Кѐремисе мени, къатыш товарлы тюкенни жангыз кесим жюрютеме. Районнга барып, товар алгъан да — кесим, тюкенде ѐре тургъанлай, сатыу этген да — кесим. Ма-а, мен да алай къыйналып ишлейме. Аз жукълайма, кѐп оюм этеме.

— Да сени, Семѐн Науумыч, айлыкъ хакъынг да иги болур.

— Хоу бир да! Хакъ болуп а! Тюзюп айтсам, сизни капеклеригиз бла жашайма. Кертиди, дагъыда сауаргъа ийнегим барды, юй къанатлым да аз туююлдо. Юй ырысхымы юй бийчем жаратады. Тышындан тюшген ырысхыкъны да юйюме элтсем, аллахха шукур, къуру гыржын ашамазча болабыз. Кесинг да кѐре болурса, юй бийчем бла мен ичгини адамла туююлбюз. «Ревизорла» деп бирле, бир палахла келедиле да, алагъа терк-терк ичирирге тюшеди ансы, мени юйюмде аракъыны ийиси да жюрюмез эди! — деп, метр бла прилавканы ачы таууш этдирип урду да, манга тарыгъыу бет бла къарады.

— Семѐн Науумыч, айтханынг кертиге ушайды. Алай мен учуз сагъат алыргъа келгенме. Бармыды?

— Барды. Ма муну ал. Мындан учузу жокъду. Алай эсингде тут: «Учуз затны алыргъа, мен алай бай туююлме»,— деп, инглизлиледе сѐз барды.

Ол алай айтхандан сора да, мен, арсар бола, алтын угъай, кюмюш угъай, бек учуз никель сагъат алдым. Пружинасын кесим аяулу буруп, жангы сагъатны ишлетип башладым. Заманны Семѐн Науумычни бууунудагъы алтын сагъатха кѐре белгиледим. Сора сагъатымы къалай баргъанын эшитирге, къулагъыма тутдум. Ол кертн сагъатлача зырх-зырх демей, таркъ-туркъ, таркъ-туркъ деп, отун таууш этип бара эди. Ол отун агъач тауушха бюсюремедим. Да не этерик эдим да? «Жууургъанынга кѐре аягъынгы узат»,— деп таулулада сѐз барды. Алдым. Ал-

дым эсе — сатыуум битди. Мен этерик ишими, алгъа кѣп оюмлап, артда уа арсарсыз этерге суюучюме.

Мен айлыкъ хакъ алгъынчы, юйдегими аш алапыр мардасындан артыкъ ахчамы барын да сагъатха бердим. Бохчамы ичи жел эте къалды. Болса да мен къоркъмайма. Таукелме: ырысхы дагъыда табылырлыгъына ийнанама.

Семѣн Науумышча, башхаланы капеклери бла байыгъыу — манга керек туююлдо. Ийнек алыр къарыуум да алыкъын жокъ эди. Алай юй къанатлыла дегени уа къулагъыма кирди. Акъылыма терен сингди.

Мен элни къыйырында, къамиш кѣлно жагъасында эркин жерде жашайма. Урларгъа тап жерди деп, мени фатарым бла фатарларын алышыргъа умут этгенле да бардыла. Алай мен а алача туююлме. Урлагъандан эсе, ач да, жаланигач да жашаргъа хазырма. Былайда баппушларым, тауукъларым болсала, мен къыйналмай, зауукъ этип жашаяллыкъма. Кѣлде баппуш суююню, эрттегили грекли кемелеге ушаш, тизилип, бир бири ызындан жюзюп баргъаны кѣзюме кѣрюнеди. Леггорн тауукъланы, сай четенлени жумуртхадан толтуруп, гедешден къанкъылдашып чыкыгъанлары да кѣзюме шарт кѣрюнедиле. Юй аллында алтын къуйрукълу уллу къызыл хоразны да, тюш кезиуде юйге айланып, къанат къагъып, «Ку-ка-ре-ку-ку!» деп къычыргъан тауушу да къулагъыма чалынады.

— Семѣн Науумыч, — дейме мен, ариу ауаз бла анга жалынган бетли къарап, — сени кирик ахшы, чомарт, акъыллы адамны къатында жашагъан нени багъасыды! Сау бол, сен мени алапат ызгъа салдын! Бай болур ючюп, адам кѣп мадар этерге боллукъду. Жалан да эринмезге, оюмларгъа, ахшыладан юлгю алыргъа керекди. Семѣн Науумыч, хар кимге да бериучюнгча, сен манга бир ай болжал бла ѣнкюч ахча берсенг эди, уллу ахшылыкъ этерик эдинг. Ахчам болса, мен тауукъ къош къуарарыкъ эдим. Ол бек файдалыды. Тюнене кече «Эл мюлк тилманча» кесим да аны юсюнден кѣп окъугъанма. Леггорн тауукъла, ол къызыл кикириклери болгъан акъ тауукъла, артыкъ да бек файдалыдыла. Аладан бир онусун алсам, ала тапхан жумуртхаланы юйде ашагъаныбыздан артыгъын сатып окъуна, сени ахчангы да къайтараллыкъма. Тертегенме. Билеме.

— Алай болмаса уа? — деп, Семѣн Науумыч кюлмюш этди.

— Ай, юйюнге, алай къалай айтаса? Бир да болмаса да, борчум ючюн, айлыкъ хакъымдан бѣлюп санга берирме, — деп кесим да эслемей, арыкъ желкеми къашыдым.

— Болсун. Нелляй бир ахча керекди?

Семѣн Науумыч, мени жуабымы да сакъламай, артха бурулуп, жыйгъыч юсюнден сѣтну алып, он тауукъну базар багъасын кеси тергеп башлады:

— Бир тауукъну базар багъасы — алты сом, онусуну уа — алты тюмен. Иги хоразны базар багъасы да, хы-хы, бир тюмен окъуна болсун. Барысы бирге — жети тюмен. Ыхы, сен а нелляй бир тилейсе?

— Аллай бир боллукъду. Сау бол, Семѣн Науумыч. Керекли кюнюнде ѣнкюч тапхан алайлай тапхан кирикди! Ийнан, заманында къайтарырма.

Семѣн манга туракълап къарап, бираз мычыды. Сора ол, бир ящик ичине узалып, тюкенни ахчасындан алып, шыгырдауукъ къагъыт ахчадан жети тюменни берди. Мен, Семѣн Науумычге баш уруп, мардасыз бек къууанып, фатарыма къайтдым. Жангы сагъатымы кѣргенде, юй бийчем да алгъыш этди. Ёнкюч ахча алгъаныма уа бюсюремеди. Баям, «Жаман киши — къарызчы, жаман аял — арызчы», — деген къыргъыз айтыу аны эсине тюшген болур эди. Ёнкюч ахчаны неге алгъанымы билгенде уа, ичинден оюмун айтмай, аз-маз ышарып къойду. Ол ышарыуда уа бир жашырып магъана бар эди.

Ушхууур артындан башлап, сау тетрадни толтургъунчу, тауукъланы файдасын тергеп турдум. Ахча файдадан сора да: ары айлансанг — къуймакъ, бери айлансанг — къаты не да хомпук бишген акъ жумуртхала. Аладан сора уа азма! Уой-уой-уой! Амлат, гоголь-моголь, тухуруж-мухуруж! Жумуртхадан аз зат этилмейди! Ансы тауукъ кеси уа, тауукъ! Халкъ айтыугъа кѣре, къаздан да тауукъ уллу магъаналыды. «Къаз — биреуленнге аз, тауукъ — экеуленнге зауукъ», — деп, бош айтхан болмазла.

Кече узуну тергеними жашауда кѣргюзтюр ючюн, эртенликде район базаргъа атландым. «Эл мюлк тилманч» kitapчыгъымы да къойнума сукъдум: kitapчыкъда леггорн тауукъланы суратлары да бар эди.

Базар халкъдан толу эди. Дауурлу восток базарда тюрлю-тюрлю тилледе сѣлешедиле. Болса да, сатыу эте туруп, хар ким базар тилни тынч ангылайды. Сѣз бла ангылаталмагъанла бармакълары бла ангылатадыла. Сатыу-алыу къызыу барады.

Кече бузлап чыкыгъан балчыкъ эригенди да — базар ичинде, аякъларыма да бирер килодан артыкъ балчыкъ жабышып, айланама. Айлана кетип, базарны аргъы мюйюшюнде, бийик дувал аллында, ол мен излегенлеца, акъ тауукълацы, аякъларын бирин бирине байлап, аллында

сары машок юсюне салып тургъан бир къарт къатыннга тубедим. Чалгъанына кёре, ол баям, украинлы болур эди. Мен тауукъланы неден сатарыгъын соргъанымда, сол къол аязын ачып, къулагъына тутханына кёре, ол баям, сангыраууракъ болур эди.

Мен, тауукъла керти да леггорнла болгъанларын билир ючию, къойнумдан чыгъарып, «Эл мюлк тилманч» китапда леггориланы суратларына иги тюрслеп къарадым. Китапны ачханымда, къарт къатын кесини жыйрыкъ этегин ёрге тартып, чындай башындан базарна тёлеген квитанциясын кёргюзтдю.

— Мен базарна жыймайма. Тауукъла алама — леггорн тауукъла. Тауукъларынгы пенчадан сатаса? — Книгамы да къойнума сугъа, — он тауугъунг барды да, — барын да алама, — дегенимде, биягъы къатын биягъыча, къолун къулагъына тутуп, аузундан жангыз тишин да чюелтип:

— Чаво-о? Не дейсе? — деп къайгылы сорду.

Мен уллу ауаз бла аны къулагъы таба:

— Тауукъларынгы неден сатаса? Бирине-бирине не айтаса? — деп ангылатханымда, ол алагъа беш бармагъын, ызындан а бир бармагъын кёргюзтдю.

Семён Науумыч айтхан бла бу айтхан бирге келишгенлерин кёргенимде, Семёну билимли адам болгъанына бютию да ийнандым.

— Бабушка, была леггорн тауукъламыдыла? — деп соргъанымда, ол да:

— Горные, горные, — деп къойду.

— Жумуртха уа кёп табамыдыла? — деп соргъанымда да:

— Иги бакъсагъыз, кёп аш берсегиз, табарыкъдыла, — деп хыны-суху болду.

Къууанып, ичимден кесим кесиме: «Излегеними нечик байтамал тапдым! Ырысхы кеси келип къалды да», — дейме. Терк окъуна бабушканы ахчасын бердим. Тауукъланы билегимде айландыргъан башлы четениме жыйдым. Насыбыма кёре, бир уллу къызыл хоразны да къолунда тутханлай, базарда атдан да тюшмей, айлана тургъан бир жукъбасакъал, уппубет къара кишиге тубедим. Аны хоразын сатып алдым. Багъа да туююл эди: айтхан тюмен десе да, сегиз сомгъа берди. «Хайыр болсун», — деп кетди.

Четеними сол билегиме кётюрюп, ол узунтырнакъ хоразны да къойнума къысханлай, жалаң жыюу болуп, юйюме келдим. Асыры терлегенден, ич келегим аркъама жабышханды. Асыры арыгъандан а эки бутум менден болмагъанча кёрюнедиле.

Алыкъын мал орун угъай, тауукъ орунубуз да болмагъаны себепли, тауукъланы да, хоразны да юй ичине кийирдим. Бир кесекден аланы ийислеринден тёзалмай башладыкъ. Алай не этгин? Ырысхыны тышындамы къоярыкъса? Юй башына, чардакъгъа чыгъарыргъа умут этдим, анда уа — къоншуларыбызны ууулмагъан партюхлерин. Тауукъланы ары бошласам — дауур кётюрюлюр.

Юй бийчебиз, сизин аллах сыйласын, фатарыбызны тауукъ орун-этгениме ыразы болмады. Тамбладан артха къалмай, бу жангы къуралгъан мюлкге энчи межамчыкъ ишлеуню биринчи ишге санады. Бир акъылгъа келишдик. Алай бир акъылгъа келишмей, даулашхан ишибиз да болду: мени леггорн тауукъларыма шекли болады. Тауукъла сунмайды. Хоразла сунады. «Угъай, леггорн тауукъла быллайла болуучудула. Была жылгъа юч жюзюшер жумуртха табарыкъдыла. Хыйсап этчи — юч минг жумуртханы къайры сыйындыраллыкъбыз?! Хы-ы, этлерин, тюклерин да чотха алмай окъуна къояйыкъ. Кёремисе, кеслери уа нечик ариучукъладыла?» — деп къууанама.

Юй бийче уа, къолун булгъап: «Кётюрюбюз», — деп, артыкъ сан этмей къойду.

Ингир болгъан эди да, мен арбазда тургъан къысха басхышчыкыны юйге кийирип, къабыргъагъа сюедим. Тауукъланы басхычны къылычларына ючюшер-ючюшер къондурдум. Бек башына уа бир тауукъну бла ол уллу хоразны къондурдум.

Ушхууур ашап, биз, битеу юйюр, уллу, гитче да, жатып жукъладыкъ. Кёпгеми? Хоу бир да! Уллу хораз, баям, къанатларын къагъаргъа умут этген болур эди, не эсе да, шыбыр-шыбыр кибики этип, базыкъ ауазы бла ачы къычырды. Сабийле уянып, жарты жукъулу болуп, жияяп тебиредиле. Мени тахлыкъ леггорн тауукъларым да, кезиу-кезиу къычырып, башладыла. Юй бийче чыракыны жандыргъанда да къамамай къычырадыла. Не этерик эдим? Хар ктычыргъан леггорну жерине кёре къагъытда белгилейме. Адыргымдан ол биягъы «Эл мюлк тилманчха» къарайма. Андагъы леггорн суратланы юй бийчеге кёргюзтюрге кюрешеме. Ол а «Жашауну билмей эсенг, китапда жазылгъанны окъуй билгенден не файда?» — деп манга харх этип кюле эди. Асыры кюлгенден, бу жолгъа дерин аны кёз жияямуқълары келип а ким кёргенди? — Кеслерине уа «Элек орун тауукъламы» дейсе? Жарсыма, киши, ктычыргъанлары бизге боллукъду, жумуртхаларын а эрттен бла кесинг жыярса!» — деп, масхара этеди ол.

Отоу асыры гедеш ийс этгенден, терезени ачып кёре-

биз. Алай, ноябрь ай кечесинде кепге дери терезени ачып кыалай тургъу? Сууукду! Мен кесим да ачыудан ёле тургъанымлай, онг жаныбызда, сол жаныбызда кьоншуларыбыз да кыабыргъаланы туююп башладыла. Не бек туююлсе да, не ала, не биз тангига дери да тынчлыкъ тапмадыкъ: хоразла кьоншуланы да, бизни да эки кере улду кыаугъагъа кыалдыргъан эдиле. Эрттен бла уа юйюме даучула сюелдиле. Бирлери: «Сени бизге не дерттиг барды?» — деп, кёлкылды этип кетдиле. Бирсилери уа: «Хораз кыошунгу фатар отоуунгдан бюгон окъуна гунч эт! Алай болмаса, сени сюдге берликбиз», — деп жаныдыла. Аны бла кыоймай, ала мени мен юйюнде тургъан совхозну конторуна чакъыртдыла. Уяла-уяла, кыоркыа-кыоркыа, ары бардым. Ишни болушун ангылатханымда, жууаш халлы толу санлы, лаккырданы, кюлкюню сюйюучю директор Кыоргъызбаев, кыарнындан тутуп кюле эди. «Эшитемисе, — деди ол, манга жууаш кыарап, — хораз кыошунгу башынга жарат, отоугъа уа бир кече амалсыздан жыйгъанынгы кыоншуларынга да ангылатырбыз. Алай сени кибик интеллигентле, кеп окъугъан адамла, жашауну дурус билмегенлерине жаным ауруйду».

Асыры уялгъандан, алайда жерни тешиги болса эди, ары кирил кетерик эдим.

Директор айтханига «хо» деп кетдим.

«Жашауну билирге керекди» деген сёзле ол кюнден бери эсимден кетмейдиле.

Хатагъя келген хоразланы уа, чардакта тагып, ан да аш-суу берип, хар кюнден а экишер-экишер кесип, зауукъ этип турдукъ. Бизни ол ишибизни алай нек болгъанын билмегенледен бири уа, хар кюнден хоразла кесгени-бизни кѳрюп, мени таба кыйыкъ къарап: «Бир кюн той-гъан жууугъум туююдю»,— деп озгъан эди.

Ма алайды, къарындашым. Кёп китап окъугъан кылы кълмай, жашауну терен билирге керекди. Алай болмагъаны ючюн, мен тауукъла алама деп, хоразла алып, башымы сёзлюк этгенме.

Семён Науумыч а, муну билгенде, кюлюп кьойду, бир-
раздан сора уа менден аллыкчыгыын алгынчы, сѣлеш-
мей, терс кьарап айланды.

Мен ол борчумдан да кытулдум. Кеси кыйыным бла жашайма. Заманымы сагыат мардагъа юлешеме. Жашауну, хар заманда ахшы умут этип, дурус билирге кюрешеме. Алайды, къарындашым.

Қолхозну раиси — председатели — манга айтады:

— Сиз, Кавказ адамлары — михманла — мында жашауга артык шагыйрей болганыга ушамайсыз. Аны себеппи, мен сизге айтыргъа суюме: бизни районда ишни бек башы — мамукъ-пахта ёсдюрюудю. Сизде, мен эшитгенме, мамукъ ёсемейди. Нартюх, будай, чёплеу, дагыда картоф, тюрлю-тюрлю кёгетле ёседиле. Алаймыды?

Парман ака, алайсыз да жарты кыысылган кѣзлерин кыысараак этип, манга торлеп кѣрады. Сора бир жаны жырык акъ кѣалпагы бла ол терлеп турган, кюн кѣаралтхан семиз бетин сылады.

Мен анга, бизни адамларыбыз, мен да аланы арасында болуп, мамукьну не халда ёсгенин билмегенибизни айтдым.

— Да, сора,— дейди ол,— бу биз тургъан кышлыкъ-дан узакъ болмагъан сабагъа барайыкъ. Мен санга, чапыракъ айырып, ёсе тургъан пахтаны танытайым. Нек дегенде, кысха, заманны ичинде сизни бу биз кибиткалагъа юлешип бошагъан адамларыгъыз, бирер гетмен да алып, пахтаны хансын артыргъа чыгъарыкъдыла. Ишлер онгу болгъанла бары да ишлемесе, къалай жашау этерикдиле?

— Кerti айтаса, жолдаш раинс Парман ака,— дедим. Ол а бир аз ышарды. Баям, анга «ака» дегениме ышара болур эди. Мен айтханча, кыргыззылылада кьартыракъ-лагъа намыс этип айтыучу кёре эдим.

Ол кесн хар заманда миниучо кыра алашасыны башындан тартып, мен да раисни жанында бара, кеп да мычмай, уллу ёзенни тырмы-тырмы жашилге алдырып турган мамукчулук сабаинга жетдик.

— Көремсе? Сен михманлыны таматаларыса. Қайда да, сени адамларын ханс артхан заманларында, хансны кырыр орнуна, пахтаны кырмасыпла,— дейди колхозну раиси.

— Хоу бир да! Ол деген неди! Бек сакъ болурла. Быллай иш ючюн хакълары уа къаллай боллукъду? — деп со-
рама.

— Хакъ кюз артында берилиучюдо. Пахтаны планы толса, ахча да, кѳумач да, мирзеучюк да, мамукъну урлугъундан сыгъылгъан жау да берилликди. План толмаса уа — зат да угъай.

— Да-а... Бу иш а, кёзюр ойнагъан кибики да! Не утаса, не утдураса. Кюз артында иш хакъ алгъынчынгга

дери, бизни халкыбыз кылай жашасы? Халкыбызны ишге жараулу адамы да алай кеп туйюлду. Ишлерча адамларыбызны асламы фашист Германияга кыжау урушдады. Кимини елген, кимини сау хапары келеди. Айтама да, ишлерге жараулусу Ата журт урушну фронтларындады. Кеплени да елген хапарлары — похоронкалары — келгендиле. Эрлери, абадан жашлары да фронтда кылып, кеслери ууакъ сабийлери бла келген кыатынла да бардыла.

— Сизни барыгызга да ал кезинде комендатура юйор башындан кыойчукла да, адам башындан а мирзеу юлюшчюкле да берликди. Алай, алагы ышанып, ишлемей, башына мадар этмей киши да турмасы. «Бизге болган иш — жангылычды. Кысха заманы ичинде артыа кыайтарлыкдыла. Бери келтирген эшелонла артыа да элтирикдиле», — деп, юй хапчукларын кысханлай турганла бардыла. Алагы англат: бери емюрге да мында жашарга деп келтиргендиле. Ишлемей, башларына жашау мадар этмей турганла, жолга алган азыкчыклары тауусулганлай, кырылып кыалырга боллукдула.

— Да, не мадар этсинле?

— Тахта кегет да, башха мирзеу да битдирича, юй топ жерле берликбиз. Мында, сугъаруун тапса, жер жылдан юч кере тирлик бериучюдо: алгы сохан, айлык турма, быхы, наша дегенча, ызы бла жугара, нартюх, арпа, будай дегенча. Аладан сора уа чюгюндюр, сибиртгилик. Кыалай да болсун, он бармагын жерге тиреген адам мында ач болмаучуду. Сизникиле ишлей билселе, суудан толу пиринч орунла да берирбиз.

— Бек ахшы. Сен айтханланы партияны райкомуну секретары жолдаш Сорокин да айтханды. Бизникиле англатырга кюреширме. Алай, жашау мекамлары тардан бек кыйналганла бардыла. Алагы уа не амал?

— Шендю асламы да кыонакыбайлада кечинедиле. Бир кесекден а топуракъ кыабыргыалы тамла — кибиткала — ишлерикбиз.

— Хо да, сора аны да айтырма. Берсегиз, ол пиринч орунладан бир-экисин мен кесим да алып эдим.

— Алырга керексе. Бирсиле да алсынла. Барына жетдиралмасак да, бир кыауумлагы берирча табарбыз.

Раис бла селешгеними юсюнден, ишни юсюнден да кеси адамларыбыз бла ол иигирде окына ушакъ бардырган эдим.

— Кет-кет, ол таурух айта турады, — дегенле да бар эдиле. — Угъай, ишлемей а кыалай жарар? Кыайда да жа-

наууу тутуругу — ишди, — дей эдиле асламы да. Бизге огурлу оноу этгени ючюн, раисге да кыор-садагы бола эдиле.

Кибиткама кыайтхандан сора, юй бийче бла да ушакъны бардырама. Госпитальдан кыайтып, юй ырысхымы да кыоюп келгенлигиме, хайт деп, иги ишлесем, юйорюмю апчытмазлыгымы айтама. «Жер бла суу болса, мында тирлик бек иги болады. Бир аз тезсек, мирзеу кыоллу боллукъбуз. Кыыргызылы жолдашларым: «Бек аслам файда пиринч орун берликди», — дегендиле», — дейме. Бир сотка пиринч сабан орун неллай бир пиринч берлигин айтама. Кыагытта тергейме. Ол а: «Кыылыкны башладынг. Жанынг-тининг, кыагыт бла кыарындаш алып, тергеп башладынг», — дейди.

Мен а нартюх сепген сабаным, картоф салган жерим, пиринч орунум неллай бир ырысхы берликлерин айтама.

Экинчи кюн эрттенликде ишге узалаллыкыла барыбыз да ийдарагы — колхозну базасына — бардык. Алайдан, колхозну эсепчиси бла бирге барып, кечгюнчюле сюрдю жерлерибизин алдык. Пиринч орун алганла да болдула.

— Капитан, мына бул пал жактышы. Алып кыой. Озган жыл бул военкомнукы болган. Ошол абдан кепшалы оргган, — деди колхозну эсепчиси.

Бек ыразы болуп алдым. Белги да салдым.

Бир айдан, кеси юй кыайгыма жетишалмай башлаганымдан сора, бригадир кыуллугуму бир асыл, оюмлу, ишге уста михманнга бердим. Ол да, тугел бир ай да ишлегинчи, аузундан да, кыолундан да келген, кеси да ушакылы башха михман кыатыннга бригадирлигин берди. Ол а раис бла бизден эсе да иги шагъырей болду. «Ангамынга болушлукыга», — деп, андан тилеген затын бизден эсе терк таба эди. Михманлагы оноу этген комендантла да аны сёзюне иги тынгылай эдиле.

Кесине да, жолда жолугуп, кыайры бараса десенг, «НКВД-гы», кыайдан келесе десенг да, «НКВД-дан» — деучю эди. Шагъырейлик, айхай, кыайда да керек эди. Азияда уа — бютюн да. Динибиз, тилибиз да бирге келишгени ючюн а, алайсыз да огурлу кыыргызылыла бизге бек халал эдиле. Мени уа «Пронттан келген капитан», — деп, бютюн да сыйлы кёрюучю эдиле.

Кеслери сюзген жюгери бозадан уллу касаны — кыанжал аякыны — толтуруп, аз ичирмеучю эдиле. Ичип бошاپ, ыспас этип, боза аякыны артыа кыайтарсанг, кёзюнге сюдюмлю кыаран: «Дары болсу!» — деучю эдиле.

Бара тургъанлай урчукъ бура, чюйке чулгъай, не чындай, къол къап не да жаулукъ эшген таулу тиширыуну кёрселе, къыргъызлылары бир бирлери: «Была къалай тамаша адамладыла? Аякълары жолда бара тургъанлай, къоллары уа ишлей турадыла!» — деп, тамашагъа къала эдиле. «Бизден эсе уа была асыл ишчиледиле, асыл да буслиманладыла», — дей эдиле.

Жюн ишин ишлей билген таулу тиширыулары юйдегилери ачдан, жалангачдан да къыйналмай эдиле. Эшген затларын къызыл бишген наннга, къатыкъгъа-акъгъа алыша эдиле. Аллай мадарлары болмагъанла, не жер ишине къадалмагъанла, не да саудюгерчиликни чайкъамагъанла, ачдан кёбюп, ёлюп-ёлюп къала эдиле. Бютюн да артха къайтыргъа, туугъан жерлерине термилгенле терк ёле эдиле. Ёлгенлени, асыры кёпден, къабыргъа салыргъа да кючден жетишала эдик.

«Жашаргъа сюйген он бармагъы бла сюрдю жерге илинсин», — деп, Сорокинин бизге айтхан сёзлерин бир да унутмай эдиле. Мен да алай. Сабан жерлериме бек иги къарай эдим. Артыгъыракъ да — пиринч ёсдюрген кёллериме. Кирза чурукъларымы кёл жанына ташлап, кюн онгдургъан пилоткамы да, башыма кюн тюшмесин деп, терен кийип, кёнчек бутлукъланы тобукъ башдан къайырып, мытыл суугъа кирсем, бир бирде, базыкъ жыжым юзюкле киби, талгъыр жилияланы суукъ къабыргъалары жалап балтырларыма къаты-къуту тийнучю эдиле. Алай ала уу жилияла туююл эдиле да, къайгъырмай эдим. Мени къоркъутханла жалап да кибитка башында къамишни шыгъыр-дата, къуйрукъларын сыртларына гылжа тутуп барыучу скорпионла эдиле. Ала уа аз туююл эдиле.

Бир кюн, мен да пиринч орунну кёлуне кирип, пиринч зыгытланы къошларын, къалыларын да жыртып, кёлден тышына ата тургъанымлай, бир жаланааякъ къыргъызлы киши, умбашында да тешикли гетмен бла, узун-узон атлай, къатыма келип, саламлашды. Сора: «Жилияла бармыдыла? Аладан къоркъамыса?» — деп, сорду.

— Угъай. Ала бла энди иги шагъырей болгъанма, — дедим.

— Ала санга тиймезле. Заран этмейдиле, — дейди.

Сора пиринчни хансын артханыма къарап, харх этип, кюлдо.

Неге эсе да бюсюремегенин сезип, сорама:

— Неге кюлесе? Не кёрдюнг?

— Шалынгы тап тазалагъанса. Энди кёп мирзеу ал-

лыкъса. Эки пиринч орунунгу да былаймы этгенсе? — деп, сорду.

— Хау. Экисин да хансан тазалагъанма. Кёп къыйналдым эсем да, уллу ишни битдирдим, — дегенимде, бютюн да кюлдо. Сора, бир аз эс жыйып:

— Бу, жыртып, тышына атханынг неди? — деп сорады, ол жарты жумулгъан кёзлерин бютюн да бек жумуп.

— Ханс, — дейме.

— Жокъ, — дейди. — Ушу, сиз юзюп атхан — шалы, палдарда кёюп кетгенигиз — кюрмек, — дейди.

Пиринчни жыртып атып, аны орнуна уа кюрмек хансны кёйгъаным асыры ачыу тийгенден, башым чанчып, къулакъларым чууулдагъан эдиле. Ол мен тышына теген пиринч ылыбырла кёз аллымда жана тургъан отлача кёрюне эдиле.

— Ха, эми къудай буюргъан болду. Кели жыл пиринч бла кюрмекни тапырса, — деп, ол къыргъызлы къарт, мудахсынып, шош-шош атлай кетди. «Алдагъан ишми эте болур», — деп, кесим кесиме ийнанмазлыгъым да келип, ол жыртып, тышына быргъагъанларымы бирге келишдирип, иги тюрслеп къарасам да, экилери да бирге ушай эдиле.

Алай бла, къызыу кюнледе, тобукъларыма дери кёлге кирип, бетим, этим кюннге куююп, жилиялагъа, макъалагъа нёгер болуп, ит ылыгъы кёргеним эсиме тюшюп, ачдан бла арыгъандан аякъларымда кирза чурукъларымы кючден кётюрюп атлай, гетменими да имбашыма алып, жарлы кибиткама къайтдым.

Юй бийчем, бет сыфатыма къарап:

— Алан, санга не болгъанды? Нек мудахса? Ауругъанынгмы барды? Огъесе бир тапсыз сёз ишми эшитгенсе? — деген эди.

— Мени бюгюн къаллай алапат иш тындыргъанымы сенден башха адам эшитгенден аллах сакъласын. Мен а аурумайма, алай пиринч орунларыбызгъа уа ауруу тийгениди.

— Оу, кюнюм! Ол дегенинг неди?

— Тирменчини жыл къыйыны — канкурак, деучюдоле. Мени бир талай къыйыным а канкурак багъасы да болмай къалды: пиринч орунлары хансларын кетереме деп, пиринчни жыртып кетерип, хансны кёйгъанма. Тюз да пиринчни кесине ушагъан хансны. Бир къыргъызлы киши ол хансны атына да «кюрмек» дей эди.

— Охо, энди жарсыма. Кёпге тёзген — азгъа да тёзербиз, — деди, манга кёл этдире, юй бийче. Ичинден а: «Иш

кылыгынын билмеген — ит ылыгынын кёредиге», — деген болур эди.

Андан сора пиринч ёсдюрююню кёйдум. Алай, нартых бла картоф салган бахчаларыбызга уа бек сак кырай эдим.

Нартыхле иги ёсдюле, баш кыусдула, жибек ийдиле, гюллю болдула. Не айтырса, хар сабакда экишер-ючюшер нартых, билеклеча чюелдиле.

Алай, нек эсе да арлакда бир кыргызлыны сабанындагы нартых бахчаны иеси кече-кюн да саклаган эте эди. Дагыда биреулени уа жугара бахчасы бар эди. Аны кызычыгы да жугара бахчаларын кюндюзго кюнде окчуна саклай эди. Бир арада дорбусхунуна кыргызак тобачыккыны салып, бахчасы таба сыза эди. Ол заманда аны бахчасындан чорбат чыпчык жыйын юркюп, кёкге уча эди. Игир алада ол кызычыккына хахайы энтда да эсимден кетмейди. Ол, дорбусхунун да тегерек айландыра: «Хай-а, хай-а! Чымчык жюгерени жеп кетди!» — дей эди.

Ол эки адамны алай этгенлери мени бир аз сагыйтды. Алай болганлыкка, нартых, не да картоф бахчамда халга мен тынгысыз болурча туюл эди. Кюндюз кырайма да — бир хата да жок. Кече да бир жангыз да шыгырт эшитмейме.

Нартыхлени, гюллю болсала да, иги жете барганларындан кибиткага келтирип, бирде отта чартлатып, бирде уа сууда биширип, кесиби да ашайбыз, сабийлеге да ашатабыз. Энди ачлык кюркчуудан кесиби эки кутулганга санайбыз.

Танг иги да жарыганлай, мен нартых бахчама барама. Бахчага жете барганымлай, шыгыр-мугур тауушла эшитеме. Хыны-суху чабама. Алайына, бахчадан жыйырмага жуук ит жыйын, будуман болуп, бири бири жеталмай, кычады.

Нартых сабакла, шылдым болуп, аууп, ол мени кчууандыручу гюллю нартыхлени уа кымыжалары ачылып, ашалып, Не этерик эдим? Сабаным жер бла тенг. Кёзлерим алас кёре, ит жыйынны ызындан кырап калдым.

Кесим кесиме: «Жерине кёре — жияны», — деп, андан айта кёреме. Кавказда уа итле нартых ашап бир да кёрмеген эдим», — дей эдим.

Бу ишни, кыргызлыны нартых бахчасына кылауур болганындан окчуна билрге керек эдим. Не уа анга: «Кече бахчангы нек саклайса?» — деп, сорсам эди уа.

Алай бла манга нартых бахчамдан да «чыккыр жугу» калды.

Бу палахны билгенде да, юй бийче: «Айымыды, не этерикбиз? Адамла айыл этмесинле ансы энтда да бизге буюрулган — бизни болур. Картофубуз а игиди. Жарсыма. Жарсымак — ёлюп кыалырга боллукбуз», — дей эди.

Картоф элпек ёсген эди. Эки атлап — бир челек ала эдик.

Болса да, кюрмек бла ит жыйын а кёюме кёрюнгенлей кёп турдула. Ол кыргызлы кызычыккына хахайы уа энтда да, бир бирде кчулагыма чалынуучуду.

Жашауну иги билсем, кюрмекни да таныр эдим.

ФАРС КЮЗГЮ

Жарахматны жангыз кызы — Шахбийче — эрге чыгар кезиунде, анга элде «бу мени болсун» деп, кёюме кыраган жаш чыкмады: ол, жугурбет болгандан сора да, асыры узун бойлу, чюйбурун, жандракёз, мардасыз базык ауазлы эди. Кесин кёрмесенг, ауазын ташадан эшитсенг, киши ауаз сунар эдинг.

Бир бирле, аны кёрселе: «Бу келин болуп барган юйно уа босага башы бек бийик болурга керекди», — дей эдиле. Дагыда бир башхала уа: «Уой, юйю кчурумаган, муну богурдагы боюкса буруу бламы тешилген болур эди!» — дей эдиле. Кылай эсе да Шахбийче киши маталы эди. Алай болса да, тиширу ишге ол бек уста эди: жюп ишге закий эди, бичиу, тигиу эте да биле эди. Айтдырмай кюймай эсенг, элде анга «Фатной» деп да атаган эдиле. Кеси да бек кыарулу эди: сауула туруп чочуган ийнеки арт бутундан тутса, дып этдирмей, тыйып кюя эди. Жигерлигин бла тазалыгына а несин айтаса! Алай, не медет, тишируга чырайлык да, тиширу жумушаклык да, сабырлык да керекди. Бир-бир тиширула, сёлөшселе, жау сюртгенча, хычуун сылаганча болады, дагыда бир башхалары сёлөшселе уа, балта бла урганча, адамны элгендирген этдиле.

Шахбийче, эрширек болса да, жууаш эди, огурлу кыыз эди. Алай сабийлигинде чечекден ауруганы ючюн а олму терс эди?

Жашла уа сейирдиле: юйдегил болур заманлары жетип, кыыз сурасала, бек алга: «Ариумуду?» — деп сорадыла. Нек эсе да, жашланы асламысны кылыгы да алайды. Игилигин сурамай, ариулугун сурап кюядыла.

Тизгинсиз, кылыксыз, огъурсуз болгъанига тюбеп къал-сала уа, артда андан тарыгып айланадыла. «Ашыкыгъан суу тенгизге жетмез»,— дегенлей, иги сабыр оюм этмей, ашыгып юдегили болгъан жашла кѣп кере да, жашауларында абына-абына барыучудула. Жангыз кызын эрге берир кезинде атасы, аны кыайгысын этип, кѣп сагъышха къалды. Кызыны анасы бла да кенгешди. Ол айтханны тюзге санап, бек алгъа кызыны юс кийимлерин эли кызыланы кыайсыныкындан да омакъ этди. Не айтырса: алтын тухтуйлу кѣк лаудан жыйрыгы, аны ичинде да шуу-шуу этген кызыл чилле дарий кѣлеги, белин буугъан, сары минчалы, алтын суу ичирилген, безгили кюмюш камары, ол кѣурша бел бауну ал жанында, кѣошулгъан жеринде — сары алтын сынжырчыгы бла къамачыкъ, башында — суу бетли шарфыны тюбюнде — Кыабартыдан келтирилген накъышлы окъа бѣркю, алгъын кийиучю чепкен чарыкларыны орнуна — дум-къара, бийиктабан чырчыр чуруклары. Жыйрыгыны ѳшюнюнде жашыл дарий хуржунчугъунда сагъатыны алтын сынжырчыгы Шахбийче хар атлагъан сайын ары-бери чайкъалады. Шахбийчени кызыл къатапагъа орналгъан алтын туюмеси да ѳшюнюнде, башха болмай, кюнча, жылтырайды. Шахбийчени толусанына кийген кийимлери бек ариу жарашадыла. Бойнуна кысхан инжили жагъасы да аны ол базыкъ бойнун ичгерек кѣргюзтеди. Не уа аны сыргаларында, жюзюгюнде жаухар ташчыкъла уа къалай ариу жылтырайдыла! Хы-ы, аланы багъаларын айтмай окъуна кѣояйыкъ. Шахбийчеча кийинирге элде не бай кызылагъа окъуна кыайда!

Шахбийчени атасы, анасы былай жасамасала да, ауазын эшитмесенг, жугъурлугъу ючюн а, кыайгырмазгъа да боллукъ эдинг. Кыашлары, кѣзлери, кирпичлери, чач эшгенлери дум-къарадыла. Кыара чач эшмелери белинден энишге ѳтедиле. Ол толу эшмелени кыйырларындагы жашыл баулары шарф тюбюнден эслендиле. Ол баулары кыйырларында да эрттегили кюмюш шайла зынгырдай барадыла. Аллаи илтеуле башхалада уа жокъ окъуна эдиле.

Шахбийче тойгъа атланса, аны анасы — Сырмахан да — тепсегенлеге кѣараргъа, асламында да кызыны биргесине ары бара эди. Кертиди, аны кыайгы этдирген кызыны тойда тепсеулери туюл эди: кызына жашла кѣарарларын кюсей эди. Кѣзю тойда болса да, акылы уа башхада эди. Жашла аны кызы бла да тепсей эдиле. Алай аны бла жашла тойгъа чыкъсала уа, Сырмаханны журегине хычыуунлукъ орнала эди. Ол жашны кесине

киеу боллукъ суна эди. Алай болгъанлыкъгъа — той тойду. Азла бла тепсемейдиле! Алай абизехге бара тургъан жаш кыызгъа жашырын шыбырдаса уа — аны иши башхады. Ол лакъырдагы тамгъасыды. Иш а, лакъырдадан башланып, керти болуп къалыучуду. Сырмахан эслегенге кѣре, нек эсе да, кызы бла тойда асламына да тепсеген Аслантокъду. Аны Сырмахандан башхала да эслейдиле. Бирсиле къалай деселе да, Сырмахан кеси уа аны артыкъ жаратмайды. Аслантокъ ушагылы жаш эди, алай, асныбусну да айта, сандырагъа бек суююучю эди. Аны тенглерин анга «Сандыракъ» атагъан эдиле. Адамгъа чам ат бир айтылса уа, артда ол ат анга жабышып къалыучуду. Алай, кеси асыры камсыкдан, Аслантокъ адамла не айтсала да, кѣозумаучу эди. Чам этгенге ол да чам бла жууаппап кѣоя эди. Кѣлкъалды этмей эди. Кесини жарыкылыгы а несин айтырса! Ол тойгъа бек уста эди, алай малы-мюлкю болгъан адам а туюл эди. Саулугъу иги эди, кесин таза журюте эди, кийинген да тенглеринден осал этмей эди. Аны бухар бѣркю окъуна бир мал багъасы болур эди. Чепкени, хазырлары, акъбаш кѣара къамасы, кѣп билеулю кюмюш белбауу, миялача жылтырагъан узун башлы кѣара чуруклары, галефе кѣнчеги, наган кероху болгъан таулу хомпрасы — бары да юсуне ариу жараша эдиле. Тойда тепсесе да, бир — ары-бери секирип, бир а сууча сюзюлуп барыучу эди. Не десенг да, ол да элде жашладан бири эди.

Кызыланы ариуларын жашла сурагъанча, кызыла да жашланы чырайлыларын сураучудула да — Аслантокъ чырайлы жаш эди. Адам анга чурум салырча туюл эди.

Сырмахан, тойдан юйюне кыайтханда, кызы асламында да Аслантокъ бла тепсегенин эрине — Жарахматха — айтханда, ол: «Да, айымыды, ол да элде жашладан бириди, сандыракъ болуп, телесине айланиган жаш туюлдо. Байлыкъ да жан къалдырмайды. Кызыны тилей келген ким болса да, алгъа келген ырысхысын артха бурмазгъа керекбиз»,— деди. Сырмахан а: «Угъай, аурунг, кызыны кеси бла сѣлеширге керекди. Биз билмеген бир шарайып бар эсе уа? Бир аллах, уллу ишде ашыгыр кереги жокъду. Мени кызым бирси кызыладан осал туюлдо. Кесине бир-иги тынчлап сормай кѣоймам. Унаса, айымыды, сандыракъла да жашайдыла... Бизни кызыбызгъа уа, тенглерин ачыулансала: «Кѣорагыны, сен аман быргъытамакъ!»,— деп окъуна кѣоюучудула. Адам адамны, суюмесе, аз аман сѣз айтмайды»,— деп, ол тыш отоудан ич отоугъа кирди.

Сагъышлы Шахбийче, ушхууур артында да, жатып жеринде тынчаймай, кёк палатокну кыйырларына каниба сала тура эди. Анасы отоуга киргенде, ол палатокну, жашырып хыйсапта, чымпысына жыйып кыйду. Андан окбуна анасы кызыны бир таша иши болганына шекли болду. Сора, кызыны бетине суюдюмлю кырап: «Кызым, сенден алга ёлген мен ананг, ол сени бла дайым тепсерге кюрөшгөн Аслантокъ иги жашмыды? Аны санга шыбырдаганын кёргенимде, эсиме бир талай зат келген эди. Сёз экибизни арабызда кыаллыкды, не айта эди? Айтчы»,— дегенде, кызы уа: «Да, ким да менденми аманды? Менден эсе, ким да игиди»,— деген эди, уяларакъ да болуп.

Соруу-сууал, кенгеш андан ары тынчыракъ да, ачыгыракъ да барды.

— Балам, юйюмде кызы атына жангыз сепсе. Сени насыбынгы, жашауунгу кырап ёлсем эди, кесими ёлгенимге да санамаз эдим. Атанг айтхан да — олду. Кесинг кёрсө, не ырысхыбызны да санга этебиз. Сен энчи толуга юй болсанг, кызым, бизге андан уллу кыууанч кыйда!

— Да, анам, тюзюн айтайым, ол бизге келечи иерге умут этип, жалынганлы айдан да артыкъ болады.

— Хоу, аурунг алайым, айт да, келмеге кый.

Эки-юч кюн озгунчу, келечи келди. Ол Аслантокъну махтайды:

— Элли жашлада Аслантокъдан мадарлы, андан чырайлы жаш да жокъду. Саулугъун а несин айтасыз! Аны уа, мен айтмасам да, Сырмахан, Жарахмат, кесигиз да биле болурсуз. «Уруп, кыя бузарма, тартып, темир юзерме»,— деучюлеге ушайды. Аллахакъына, кертиси да ма алай окбунады. Энди мен аллахны атын ётюрюкге айтмазлыгымы да биле болурсуз. Алай айтханыма айып этмегиз.

— Да, Харун, аурунг, жаш бла кызы бир бирни суюселе, атала, анала да жукълап кыаладыла. Алай, кесинг хыйсап эт, ала бир бирлерин а сую болурламы? Аллах бирди, жашха салган айыбыбыз да жокъду, алай бизни аман кызыны да элде кызыланы кёбюсюнден да мажал болганын а, мен айтмасам да, кесинг бек билесе, Харун.

— Сырмаханны сёзюн эшитдим. Жарахмат, сен а не айтаса?

Харун, кызыны атасына кырап, сагъышлы тынгылады.

— Да, Харун, аллах ыразы санга болган, келечи бир келгенлей жангыз кызын эрге атландырган кёргенмисе? Келир байрым кюннге дери ахлуларыбыз бла да бир

кенгешейик. Соргъанны кыачан да айыбы жокъду. «Сорулган иш сёгюлмез»,— деп, сёз барды. Бу гитче иш туююлду. Эки жаш адамны бир юйюр, бир юй этиу — ол уллу ишди. Ёмюрлюк ишди. Алай болса, тапды. Сен да анга угъай дерик болмазса. Жаш бла кызы а бир бирлерин иги танып болурламы?

— Уой, Жарахмат, сен аламатса! От болмаган жерде тютюн чыгъамады? Мени сёзюм аланы араларында юрюмеген сёз туююлду.

Сырмахан эрини айтханын тюз оюмга санай эди. Жаш бла кызы бир бирлерин дурус таныгъанларын да айтды. Олму эди, Харун тютюн да тирилди, жарыды. «Келечиси кыаты болса, кели башы эрге барыр»,— деу эсине туюду. Иш тап болурга ушайды.

Аланы алай селеше тургъанларын, ич отоудан тынгылап, Шахбийче эшитип турган эди. Аны ююреги кыыстау, хыны-суху ура эди.

— Э кызы! — деп, Сырмахан ич отоуга селешеди. — Былай бир чыкчы. Эшитемисе, Шахбийче?

Шахбийче тыш отоуга чыкды. «Сау келги»,— деп, уяла-уяла, Харун бла да саламлашды. Харун да, бети жарып, аз-маз ышарган да этип, жумушакъ жууап этди.

Жарахмат, аллына кыарагъанлай, тынгылап турады. Терен сагъышка киргенди. Ким биледи, кызыны эршилиги кёзюнеми кёрюне болур эди? Огъесе, ичинден кыууанып, аны эрге чыгъарынымы хыйсабын эте болур эди? Кыалай эсе да, башын сагъыш алганды.

— Кызым,— дейди Сырмахан,— кыонакъ — аллахны кыонагъыды, дейдиле, Харун кыонакъды. Сыйламай жиберирге жарарыкъ туююлду. Терк окбуна бир зат мажарчы.

— Анам, терк мажарылыр зат — чайды. Аны уа бусагъат кыурайым.

— Ахшы. Ханла, бийле да чай иче келгендиле. Игиди. Алай эт.

Шахбийче, хазыр чайны жангыдан исси этип, стаканлагъа кыуюп, столгъа салды. Столгъа дагыда, табакъны ёре кыалап, лекъумла да, аланы жанында жау да, бишлакъ да, шекер жокъ эди да, аны орнуна уа терен чырчакък бла бал да салды.

Кеси алгъа олтуруп, Жарахмат столгъа Харунну да чакъырды. Экиси да, ашыкмай, чай ичедиле. Шахбийчени да чакъырып, Сырмахан ич отоуга кирди. Ала анда, была да мында ишни юсюнден селеше эдиле. Анса уа, малкыар хаджъ тёреге кёре, келечиге келгенимге, ашатхан угъай, кыуру суу ичирип кыйсанг да, келечи айтханнга

ыразы болганыга саналады. Андан сора да, Шахбийче, тыш отоуга чыгып, кесин кёргозтгенде да, аны бет нюрю, иги тюрслеп кырагъанда эслерча, жарык эди.

Чай да ичип, кетип тебирегенде, Харун айтды: «Да, бай болугъуз, сыйлы болугъуз. Мен ангылагъанга кёре, эски адетибизни да унутмагъан эсек, келечини былай сыйлау ыразылыкны белгисиди. Жарахмат, Сырмахан, жанларым, энди бу ишни болжалгъа салыр кереги жокъду. Кесигиз билгенликден: «Иги ишни болжалгъа салма, аман ишни уа болжалдан алма»,— деп, сёз барды. Бу биз башлагъан иш — огъурлу иши. Келе тургъан байрым кюнден артха кыймай, аны адетде болганыча, битдирирге керекбиз. Ары дери ахлула бла, жууукъла бла да сёлешаллыксыз»,— деп.

Жарахмат, зат да айтмай, не айтыргъа да алыктын оюм эталмай, тынгылап тохтагъанлай, ич отоудан Сырмахан чыккъы. Харун сёзюн ол да тургъанлай кыатлады. Ол а, эки жауурунун элей, эрине да тюрслеп кырап: «Угъай аурунг, ол деген неди? Соруу сураудан сора да, «берне» деп да барды. Аны кыуаргъа да заман керекди»,— дейди. «Алайды, алайды»,— деп, Жарахмат да кыатыны айтханы тюзге санады.

Биягъы ич отоуга кетип, андан тынгылап тургъан Шахбийче уа бу ингирде окъуна чыгып кетерге хазыр эди.

Харунну кыатылыгындан келир ыйыкны байрым кюннде Шахбийчени Аслантокъгъа эрге чыгъарыргъа болжал тохтатдыла. Харун да, этген ишине ыразы болуп, алгъыш эте, Аслантокълагъа кыйтып кетди.

Сырмахан кызыны юсюнден кысха жууукъларына билдирди.

Аслантокъну атасы бла анасы уа жашларыны тойлары хазырлайдыла. Ол халда уа — Жарахматны юйюнде да алай.

Тенг кызылары келип, Шахбийчени тюрлю-тюрлю кийимлеге кийиндирип, чачын тарап, сыйлы дух себип, артхаракъ туруп-туруп, анга тюрслеп кыарайдыла. Бир бирлери уа: «Оу, санга аман талау тийген, бу базыкъ ёнюнгю да бираз инчгерек эт»,— дейдиле. Ол а алагъа кюлмюш этип кыояды.

Кыйгъыны уллусу уа Жарахматда эди. Ол кызына элде болмагъан саугъала излей эди. Кёп тюрлю сыйлы затла тапхан эди. Алай барын да озгъан а фарс кюзгю эди. Аны анга бир саудюгерчи кыумукълу тенги сатхан эди. Аллай кюзгюню элде не байла да кёрген окъуна болмаз эдиле. Аны тюрлю-тюрлю накъышлы рамасы кыара

кюз агъачдан эди. Мияласыны кыалыныгъы эки элден артыкъ эди. Тюп аласында алтын бетли араб харфла бла накъыш-накыш жазылгъан, ол сёзле да, эфенди айтханнга кёре, ырысхы келтирлик дууала эдиле. Кюзгюню баш аласыны уа эки жанындан да бир бирге созулгъан жарык сыйлы гоюлле. Мияласыны жарыкылыгъын а несин айтырса: тюк чакълы бир затны жарым кыймай, шарт кёргозтеди. Кюзгюню агъачына бегитген базыкъ буруу чюйле уа — алтын суу ичирилгенле.

Керти, ол кюзгюню жюрютген тынч туююл эди: аны ауурлугъу эки пуддан да артыккъы.

Шахбийчени бла Аслантокъну тойлары бошалгъандан сора, ол кюзгюню ала отоуда стол артында кыабыргъагъа, уллу чюйле да уруп, такыгъан эдиле. Ол асыры аламатдан, ала анга, неича кёрселе да, бек кыууана эдиле. «Мынга кирли кёз кыарамасы»,— дей эди, хар аны кёрген адам. «Тыфюу, машалла!» — деп, мардасыз ариу чырайлы сабийгеча тюкюре эдиле.

Кюзгюге кыарагъан адамны кёзю башха затлагъа да бёлюнюр ючюн, Шахбийче кюзгюню башындан эки жаны бла энишге салындырып, кыйырларында да кызыл хораз суратлары болгъан чиммакъ жап жаулукъну такыгъан эди. Алай болгъанлыкыгъа да, адамланы ол кюзгюге эслери кетинучю эди.

Аслантокъ кеси окъуна Шахбийчеге: «Юйюбюзде битеу ырысхыбыз — бир жыякъ, фарс кюзгю кеси — бир жыякъ»,— деучю эди, кыууанигандан кюллюгю да келе.

Шахбийчени ырысхысы кёп эди. Аслантокъ аны ырысхы ючюн деп сыймей эди. Аны эрширек болса да, огъурлулугъу, халаллыгъы, юйню да, эрин, кесин да таза тутханы, кёншулары бла да тап халлылыгъы ючюн сые эди.

Аслантокъланы юй кыонакыдан кыуру болмаучу эди. Алагъа, артыгыракъ да Холамдан базаргъа келген жууукълары хар ыйыкыдан кыонакъ бола эдиле.

Бйых кюн, ахшам ууахтыда Аслантокълагъа бир белгили жууукълары — Элбуздукъ кыонакъ болду. Кыууанч саламлашыула! Аслантокъ аны эки эшегин да, атын да орунга жыйып, аш да салып, тынчайтды. Элбуздукъну да юйге чакъырды. Ол а Шахбийче бла да жарыкъ саламлашды.

Элбуздукъ Аслантокъну Холамдагъы жууукъларыны юсюнден хапар айтады. Бек жарыккъы. Мында да кесини, Аслантокъ кирик, кысха жууукъларын сурайды.

Ушхууур ууахты болгъанлай, Шахбийче эрини да, кыонакыны да алларына кюзгю аллындагъы бийик столгъа азыкъ сайды. Столну юсюнде кыакъ этден семиз шорпа,

табакъгъа ёре къаланып, тауада къып-къызыл бишген гыржын тууралгъанла. Таулуну азыгъыны хар заманда да нёгери болуучу къара аякъла бла къалын айран. Ушхууруну къонакъ да, Аслантокъ да, ашыкъмай, хапар айта, ашайдыла.

Алай этмесе, бармакъларын къабарыкъ кибики, Шахбийче отоуну къабыргъасында тапкада тургъан тегерек чалыулу патеген чыракъны да, эри бла къонагъы эки жанындан артлы шинтиклеге олтуруп тургъан столну тюз ортасына салгъан эди. Стол артында экеу олтурса да, ала кюзюде да кёрюнгенлери ючюн, тёртеуча кёрюне эдиле.

Ушхууур ашан, ала кёлларын Шахбийче узатхан чиммакъ жан жаулукъ бла таза сыйлагъандан сора, ол азыкъ ашагъан ахлуланы кенеу этгенлери аланы бет сыфатларындан белгили эди. Аслантокъну уа жаны-тини — суйген адамын сыйлагъан, аны бла бирге туз-гыржын ашагъан болуучу эди. Къонакъ да къонакъбайгъа, Шахбийчеге да бек ыразы болуп: «Келин, алапат татыулу аш эте билесе. Бай бол, сыйлы бол, сыйлылагъа тенг бол!» — дегенден сора, Шахбийче: «Сау бол, аурунг, хо бир да, аш болуп а! Къайда! Сау бол, санга да халал болсу! Аз ашадынг эсе да, кёп жаша!» — деп, стол юсюнден аш адырланы артха жыйды.

Отоуда уа, стол юсюнде да хар зат, ол уллу кюзюде шарт кёрюнеди.

Элбуздукъну эки кёзю кюзюден кетмейди. Тохтамай, кюзюню хапарын сорады. Башын эки жанына чайкъай, тилин чук-чук этдире, ол патеген чыракъны кюзюге иги жууукъ жанлатып, чалыуун ёргерек да буруп, кесини ол базыкъ бармагъын кюзюге тиреп, кюзюню къалынлыгъына сейир этеди: «Оллох-оллох, бу кеси уа не къалын да, таза да мияла эди! Къайдан келгенди дейсе?»

Анга жууапха Аслантокъ: «Узакъдан — Дагъыстаннга, ары уа Къажардан келгенча хапары барды. «Фарс кюзю», — деди.

Элбуздукъ, тамашагъа къалып, ол уллу, чырчала кибики, кёк кёзлерин андан да уллу жандырып, кюзюге чыракъны бютюн да жууукъ тюртюп: «Фарс!» — дегенлей, кюзю «тарс!» деп, узунуна жарылды. Элбуздукъ да, юйню иелери да гузабагъа къалгъан чакъда «тарс-турс!» этип, кюзю жан жанына да юч да, тёрт да атылды.

Аны кёрген Шахбийче, бармагъы бла кесини тюрт эрининден басып, бу палахны эслерге суймей, кёзлерин жумуп: «Оу!» — деген эди. Аслантокъ да олтургъан жеринден, бир исси зат кюйдюргенча, секирип, ёрге турду. Со-

ра, Элбуздукъну бетине тюрслеп къарап: «Ай, гяуур, не аман кёзюнг бар эди!» — деп, хыны кычырды.

Элбуздукъ бир кесекке дери сёз айталмай, ауара болуп, ёре сюелип турду. Сора, бир аз эс жыйып: «Ой, не мен ёлдюм! Шо мындан эсе, мен ёлгю эдим! Ай, тоба-тоба!» — дей эди. Дагъыда къошду: «Хо, жарсымагъыз. Малыгъыз, башыгъыз орнуна болсу!» — дейди.

Шахбийче, зат да айтмай, отоу арасында шум болгъанлай турады. Аслантокъ да Элбуздукъгъа терс къарап, биягъындача: «Ай, не аман кирли кёзюнг бар эди!» — деди.

Элбуздукъ, кеси кесине: «Уой, мени ашагъаным да ауруу болсу!» — деп, къонакъбайындан кетер акъыл алды. Болса да, Аслантокъ бла Шахбийче къонакъларын кыстамадыла. Энди нарт таурухла да жокъ, ахлудан-жууукъдан хапар-чупар да жокъ. Хар бири, тохтап-тохтап, терен кючсюнедиле.

Шахбийче чыракъны элтип, ары дери туруучу тапкасына салды. Фарс кюзюге уа энди къарарыгъы да келмей эди.

Элбуздукъ, кече да асыры тынгысыз болгъандан, жатып тургъан жеринде да: «Ай, не мен ёлдюм, не мен ёлдюм!» — деп, кеси кесине шыбырдай эди.

Эрттенликде эртте къобуп, сары тангдан артха къалмай, Элбуздукъ, къонакъбайларындан да кечинлик тилей, базаргъа кетди. Ачыуундан, жолда тап бара тургъан эшеклерин да, минген атын да аямай, алада терслик бар кибики, къамичи бла тую эди, къууа эди. Биягъы, жолда бара тургъанлай да, кеси кесине не эсе мурулдай эди.

Фарс кюзюню патеген чыракъ атдыргъанын билмей, анга Элбуздукъну кёзю тийген сунган эдиле. Ол заманда физиканы законларын къарангы, жажил таулула къайдан биллик эдиле?

Алай бла къоншула окъуна фарс кюзюге къонакъны кёзю тийгеннге ийнанып къалдыла.

Бир талай заман озгъандан сора, Шахбийче бла Аслантокъ бушууларын сел этдиле. Фарс кюзюге бушууларын унутмагъанла аланы аталары бла аналары эдиле. Нек дегенде, узун-узун жарылгъанлай да, фарс кюзю биягъы жерине тагъылгъанлай тура эди. Турмай а, аллай ариу зат!

Жарахмат а, ичинден къалай болса да, тышындан а: «Къызым, жарсыма. Жарсысанг да, кишиге билдирме. Адамла айып этерикдиле. Дуния малы ючюн жаны кетеди да, дерикдиле», — дей эди.

Фарс кюзгю атылгъандан артхасында, Элбуздукъ Аслантокълагъа къонакъгъа келгенни къой, алагъа кёрюнген да этмей эди. Кюзгюню хапарын эшитгенле уа ариу не да иги затларын Элбуздукъгъа кёрюзтюрге да сүймеучю эдиле. Аны кёзю тиерик суна эдиле. Туура фарс кюзгюню жарылгъандан сора да аны сыфатын кёрюрге келген адамла бар эдиле. Аладан бир жартылары Элбуздукъгъа налат бере эдиле, башхалары уа, ичлеринден кёл кенгдире: «Угъай-угъай, элден артыкъ ырысхыга махта-на эдинг да, санга, сен аман губурошха, алай керек эди!» — деп, къайта эдиле.

Фарс кюзгюню бла Элбуздукъну хапарлары Холамгъа угъай, тау ырбында Бызынгыгъа окъуна жетген эди.

БЁРЮ КЮЧЮКЛЕ

Танг эрттен ким эсе да арбазыма келип: «Уой, Темиркъан!» — деп, ачы кычырды. Аллах кёргенни несип жашырайым, бу танг къарангысы бла мени атымы шатык айтып кычыргъанны, «киши юлюшюм» кычыргъан сунуп, жууап этмей, бир кесек тынгылай кетип: «Байчо, харип, Байчо», — деп къойдум. Ол кычыргъан мени шош ауазымы эшитген болмаз эди, мени атымы айтып дагъыда сёлешди. Аны ауазы мени уучу шүёхум Къалтурну ауазына шашмай ушай эди, алай адамны «киши юлюшюню» ауазы таныгъан адамыны ауазыча болуучуду деучюлери эсимде эди да, дагъыда ол сёлешгеннге, жууап этер орнуна: «Байчо, харип, Байчо», — дедим. Алай айтмай: «Уой», — десем эди: «Оу бол, шау бол!» — деп къаргъар деп къоркъгъан эдим. Байчону къаргъышы уа къабыл болуучуду деучюдөле.

Ол арбаз кыйырындан кычыргъан манга жууукълашды. Ол а, кerti да Къалтур кёре эдим.

— Алан, мен мынча сёлешгенде да, жууап этмей, кеси кесинге мурулдап нек къояса?

— Уолан, къара! Сенмисе? Мен а, Байчо кычыргъан сунуп турама. Ай, ант ызынгдан болсу! Танг атмай, не этесе?

— Байчо-майчо билмейме, сени уугъа чакъыра келгенме. Къой фермада малчыла да бек тилегендиле. «Бир гатча бёрю бир да тынчлыкъ бермейди», — дейдиле.

— Да, Къалтур, жаным, кёзюм, танг эрттен уугъа барлыкъ адам алгъадан хазыр болуучуду. Тюнене ингирде уугъа барлыгъыбызны манга билдирип къойсанг эди уа.

Болса да, хо да, сен айтханча этейик. Бусагъат уугъа барыргъа кийинип, къауалымы да алып чыгъайым.

Кёп да мычымай, Къалтур бла мен, танг атхынчы, элден чыкъдыкъ. Агъач жолда барабыз. Къалтургъа сордум: «Алан, бёрю файдалыды. Ол природа кеси жаратхан сани тарды. Кийиклени жалан да ауругъанларын, къарыу-сузларын ашайды. Игилери сакъланыргъа уа болушхан этеди, деучю эдиле да, энди уа бёрюледен тарыгъыпмы башлагъандыла?»

— Тарыкъмай а! Ол жангыз гатча бёрю окъуна къой фермада бир эшекни да, беш къойну да ашагъанды. Бютюн да ит болмаса уа — ыстауатха улуу сырафлыкъ тюшюрлюк эди, дейдиле.

— Да сора не этейик да? Болушайыкъ.

Биз къошха келип, фермадагъы жашла бла сёлешип, тегерекде агъач жайыулада айланабыз. Бир да тонгузладан башхагъа тюбемейбиз. Алагъа къатылыргъа уа эркин-лигибиз жокъ. Къатылып да, не этебиз? Болса да, аланы бир бёлегини, неден эсе да бир бек юркюп, къачханын эследик. Бизни чырпыла ичинде бугъуп тургъаныбызны уа эслемеген эдиле да, бизден а юркмеген эдиле. Бир заманда ала юркген жерге, аузун да бир къарыш кенгнге ачханлай, селпин эте, къулакъларын да шиш чоелтип, бир арыкъ кёк бёрю чыкъды. Биз анга кесибизни кёргозтемдик, аны ушюк бла да атмадыкъ. Узагъыракъ эди. Хырлы ушюккла болсала да — бир иш ансы, сыйдам быргъылы къауалла бла не этерик эдинг? Ала узакъ атаргъа жа-рамайдыла.

Биз бёрюню къалайлада айланиганын билдик. Энди аны излеген тынчыракъ болду.

Агъач тюбюнде айлана-жорюй кетип, къалын чырпыла тюбюнде бёрюню уясына тюбеп къалдыкъ. Ол бек жашырын жерде, уруча терен къазылып эди. Ичинде уа — кёз-чюклери энди ачыла башлагъан эки бёрю кючюкчюк. Экиси да бизни кёргенде, къачалмадыла, алай дыгаласха, къайгъыгъа уа къалгъан эдиле.

Мен Къалтургъа айтдым:

— Энди быланы аналары бери къайтырыкъды. Жашырын сакълап турайыкъ да, тап тюшюрейик. Муратыбызгъа жетгеннге санайма.

— Хоу бир да! Аланы аналары кече, къарангыда келсе, не эталлыкъбыз? Ол бизни жыйыбызны бир сезсе уа, балаларын да алып кетип, узакъда бир башха жерде уа этерикди. Андан эсе, бёрю къапхан салыргъа керекбиз. Юйде мени бёрю къапханым барды. Тамбла окъуна мен

аны мында тап жашырып салырма. Сен кесинг да кёрюрсе. Ол кыапхан манга кеп жараганды.

— Да сора бёрю кючюклени не этейик?

— Уой, юйюнге, быланы адам, кёзю кыйып, кыалай ёлтюрсю! Кёремисе, кыалай ариучукыладыла?

— Да кёзуладанмы ариучукыладыла? Ала, ёсселе, бёрюле боллукыдула. Уллу бёрю да — бёрю, гитче бёрю да — бёрю. Башхамыды? Алай, анда ёсдюралсала, зоопаркга берир эдик.

— Угъай, бир жары да бермей, кесим эмизик бла сют ичирип, эт ашатып, ёсдюрюп, быланы итле этерикме. Бу кёкчюклени, жумушакчыкыланы, кёремисе, кыалай ариучукыладыла. Аламан ариу итле боллукыдула. Артда уа быладан бёрю тукчумлу итле да жаяллыкыма. Бири тишичикди, бирси уа парийликди.

— Болсу, сен айтхан болсу. — Экибиз да бёрю кючюклени алып кыайтдык. Кыайчу фермага келгенибизде, тамата кыайчу бизни ишибизге бир да бюсюремеди.

— Бёрюню уясына кыатылырга жарамачуду. Ол балаларыны ачыуун малладан алычуду. Дерт жетдирмей кыаймачуду. Кесине жукь эталмай эсегиз, бёрюню балаларын, артха элтип, уяларына салып кыоюгуз.

— Ха-ха-ха! Сен а не бек ырысладын! — деп, харх этип, кюлген эди Кыалтур, бёрю кючюклени артха элтирге да унамай.

Экинчи кюн да келирге айтып, элге кетдик.

Кыалтур бёрю кючюкlege юйюнде кыаллай тап орун этгенин айтып махтана эди. Ала кыаллай тамаша итле боллуклары аны кёзюне туура кёрюне эди.

Экинчи, биягы эртте кыобуп, биз фермага келдик. Биягы тамата кыайчу жарсып айтды:

— Мен айтхан эдим да. Бюгечели бёрю, сабийи ёлген кыатынча, улуп, сыйыт этип, агъач тюбюн дауурга алдырып турганды. Танг аласында да ыстауатха эки кере да чапханды? Ит бла да кылыксыз талашханды. Бу жол а итни хорларга да аздан кыалганды. Биз жетип, ушкок бла атмасакь, хорларга окчуна боллукь эди. Ы маржала, бир мадар этип, аны гунч этигиз ансы, ол бизге дертин жетдирмей кыоярыкь туююдю.

— Бир да кыоркыма, анга мен тап туююрюме, — деп, Кыалтур кыайчуну жапсара эди.

Кыалтур бёрюню уясыны аллына кыапхан салды, кыурлай да угъай — ашауу бла. Кыапханны тап салырга уа эндими юйренигенди!

Кече фермада кыалдык. Эрттенликде, манга да айта

турмай, Кыалтур кеси кыапханга кыарарга кетди. Бир заманда ол бёрю терини да, кыапханны да алып келди. Махтанып кюле эди. Биз анга, махтауну салып: «Ай, аперим! Молодес!» — дей эдик.

Биз, Кыалтур бла мен, бёрю терини «Териле алычу» конторга сатдык, бёрю бла аны кючюклери юйюн ол контордан дагыда ахча сауага алдык. Кертисин айтсам, мени гатча бёрюге да жаным ауруй эди. Алай — бёрю ашап, кыарынлары чачылып, суюклери чюелип турган хайчуан мыллыкла эсиме туюсселе: «Бёрю — жыртычу жанчуарды. Анга кечгинлик жокьду», — дейме.

Иги кесек заман озгандан сора да, Кыалтур бёрю кючюклеринден кыууана эди. Алаага эт бла, сют бла бакыганын ала аны арбазында, бир бирни кыуууп, бир бирлери бла талашхан кибик да этип, кыалай ойнаганын айтып махтана эди. Кыалтурну кыоншулары уа: «Биз быладан кыоркымай туююлбюз. Сен быланы ит этгинчи, была бирлени юйюн тую этип кыоярламы?» — дей эдиле.

Бир ингирде Кыалтур бла мен уудан аланы юйге келдик. Уой-уой-уой, не кёрдюк! Арбаз мыллыкдан толу, итлик бёрю кючюкле уа жокь. Кыачып тура эдиле. Арлакь да гогуш баш юзюлюп, берлакьда кыолга юйрениген кыозучукь бууулуп. Кыалтурну арбазында акь гогушларына кёпле да сукыланычу эдиле. Энди уа ала бары да — кыырылып, хар бири кызыл кыаннга боялып. Кыалтур оуйи-шауий этеди.

— Ма-а, «бёрюге не кыадар бакьсанг да — кёзю дайым агъачха кыарайды» деп, оруслула андан айта кёреме, — дедим.

— Аман жолга барлыкьла, аналарыны кыанын алдыла, — дей, тишлерин кыжылдата эди Кыалтур.

— Охо, энди боллугь болганды. Жарсыма: саулугьунг болсу ансы, ырысхы, кетгенича, келген да этичюдю. Малынг кыорады эсе да, башынг оруна болсу, — деп, Кыалтурну жапсара эдим.

— Эртте, кеч болса да, манга бу заранны этип кетген бёрю кючюкlege уа энтда туюберме! — деп жаный эди Кыалтур.

Кыалтурну бёрю кючюкледен итле этерге кюрешгенин сагынып, кыоншулары артда да кюлючу эдиле. «Бёрю ит тукчумундан болганлыкьга, ит — итди, бёрю — бёрюдю!» — дей эдиле.

Жайны жылы ингирлеринден бири. Колхозну кенг ыстауаты. Қырдыкдан тойған ийнекле, тыкъ желинлерин кётюралмай, ёкюре-ёкюре, ыстауатха келдиле. Биз, ийнек саууп бошагъаныбызлай, флягаланы ингирден окъуна, сют ачып къалмасып деп, грузовикге жүклеп, заводха ашырдыкъ. Сора, бу ингирдеги ишибизни бошалгъаннга санап, къошха жыйылдыкъ. Къош а къошмуду! Мияла терезели, шифер башлы жарыкъ юй. Эки отоулу. Бир отоуда ферма башчыбыз Ысхакъ бла мен, бирси отоуда уа ийнек сауучу нёгерлерибиз.

«Къозу ойнагъан» жайлыгъыны кырдыгы быйыл бир да алатат иги эди. Аны себепи мен кютген ийнекле мени бир да къыйнамай эдиле. Сюрюучю болгъанлыгъыма, мени ишим ол эди деп къоймай, ийнек саугъанлагъа да болуша эдим. Эринмей жумуш этгеним ючюн, къошдагъыла бары да мени бек арну кёре эдиле.

Адам, мал да тынчайыр кезиу болгъан эди. Ийнекле ыстауатда ырахат жатадыла. Қырдык ийислери чыгъа, къыстау ышныр этедиле.

Жайлыкъда кюндюз, кече да жашил гелеу кырдыкда сюрюучюсюз, кеси аллына кюте айланган жалан да бизни жылкыды — колхоз жылкы. Болса да жылкыдагъы атлагъа къоркъуу жокъду, аланы тор ажир, сюрюучю керекли этмей, сакъ кютеди.

Ушхуурдан сора, жукълардан алгъа, Ысхакъ эшикке чыкъды, мен да — аны ызындан.

Чууакъ кёкню жарыкъ жулдузла жасагъандыла. Ыннаны уллу багъыр тазына ушагъан толгъан ай да сет-мет булутла артындан къарайды. Кёкню бийигине ёрлей келеди. Тёгерек жарыкъдан жарыкъ бола барады. Ай иги да бийикге кётюрюлсе уа, толу айны ашылыгъындан, кече бютюи да жарыкъ болур. Алай, шёндю окъуна мындан къарап, «Къарангы къолну» ары жанында жылкыны гелеу тюзде тынч, къайгъысыз кюте тургъаны да шарт кёрюнеди.

Бир арада узагъыракъгъа кете башлагъан тайлы байталланы ажир, хыны-суху келип, жылкысына къошады. Ол алагъа нелик, сюрюучюлюк да этеди. Иги ажирле хар заманда да алайдыла.

Ысхакъ да, мен да, тёгерекге-башха къарагъандан сора, къошха келдик. Жукълар умутда ундурукъларыбызгъа кирдик. Кёп да мычымай, татлы жукъладыкъ. Аргъы отоу-

дагъы нёгерлерибизни да хурулдагъан тауушлары аз-маз эшитиледиле.

Бир заманда, жукъу арамда, ат кишиеген таууш эшитдим. Уялдым. Биягъы ат кишнеди. Дагъыда, дагъыда... Тынгысыз болуп, Ысхакъны уятдым:

— Ысхакъ, Ысхакъ, Ы-ысхакъ!

Ол, кёзлерин ууа, мени таба къарады.

— Не этесе? Не болгъанды?

— Ат кишиеген таууш эшитиледи. Тынгылачы.

— Тюшонгдеми эшитгенсе? Мен эшитмейме да.

Тюз да ол алай айтханлай, туу байталланы хыл-хыл этгенлери бла бирге ажирни кишиеген тауушу шарт эшитилди.

— Тейри, жылкыда не эсе да бир къайгъы барды, — деп, Ысхакъ ашыкъ-бушукъ кийинип башлады. Мен да терк окъуна кийиндим. Аргъы отоугъа уа сёлешмедик. Жабышмакъ тыягъымы да, хуржун фонарымы да къолгъа алып, Ысхакъны биргесине атландым. Ысхакъ да бир быргъылы къауалын къолуна алгъан эди. Ысхакъ алгъа, мен да аны ызындан тышына чыкъдыкъ.

Ыстауатда малла ырахатдыла. Къолну ары жанындагъы жылкы да шарт эсленеди. Алай, нек эсе да, жылкы, чоккум болуп, тирмен ташча, ол угъай, сахарчы сабийле учуучу карусель кирик, тёгерек айлана эди. Жалан да чоккумну тёгерегинде уа, кишней-кишней, ажир бир къара ауананы къууа эди. Ол ауана бирде терк окъуна ёчылюп къала эди, бирде уа, жер тюбюнден чыкъганча, чыгъа эди. Ай жарыкъ эди да, ол бизге, мультки кинодача кёрюнюп-кёрюнюп, ёчыле эди.

Ысхакъ бла мен Къарангы къолгъа чабып тигеледик. Суу ызда, ташдан-ташха секире, ай жарыкъда кюмюшча жылтырагъан тау суучукъдан ётдюк. Тик кюннюмден ёрлеп, жылкыны къатына жетдик. Не кёрдюк! Байталла, артларын бир бирге буруп, чоккум туруп, тайларын да чоккумну арасына букъдуруп, адыргы хыл-хыл эте эдиле. Ол, чоккум болгъан къыллы къалмай, гюрен тохтагъан туу байталла тайларын аламант сакълай эдиле. Ал аякълары бла уа къыртишни тептей эдиле. Жулдуз къашхалы, акътуякъ тор ажир а, тёгерекде бёрюню къуууп, бирде ал аягъы бла сермей, бирде уа аузу бла сыртындан къабып, кётюрюп-кётюрюп, жерге ура эди.

Биз къатына жетгенлей, ол кеси тилинде бизге не эсе да айтханча, кишнел, жылкысын арлакъгъа сюрюп кетди. Арлакъдан а, бойну да гылжа тутуп, бизге къарай эди. Ол къоюп кетген кечеги бёрю уа бизни аллыбызда,

аузундан да къаны келе, къуйругъун аз къымылдата, ёле тура эди. Кёп да мычымай, къуйрукъ къымылдатуун да къойду — битди. Аны боз тюклеринде къан ызла да бар эдиле. Баям, ажир ал туягы бла иги жетдире болур эди.

Ол бёрю, эшек кирик, уллу эди. Дагыда аны ол сакъ ажир хорлагъан эди.

Ысхакъ бла мен бёрюню, арт аякъларындан бла къуйругъундан тутуп, сюйреп, къошха дери кюнден-бутдан келтирдик. Къош артына ётгериш, юсюн чырпыла бла жапдык: Адам да, мал да кёрмезча этдик. Сора, тауушсуз кирип, къошда жатар жерлерибизде тынчайдык. Биз нёгерлерибизни тынгысыз этмей къойгъан эдик.

Экинчи кюн эрттенликде, малгъа, сютге да къарап башагъандан сора, Ысхакъ бёрюню хапарын да айтды. Аны къошчулагъа кёргюзтген да этди. Сора бёрюню терисин, союп, алды. Хант туз да себиш, аны къош башына, бийикге жайды. Бир къауум кюнден сора, ол къатхан бёрю терини ийлеп, жумушатып, андан кесине габарачык, манга уа къалгъан кесеклеринден бёрю бёрк тикген эди. Бёрк а аллай бёрк! Тёппесинде да чокайы бла. Чокайы уа — бёрюню къуйрукъ къыйыры!

Къошдагыла бёрюню ёлтюрген ажирге да, бёрю териден габара этген Ысхакъга да сейир этген эдиле. Экинсин да махтай эдиле.

Ысхакъ, шишлик этип, бёрюню жюрегинден манга да ашатхан эди, кеси да ашагъан эди. «Бёрю жюрек ашагъан къарыулу да, батыр да болады», — дей эди. Биз аны ашай туруп, бир къауум нёгерлерибиз а, жийиргенип, жерге-жерге тюркюр эдиле. Ысхакъга бет этгенден ансы, бёрю жюрекни уа мен да ашарыкъ туююл эдим. Не десенг да, ол ит жаллы туююлмюдю? Болса да, дарманлыгъы болгъан затдан адам артха турмаучуду. Анга уа ийинана эдим.

Ысхакъ бёрюню соя туруп кёргенме: бёрюню сыртында къара кесеу болмагъан, къан юйюшмеген жери жокъ эди.

Алай бла жылкы юлюшюн сакълагъан тор ажир кечиги уугъа чыкыгъан боз бёрюню ёлтюрген эди, дылгам этген эди.

Ал кезинде итле, мени башымда бёркюмю кёрселе, къужур къарап, гырылдаучу эдиле. Ийнекле да юрке эдиле. Артдан артха уа сан этмей башлагъан эдиле. Болса да, мен ол бёрю бёркню кёпге дери киймеген эдим. Алай ол ажир бла бёрю сермешген кечени уа бир да унуталмай-ма. Ол кечеге ажир бла бёрю, суратдача, кёзюме кёрюне туруучудула.

Бизни тууар къошубуз Мистердосну агъач таласында эди. Мен кесим да тууарланы кюте эдим.

Ингир ала, тууарланы ыстауатха сюрюп келдим. Сауулдукъ ийнекле къыстау мёнгюрдейдиле, бузоула да ёкюредиле. Бузоучу жаш — Хамит — къалауур кирик, бузоу орунну улузгура чалман эшигине тыянып турады, ийнек саууучу Омар а, нек эсе да, къошдан чыкмай, челек таууш эте кюрешеди.

Ташуулчула къошха келгинчи, ийнекле сауулуп, къысыр тууарла да жерлерин табып, къошда да от тиргизилип туургъа керек эди. Алай, не медет, иш кереклисича болмады. Нек десенг, бугъа да, бугъагъа айланган къунажин да, малладан айырылып, тала аягында хансда къалгъандыла.

Мен Омаргъа, тынгысыз къарап, урушур деп къоркъаракъ да болуп, сабыр айтдым:

— Омар, бугъа бла сары къунажин тала аягында хансда къалгъандыла. Хамит да, мен да аланы табып, бер сюрюп келейик.

— Охо, къоюгъуз. Къайры кетерикдиле? Тойсала, кеслери келирле. Узакъда къалмагъандыла, — дейди Омар а.

Мен не этерик эдим? Хамит бла мен Омарны оноунда эдик. Ол — айтычу, биз а — жумушчула.

Кюн жарыгъын ингир къарангысы хорлагъанлай, ташуулчула да къошха келдиле. Тюз аланы ашыра келгенча, ол сагъатдан къургъакъ туман жерни башын къалып басды.

Адамла къыстау лахор этедиле, биченни, малны юсюнден айтадыла. Сора Омар, туман келгениге да бюсюремей, ол эшикте къалгъан эки хайуанны юсюнден сагъынып башлады. Болса да аны къайгысын киши да къулагъына алмады. Кече уа энди кёзге ургъан къарангы болгъанды. Барып, эшикте къалгъанланы излейме десенг да — не амал? Къолунгда фонарын болмай, туппа-тунакыда кесинген бийик хансда не мадар эталлыкъ эдинг? Бир бирле уа:

— Алыкъа былайда маллагъа жанлы зараны жетмегенди, бир хата да кёрмезле, не кеслери келирле, не да эрттен бла къарарсыз — деп къойгъан эдиле.

Тууарчы мен болгъаным себебли, ол кече мен хазна жукъламай, къалкыгъан кирик этсем да, къуру хылымылы тюшле кёре, тангига тынгысызлай чыккъым. Бир да жукъудан хайыр алмадым.

Танг атаргъа туман чачылды. Ийнек сауаргъа, Омар да, мен да, Хамит да къошдан тышына чыкъгъаныбызлай, андан — тала аягъындан, сары къунажинни юркуюп келгенин эследик. Аны келиую къуугъуннга келген атлыча эди. Ол, артына-артына къарай, ыстауатха жетгенде эследик: аны бир жан сюегинден бутуну юсю бла къан саркъа эди, кѣп жери тырналып-тырналып, жырылып-жырылып эди. Тюз да ол келген чакъда тала аягъындан бирде бугъаны бюуюлдегени, бирде айыуну мурулдагъаны эшитиле башланган эди. Ол тауушла кезиу-кезиу келе эдиле.

— Эй-хей, маржа! Анда айыу бла бугъа бир бирлери бла сермеше болурла дейме,— деп, Омар чабып къошха кирди. Қошдагъыла бары да, гузаба этип, бир бирни ызындан къош аллына чыкъдыла. Жими балта, кими темир сенек алып, къауалын жерлей баргъан Омарны ызындан тебиредиле.

Қошумда жангыз жабышмакъ тыягъымдан, жанымда да бичагъымдан сора затым да болмагъаннга да къарамай, мен Омарны ызындан къууулуп, барындан да алгъа бара эдим. Хансны жырып барабыз, ол гюрюлдеуле уа, алгъынча болмай, энди къайда эсе да жер тюбюнден чыкъгъанча, тунукъ эшитиледиле. Бир арада тохтап окъуна къаладыла.

Қошда бирден сора «тарх» этер зат жокъ эди. Аны ючюн туююл эди эсе, сенек-балта къоллу болгъанла бирге басынып барадыла. Жаралы айыугъа барыргъа ала уа сауутмудула?!

Омар бла мен, бирге бара, хансны бютюп теренине киргенибизде, уллу сайнатлагъа, терен къан ызлагъа тюбедик. Тохтап, бираз тынгыладыкъ: бугъа бюуюлдеу да жокъ, айыу мурулдау да жокъ. Ызыбыздан келгенле да бизни жетдиле. Энди барыбыз да, тегерекке сакъ къарай, сауут къоллу Омарны ызындан тизилип барабыз. Асыр сакъ къарагъандан, Омарны къара кѣзлери къалын, жубу къашларыны тюплеринден, къош къауалыны быргъы тешиклери, уллу тегерекле болуп жылтырайдыла. Халгъа кѣре, Омарны сарыуу къайнайды. Бугъагъа бир палах болса, Омар ачыуун менден алып деп да къоркъама. Болса да, кеси кесиме кѣл этеме: тюнене ингирде бугъаны излерге атланганымда, ол мени иймей къойгъаны эсеме тюшеди. Терслик анда да болгъанды.

Излей кетип, биз бугъаны тапдыкъ. Ол, ълюп, олсатгъатда бите тура эди. Аны эки чубур мюйюзю да къаннга боялып, сырт териси да союлуп, ол къайырылыучу базыкъ боюн сырты да таланып эдиле. Айыу, бугъаны талай ту-

руп, баям, аны сыртына илиннген болур эди. Жараланы асламы бугъаны сыртында эдиле.

Бир къауум адам, оноулашып, бугъаны ахыр да жоюлгъанын билгенден сора, алайда окъуна къыбылагъа айландырыргъа юрешип, бойнун тартдыла. Тартханлыкъгъа уа, къаны да алай кѣп чыкъмагъан эди. Алай, боюн къаны бир чыкъса уа керахатха, харамгъа да саналмай эди да, бугъаны этии жаратыргъа умут этген эдиле. Терисини уа жырылмагъан жери бек аз эди.

Оуйи-шауий эте, арлакъгъа баргъаныбызда, ханс ичинде айыуну юсюне чыгъып къалдыкъ. Омар аны юсюне къауалын бурду. Алай ол бош эди: айыу тышына тегюлген чегилерин, къарнын да, баям, эки ал аягъы бла ичине жыйргъа юрешген эди эсе да — ълюп тура эди. Баям, аны къарнына бугъаны мюйюзлери иги кирген болур эдиле. Айыу бугъаны сыртына минип таламаса эди, ол аны хорлаяллыкъ да болмаз эди. Бугъа, баям, къаны асыры кѣп кетгенден ълген болур эди.

Бугъаны мюйюзлери, айыуну да тырнакълары къан жугъу болуп тура эдиле. Ит жаилыны кючю — гетменлеринде бла тырнакъларында болуучуду деп, кѣпледен эшитгенме.

Қонгур бойнакъ, малланы сыртларына илинип, тырнакълары терен беклеп, желкелеринден къыркып ашаргъа юйреннген кѣре эдим. Алай бу мазаллы къара бугъаны базыкъ бойнун терк кесип къутулалмагъан эди. Амал бла онгун алгъан эди ансы, бугъаны къарыуу да айыунукъундан аз туююл эди. Аны алайлыгъын аланы юрешлери кѣргюзтген эди.

Омар айыуну терисин алгъан эди. Бугъаны терисин бла этии да ташыуулчу негерлерибиз къошха элтген эдиле.

Жаралы къунажинни жараларына да тузлу суу сепген эдиле. Алай, не асыу, уллу кѣллюлюкню, ышаныуну хатасындан айтхылыкъ швиц бугъа жоюлгъан эди. Ол кюн сынагъан жарсыуум энгда да эсимден кетмейди.

БЕРЮ БЛА ТЮБЕШИУ

(Сюрюючю жашчыкъны тауруху)

«Тегерек талада» ийнекле кюте тура эдик. Ючеулен: таматабыз — Гитче, ортанчыбыз — Жагъафар, бек кичи уа — мен.

Таланы кырдыгы жап-жашилди, теренди. Кюзге жууукъ

бу жылы кюн совхозну фермасыны ийнеклери, сыртлары да кюннге жылына, кютюп, зауукъ этедиле. Аланы, зырф-зырф этдирип, отлагъан тауушлары шарт эшитиледиле. Бир кесекден а ийнекле тоюп тохташдыла. Бирлери жатдыла, бирлери да ёретинлей, терек салкынында тохтап, кеслерин жалайдыла. Барысы да тынчайып, жукъусурагъан киби этедиле. Кюн да артыкъ кызыу туюлюдо. Тюшден атлагъанды. Таула жанындан аз-аздан салкын аяз къагъа башлагъанды. Агъач хауа да, кырдык хауа да бизге хычыуун кёрюнедиле.

Малла тынчайгъандан сора, биз, кертме терекни салкынында гюрен олтуруп, бешташ ойнайбыз. Андан эрикгенден сора уа, туруп, къулф да ишлеп, чюйке ойнап тебиредик. Биз чюйкени иги кызыдырып башлагъаныбызлай а, ийнекле бир-бир, эки-эки ары-бери жыйылып башладыла. Баям, биз асыры гузаба этип башлагъан болур эдик. Алай туююл эди эсе, ийнекле бизден кери кетип нек башлагъан эдиле?

Бир къауум ийнек а, талгъыр Къошай да алларын алып, тала кыйырындагъы терен хансха ташайды. Аны кёргенде, Гитче, ол кесини базыкъ бойнун да къашый, манга айланып: «Ай жаш, энди оюндан татыу къалмагъанды. Чап, маржа, сен ол чырпыгъа ташая баргъан ийнеклени бери бур»,— деди. «Манга уа не жумуш берлик болур»,— дегенча, Жагъафар Гитчеге тынгылап къалды, мен а: «Бусагъат!»— деп, бутагъы да болгъан бюрчюкю, кып-кызыл ютюлген жабышмакъ тыягъымы да къолума алып, чырпы таба чапдым.

Ийнек къауум, терен хансда сыртлары да аз эслене, ырахат жубанадыла. Бек ары кыйырда уа Къошайны эселедим. Бирсилени алларына ётюп, аны таба бардым.

Тала кыйырындагъы ханс менден да бийик эди. Андан мени баш токмагъым да хазна эсленмей эди. Салкынылыкъла киби, бир-бир алым чапыракъла уа мени башымдагъы акъ къалпагъымдан да уллула эдиле. Андамында балдыргъанла да, жокку-жокку болуп, чюеле эдиле. Бу ханс къатыш, малгъа жараулу кырдыкла да аз туююл эдиле.

Артха бурургъа деп, тюз да мен Къошайны къатына жетгенимде, ийнек: «Уо-о!»— деп, кычырыкъ этип, мени жаным бла артха секирди. Тюз да ол чакъда бир ёрекъулакъ кёк бёрю, тегерек кёзлери да от жилтинлеча жылтырап, ол уллу гетменли аузу да, жыялы къапхан киби, кенг ачылып, бетден бетге юсюме чыгып къалды. Мени эслегенлей, абынган этгенча, «дып» деп тохтады. Мени

уа тыягъым, кесим да алай оюмлагъынчы, «таркъ» деп, аны тюз да къара бурнуна, элия ургъанча, къаты тийди. Бёрю уа, ёрге секирип, «канк» деп, бир кысха таууш да чыгъарып, «горф» деп, кышхыр къапчыкъ киби, къабыргъасында жерге тийип къалды. Ол заманда аны куйрукъ тюбюнден кыхы чартлагъан эди. Дагъыда мен экинчи кере ургъунчу, ол абызырагъан бёрю хыны кюпду да, артха айланып, къуйругъун да къарын тюбюне кысып алай къачды: хансланы да шыбырт-шыбырт этдирип, баям, аягъы басханны кёзю кёрмей, агъачны теренине жумулуп кетди. Ол къача туруп, аны арт аякълары жерден сыдыргъан топуракъла мени бетиме окъуна чачылгъан эдиле. Мен аны ызындан хахай этерге кюрешдим, алай мени ауазым чыкъмай эди. Жалан да аузум ачылып къала эди. Алай нек болгъанын кесим да билмедим. Мен да элгениген этген эдим. Алай бёрю уа менден да бек кюркъгъан эди. Бедншлик болгъан эди.

Мен алай жетмесем эди, Къошайны бёрю жыртырыкъ эди.

Ийнеклени талагъа чыгъарып, бёрюге тюбегеними тууарчы негерлериме айтханымда, ала бек тынгысыз болгъан эдиле. Алай мени ауазымы тас болгъанына уа кюле эдиле. Сора ол бёрю бла мен тюбешген жерге келдиле. Алайда бёрюню жыгъылгъан ызына къарап, бютюп да кюлдюле. Гитче, кюле-кюле, манга: «Бёрюню тыякъ бла тюз да бурнуна ургъанынг — насыбынг! Ит жанлыны бек сезген, бек да ачыгъан жери бурну болуучуду. Ма итле, талаша туруп, бурунларын андан жыйырадыла. Не заманда да, уругъа тюшгенде, ит жанлыны тюз да бурнуна ура тур»,— деди. Жагъафар да анга шагъатлыкъ этди.

Жагъафар, бир аз тынгылай кетип, былай айтды: «Да сора, бёрю: «Уллу адам хахай этсе, тогъуз сыртдан ургъунчу къачама, жаш адам хахай этсе уа, кюлмюш эте»,— деп нек айтханды да?» — деди.

— Угъай-угъай. Ол таурухду. Бёрю бодуркъудан окъуна кюркъады. Бу тюбеген бёрю уа, баям, бек кюркъакъларындан болур эди. Ол сен тюбеген бёрю, айтама да, бёрюлени бек кюркъакъларындан болгъанды. Асыры кюркъакъ! — дей эди Гитче.

Ингир ала, ийнеклени да сюрюп, сют ферманы ыстауатына келдик. Мени кюркъакъ бёрюге жолукъгъанымы айтханыбызда, ийнек сауучула мени бек махтагъан эдиле. Мен, асыры къууанигандан, кесим киби жокъ сунган эдим. Хахай эталмай къалгъаным эсеме тюшсе уа, кеси кесимден уяла эдим.

Къоншубузну — Афарейни — къар кибик, чиммакъ гатчасы бир кереге окъуна алты кючюк тапды. Ала да бирге ушамагъанла: биринчиси къап-къара, экинчиси къаракъолан, агъындан къарасы аслам, ючюнчюсю къоргъашин бетли кёк, бирсилери уа бары да, аналарына ушаш, акъла эдиле. Кёк кючюкден бирсиле тишиле эдиле.

Къыш чиллени бир ахырзаман сууукъ эртгенлигинде Афарей совхоз баздан, кечеге къуллугъундан, юйюне къайтып келе, арбазында ит курканы ичинде сынсуланы, ынчаулары эшитди. Ары жууукъ барып къарагъанда — ой, нени кёрдю! Гатча, жанындан жатып, алыкъын кёзлери ачылмагъан кючюклерине алты эмчегин да бирча эмизе тура эди. Аны кёргенде, Афарей, ачыулары: «Уой, юйюнге ант кирсин, алайсыз а, сизден сора да ашаучум аз эди!» — деди, сора, куркагъа ачылуанып къарай, хыны-суху атлап, юйюне кирип кетди.

Итни хапарын юй бийчесине айтханда, ол а: «Ах, кюном, энди алагъа не бла багъарыкъбыз?» — дегенде, Афарей а: «Алыкъын аланы кёзлери ачылгъынчы, мен аланы элтип улу сууну къонкъюлдесине атып тунчукъдурурма», — дегенде, Афарейни юй бийчеси — Акъбийче уа: «Угъай, аурунг, алай а къалай этгин: тюняхды!» — деди.

— Угъай-угъай. Ит кючюклени, кёзлери ачылгъынчы суугъа батдырып къырычудула. Ким да алай этиучюю. Мен а бирсиленен башхамамы? Халкъгъа төре — манга да төреди.

— Кет, аурунг, мен алай ёмюрде да эталмаз эдим.

Афарей усхар ашай тургъунчу, Акъбийче, итни куркасыны аллына барып, тюненеги шорпадан къалгъан, кечесинде уа итге атылмагъан сюеклени курканы аллына атды. Ач болуп тургъан гатча уа, кючюклерин кесинден айырып, нечик иги этдинг дегенча, Акъбийчеге да ыразы халда къыстау къарай, къой аркъа сюеклени, чыкъарчукъур этдирип, жутланып ашайды.

«Аллах бирди, гатчадан сууаплыкъ тапдым», — деп, Акъбийче, къайтып, юйюне кирди. Афарей а, къолуна бир сары машокну да, бир жыжымны да алып, арбазгъа чыкды. Сора, итни къатына чакъырып, аны бойнуна да жыжым къыйырын къысып, арт бахчагъа элти да, терекге къысха такъды. Ол алай эте тургъанда да, ит, несине ышангылы къарап, аз-аз сынсый эди. Нек тагъылгъаны а къайдан биллик эди?

Афарей къайтып, келип, кючюклени ол сары машогу-

на къуйду. Юй бийчесини жаны ауругъанын да сан этмей, кючюклени суу бойнуна алып кетди. Ары бара тургъанлай а, Афарейни аллындан мен чыкъдым. Саламлашдым.

— Афарей, жаным, къайры ахшы жолгъаса? Бу машогунгда сынсыгъанла да неледиле?

— Къой-къой! Бир да сурама: ол отлу боллукъ итибиз алты кючюк тапханды да, аланы суугъа къуяргъа элтип барама. Энди манга ит жыйын жаяргъа бек керек эди!

— Тейри, мен бирчигин алып эдим. Эркек кючюк бармыды?

— Жангыз бирчиги аллайды.

— Эринмей эсенг, манга кёргюзтчу.

Афарей, машогу жерге, сокъмакъ къар юсюне салып, кючюкlege узалгъанында, аланы оу-шауларына мени да жаным ауругъан эди. Аланы арасындан ол бир кёк кючюкню чыгъарды да, манга узатды. Ол, токълу кюнчюю кибик, жумушакъчыкъ эди. Ыразы болуп алдым. Афарейге ыразылыгъымы айтып, кючюкню да къойнума къысып кетдим. Юйюбюздегиле анга, ол кючюкчюкге, бек къууанган эдиле. Афарей а, менден айырылгъанлай, суу бойну таба тигелеп кетген эди.

Афарейни арбазындан кече, кюн да ит юрген, ит улу-гъан, ит сынсыгъан таууш эшитиле эди. Баям, ол желини къызгъан гатча кючюклерини тарыгъуун эте болур эди.

Афарей, кючюклени элте барып, улу сууну буз кёпюрюню тюбюне къуоп къайтып, гатчаны тагъылгъан жеринден бошлагъандан сора, ол гатча, кючюклерин излей, эл тюбюнде жетмеген жери къалмай айланган эди. Артда уа, Афарей аны такъгъандан сора да, тохтамай, улуп, юрюп тургъан эди. Алай буз тумалагъан сууну ичинде тунчукъдурулгъан кючюклерин а къалай табарыкъ эди?

Бизни сабийле — Эрмен бла Осман — кючюкге аш бере эдиле, анга дайым ариу айта эдиле. Чинг алгъа, бузоугъа ичиргенча, эмизик бла жылы сютчюк ичирип турдула. Артдаракъда, аны кёзчюклери ачылгъандан сора уа, анга иллеучюкле кёргюзтюп, къолан топчукъну аны аллында тёнгеретип, кючюкню ары-бери чапдыра эдиле. Топчукъ къайры тёнгересе да — кючюк аны ызындан, будуман болуп, чаба эди. Жетип, тутта эди. Бир ауукъдан сора ол юре тебиреди. Жашла иги бакъгъандан болур эди, кюнден кюннге ол терк ёсюп башлады. Сабийлени асыры тансыкълагъандан, аланы борбайларына кесин ышып, къуйрукъ-чугъун булгъай эди. Аны ариулугъуна да сейир этер эдинг: къарагумот, агъёшюн, бойнакъ, тюю къоргъашин бетли, сырт узуну бла баргъан къара ызыкъ, къуйругъуну

кыйырчыгы чиммак, арт аякларыны ич жапларын да — артык тырнаклары, бөрүкөз, ёрекчулак. Аны атасы, баям, кый сюрюуге кыраучу, немис парий болур эди. Ол кючюк иги да абадан болгандан сора, жашла анга «Кышчук» деп атаган эдиле. Жумулуп чапса, кыш учханча, терк барыучу эди да андан атаган болур эдиле.

Алты айы жетгенлей, Кышчук бизни арбазга ие болган эди. Кече, кюн да тышындан арбазга кирип тебирегенин (мал, адам болса да) олсагыт, хыны-суху этип, гузабалы юрюп, бизге билдире эди. Бир бирле уа, аны керти уллу ит сунуп, бизни юйге орамдан селешинучу эдиле. «Охо, кыркыма, кел. Тиерик туююлдо: кючюкдю», — десек, ол а: «Угъай, тейри, ашап кыоярыкты!» — дей эди. Бош кыркыма эдиле: сакъ эди ансы, огъурсуз а туююл эди. Эки хораз бир бирлери бла туююшселе, аланы айыра эди, экисин эки жанына кыыстай эди. Ол угъай, таууклагы кыш не да илячин чапса, окъча атылып, алайга жетип, жыртыучу кыанатлыны кыачырыучу эди. Бир бирле уа, ёрге секирип, кыанатлыны кыуйругундан тутарга да аздан кыала эди.

Кыоншула андан кыоркыган этселе да, аны ургъан а этмей эдиле, хар заманда да махтап тура эдиле. Алай артыракъда мен аны тую башладым. Терслиги ючюн, аздан чыбык жетдирге туюдю. Аны аман ишин кыйдуургы, тап юйретирге керек эди. Тап ызгы салма-санг а, кеплени жарсытыргы боллукъ эди. Аны ачытыргы сыймей эдим, алай башха амал тапмадым.

Ол, хар кече сайын, кыоншуларыбызны юйден тышында кыйган кийимлерин урлап, бизни юйюбюзню тюз да эшингени аллына ташый эди. Эрттен сайын босагыбызны аллында бирде келеклеге, кенчеклеге, бирде уюклагы, жыйрыклагы, аладан сора да тюрлю-тюрлю кийимлеге тюбеп кыала эдик. Бу гынттыны Кышчук этгенин билдик. Сора, Кышчукну ол кийимлени кыатына чакырып: «Быланы кыайдан келтиргенсе, итден туугъан?!» — деп, кыачырып, аны сыртына-сыртына чыбык бла уруп, ачыуланым сорсам, сынсыган да эте, кезюме да кыарап, кесини ол кыара кезлерин да жумаракъ этип, кыуйругун кыарын тюбуне кыысып, бетиме кыарап, башын эки жанына кезиу булгъай эди. Ол айтхан этмейди, мен а ол келтирген кийимле кимникиле болганларын кыалай билейим? Не уа жартысы да топуракгы боялып келтирилген тыш кыараллы акъ дарий жыйрыктыны кимге элтейим? Не да биреуню тиширууну ич кийимлерин элтип аны юйуне

кыалай барайым? Башхадан аллай-быллай сёз болмаса да, айып туююлмюдо? Бек амалсызгы кыалдым. Не этерик эдим? Быллай ауарагы кимни башы кыалыр эди!

Кышчук юйюме ташыган кийимлени да кыучагыма алып, уяла-уяла, биринчи кыоншума бардым. Иванова Мария уа: «Была мени уюкларымдыла. Ай, сау болгы, нечик кыуандырдынг! Кыондюз жиби келген уюкларымы жуууп, кыургыксытыргы бюгече эшикте кыйган эдим да, эрттенликте кыарасам а — жокъ. Ким алган болур деп тура эдим. Сен а кыайда тапдынг?» — деген эди.

«Быланы барын да ит ташыганды», — дегенимде, ол харх этди.

Бирси кийимле кимникиле болганларын сорганымда, бирси жанымдагы кыоншуму юйюн бармагы бла кыргюзтдю. «Кыоновлагы бир сор. Жангылмай эсем, бу жыйрык Нинаны жыйрыгы болур дейме», — деди.

Кыоновлагы бардым. Селешгенимде, Нина Кыонова кеси чыкты да, коридор юсюнде сюелди. Мен итни хапарын айтдым. Ол, итге да, манга да кылкыалды этмей, кийимлени алды. «Не кыор болдум санга! Мен а ким эсе да урлап кетген сунган эдим», — деди. Кыуанды. Кийимлени санап алды. Сора: «Была бла бирге импорт чындайларым да бар эдиле. Ала да сиз тийреде иш а болурламы?» — деди да, манга жалынган бет бла кыарады.

— Да, ким биледи? Юй тийресине энтда да бир кыарайым.

— Быланы юйге салайым да, мен да сени бла барайым, — деп, Нина да мени бла бирге бизни арбазга келди. Мени бла келгени ючюн болур эди, ит анга юрмеди. Бузоу орун таба кетип кыалды. Нина да, мен да аны ызындан барганыбызда, ол, тананы аллында чегелеп, тана уа, аууз кыюклерин саркы, кыйырын да энишге салындырып, мор чындайны чайнай тура эди. Аны кыргенде, Нина, гузабагы кыалып, ашыкды. Мени да ашыкдырды да, мен, чындайны кыйырындап тутуп, бери тартама, Маня да (тананы аты алай эди) ары тартады. Болса да чындайны аны аузундан, сууруп, чыгардым. Алай хурт-так чындай кимге керек эди? Экинчи чындайны уа тапмадык. Кышчукгы уа алайда да бир-эки кыол жетдирдим. Ол, алай нек этгеними ангыламай, бир кесек канкылады.

Манягы капрон чындайны ол берген эди ансы, Маня аны кеси кыайда табарык эди?

Нина, чайналган чындайны кыолуна алып, манга мудах кыарап, ахтынды. Сора: «Энтда да муну тана ашар-

гъа керекди», — деп, чындайын къагъытха чулгъап, алып кетди.

Нинаны ызындан барып, мен анга, сыраф болгъан чындайлары ючюн эки тюмен ахча узатдым. Алыргъа унамай эди. Алай, къаты болдум да — алдырдым. Аны чындайларына жарсыгъаны бет сыфатындан белгили эди.

Тана ашагъан ашын экинчи кюн окъуна, жутхан этсе да, къуса башлагъан эди. Бир ыйыкъдан а, къабыргъаларында иегилери билгине, арыкъ бола башлады. Тюгю чюйре айланды. Иеси танымасча, тозурады. Ашагъанын, ичгенин да къойду. Анга жаныбыз ауруп тура эдик. Ветеринар врачны чакъырдыкъ. Ол танагъа бир мадар да эталмады. Бир ауукъгъа дери жылы хупнеги ичирирге буюргъан эди да, ол да жарамады. Бир эрттенликде уа тананы ёлюп тургъанына тюбеп къалдыкъ... Аны билгенде, къоншуларыбыз: «Охо, жарсымагъыз. Мал келе, кете да туруучуду. Иги ийнекни баласы эди. Завод урлукъдан эди. Да, не этериксиз? Башыгъыз орнуна болсун. Андан уллу хатадан аллах сакъласы», — деген эдиле. Жашла уа суююп ёсдюрген таналарына бизден да бек мудах болдула.

Тананы терисин алдыкъ. Ичин жарып къарагъаныбызда уа, аны ашхынында — капрон чындай, эримей, тугул болгъанлай тура эди.

Къушчукъну хатасындан челекбер ийнекни тиши танасы жоюлду. Не этерик эдик? Малы болгъанны малы да ёледди. Ырысхы келген да, кетген да этиучюдо. Алай хар неге да сакълыкъ керекди. Боллукъну алгъадан биле турургъа юйрениу — борчду.

Къушчукъну, анга дайым уруша кетип, уручулугъун къойдургъан эдим. Артдан артха ол мени айтханымы терк ангылай башлагъан эди. Этген хатасын кеси сезгенча, манга бек жалыныучу эди.

Бир кюн, къайда тапхан эди эсе да, Къушчукъ бир базыкъ мугуштукъ сюекни алып келди. Ол сюек аны тюп гетменлерине беклений тура эди. Ал аякълары бла не бек тюртюп кюрешсе да, чыгъарып аталмай, арбазда жатып, манга къарап сынсый эди. Къушчукъну кёзлери, жиягъан этгенча, жылтырай эдиле. Сюек а — бир базыкъ. Баям, къабан сюек болур эди. Бекленген жеринден артал да тепмей эди. Итни, манга къарап, сынсыгъанына, жалыннганына жаным ауруп, сенегими сабын аны аузуна кёндеден сукъдум. Сенек саппы эки къыйырындан аякъларым бла жерге басдым. Кюреше кетип, итни аузундан сеюкни чыгъардым да, кеннге атдым. Сенекни да артха алып, Къушчукъну кёзюне къарап кюлдюм. Ол а манга:

«Хаф!» — деп, кеси тилинде не эсе да бир сёз айтды. Сора, къобуп келип, мени кёзюме къарап, биягъы этиучюсюча этип, жойкъуллана, чуругъуму жалады. Ол аны манга ыразылыгъыны белгиси болур эди.

Ол кюнден артхасында Къушчукъ анда-мында табылгъан сюеклени кемириуюу къойгъан эди. Ол угъай, тапымагъан адамыны къолундан аш да алмай эди. Хапчук урлауун да къойду.

Урламазгъа адамны юйретген къыйынды ансы, итни окъуна юйретдим. Уручулукъ а аллай аурууду — андан уллу палах къайда!

Мурдар болгъан тананы мыллыгын бахчабызны ары къыйырында, терен уру къазып, жерге басдырдыкъ. Алгъын шухълугъу эсине тюшгенча, Къушчукъ, алайгъа барып, не эсе да бир тарыгъыуун айтханча, аз-аз юрюп, шош сынсыучу эди.

Къоншуларыбыз да, быстыр жуууп, кече эшикте жайып къояргъа да энди аз да къоркъмай эдиле.

КУКУК

Шахийдат, эри Уллу Ата журт урушда ёлмесе эди, жаныгъыз жашчыгъы бла къалмаз эди. Дагъыда сабийлери болур эдиле.

Аны жашчыгъы атасын аз-маз таный эди. Аны атасы Хамзат а уруш башланган жыл окъуна аскерге кетген эди. Жашчыкыны да, юй бийчесин да, терк окъуна урушдан сау-саламат артха къайтып, жангыдан тансыкъларыкъ суна эди. Алай аны юйюне, кеси къайтмай, бушуу къагъыт келип къалды. Ол къагъытда былай жазылып эди: «Багъалы Баразланы Хасан кызы Шахийдат, сени эринг, Баразов Хамзат, Ата журтун немис фашистледен къоруулай уллу жигитлик этип ёлгенди.» Почтаны жюрютюучю къартчыкъ ол къагъытны берип кетгенден сора, Шахийдатны юйюнден хар эрттен-ингир сайын сарнау таууш чыгъа эди. Анга къошулуп, адамлары аскерге кетгенле бла кеси жууукълары да жилай эдиле. Хар анга къайгъы сёзге келгенлеге Шахийдат, эрини «Къызыл Жулдуз» орденин бла ол бушуу къагъытны кёргюзтюп: «Аурууугъузуна алайым, кеси келир орнуна юйюме ма была келип къалдыла да!» — деп, ахтына эди. Сора, жиягъанын жашыргъа кюрешип, мылы кёзлерин палаток бла сыйпап, къургъакъсыта эди. Не десенг да, энди боллугъу болгъан эди.

Алгъаракъда военком, шахаргъа чакъырып, эрини ёлгенден сора берилген орденин бере, былай айтхан эди: «Эгечим, эринден ёксюз къалгъан жангыз сен туююлсе. Қыралыбызда сени кибикле бек кепдюле. Сен аладан биресе да — тёз. Кесинги бегит, абызырап къалма. Қолдан келген чакълы, санга да, сени кибиклени барына да биз дайым болушлукъ эте турлукъбуз. Жарсыуунгу, эл Советге айтхан къыллы къалмай, бизге да билдире тур. Бу орденин уа Хамзатны кезюнден тут, эгечим. Сени бушуунг — бизни да бушууубузду, алай не этерикбиз? Ата журтубуз ючюн, къаныбызны-жаныбызны да аямазгъа туюшеди».

Военкомча, эл Советни председатели Мухаш да Шахийдатха кёл этдирирге кюрешген эди. Алай не кеп ариу сёз айтса да, ёлгенни сау этерге уа амал къайда? Алай ариу сёз да жүрекге файдады, асыуду.

Бара-бара, жылла оздула. Уруш бошалды. Фашист Германия хорланды. Совет халкъда мамыр жашау башланды. Бир къауум аскерчиле, ёшюнлери орденледен, майдалладан толуп, юйлерине сау-саламат келди, бирле да, саугъалары кеп болсала да, кими бутсуз, кими билексиз болуп къайтдыла. Шахийдат алагъа да сукъланады. «Бизни жарлы былладан да тёнгек болуп окъуна къайтхы эди», — дей эди.

Ёлген солдатны ёксюз къатыны, кеси киби кеплеча, юйюне жашау мадар этерге кюреше эди. Юй тюрп бахчачыгъына къарайды, жангыз ийнегине багъады, аны сауады, сютюн жаратады, жашчыгъын — Зейтунчукъну — школгъа хазырлайды. Энди юйюню тутуругъу ол боллугъуна ийнанады. Алай жашыны не къарындашы, не эгечи болмагъаннга уа бек жарсыйды. Адамла Зейтуннга: «Жарлыны жангызы», — деселе, Шахийдатны жүреги жер бла тенг болуучу эди.

Бирде Шахийдат, кеси бахчасында ёсдюрген картофларындан да бир машокну элтп, базаргъа барды. Базарда аны кибикле дагъыда бардыла. Сатыучу — кеп, алыучу — аз. Ол жангыз машок картофну саталмай. Шахийдат ингир алагъа дери турду. Базар жабылыр заманда, адамла да аз болгъан кезиуде, биреу келип, аны картофларыны бир кесегинден къалгъанын алды. Мирзеу алыргъа ахчачыкъ керек эди да — ол бек къууанды. Энди Зейтунчукъгъа да кийимчикле мажарыр!

Шахийдат кетерге атлана тургъанлай, къойнунда да акъ жабыучукъгъа чулгъанган къагъанакъ сабийчиги бла, не миллетден эсе да бир ушагъылы жаш тиширыу-

чукъ келип, Шахийдатны аллында сюелди. Сора ол, аз шыбырдап, Шахийдатха: «Сен бир огъурлу адамгъа ушайса. Мен базар къыйырында аякъ жолгъа барып къайтхынчы, бу сабийчикни къолунгда тутсанг эди, бек ыразы этерик эдинг», — дейди.

— Охо да, кёресе, энди базар да чачыла турады. Мен узакъгъа барлыкъма. Теркирек келирге кюреш, — деп, ол бояубет къатынчыкъны сабийчигин Шахийдат къойнуна алды. — Кеси уа жашчыкъмыды, къызчыкъмыды? — деп да сорду. «Қызчыкъды, къызчыкъ. Бек тынч сабийди. Сени къайнарыкъ туююлдо, ийнан, керти айтама», — деп, къысха жууап этди ол да. Сора, ашыкъ-бушукъ этип, базар майданны тёбен къыйырындагъы алаша юйчюклени артына ташайды. Шахийдат сакълайды, дагъыда сакълайды. Ол къатынчыкъ а ызына къайтмайды.

Шахийдат адыргыгъа къалгъанды. Энди базар жабылыр заман болгъанды. Базарчыла базардан кете тебирегендиле. Бир кесекден а базар туююнде Шахийдат жангыз кеси сюелип турады. Андан-мындан, къолларында да сибиртгилери бла, кюреклери бла базар майданны халтирледен тазалаучу къартыракъ къатынла, алача кишиле да, тегерекни букъу этдирип, сыйпап башлагъандыла. Шахийдат а, биягъындача, бу сабийчикни анасын сакълап турады. Сабийчик да энди, сыгъынып-сыгъынып, кесин къызартып жиляйды.

Майданны сыйпаучу къатынладан бири, ачыуланyp, Шахийдатны къатына келип: «Энди базарда сенден сора сатыуун бошамай тургъан жокъду. Кёрмеймисе? Энди не сатыучу, не алыучу жокъду! Сенден сора мында сени кибикледен бири да къалмагъанды. Базар бошалыр кезиуде сызгъыргъанларын эшитмегенмисе? Огъесе сен сангыраумуса? Хайда, кет!» — деп, урушуп башлады. Аны урушхалына да тёзюп, Шахийдат а: — «Ай, къор болайым, амалсыздан турама. Бу сабийчикни анасы, муну да манга берип, кеси керегине кетгенди, сау сагъатдан артыкъ болады. Энди уа мен, не этерге да билмей, аны сакълап турама», — деп жарсыды.

Қарт къатын харх этип кюлдо. Алайгъа дагъыда эки къатын келди. Сабийни къоюп кетген анагъа налат бере эдиле. Сора ол артда келген къатынладан бири (баям, ол таматарлары болур эди) Шахийдатны, къолунда да ол кимилди сабийчик бла, милицияны базардагъы бёлюмюне элтди.

Милицияны лейтенанты, къатынча гузаба эте турмай, къызыл папкасындан къагъыт чыгъарып, акъырын-акъы-

рын соруу эте, болгъан ишни юсюнден протокол жазды.

Шахийдат сабийчикни анасыны бет сыфатын, юс кийим-лерин да, эсине тюшюре, санады: «Кёккёз эди, орта бой-лу, къара къашлы, къара кирпичли, каштан бетли къысха къыркъылгъан чачлы. Юсюнде да мор плашы бар эди. Орусча бек таза сёлеше эди».

Лейтенант жазгъан протоколуна эки къатыннга да къол салдырды. Сабийчикни уа бир башха милиционер ти-ширыугъа берди. Ол а эмизиги да болгъан гитче шеша-чыкъ бла сют эсе да, сок эсе да бир акъ затны сабийчикге ичирди. Сабий жилигъанын къойду. Сора ол тишируу, лей-тенант берген энчи къагъытны да кесини папкасына са-лып, сабийчикни да къойнуна алып, автомобильге минип, къайры эсе да кетди. Қайры баргъанын милиционер бил-генликге, Шахийдат а билмей эди.

Лейтенант Шахийдатха бла аны биргесине келген къа-тыннга: «Сабийни бери келтиргенингизни иги этдигиз. Ал-лай атылып къалгъан сабийлени биз энчи сабий садха жи-беремиз. Бу сабийни анасы энди сабийни излеп, алай бек къыйналлыкъ туююлду. Ол кукукчукъду! Билемисиз, ку-кук не кёп жумуртха тапса да, кеси гурт жатмайды. Ба-ласын ёсдюре да къыйналмайды. Жумуртхаларын башха къанатлылары уяларына къозлайды. Ол къанатлыла уа, чайкъап турадыла. Балала чыкъсала уа, кеслерини бала-ларына бакъгъанча, кукук болалагъа да багъып, балала-ры бла бирге ёсдюредиле. Тиширыулада да аллайла бар-дыла. Бу сиз сабийчигин бери келтирген къатынчыкъ да аллайладан бириди. Кукукчукъ деп мен анга андан айта-ма. Ол, ким биледи, юреннген кукукчукъду. Сиз а сау болугъуз. Энди барыгъыз»,—деп, лейтенант, ыспас эте, эки къатынны да кабинетинден ашырды.

Экинди бла ахшам арасында Шахийдат юйюне келди. Ол сабийчикни хапарын къоншусуна — Хабийбатха — ай-ды. Ол а, сейир этип: «Харип сен, не аман жангылгъан эдинг! Жангыз балангдан сора чирчигинг жокъ эди, аллах санга «Ма»,—деп берген ырысхыны, элтип, милицагъа бе-рип нек къойгъан эдинг?»—дей эди. Ол алай айтхандан артхасында, ол ариу сабийчик Шахийдатны дайым кёзюне кёрюне тура эди. Сокъуранып, ох-тух этип, кёз жиямукъ-ларын жаулукъ къанаты бла сыйпай, мардасыз терен жар-сый эди. «Аны алып келсем эди, бу жарлы жангыз бала-ма эгеч болуп къаллыкъ эди. Оу, мен телини аллах нек жангылтхан болур эди? «Насыпсызны ашы аллына кел-се — бурну къанар» дегенлей болгъанма»,—дей эди.

Халкъ ичинде «кукукла» аз туююлдуле, алай Шахий-

датха экинчи «кукук» жолукъмады. «Кукукланы» сабий-лери жыйылыучу сабий садха барып, андан сабий ала да билмеди. Емюрюнде къыз сабийге термиле, ёлюп кетди. Зейтунчукъ да жангызлай къалды.

Елген кеси жарлыды ансы, дуняда сау къалгъан ырысхысына жолугъады. Зейтунну андан ары окъутургъа да, ёсдюрюрге да анасыны къарт эгечи кесине алгъан эди. Зейтун, эслирек болгъандан сора, атасыны орденни да къолуна алып, къабырлагъа барып, анасыны къабырына къарап, кесин тыялмай, аз жияламагъан эди.

Бир бёлек жыл озгъандан сора уа, Зейтун бийик окъуу-лу инженер болду. Бир чохбаш къызы да кесине юй бий-че этди. Андан сора уа, къабырлагъа жорююну да къой-гъан эди.

ТАС БОЛГЪАН ЭР

Жай кюлени салкъын ингирлеринден биринде Бараз бир бек къууанчы келди да: «Алан, билмей тургъаным-лай, бюгюн бир ырысхы тюшюп къалмадымы!»,—деп, юй бийчесини кёзюне, жарыкъ ышара, тюрслеп къарады.

— Да, айт. Мен да къууанайым,—дейди аны юй бий-чеси Маржан, ол къошай къара къашларын ёрге кётюрюп, дум-къара кёзлерин да жандырааракъ этип:

— Да манга бу айда Нарсанада санаторияда солургъа Совпрофдан путёвка къагъыт жибергендиле. Сен къалай айтаса ансы, барсам иги сунама. Экзаменле да бошалды-ла. Окъугъан сабийле жай каникулагъа кетдиле. Устаз-ла да — алай. Школгъа ремонтну уа завхоз менсиз да эталлыкъды.

— Да, кёлюм бла айтама, сен директор болгъанлы алай кёп заман озмагъанды. Санатор путёвка берген эселе уа, сени ариу бетден кёргенден бергендиле. Андан къайтыры-нга бизге коммунальна фатарны да теркирек берирге бо-лурла. Энци юйде жангыз отоугъа уллу хакъ берип туруу-дан да бир къутулур эсек а. Сен саулугъунга бакъдыр-санг — бек къууанырыкъма. Сени бла мени саныбыз баш-ха болса да, жаныбыз бирди, къор болайым. Бар, жаным, курортха бар. Алай, амам ёлмеси, курортда уа иги таза кийимлеринг бла асламыракъ ахчанг да биргеннге болур-гъа керекдиле. Билмей тургъанынглай бир иги ырысхыгъа тюбеп къалсанг а? Манга зат да керек туююлду, жалан да бу жангыз къызчыгъынга бла кесинге уа не зат тап-санг да, къызгъанма.

— Хо бир да! Ол дегенинг неди? Бек алгъа уа хар

заманда да эсимде сен боллукъса, жанчыгъым! Асиятчыкыны бла сени унутхандан эсе — жаным чыккысы!

— Тоба-тоба! Кет аурунг, алай къалай айтаса? Угъай, аурунг! Угъай-угъай! Юйню, юйюрню башы да сенте. Барындан да алгъа кесинги апчытмазгъа кюреш. Саулугъу-нгу да иги этип, сау-саламат юйюнге къууанчлы къайтсанг, бизге андан уллу насып къайда!

Экинчи кюн эрттенликде, эрттерек барып, Бараз школну завхозуна да жолугъуп къайтды. Баям, аны бла бир талай затны юсюнден кенгешген болур эди. Аны юсюнден Маржан эрине зат да сормады. Ол эрлерине: «Къайда эдинг? Не эте айландынг? Юйюнге къайтмай, былай кеп нек турдунг?» — деучю къатынладан туююл эди. Эри юйге не бек кечигип келсе да: «Охо да, халкъгъа къуллукъ этген кишини кеси юйюнден тышында да аз жумушу болмайды», — деп, къол булгъап къоюучу эди.

Баразгъа жолгъа атланыр кезиу жетди. Аны эки сары жез киритли уллу чемоданына Маржан экишер къауум ич кийим да, тыш кийим да салды. Аладан сора да ол ары салгъан тюрлю-тюрлю затладан бла азыкъладан чемоданы ичи тыгъым-тыкъма болгъан эди.

— Охо, сен къайтхынчы, бизге ашха бла къатыкъгъа бу да жетерикди, — деп, Маржан юйде болгъан ахчаны да беш тюменден къалгъанын Баразгъа узатды. Ол а, арсар бола турмай, ол ахчаны да бохчасына тыкъды. Сора: «Ким биледи, Нарсанада сизге жараулу бир иги затла тапсам, алым», — деп, къууанган бетли ышара, Маржанны да, Асиятчыкыны да кезиу-кезиу къучакълап, уппа эте эди.

Алай бла Маржан бла Асиятчыкъ, Баразны ашыра, автостанциягъа бардыла. Бараз минген сары «Икарус» автобус гюрюлдеп, ызындан боз тютюнчюк къоя, кетип тебирегенде, Маржан эрини ызындан къол булгъай эди, Асият а: «Атам, бизни унутма! Ахшы жолгъан бар! Къууанч бла къайт!» — деп, атасыны ызындан къычырды. Баям, алай айтыргъа анасы юйретген болур эди. Баразны курортха ашырып, Маржан бла Асият фатарларына къайтханларында, алагъа юйюню бир отоун фатаргъа берип тургъан эрменли къарт къатын Роза Сюрен къызы: «Эй, Маржан, жаным, хораз башха арбаздагъы тауукълагъа ёч болуучуду. Жаш эринги кесинлей курортха бош бошлап къойдунг, бош — угъай!» — дегенде, Маржан аны айтханын жекден жууукъ да къоймады. «Биздеги аллайладан туююлду. Анса уа ол бу сабийчиги ючюн да жанын берирге казырды. Бир да болмагъанча, бек сюеди.

Мен анга бир да шекли болмагъанма. Угъай-угъай, ол аллайладан туююлду», — деп, Маржан сёзюн экинчи кере да къатлады. Роза уа: «Да алай эсе уа — игиди. Биле болурса», — деп, сёзю андан ары сюрмеди.

Кюнле, кечеле, бир бирни ашыра, оздула. Баразны къайтыр заманы жетди. Ол а келмейди. Не письмо жокъ, не телеграмма жокъ. Маржан, уллу къайгы этип, арбазгъа чыгъа баргъанлай, биягъы Розагъа тюбеди.

— Нек мудахсыз? Не эсе да, шургулу бетинг барды, — дейди ол, башын эки жанына булгъагъаны сайын узун да, чал да кекеллери сенгилдей.

— Шургу къалай этмейим? Баразгъа не болгъан эсе да билмейме. Къайтыр заманы озгъанлы, ма бюгюн ючюнчю кюнюдо. Ауруп ишми къалгъан болур? Билмейме.

— Ауруса, врачы билдирир эди.

— Да, не этейим да, Роза?

— Барып, сураргъа керексе. Асыгъа мен къарарма. Барып, сурагъан эт. Нек келе болмаз ансы, жаны уа сауду.

— Алай а болгъу эди, сенден алгъа ёлейим!

Ала да алай сёлеше тургъанлай, арбазда тауукъ сюрююу бла айлана тургъан бир уллу жохар хораз, аланы юслерине айланып, бир-эки кере къанатларын да зап-зуп этдирип къагъып, бойнун къынгыр тутуп, ачы къычырды. Роза уа, анга тюрслеп къарай: «Ахшы хапар айт!» — деген эди. Алай, бийик окъуу болгъан Маржан анга бир тюрлю магъана да бермеди.

Экинчи кюн окъуна Маржан, къызчыгъын да биргесине алып, жолгъа чыкъды. Ол, кете туруп, эри минген автобуса минип, Нарсанагъа келди. Анда эри барлыкъ санаторийни тапды.

Солургъа келгенлени жазуучу бёлюмге барды. Эрин сурады. Анда уа Баразны келген бла кетген заманларын билди. Къайры кетгенин а дурус билилмады. Дурус билирге сюйюп сурагъанында да, анга: «Да, артха, кесини юйюне кетген сунабыз. Юйюне къайтмагъан эсе, биз аны къайры кетгенин неден билейик?» — деп, сейирсинип къалдыла келгенни, кетгенин журналгъа жазуучу эки къатын да. Бир аз сагъыш этип, аладан бирлери айтды: «Эринме да, столовыйда эринги кимле бла олтуруучусун тамата диетсестрагъа да бир сор», — деди.

Маржан тамата диетсестрагъа барды. Эрини юсюнден жарсыгъанын айтды. Ол а Бараз аш ашаучу столну да билдирди. Бараз кетген кюн кимле кетгенлерин да ачыкъ этди. Алада эр кишиле да, тишируула да аз туююл эди.

Диетсестра бла Маржан сёлеше тургъанлай, аланы

кыатларына, нек эсе да, Бараз олтуруучу тизгинге аш бериучю кыыз — официантка келди.

Диетсестра анга сорады:

— Нина, ол сен аш бериучю тизгинде отузунчу столда олтуруучу ол кыарамыйык кишиден бир зат билгенинг бармыды?

— Да, не зат билсем керекди?

— Ол артык шуёх болган бармы эди?

— Болмай а? Курортха кеслери жангыз келген киши-ле угъай, тиширула окъуна бир энчи шуёхсуз кыалмаучудула. Аны бек ариу шуёху бар эди. Алайсыз а, кыалай!

— Ким эди? Атын билмей эсенг да, сыфатын айтчы.

— Сыфатын а унутмагъанма. Узун санлы, кюнден юч кере омак кийимле кийип, кыулакларында багъа сыр-гъалары бла ачык бойнунда алтын сынжырына тагъылган алтын медальону жарты ачык толу ёшюнюнде жылтырагъан, бармакларын минчалы жюзюкле жасагъан, кызыл ингиликли акъ бети нюр жая тургъан, каштан бетли толу чачы умбашларына тёгюле айланган, инче ауазлы кёккёз тишируу. Кыатын эсе да, кыыз эсе да, ол а — кесини ишиди. Андан хапарым жокъду. Алай бек ариу сыфатлы эди.

Диетсестра бла официант кыыз кюлдюле. Маржанны уа жилирыгъы келе эди. Болса да, эрини жаны сау болгъаны кёзюне кёрюнсе, кыууанып, кеси кесине кёл этдире эди. Ичинден: «Охо да, сау болсун ансы, кишиле азлагъа лакъырда эте айланмаучудула, эр киши бла хораз бирге ушайдыла. Эрикенин кетерсе, юйюне, юйюрюне кыайтыр», — дей эди.

— Охо, сау бол! — деди диетсестра официанткагъа. Ол а, диетсестрагъа не эсе да бир зат соруп, ызына кетди.

— Энди ол тишируу мени да эсимдеди. Сени эринг, баям, ол кыаннёх бла иш кетген эсе да, ким биледи, — деди тамата диетсестра. Сора, излей кетип, ала экиси да бир кюн кетгенлерин билди. Тукъум атлары, атлары белгилдиле, алай аланы кыайсы кыайры кетгенлерин а регистратурада билерге боллукъдула.

Диетсестра Маржанига кыагъытчык берди.

— Ма, бу кыагъытчыкны регистратурагъа кёргюзт. Эринги шуёху тиширууну адресин анда билликиди. Баразны бла аны кыачан кетгенлерин да ала билликиди.

Анасыны диетсестра бла сёлешенин кыызчыгъы — Асиятчык эшитмеди. Ол арлакъда жумушак тапчанига олтуруп тургъан эди. Анасы сёзюн бошاپ, диетсестра бер-

ген кыагъытчыкны да алып, столовыйдан тышына чык-гъанда уа, анасына:

— Мамачыгъым, папабыз кыайдады? Папагъа барабыз деген эдинг да. Ол кыайдады да? — деп, мудах бетли со-ра эди, кёзюклеринде да жилимукълары жылтырай.

— Къоркъма, кызым, папаны кёрюрге узакъгъа бар-лыкъбыз, — деп, Маржан кыызчыгъыны кёлюн жапсара эди.

Маржан санаторийни регистратурасындагъы кыатынла-гъа келип, кёолундагъы кыагъытчыкны да алагъа уза-тып:

— Мен сизден бек тилейме: бу Цыбуленко Зина Пет-ровнаны бла Бараз Гудуевич Хачировну кыачан, кыайры кетгенлерин манга бир билдиргиз.

— Нек? — деди регистратор, кёзюклерин да кёолуна алып, сейирге кыалып.

— Да, алгъаракъда да айтхан эдим да: мени баш нем бери, сизни санаториягъа келгенден сора, артха юйюне кыайтмай кыалгъанды. Айтыугъа кёре, ол Цыбуленко бла кетгенге ушайды. Ала экиси да татлы шуёх болган ха-парлары барды.

— Да аланы кыачан, кыайры кетгенлерин журналда табайым. Алай ол жалан да жазуудады. Ма-а, Хачиров Нальчикде кесини адресине кетгенди. Цыбуленко Зина да кеси жашагъан жерге — Краснодар крайда Кушевская станицагъа кетгенди. Кертиди, экиси да бир автобус бла бир сагъатда кетгендиле.

Маржан, Зинаны да адресин алып, регистратурадагъы эки кыатынга да бир талай ариу сёз айтып, чыгып, кыай-тыр жолуна атланды.

Анасы Асиятны атасын излей айланиганын энди кыыз-чык кеси да сезген эди. Маржан ингир ала юйюне жет-генде, анга школну завхозу келип:

— Маржан, Баразны отпусказы да тауусулгъанды, кыайда кёрюнмейди? Школну ремонтун да бошагъанма, аны да нек сурамайды? — дегенинде, Маржан: «Бир аллах, аны юсюнден сиз не биле эсегиз да, мен да аны билеме. Санаторийде да жокъду, юйюне да кыайтмагъанды. Охо, кыайда эсе да, келир», — деп, сабыр жууап этип кёйдю. Алай, тынгысыз жюреги уа хыны-суху дып-дып эте эди.

Завхоз башын энишге тутуп кетди. Алай, Маржанны жууабын а бир адамгъа да билдирмеди.

Бир кыауум кюн озгъандан сора, Маржан жашырын жилиуну башлады. Сора, кыызчыгъын да биргесине алып, ол Зинаны адреси бла узакъ жолгъа атланды. Кыызчыгъы-

на уа: «Жанчыгъым, энди биз узакъгъа барабыз, сен а аммаканы да уккаш эт да, тебирейик. Папангы да бирге-бизге алып, терк окъуна юйюбюзге келирбиз»,— деп, Асяны да улпа этип, къолундан тутуп, Маржан узакъ жолгъа атланды. Кеси да, Баразны табып, ол саякъ тиширудан да айырып, юйге алып келлик сунады.

Маржан станицада Зинаны арбазына киргенде нени кёрдю! Бу тюшмюдю, тюнмюдю? Кечемиди, кюнмюдю?!

Бу уллу арбаз адам дауурдан толу. Кёкден кюн кызыдырады, жерде уа бу жыйынны аракы бла чагъыр кызыдырадыла. Бирле, юсю аш бла ичги шешаладан, гюлледен толу узун столну тегерегинде, кызылбетле болуп, олтуруп, лахор этедиле. Бирле аккордеон къобузну жарыкъ согъулуууна экеу-экеу болуп тепсейдиле. Столну баш жанында уа бир чиммакъ кийимли, толу бетли, сары шинли тиширууну сол жанында, юсюнде да ёшюнюнде акъ гюллери болгъан дум-къара костюму бла, жаланбаш болуп, ышара-ышара, кесин насыплыгъа санап, Бараз олтурады.

Ким эсе да: «Чагъыр ачыды!»— деп, кычыргъанда, Бараз онг жанында къубулуп тургъанны кычакълап, эринлеринден улпа этди.

Ол — Зина эди.

Баразны алай этгенин кёргенде, Маржанны санлары ызылдап, кёзлери къарангы этген эдиле. Сора, эс жыйып, Асягъа айланып: «Къызым, экибиз да андан бери излеп айланган атангы кёремисе? Ма-а, ол стол артындагъы акъжыйрыкны жанында олтургъан омакъ — сени атанды да!»

Ары дери тойгъа сейир этип тургъан Асиятчыкъ, анасы да ызындан къарап тургъанлай, чабып барып: «Папачыгъым, сен къайда тураса?!»— деп, ачы кычырыкъ этип, Баразны кычакъларгъа кесин атды. Алай ол а, къашларын туююп, кызына огъурсуз къарап, аны кесинден бияры тюртюп къойду. Ол заманга дери киши сан этмей тургъан Маржан: «Айып туююлмюдю санга?»— деп, чабып келип, кычырыкъ этип жилигъан Асиятчыкны къойнуна кысыды. «Жиляма, балам, жиляма»,— деп, аны жапсарыгъа кюрешеди.

Той тохтады. Адамла сейирге къалдыла. Арлакъда-берлакъда да жашырын шыбырдаула башландыла. Сора стол артында олтургъанладан бир къартыракъ, сары шинли, чалчач, базыкъ санлы къатын олтургъан жеринден хыны-суху къобул, терк окъуна Маржанны къатына келип: «Бу мени киеуом сени эрингми эди?»— деп сорду. Маржан алай болгъанын айтханда уа, дагъыда, эки жан сюек-

ге да къол салып: «Сен Боря бла (Баразгъа «Боря» атап тура кёре эдим) ненча жыл жашагъанса?»— деп, тюрслепп къарап, кысыха сорду.

Маржан: «Жыйырма жыл»,— деди. Ол а, Зинаны анасы Матрёна уа: «Охо, энди мени къызым да Боря бла жыйырма жыл жашасы да, экибиз андан сора сёлешир-биз. Шёндю уа, алыкъып кеч болгъунчун арбазымдан гунч бол! Тынчыкъ бла кесинг кетмесенг, ит бла къуудуруп кыыстарма! Мени арбазымда сени хауанг да къалма-сы!»— деп жаныды.

Ала алай айта тургъанда да, не Бараз, не Зина, не да ол алагъа къарап тургъанла сёзге къошулмадыла. Жалан да артда Зинаны анасы: «Законнга кёре, къатын къояргъа да, жангыдан къатын алыргъа да хар ким да эркинди»,— деген эди.

Маржан, жилий тургъан кызычыгъыны да къолундан тутханлай, арбаздан чыгып, ызына къайтып кетди. Станицада уллу той а, баргъаныча, энтда да бара къалды.

Маржан, юйюне келип, ишни болушун анасына айтханда, ол а: Охо, къызым, артыкъ кюйме. Дунияда юйю бузулгъан бир сен туююлсе. Халкъдан бирисе. Артдан насыбы тутханладан аллах этги эди»,— деген эди.

Жулдузну, алай айтып, кёл этдиргени Маржанига асыу болгъан эди. Ол эрини юсюнден сагъыш этиуню да, анга термиллип жиляуну да къоя башлады.

Жыл озгъандан сора уа, Маржанига кеси ишлеген жериндеги профсоюзну месткому жангы ишлениген уллу юйде бир отоулу фатар да берди. Дагъыда бир жылдан а Маржан жангыдан эрге барды. Кесинден бир аз къартыракъ болса да, ол баргъан бек огъурлу адамладан бири эди. Асиятчыкны ёге атасы жаны киби кёре эди. Башха сабийи жокъ эди да, анданмы болур эди, дайым Асиятха тюрлю-тюрлю кийимле, саугъала алып келе эди. Маржаны уа несин айтхын: бир кюн кийгенин экинчи кюн киймейди. Эrine бла кесине алышынылып берилген, музей киби жасалгъан, уллу фатарында толу оноучу юй бийче болуп, къууанчлы жашайды. Зауукълу жашагъандан туююл эсе, Маржанны агъачы, бет сыфаты да энди эрге чыгъарыкъ кызыгъа ушайдыла. Анасыны бурунгу жыл айтхан жапсарыу сёзлери Маржанны терк-терк эсине тюшюучюдюле. Баразны уа энди не Маржан, не Асият эслерине да хазна алмайдыла. Ол угъай, Бараздан хапар энди унутулгъан окъуна этгенди.

Асиятны ёге атасы — Барисбий — махкемеде ишинден юйюне къайтып, эшикден кирсе, Асият, чабып барып:

«Папам!» — деп, аны бойнундан кьаты кьучакълайды. Ол да: «Мени ариу кьызчыгъым, мени жан дуккулум!» — деп, Асиятны ийнакълайды. Ол халны кьргенде уа, Маржан Барисбийге асыры ыразы болгъандан, кеси да аны уппа этерге хазырды, алай кеси кесин, намыссынып, сабыр халда тыяды.

Ма алай, жангы юйюр да тынч-ырахат жашайды. Маржанны алгъын кеп жилигъан къара кезлери, кюлген кезиунде ол къара къашларыны тюбюнден сюйдюмлю жылтырайдыла. Езге уа, аны ауазы, артыгъыракъ да Барисбий бла селешген заманында, жау сюртгенча, сыйдам эшитиледи.

Тышындан махтанмагъанлыкъгъа, Барисбий юй бийчесине бек ыразыды. Къайда айланса да, ол аны жюрегине тюрелгенлейди.

АЧЫ УППА

Бир заманда Лида бла Оксана, студент кьызла, Темиряев атлы академияда бирге окъуп тургъандыла. Окъууну бошاپ, бирери бирер районнга баш агрономла болуп кетгендиле.

Экисини аралары бир бирден узакъ болса да, ала арада письмо жюриютуп тургъандыла. Шуёхлукъну атмагъандыла. Туугъан эгечле кибики эдиле. Не заманда да, бир акъыллы болгъанлай, туура бир къабынны да эки юлешип, бирге ашап, жашай эдиле. Ала экиси да бирге тюшген суратха дайым тансыкълап къараучу эдиле. Аналарына да кьргюзтюучю эдиле.

Тура туруп, экиси да эрге чыкъдыла.

Оксананы тоюна Лида, анасын да жол негер этип, бир талай сыйлы саугъа да алып баргъан эди. Лида эрге баргъанда уа. Оксана да тюз аныча этген эди.

Жаш кьатышла да, эрле да бир бирге бек халал эдиле. Алай Оксананы эринден эсе Лиданы эри неге да артыкъ шексиниучю адам эди. Артыгъыракъ да юй бийчесине тынгысыз болады. Баям, аны, хур кьыз кибики, чырайыны кимден да сюйдюмлю болгъаны ючюн эди. Иван Лиданы кьалаууру кибики эди, ышанмай эди.

Оксана да ариу тишируу эди. Алай аны эри, районунда аты махтау бла айтылгъан тракторчу Виктор, юй бийчесине толу ийнана эди, ышана эди.

Лиданы эри — Иван Петрович юй бийчеси ишлеген районда баш зоотехник болду. Намысы аны да бек бийик

эди, алай Лидача уа — къайда! Лиданы аты хар жылны ахырында райондагъы «Махтау кьангагъа» жазылады. Аны иш жетишимлерини юсюнден газетле да терк-терк жазадыла, суратын басмалайдыла. Лиданы атын радио да айтады.

Ол затла ючюн Иван артыкъ бек тынгысыз болмаучу эди, алай Лида бла абадан кьуллукъчу селешсе уа, Иванны жюреги дып-дып этип башлайды.

Кертиди, Лиданы хычыуун ауазы, жумушакъ ышарыуу, шекер кибики, чиммакъ тишлери, кьызылдым ингиликли акъ бети, алтын сыфатлы узун эшмелери, субай санлары, аз ышармиш эте тургъан, узун кирпичлерини тюбюнден къарагъан кек бетли кек кезлери, туура атлагъанда сюзюлюп баргъан халы окъуна аны кьрген адамланы эслеринде кепге дери кьала эдиле. Анса уа, субай саны кьалай ариуду!

Селешгенде да, аны бир магъанасыз сёзю болмай эди. Айтама да, ариулугъу — сурат кибики, акъылы уа — чурмсуз.

Иваннга да адамла бек намыс эте эдиле. Ахшы зоотехниклени арасында аны аты да махталмай кьалмай эди. Чырайлы эди. Ол да Лидача, окъуулу, ишин терен билген адам эди. Жалан да анда болгъан кемлик — юй бийчесине шексениу, анга бирле артыкъ сюйюп къарарла деп кьоркьуу эди.

Бир ингирде Лида Оксанадан письмо алды. «Мен ёмюрде да унутмазлыкъ багъалы тенгим. Виктор да, мен да бир кезиуде отпускагъа чыгъабыз. Умутубуз октябрьны он бешинде сизде кьонакъда болургъады. Мен кьргенликге, Виктор сизни курорт шахарыгъызыны — Нальчикни, кинода болмаса, жашауунда бир да кьрмегенди. Биз барыр кезиу сизге тапсыз боллукъ туюл эсе, ол заманда, ким биледи, сиз ары-бери кетип боллукъ эсегиз, манга билдир, Лида — жанымы кыйыры. Сизге тансыкъларымыз ансы, биз мында, Таганрогда, бек иги жашайбыз. Виктор махтаулу механизаторладан бириди. Мени да Ростов областда алчы агрономдан бирине санайдыла. Бир затдан керекли да туюлбюз. Ишибиз — иги. Азон тенгиз да кьатыбызда. Алай, сиздеча, тауларыбыз, бийик къаяладан акъгъан чучхурларыбыз жокъдула. Тансыгъыбызны алгъандан сора да, мен Викторну сизге — аты махталгъан Кавказгъа элтеме.

Ванягъа бизден салам айт. Ол мен суратчыкъларында кьрген ариу жашчыгъынгы бла кьызчыгъынгы да, жаным

мы кыйыры, бизни ючюн бир уппачык эт. Хо да, Лида, бошадым.

Жууап кыагытынгы сакълайма, Оксана. 5-чи октябрь, Таганрог шахар».

Лида, суйген тенгини салам кыагытын алгъанда, бек кыуанды. Ваня да юйюне аллай кыонакыла келирине ыра-зы болду. Жууап кыагыт жазаргъа юй бийчесине бу-юрду.

«Оксана, кыачан да суйген тенгим, сени Виктор бла бизге келиринги сакълайбыз. Келигиз. Жылны да тап ке-зиуюдо. Биз аллыгъызгъа кыарап турлукъбуз. Бир жары да кетерик туююлбюз. Биз оюм этгенден, сизни отпус-кагъыз мында хычыуун да, кыуанчлы да ётер дейбиз.

Хайда, сау кёрюшейик. Викторгъа да бизден кызыу салам айт.

Ваня бла Лида.

10 октябрь, Нальчик шахар».

Октябры жарымы кетгенликге, эрттен аяз эди, жылы эди. Кюн ёрге кётюрюлгенди. Кёкде булут да жокъ. Хауа жылыдан жылы бола барады. Сагъат тогъузгъа «Москва—Нальчик» поезд шош келе келип, Нальчик станцияда тох-тады. Лида бла Иван Петрович алгъан телеграммаларына кёре, алтынчы вагоннга бардыла, андан а сакълагъанла-ры, Оксана бла Виктор, чыкдыла. Лида Оксананы кы-чакълайды, орусча, юч кере, аны эринлеринден уппа эте-ди. Викторну да кыолун туталды, эри бла да танышдыра-ды. Ваня бла Оксана да таныш боладыла. Кыаты кыучакъ-лашадыла. Бир бирге бек жарыкдыла.

Кишиле чемоданлары алып, кыатынла да бирге кыол тутушханлай, вокзал аллында аланы сакълап тургъан кыара «Волгагъа» келдиле да, миндиле. Аны жюрютген Лиданы ишлеген жериндеги энчи шофёру эди. Руль арты-на бир чёксе, тынгылап туруучу, мазаллы таулу, энди тюк жарый баргъан жаш. Жаш болса да, машинаны артал да хылпысыз жюрютюучю эди.

Машина, шош суююлюп, орамгъа чыкды. Кёп да мы-чымай, кыонакыла Иван Петровични энчи юйюню арба-зына кирдиле. Анда уа, алагъа алгъыш эте, Лиданы кыарт, алай а алыкъа тири кыайын анасы кыуанып, ышара-ыша-ра, юйден арбазгъа чыкды. Кыонакыла бла шагъырей болду. Асыры кыуаннгандан аны толу, акъ бетине кы-

зыл шор чайхан эди. Лиданы чёрек жашчыгъы бла уял-чакъ акъ шинли кыызчыгъы да, кыонакылагъа сейир этип, жашырын ышара, суююлюп, тюрслеп кыарай эдиле.

Виктор бла Оксана, Лиданы кыайын анасы — Анна Максимовна бла саламлашып, шагъырей болгъандан со-ра, Лиданы жашчыгъына бла кыызчыгъына бирер шоко-лад конфет да тутдуруп, ариу сёзле айта, кыучакълап, аланы уппа-чуппа эте эдиле.

Арбазда сакълап кыалгъан шофёру юйге чакъырма-дыла. Ол бюгюн Лиданы кыонакылары бла бирге жолгъа чыгъарыгъын тюненеден окыуна биле эди.

Кыонакыла, кыол-бет да жуууп, бир кесек олтуруп, ызындан, а бирер стакан кофе да уртлагъандан сора, Ли-да бюгюнню планын айтды: алгъа Чегем чучхурлагъа барыргъа, андан а, тюш ууахтыгъа Малкыар тарына кыай-тыргъа. Сора, Чирик кёлге да кыарап, анда да тюш азыкъ ашап, ушхуургъа уа Бабугентни ресторанына келирге. Аланы ары келликлерин ресторанны директору Батырбек да алгъадан биле эди. Ол ашха-суугъа да Лиданы зака-зын тюнене алгъан эди.

Алай эди да, Лида, эри, кыонакылары да арбазгъа чыкдыла. Машинагъа миндиле. Анна бла сабийчикле уа, машина гюрюлдеп тебирегенде, машинадагылагъа кюле-кюле, кыол булгъай эдиле. Анна да ызларындан ал-гъыш эте, баш ура тургъанлай, кыара «Волга», аз тютюн-чюк кыоя, орамгъа чыкды, бир кесекден а орам жинги-рикден ары ташайды.

Ала Чегем тарына киргенде, Виктор уллу тамашагъа кыалгъан эди. Бийик кыаяланы башлары ма бусагъатдан бири бирине тыянырыкыча кёрюне эдиле. Булутсуз, ачык кёкню жалан да, тартма юзюгю кирик, бир кесекчиги кё-рюне эди. Черек сууну шуулдагъан тауушу уа Викторну кыулагъындан кетмей эди. Аз-маз аяз урады, хауа мылы-ды, салкыынды.

Ол тийрени кёргенден сора, бир-эки сагъатдан Мал-кыар тарында Тешиклеге келдиле. Алайдан кыарап, кюн-люмден акыгъан тау чучхургъа да, тарны баргъан, кюмюш чалыучукъча жылтырагъан Черекге да сейир этедиле. Тё-герекни-башны суратха аладыла, кеслерин да Тешикле аллында, чынгыл кыаяны эрининде суратха тюшюрдюле.

Лида бла Иван, кыонакыларына жарык хапар айта, Чирик кёлге кыайтдыла. Ала төртюсю да, кёлню аякъ жанында саркып баргъан жарык, таза суунда бир ке-сек жууунган да этдиле. Ол эки киши бла эки кыатынны

жууунганларына узагыракъдан къарасанг, кёлде адамла угъай, ылышык чабакъла жюзген сунар эдинг! Хы-ы, Виктор бла Оксана тенгиз къатында жашай эдиле да, ала жюзерге уста болур эдиле. Лида бла Иван а алай уста жюзерге кыйда юйренген болур эдиле?

Ала, жууунгандан эригип, къургъакъ кийимле да кийип, терек салкъында таурух айта тургъанларынлай, алайгъа Лиданы шофёру Махмуд, ышармиш да эте, келди да, алагъа орусча: «Ораза тутмай эсегиз, буфетге келигиз. Ауузланыр заман болгъанды. Шишликлени, Лидия, сен айтханча, эртте хазыр этдиргенме»,— деди.

«Жюрюгюз, жюрюгюз!» — деп, Лида да аныкъдырды. Ол айтханга боюн салмагъан чыкъмады. Барысы да Махмудну ызындан атландыла. Буфетге келдиле да, бир тёрт-гюл столну тегерегине олтурдула. Махмудну эслегенлей, буфетни шапаларындан бири, алаша, бёкем, толу бетли, къарамыйыкъ къара жаш, бек алгъа акъ ётмек тууралгъанла, кызыл бадражанла, гара суулу шешала, фужерле, рюмкала, ичги шешала келтирди. Экинчи кыйтып а, тылпыу эте, исси жаулары саркъа тургъан, узун къалакъ шишлеге тизилген шишликле келтирди.

Ала, башха болмай, кызыл чакъгъан гладнолус гюллеге ушай эдиле.

Бу жол Лидия азыкъ ашаргъа Махмудну да чакъырды. Столну артында бешеу болуп олтурдула. Къонакъла да, къонакъбайла да, кезиу алгъыш эте, тау кырдыкда ёсген токълуну жангы этинден этилген татыулу шишликни сыйюп ашайдыла. Коньяк толу рюмкалары, шампанске ширилдеген фужерлени, бир бирлерине къагъып, ашырадыла. Ашайдыла, ичедиле, зауукъ этедиле. Ашха узалса да, ичги орнуна жалан да гара суу ичип тургъан Махмуду. Ол кесини борчун биле эди: «Айып этмегиз, ичги шофёрну къачан да, кыйда да марап тургъан душманыды»,— дей эди.

Керти, Виктордан сора шофёргъа ич деген да болмагъан эди. Ол да алай бош, сёз орамына, нардыуайлыкъгъа айтхан болур эди.

Къонакъла, артыкъ бек кепеймеселе да, жел элтмесча болгъан эдиле. Дагъыда ала мында бир аз солургъа сыйюп, асны-бусну жаншай, ингирге дери турдула. Ингирде, экинди ууахтыдан атлагъандан сора, ахшам жулдуз чыгъар кезиуге машинагъа минип, жарыкъ жаншай, Бабугентге атландыла. Ичген этгенликге, алыкъын кефге хорлатхан а жокъду. Баям, ала тюрлю-тюрлю банкетледе бола тургъан болур эдиле. Аллаила уа кеф хазна болмау-

чудула. Ичген этселе да, кеслерин хатдан чыгъармазгъа юйрениучюдюле. Была да аллайла эдиле. Алай бир арада уа кесине не бек базынганны да алкоголь жыгъуучуду.

Къууанчлы жарыкъ жыйын Бабугентни ресторанына, ары дери этген тауусумларына кёре, бир такъыйкъа да артха къалмай, заманында жетди.

Къонакъланы келтирген Лидия эди; ресторанны директору камсык Батырбек аны аллына кеси чыкъды. Ол келгенле бла жарыкъ саламлашды да, «Жууукъ болугъуз!» — дей, аланы ресторанига чакъырды.

Барадыла. Жалан да тышында, машинасын кёюп кетерге унамай, Махмуд къалды. Ол машинасына сакъ болгъандан сора да, кесин къонакъланы столуна кёшуучу шофёрланы сыймеучу эди.

Ресторанны залы — жарыкъ. Музыка согъулады. Лахор, дауур кёп. Столлада аш да кёп, ичги да кёп. Шапала бирин сала, бирин ала турадыла. Ичгенлери татыгъан адамланы дауурлары ол ариу музыканы окъуна, кыйры эсе да, тунчукъдуруп кёоядыла.

Лидия бла нёгерлери алгъындан окъуна алагъа хазырланып тургъан мюйюндеги столну артына олтурдула. Батырбек алагъа энчи шапаны жиберди. Ол шапа тау миллет кийим кийип эди: узун башлы, къара хром чурукълары, юсюнде чиммакъ къапталы, мор чепкени, ёшюнюнде акъбаш хазырлары, белинде билеулю кюмюш бел бауу, эки ал этеги артха кыйырылып, белинде чубур къамачыгъы да кенделенирек тагъылып эди. Башында да къара бурма гыдай бёркю. Ол жаш сай табакъны юсюнде графинни тегерегин аш табакъларын толтуруп, Лидия жыйыныны столуна келди. Акъырын-акъырын, азыкъны столгъа салды да, онг къол аязын да кесини жюрек аузуна жетдирип, къонакълагъа аз-маз баш уруп: «Сизге халал»,— деп, артха бурулуп, залны теренине кетди.

Заказ этер кереги жокъ эди: хар тюрлю азыкъны да Лидия алгъадан заказ этген эди. Ол угъай, ашны, ичгини багъасын да тюнене окъуна берип, счёт алгъан эди. Къонакъларын сыйлап кетгенден башха иш жокъ эди.

Бираздан Батырбек кеси келип сорду: «Башха керегигиз бар эсе да, айтыгъыз. Мен сизни аллыгъызда айыпсыз болургъа суюме».

«Угъай, энди зат да керек туююлду. Сау бол»,— деди Лидия да.

Музыкантла европача тепсеуно тартыуун согъуп, залны уллу дауургъа алдырдыла. Арлакъдан-берлакъдан да

жашла, кызла (баям, туристле болур эдиле), экеу-экеу болуп, чайкыаладыла, силкинедиле.

Бир узунлахий, сары шинли киши, кызылбетирек да болуп, келе келип, Лиданы тепсерге чактырды. Андан жашырын Ваня Лидагъа, кыашларын да туюнуп, жютю кыарады.

Лидия тепсерге чыгъаргъа унамады. Сары шинли киши, умбашларын да жыйырып, сейир этген бети андан да бек кызыарып, артха бурулуп кетди. Сингилдеу той тохтады.

Лидия да, нёгерлери да кетерге тебирегенлей, дагыда той башланды. Энди уа — орус вальс. Олсагъатдан кыонакларыны кыатына Батырбек, ол кыара чюйре мыйыкларын да кезиу бура, кыуанч бетли келди да, Лидияны вальсха чактырды. Не десенг да, таныш адамынг, халал жоеркли адам туюнмюдю?

Бу жол Ваня да бир тюрлю белги кёргюзтмедди. Батырбек бла Лидия, Виктор бла Оксана да тепсейдиле. Ваня уа, аланы тепсегенлерине сюйюнуп, кенгден кыарайды. Сора, бара барып, Лидияны Батырбекден алады. Аны Ваниягъа бере туруп, Батырбек Лидияны алгъа кыол тышындан, ызы бла уа онг жыягындан жумушакъ уппа этеди. Ол чакъда Ваня, элгенип, кёзлерин да ачыулу жандырып, кенгден керилип, кыатыныны жыягына урады. Баям, Лидияны кёзлери от чакъган болур эдиле. Хыны тартып, кесин эринден айырып, ол кычырыкъ этип, жияяп, абынып эшикке чыгып кетди.

Батырбек а Ваниягъа: «Мен сизни кеси халал тенглери-ме санап, кыубултуп, эркететип, уппа этеме! Сен а нек ачыуландынг? Биз бийик культуралы адамла ушайбыз да!» — дегенде, Ваня, зат да айтмай, Лидияны ызындан чыккъды. Аны ызындан тышына киши да чыкмады. «Эр бла кыатын бир-эки даулашырла да, энтда да артха кыайтырла», — дей болур эдиле. Ол угъай, вальс той дагыда тохтамай бара эди. Бир кыауумла тынгысыз болгъанлыкъгъа, башхала уа эслемеген кибики этип кыойгъан эдиле.

Батырбекни шуёх халдагы уппасы ачы уппа болду. Ресторандан чыккъанлай, Ваня Лидияны сермеп бууунундан тутду. Ол а, типискилеп, тартып, бууунун андан ычхындырып, кыачып тебиреди. Ол кыачып, Ваня да аны кыуууп, эл аягы таба бир бирни жеталмай барадыла.

Аланы ол халларын Махмуд эсledi да, тынгысыз болуп, ишексинип, машинасын кыуруп, аланы ызларындан болду. Экисин да Холам черегини Бабугентге ётген кёпюрюнде жетди. Шо ол да, машинадан чыгып, аланы кыат-

ларына жетген такыйкыада Лидия, секирип, кёпюрден кесин Черекге атды. Ваня да аны ызындан секирди.

Махмуд кёпюрню жаны бла, кыуш учханча, суу жагъагъа жетди. Не асыу! Алай бир бири ызларындан толкунлагъа, кыонкыулделеге кёмюле, суу башында кёрюне да, туманлана бара эдиле. Махмуд да, жагъа бла чаба, кычыра барып, суугъа секирди, алай кёз туурадан шашдырды. Холам черек бла Малкыар череги бирге кыошулгъан жерге дери барды. Не амал! Энди ол аладан туюнмюдю. Сора, кийимлеринден суу саркыа, иликыжи болуп, Махмуд машинагъа кыайтды.

Ай да батханды да, энди кыарангы да болгъанды. Ех-чеге этгенлей, бу кезинде ёрге-энишге ётген машина да, адам да тубемейди.

Махмуд, терк окыуна тыш кийимлерин тешип, сыгып, суу ич кийимлерини юсюне кийип кыойду да, машинасына минди, сора артха, ресторан таба ашыккъды.

Ол ресторанига келгенде, биягы музыка согъула, адамла да жарты жарыкъ залда, тютюн тартханланы жу-кыа букъусунда, суугъа кетгенледен хапарлары болмай, биягыча ашай, иче, дауур, кыаукъалакъ эте тура эдиле.

Жалан да Батырбек, Лиданы кыонакларыны кыатына барып, алагъа не эсе да айта, ангылатыргъа кюреше тура эди. Баям, кеси кир ниети болмагъанын ангылатыргъа кюреше болур эди. Виктор бла Оксана уа ол айтханын тюзге санагъанча, башларын алгъа-алгъа ийилте, кыол ойната эдиле. Ала, эр бла кыатын сёз болдула эсе да, тышында бир аз даулашып, артха кыайтып келлик суна болур эдиле. Амма, не асыу, иш алай болмады.

Юсю да тылпыу эте, бети-кыуту кетип, Махмуд залгъа кирип келди. Ол, ачыкъ жиямаса да, кёз жиямукълары, мияла минчакълача жыяклары бла бюртиок-бюртиок тенгерей, тили да бюлдюрю эте, Лидия бла аны эрини суугъа кетгенлерин, аланы экисин да суу алып кетгенин айтды.

Оксана бла Виктор секирип ёрге турдула. Батырбек да: «Ой, не мен ёлдюм!» — деп, ёрге туруп, кеси кесини башына жумдуругъу бла ура эди.

Батырбек, чабып барып, тамата шапагъа не эсе да бир затла шыбырдады (ресторанда хал кыалай бошаллыгъын, кесини уа кетеригин айтхан болур эди), сора ауара болуп тургъан Викторгъа бла Оксанагъа кыайтды. Махмудха кыарап: «Жор, Кыашхатауда, Бабугентде да оноучулагъа да, милициягъа да билдирейик», — деди. Ол оюмну Виктор

бла Оксанагъа да билдирди. Ала уа, не этерге да билмей, тохтамай типискилей, абызырап тура эдиле.

Ала тёртюсю да тышына чыгып, машинагъа миндиле да, Бабугентде эл оноучулагъа да билдире турмай, Къашхатау таба кетдиле. Ресторанда уа, бир къайгы да болмагъанча, люстра чыракъла да мутхуз жана, музыка да согула, той да баргъаныча бара, адамла да зауукъ лахор эте, тепсей къалдыла.

Махмудну машинасы район милицияны арбазына келгенлей, Батырбек, Виктор, Оксана да кабинетге кирип, дежурна милиционерге ишни болушун айтдыла. Ол а къайры эсе да (баям, начальнигине) телефон бла сёлешди. Сора, Махмудну да кабинетге чакъырып, соруу-сууал этип, болгъан ишни юсюнден протокол жазды. Протоколну бошагъандан сора уа, участкаладагъы милиционерлеге да, телефон бла сёлешип, суугъа кетгенлени юсюнден айтды.

Къуугъунчула милициядан чыкыгъандан сора, Батырбек къонакъланы Нальчикге ашырыгъа умут этди, алай Оксана бла Виктор унамадыла. Махмуд да даулашха къатышмады. Юсю суу илипин болгъанлыкъгъа да, кетерге ашыкъмай, дайым суугъа кетгенлени юсюнден бушуу этип тура эди.

Батырбекни юйюне ашыргъандан сора, Виктор, Оксана, Махмуд да ол кече милицияны арбазында машина ичинде къалдыла. Кёзлерине жукъу кирмей эди. Кече асыры узун кёрюнгенден, сау ыйыкъ кибики эди.

Кече узуну район милицаланы къаууму, къолларында да электрофонарчыкълары жана, черек бойнунда айлана, суу элтгенлени излей эдиле. Алай аланы къарангы кече табалмадыла.

Таң жарыды. Бир заманда, бет алышып, участкагъа къарагъан милицияны лейтенанты Къурманбий, райотделге келди да, бир ёлюкню тапханын айтды.

Милицала къаууму бла бирге Виктор бла Оксана да суу жагъагъа бардыла. Барсала уа, не кёрдюле!

Сууну айланмасында эки чукуй кёк ташны арасындан, къабукъларын суу талагъан тал бутакъла кибики, эки кымыжа бут ёрге чоелип тура эдиле.

Бир милиционер чинг алгъа ёлюкню суугъа баш тёбен тунчугъуп тургъан сыфатын суратха алды. Сора бирси эки милиционер а, Викторну да болушдуруп, Лидияны суудан чыгардыла. Аны суу талап, сыдырып, узун сары чачы къатыш башына чулгъап тургъан, тюрлю-тюрлю чилле, дарий зыккыл кийимлерин да энишге, юсюне тюзетип, суу жагъада къыртышны юсюне сыртындан салдыла, кёзле-

рин да кючден-бутдан жумуп, ачылып тургъан аузун да жабар ююн, тюрлю жыягъындан башына тартдырып, акъ бинт бла байладыла. Ёлюкню юсю бир аз кепчигенден сора, аны эки милиционер, ол кёгерип, къатып тургъан ёлюкню кётюрюп келип, машинаны ичине салдыла да, район больницаны арбазына элтдиле. Арбазгъа кёп адам жыйылып эди.

Болса да, андан терк окъуна «Терк болушлукъну» машинасына салып, бу ёлюкню Нальчикде медицина экспертизагъа элтдиле. Ванияны ёлюгюн а, ол кюнден башлап, не къадар изледиле эсе да, бир жерде да табалмадыла. Суу тюбюнде къайсы таш арагъа тыгъылып къалгъан болур эди?

Лидияны ёлюгюн кёргенде, Анна Максимовна кычырыкъ этип жияды, жашыны хапарын эшитгенде уа — эси ауду. Аны бетине суу «пурф» этип, «Терк болушлукъ» машина бла келген врач кызыладан бири жайыкъдырыгъа кюреше эди.

Анна Максимовна жайыкъгъандан сора да, тобукълары тюрлю, жияй эди.

Лидияны аны жашчыгъына бла кызычыгъына да кёргюздюле. Ала да, абаданладан кёргенлерин этип, экиси да бирча жияйдыла.

Кёнюшүла, танышла, Лидия ишлеген махкемедеги къуллукъчуланы къаууму да аны ёлюгюн кызыл гулагъа салып, бушуу митинг да этип, къабырлагъа элтип асырадыла.

Анна Максимовнаны къатында сюелгенлей, Виктор бла Оксана уа тохтамай типискилеп, жияп тура эдиле. Сора, экинчи кюн окъуна Анна Максимовнагъа жүрек жарсыларын айтып, къайгы сёз берип, кеси шахарларына кетдиле.

Бушуугъа жыйылгъанла, къайгы сёз бергенден сора, бир-бир, къауум-къауум, Анна Максимовнаны бла ёксюз къалгъан сабийчиклени кеслерин кёюп кетдиле. Максимовнаны биргесине жалаң да кёнюшүларындагъы къатынла къалдыла. Ала анга кёл этдирирге кюреше эдиле. Болса да, аны кюю къарангы болуп къалды.

Бу бушууну эшитгенледен бирлери Батырбекни уппасын, бирсиле къонакъланы хатырындан ичги кёп ичилгенин, ююнчю къаууму да Ванияны Лидиягъа ышанмауун, тёзе билмей, керексизге къаны бузулуун терсге санай эдиле.

Батырбек Ванияны аллай кылыгъын алгъадан билсе эди, къонакъла бла кенген саламлашып къалыр эди.

Энди уа, хар ол ингир эсине тюшген сайын, эки кёзюм кысып, башын жан-жанына булгъай, оу-шау этиучюдо. Аны ол тегерек бети да, асыры азгъандан, сюек-сюек болгъанды. Кюле туруучу къара кёзлери да, терениге кетип, мудах къарайдыла. Лидияны сыфаты уа дайым кёз аллына сюеледи.

ТУРИСТЛЕ

Бу эрттегили таурухду. Алай энтда да эсимден кетмейди. Сизге да айтыргъа сюеме.

Педтехникумда окъуу кюле бошалгъанлай, биз, туристле болуп, таулагъа барыргъа келишдик. Таматабыз — Сергей — техникумну директору, суратчы устаз Николай, студентле: Азрет, Хамид, мен.

Атланыр кюннге дери кийимлерибизни, рюкзакларыбызны хазыр этдик. Азыгыбыз да хазырды: тую, соханла, консервала, хант туз, ун, сухарла, къум шекер, чай кырдык — бары да бирер туюмчекге кысылыпдыла. Бир къауум хазыр ётмек да алгъанбыз. Бир къанжал челегибиз, бирер акъкъалай кружкабыз, къашыгыбыз, чырчабыз да барды. Балтачыкыны, бичакъланы да унутмагъанбыз. Алай эди да, гетен чатырыбыздан сора да, жюгюбюз бизге татыр кибик эди.

Аны себебли болур эди, директор, къайдан эсе да, биз Илячин Къаягъа жетгинчи деп, ат арба мадаргъан эди. Къалай мадаргъанын биз билмедик. Соргъан да этмедик.

Эрттенликде, кюн да чыгъа тургъан ууахтыда, рюкзакларыбызны да арбагъа салып, кесибиз да минип, жолгъа чыкъдык.

Шахарны ичинден Генже таба чыкъгъаныбызлай, арбачы кунутну жетдирип тебиреди. Къумлу жолну бизден артда къала баргъанын узунуна дери букъу тырмы ала эди. Атла, кунутдан къоркъуп, артларына да бир арада кыйыкъ къарай, лох этип бара эдиле. Арбаны бир жанындагы чархлары чунгургъа ташайсала, биз барыбыз да арбадан бир жанына къуюлургъа аздан къала эдик. Алай андан да бек тынгысыз этген зат да бар эди. Ол да не эди десенг, арбачы атны уругъа кунут бла керилгени сайын, къайсыбызны болса да бирибизни бетине кунутну кыйыры тие эди. Тийген жеринде кызыл ызлыкъ къоя эди. Алай бла арбачы кунуту бла атланы да, бизни да тенг ура эди. Биз башларыбызны энишге тутуп, бетлерибизни кълларыбыз бла жабаргъа кюреше эдик.

Алай бла, жаныбызны кълтугъубузгъа алып бара тургъаныбызлай, директор, арбачыгъа ачуланып:

— Уой, юйюнге от тюшген! Кёзюмю чыгъара эдинг да! Не муштухул болгъанса? — деди, кунут кыйыры жетген кёзюмю жиямугъун акъ къл жаулугъу бла акъырын-акъырын сыйпай.

— Да, сиз къайнайсыз, ары баргъанлыкъгъа артха къайтырыкъ туюлсюз. Манга уа, сизни Илячин Къаягъа жетдирип, кеч болгъунчу, артха къайтыргъа керекди. Бетлерибизни кунут айланган жерден артха тутугъуз. Кунут бауну кыйырын уппа этерге кюрешмегиз да, — деп, арбачы, тот тишлерин ачып, кенг бурнун ёрге жыйырып кюлдо. Ол тозурагъан чачлы, сары сакъаллы, базыкъбоюн кишини кюлгени да аслан гырылдагъаннга ушай эди.

Мени кюллюгом келе эди, алай кюльорге уа жарамай эди: директорну кёлюне тийсем, кеси алаша, гырхы кишичик болса да, бизни къайсыбызны да негерликден кысытаялыкъ эди.

Арбачы биягъы кыйыкыны эте барады. Энди, Генжеден кутулуп, Яникойгъа жетдик.

Бери дери жол къургъакъ къумулу эди, энди уа хар минутдан арба чархла ташлагъа минип-минип тюшеди. Хар ала алай этген сайын а, рюкзакларыбызгъа жан киреди: ала да, биз да ёрге-ёрге чартлап, арба юйню къангасына тиебиз. Баям, къуйрукъ туппурларыбыз къарала болур эдиле. Арбачы кеси уа, атлагъа ашатыргъа алгъан бичен къабынчыгыны юсюне олтуруп эди да, — къайгъырмай эди. Ёрге бла энишге итинген кибик эте бара эди.

Алай бла, оуй-шауий эте, Чегем чегегине жетдик. Кёпюр жокъ эди да, суугъа арба бла кирип ётерге тюшдо.

Къутуруп келмесе да, суу аслам эди, терен эди. Арба, сууну ортасында, баям, ташха тирелген болур эди, тохтады да къалды. Арбачы атланы кунут бла сопакълайды. Алай ала, жюгююп-жюгююп, тарталмай къалсала, кълкъалды этгенча, иелерине бла бизге бир тюрлю мудах къарай эдиле. Суу а бийикден бийикге кётюрюледди. Арбаны юйюне суу къуюлгъанды. Арба сууну баргъан жанына сюрюшоп башласа, биз суу келген жанына олтурабыз. Сора, иш осалгъа кетип тебирегенде, арбачы, ачуланып, айтды:

— Ой, юйюгюзге аман ант киргенле, тюшюгюз да, арбаны арт жанын ёрге кётюрюгюз! Арт чархла ташлагъа тирелип турадыла.

Тёрт негерим да арсарсыз тюшдюле, алай мен а, барысындай да гитче эдим да, арба юсюнде къалыргъа умут этдим. Арбачы уа, манга огъурсуз къарап:

— Сен да тюш, мен келтиргениге ушаш, кѳубулуп турмай! — деди.

Аны ол сѳюю манга бек ачыу тийген эди, алай не этерик эдим? Тюшдюм. Беллерибизге дери суугѳа батылѳанлай хар итингенибиз сайын, арбачы бла бирге: «Хей, лю-лю-лю! Хей, лю-лю-лю!» — деп, бирден кѳычырабыз.

Арбачы атланы, энш-сюрен буруп сопакѳаѳанда, арба сууда жюзюп тебиреди. Ол да бара, биз да анга жабыханлай бара, суудан кюнден-бутдан чыкѳдыкѳ, ары жанына ѳтдюк. Арбачыдан бирсиле, барыбыз да суудан чыкѳѳан чабакѳлача болѳан эдик. Беллерибизден тѳбенлерибизни кѳой, женглерибиз да, ѳшюнлерибиз да иликѳи-жи болѳан эдиле.

Суудан ѳтюп, жол жанында кѳыртиш юсюнде тохтадыкѳ: атланы солтурѳа, суу кийимлерибизни сыѳарѳа, ботинкаларыбызны жангыдан киерге, жюклерибизге да кѳарарѳа керек эдик.

Кеси юслерибизге кѳараѳандан сора, рюкзакларыбызны арбадан алдыкѳ. Алып кѳараѳанда уа не кѳрдюк? Ётмеклерибиз хыбылла болуп, суулары саркѳа, сухарларыбыз кѳайишленип, шекерибиз да, элхуур кирик, эрий, битеу азыкѳчыѳыбыз сыраф эди. Не этерик эдик? Терслик кесибизде эди. Суугѳа жетгенде, жюклерибизни да аркѳаларыбызѳа кѳтюрюшюп, жалан аякѳ, жалан бут болуп, кирип ѳтсек эди, бу ауараѳа кѳаллыкѳ туююл эдик. Энди уа, чай пачкаланы, сухарланы, ѳтмеклени, туюню, шекерни да кюннге жайып кепчитирге кюрешебиз. Айхай, кюн былай иги кѳыздырмаса уа не этер эдик?

Арба, суу саркѳа кетип, кепчиди. Атла, арбадан ийилгендиле да, кырдыкѳа жубана, кѳатыбызда пырхылдай айланадыла. Арбачы, атлаѳа деп алѳан биченчикни жерге атып, аны юсюнде сыртындан тюшюп, кѳарнын кюннге кѳыздыра турады. Ол кѳалкѳыпмыды, туююлмюдо — билирге кѳыйынды, нек десенг, ол бетине кенг кѳыйырлы, уллу гюрен акѳ кѳалпаѳын жабыпды. Ол бизни гузабызѳа да кѳарамайды. Бизни бла сѳлешсе да, бий кѳулларына сѳлешгенча, атдым-урдум этеди. Кѳапмай сѳлешмейди. Аны адам сюр жапысы аз да жокѳ эди. Анга: «Ёмюрде кѳрмеген арбачым бу болѳу эди!» — деп, Николай андан айта болур эди. Сергей да, бу арбаны мажарѳанына бек сокѳураннган эди. Бизге, студентлеге уа, хар палах да сейир хычыуун кѳрюне эди. Биз кесибизни жо-лоучулукѳа боллукѳ кѳп кѳыйынлыкѳлаѳа да хазырлап эдик. Жашлыкѳ дегенинг алайды да. Ишибиз бизге жо-

макѳдача кѳрюнеди. Биз ач болурѳа да, жибирге да, жыгѳылырѳа, кѳобарѳа да хазырбыз.

Тегенебыдыр арбачыбыз, нек эсе да, мур-мур эте, кѳопду. Ол атланы арбаѳа жекгинчи, биз да рюкзакларыбызны, палаткабызны да тийишдирип, арбаѳа салдыкѳ. Сыгѳылѳандан сора иги кѳургѳакѳсымаѳан кийимлерибиз да юсюбюзде тылпыу эте, арбаѳа минишдик.

Бияѳы арба, жолну букѳугѳа алдырып, Илячин Кѳая таба барады. Азмы бардыкѳ, кюпмю бардыкѳ, биз Илячин Кѳаяѳа жетгинчи, бирибиз бирибизге сѳлешмей, арбачы кунутун, башыбызда шууулдата башласа, башларыбызны энишге ийилте, алай болмаса уа, ѳрге кѳтюре, аркѳаларыбызны тюзете келдик.

Илячин Кѳая элни кѳыйырына жетгенде, арбачы арбаны тохтатды. Сора, бизни таба кѳайырылып кѳарап:

— Жетдик! Хайдаѳыз, арбадан кѳотарылыѳыз! — деди.

— Бизни сен сабанынга жетмегенсе. Хыны сѳлеширге эркин туююлсе. «Кѳотарылыѳыз» демей, андан жумушаѳыракѳ айтырѳа билмеймисе? — деп, Сергей арбачыѳа жютю кѳараѳанда, ол а:

— Алай эсе, ахтарылыѳыз! — деп, бютюн сылыкѳ сѳлешди.

— Бу иги жонулмаѳан мыжыкѳды! Мыжыкѳ бла сѳлеширге неге керекди? — деп, Николай да Сергей жанлы болѳганын кѳргенде, арбачы, кѳашларын туююп, тынгылап кѳалды. Баям, туююш башланса, ол кеси онглу болмазлыѳын анѳылаѳан болур эди. Биз арбаны бошатхынчы сѳз да айтмады. Сора, арбаны артѳа буруп, атлаѳа кунутну суху жетдире, жолну да букѳугѳа алдырып кетди. Николай а, ызындан кѳарап:

— Алай бир бар. Бизге бек уллу «ахшылыкѳ» этгенсе, — дей эди.

— Барса уа, мен биле эдим... Ай, экинчиде уа, быллай жолѳа чыкѳсам, арба-чарба сурай а айланмаз эдим, — деп Сергей да кесини сокѳураннганын айта эди.

Да, алайды да, жашла, кѳызла, сиз тийрени, туугѳан жеригизни, кѳюрге, билирге туристле болуп, жо-лоучулукѳа чыкѳсаѳыз, рюкзакѳыларыѳызны да сыртыѳызѳа кѳтюрюшюп, жыяу бара туругѳуз. Жолубузѳа жыяу барсакѳ эди, биз мында ауараѳа кѳаллыкѳ туююл эдик.

Былайда, артыкѳ бек да ашыкѳмай, рюкзакларыбызны ичлерин бошатып, кюннге жайдыкѳ. Азыкѳларыбызны да кѳрдюк. Кѳрсенг а бир аламатмы эди? Уичугѳубузну тышы

тылы, ичи уа унлай къалып тура эди. Шекерибиз а, эрип, гетеп хуржунундан бир кесегинден кългъаны тышына кетип тура эди, тюз аныча уа — хант тузубуз. Оуий-шауий этдик, алай дагъыда жолубузгъа атландыкъ.

Кюн батхынчы Тѣбен Чегемни угъары жанына жетдик.

Элни угъары жанында акъ чатырыбызны кѳурдукъ. Чатыр аллында от этдик. Эт консерваладан да кѳошуп, челекни белинден бир хантус этдик. Къайишленген ѳтмегибиз бла ушхуур ашадыкъ. Къарангы болгъанлай а, чатыргъа жыйылып, бешибиз да, чепкен хазырлача, сырылып жатдыкъ.

Отну уа, къабына турурча бир тукъуш тамырны да салып, кѳмюп кѳойдукъ. Тютюн а, тохтамай, боз юзмелт киби, бурулуп-бурулуп чыгъа, тангига дери турду. Аны ююн болур эди ансы, сау кечени чатырыбызгъа бир жангыз ургъуй да кирмеген эди. Агъач кыйырында уа, кече сартына, ургъуйла жайылмай кълмаучудула. Август ай а ургъуйланы жайылуучу кезиулери. «Жу-уу-гъум!» — деп, бири кѳулакъ артынга кѳонса, бирси уа «бу-уу-л-гъун!» — деп, бойнунга чѳегеди. Терк эслемесенг, къызыл къланынгы ѳмеди.

Жукъудан да къланып, танг аласында чатырдан чыгып, ачыкъ кѳкге къларасанг, жарыкъ жулдузлагъа къларап, къларагъандан тоймайса. Анса уа тауладан ургъан эрттен аяз жайгъыда кълалай хычыуунду! Не уа тау черекни шууулдауу уа кълалай аламатды!

Тийрени уллу табийгъаты санланы тири этеди, жюреке кѳууанч береди.

Жол нѳгерле бары да уяндыла, кѳопдула. Хамид отну тиргизди, Азрет ол тюнене хантус кълйпатхан челегибиз бла шаудан суу келтирди. Ол суу бла бет-кѳол да жуудукъ, кългъанын а отха асдыкъ. Ол кълйнагъанлай, анга чай кырдык атдыкъ да, аны чай этип, эрип худур болгъан шекерибизден кългъан кесек жалаучукъ бла чай ичдик. Отну ѳчюрдюк, рюкзакланы, чатырны да жыйышдырдыкъ. Эл кѳозгълалып, мал кѳууалар кезнуде жолубузгъа тизилдик.

Къуш-Толу-Сыртдан ѳтюп, Чегем тарына кирдик. Анда уа бютюп да тамаша! Гюрюлдеген черек, бирде чулгъана, бирде булгъана, ташдан ташха секире, кесин кълая жингириклеге ура, кѳмюк ѳте да бир жанына бурула, дагъыда тар жагълала аралагъа тыгъыла, мушудай барады. Андан бетинге сериуюн, салкын хауа урады. Эки жанынга къларасанг а, саргылдым боз кълаяла, бусагъат юсюнге тюшебиз, дегенча, жан-жанынгдан, башынгдан да бетинге къларайдыла.

Тарны эки жанындан сюелген кълаяланы башлары чынгыл аяз кѳкге тирелип тургъланчадыла. Ары къларасанг — аламат! Бери къларасанг — тамаша! Жомакъдачады.

Кълыха-кълыха агъач кѳпюрледен ѳте, бираз баргъланыбызлай, эрттеден да атлары тамашагъа айтылгълан Чегем тарыны чучхурларына тюбедик.

Тарны чегет кълабыргъласындан сериуюн мылдыжгъларын узакъгъа чача, кѳмюш окъа жибеклерин бийик, мылы кълаядан энишге, черекни юсюне, чомарт тѳге тургълан чучхурланы кѳрдюк. Бирин айт да, бирин кѳой! Бир-бир чучхурла кѳкден тюшгенча келедиле, бир бирлери уа кълаяны тешигинден тыгъылып, уруп чыгъладыла. Барысы да, тютюн энгенча кѳрюне, санап-саны болмагълан ишжилерин, минчакъларын да бир да къланмагълан черекге кълуадыла.

Биз бу тамаша чучхурланы аллындагъы дорбунчукъда бираз мычыдыкъ.

Николай чучхурланы суратын этди. Сергей бла биз а, суу жагълагъа тигелеп, кѳол-бет да жуудукъ, ол сууукъ черек суудан ичген иш да ѳтген эдик. Ол черек сууну ичинде форель чабакъла, ѳкеу-ѳкеу болушуп, жарыкъ сууда ѳрге-ѳрге жюзюп ѳте ѳдиле. Аланы сууда терк жюзюп кетгенлери кѳк жашнагъланнга ушай эди.

Чабакъ ыргакъларыбыз бар эди, алай Сергей ашыкъдырды да, чабакъ тутаргъа онг бермеди. Николай да сурат этип бошагълан эди.

Рюкзакларыбызны кѳтюрюшюп, тар ичинде ѳрге бара тургъланыбызлай, аллыбыздан эки ѳшекни да аллына сюрюп келген бир кълара атлы чыкъды. Ол биз кълауумда тау тилни билген жокъ сунуп, орусча сорду:

— Эй, слушай, игиде дорога хорошо пойдош? Драстий!

— Кълайры ахшы жолгъа барасызмы дейсе, тамата? — деп, анга тауча сордум.

— Ой, ант жетсин! Барыгълыз да тайпакълыла болгълансыз да, мен сизни орусла сундум. Керти да кълайры барасыз, бирер ылыкыф да кѳтюрюшюп?

Мен аны соргъланын, салам бергенден сора да не айтханын Сергей бла Николайгъа ангылатдым. Ала да, «Здравствуйте», — деп жууап ѳтген ѳдиле.

— Биз туристлебиз. Жер кѳре, халкъ кѳре, тийрени тамашалыгълына къларай айланабыз, — дегенимде:

— Да сора сиз бошму айланасыз огъесе кѳрген жерле-ригизци картха салып, артда уа чеклеми саллыкълсыз? — деп, тынгысыз болуп, дагъыда сорду, башын да энишгерек ийилтип.

— Угълай-угълай, бош жерлени кѳре, бош алай, жер-

жерленн таный айланабыз,— дегенимде, ол, энди ангыла-
гъанча: «Охо, сора сиз халкъгъа керекли адамла туююл-
сюз. Селекей эте айланган курсовойласыз. Хе, чух-чух!» —
дей, эшеклерин да ашыкъдырып озду ол. Бираз узайгъан-
дан сора, атын тохтатып, бизни таба къарады. Сора, зат
да айтмай, атха къамичини да бир жетдирип, ашыгъып
жол жингиригинден ары ташайды.

Мен аны алай этгенин эслегеними айтханда:

— Абрек ишми болур? — деп, тынгысыз болду Нико-
лай.

— Хо бир да! Абрекле эшекле сюрюпмю айланыучул-
ла? Не уа, абрек, кече болмаса, кюндюз халкъ жюрюген
жолладамы айланырыкъ эди? — деген эди Сергей да.

Ол кюн ингирде биз Угъары Чегемде «Ачы» деген ауул-
чукгъа жетдик. Анда чатыр къурмадыкъ.

Гемуланы Махмуд деген бир огъурлу адам, бизни ту-
ристле болгъаныбызны билгенден сора, нек эсе да, къаты
сюелип, кесине къонакъгъа чакъырды. Узакъдан келген
адамла бла бираз сёлешип, эрикгенин кетериргеми огъесе
тюз да халаллыгъынданмы? Болса да, биз анга къонакъ-
гъа бардыкъ. Аны бийик хуна буруууну ичинде уллу ююю
бар эди. Юююню аллында сызгъа, сызгъада шаудан, ар-
лакъда уа жюрек сырт. Тап жер: кюнлюм бет, суугъа да,
кютюуге да жууукъ. Такъыр да туююлду. Алай юй башха
юйледен узагъыракъды, энчирекди.

Махмуд, къара сакъалын да терк-терк сылай, мужура-
сына да тыяна, бизни аллыбызда, узун-узун атлай, бара-
ды. Былай бетине къарагъанда, аны къууатлылыгъын кё-
ресе. Абаданыракъ къара кёзлеринде аны жууаш адам
болгъаны белгиленеди.

Махмудну юй бийчесин, аныча орта бойлу болмай, иги
да алашаракъ, бёкем санлы, тири атлагъан, къара шинли
къатын, бизге арбазда жарыкъ бетли тюбеди.

Махмуд юй бийчесине биз аны къонакълары болгъаны-
бызны айтханда, ол а:

— Охо да, къонакъ — аллахны къонагъыды, — деп, ба-
шын, булгъай эди. Ол чакъда аны башына къысылгъан
мор чикилясыны чачакълары сингилдей эдиле. Махмуд
къартыракъ болса да, юй бийчеси уа андан иги да жаш
кёрюне эди. Тиригинден сора да аны жарыкъ бети, кё-
зю, къашы, мангылайыны сыйдамлыгъы да жашлыгъына
шагъатлыкъ эте эдиле.

Биз, жюклерибизни да тыш юйге кийирдик да, бирер
жерде сюелдик. Махмуд а, тынгысыз болуп, кимибизни
узун шинтикге, кимибизни да тегерек агъач теммекге ол-

туртду. Ол Сергей бла сёлеширге суюе эди. Алай андан не
асыу: Сергей бир къауум сёзюнден сора бизни тау тилни
билмей эди. Аны себепли Махмуд орусча сёлеширге кюре-
ше эди. Қылай да кесини айтханын ангылатала эди.

— Биз сени тынгысыз этерикбиз: беш адамны бирге-
лей къонакъ этген тынч туююлду, Махмуд, — деп, Сергей
аны кёзюне оюмлу къарагъанда, Махмуд кюлмюш эте,
айтды:

— Мени жыйырма къонагъым болса да, тынгысыз бол-
лукъ туююлме. Ашатыргъа аш, кече тынчайтыргъа жер
табарыкъма. Аллахны ахшылыгъындан, уллудан, ууакъ
аякълыдан да малчыгъыбыз барды. Кеси къыйыныбыз
бла башыбызны кечиндидалабыз. Айып этмегиз, отоу тю-
бюне атар затларыбыз да ма-а.

Ол узун жыйгъычланы юслеринде тёшек, жууургъан,
жастыкъ къалаула таба къарады.

Махмуд сёзюн андан ары бардырады:

— Мен бурун заманда, гюрбежи къурап, темирчи бо-
луучу эдим. Энди ол ишни къойгъанма. Гюрбежиде да иш-
лей, мал тутаргъа къыйынды. Гюрбежиде таптап турургъа
асламында да темир тапмайса, Таулада мал кютюу, бичен
мадарыу темирчиликден кёп кере да тынчды. Андан сора
да энди темир керекле шахарда эркин табыладыла. Сора
хазырын тюкенде алып къоймай, ким да, санга заказ этип,
сакъламайды.

— Сен темирден не затла ишлеучю эдинг, айып этме
алай соргъаныма? — дейди Николай да.

Мен аны соруууна жууапны къулакъ салып сакъла-
дым.

— Уой-уой-уой! Аз зат ишлемей эдим! Оракъ, балта,
бичакъ, къысхач, гетмен. Қыайсы бирин санайым! Ол
угъай, мужура, къама, къылыч ишлерге да кюрешиучю
эдим. Алай, не медет, халкъ ол дагъыстанлы сауутланы
табып башлагъандан сора, биягъы мени гюрбежими иши
седиреп башлагъан эди. Мени къамам бла «Забиял»,
«Осман» къамала не уа уллу бичакъ «Хурда» тенгми
боллукъ эдиле? Ала къурчну асламын да арабда — Да-
маскадан келтире болур эдиле. Не уа Арисейде уа иги
къурч азмы эди? Мени къурч табар амалым аз эди.

— Аламат айтаса. Темирни тапхан этгенликге, анга
кесинг сюйген сыфатны алдыруу алай тынч туююлду
да! — деп, мен да сёз къошдум.

— Темирге угъай, къаты къурчха окъуна боюн салды-
руучу эдим. Иги бюгюлюучю къурчдан заманымда аз уш-
кок ишлемегенме! — деди Махмуд, бираз башын ёрге кё-

тюрюп, кюн да, тау аязы да кюйдюрюп, кызылдымгъа айландыргъан кенг бетин ышарыулу жарытыл.

Биз барыбыз да анга сейир этдик.

— Табу-табу, ол кесинг ишлеген гюрбежинги бизге да бир кёрюзт,— деп тиледи Николай.

— Уой, ол а мени уятымды. Бюгече былай бир тынчайыгъыз. Чыракъ жарыкъ бла тюрт-сокъ эте айланмай, эрттенликде, кюн жарыгъы бла кёрюзтюрме. Алай энди мени гюрбежим, гюрбежиден эсе, кьой орунга бек ушарыкъды. Шёндю кьойчукларым жайлыкъдадыла. Сизни аллах сыйласы, жаш да кьойла блады.

— Кьойдан башха малыгъыз а жокъмуду? — деп сорду Азрет. Жашны сорууун артыкъ тийишлиге санагъан болмаз эди ансы, Махмуд, аны таба тюрслеп къарап, бир аз тынгылай кетип, баям, арсар бола айтды:

— Бир къауум тууар, бир ат, эки эшек да бардыла. Аллахха шукур, ырысхыбыз кесибизге жетеди.

Биз Махмуд бла алай сёлеше тургъаныбызлай, аны юй бийчеси бизге ушхуур келтирди. Ючаякъ тепси тегерегине олтурдукъ. Махмуд да бизге нёгер болду. Къууурулгъан къакъ этни сай табакъда къалаууну тегерегине кюлде бишген исси партюх гыржын туурагъанла тизилгендиле. Бир уллу къара гоппанны ичинде таулу сыра жылтырайды. Бизни тепсибизге от жагъадан да, бизге жууукъ къабыргъада узун чюйге тагъылып «Дамметтир» патеген чыракъдан да мутхуз жарыкъ келеди. Аш ашала баргъаны сайын гоппан да кьолдан кьолгъа ётеди. Аз-аз ичип кьоябыз. Хар ким гоппаннга эрни жетген жерни кьол тышы бла сыйпап кьояды.

Арыгъан да этип, ач да болуп келгенле алаамат зауукъ этдик. Семиз кьой негилени тутхан бармакларыбыз, жау мели болуп, жылтырайдыла. Юй бийче аны да мадарын кёрдю: ол, ашха олтуруубузну аллындача, бир сары жез тазчыкны бла кюл бетли ёре багъыр къумгъанны алып келди. Сол имбашы бла атылгъан, кеси да кюбюр ийис эте тургъан, акъ жан жаулугъу да, къара жерде, алыкын эрип бошаламагъан къар кесекча, эсленеди. Ол бизге кьол жуудуруп башлагъанлай, сапын керек болгъанын эследи: жау отугъу кьолларыбыздан кетерге унамай эди. Сора, аргъы отоугъа кирип, андан бир уллу дух сапынны келтирди. Ол, баям, аны аяулу сапыны болур эди. Алай аны кьонакъладан аямады.

Биз бек иги кепейдик. Сыра ичгенибиз ючюн а мардасыз жарыкъ да болдукъ. Лахор кызынды. Соруула, жууапла, эскериуле, кюлкю, харх — бары къатыш бара-

ды. Болса да, жатып тынчайыр кезиу жетди. Биз барыбыз да арбазгъа чыкъдыкъ. Юйде жангыз юй бийче кьалгъан эди. Биз артха къайтыргъа уа тепси да жыйылып, тыш юйню тюбюне кийизле да жайылып, аланы юслеринде жатар жерле да къуралып тура эдиле. Къарасанг, не айтырса: тизгин тешекле, жастыкъланы да тумалап, барысыны да юсюне жетген а бир уллу кьолап кийиз. Аны да юсюнде уа дагъыда аллай бир кийиз. Юй бийче алай, баям, жай кезинде жылы жууургъан жабып жатсакъ, кызыу боллугъун билип этген болур эди. Кесибиз да, жайны хыйсабын этип, биргенизге жукъа ысхарла жууургъанла алгъан эдик.

— Хо да, энди тынч кечели болугъуз,— деп, Махмуд юй бийчеси бла бирге ич отоугъа кетди, биз а, алагъа ыразылыгъыбызны билдире, жатып тынчайыр къайгыгъа кирдик.

Эрттенликде эртте кьондукъ. Махмуд а бизден да алгъа тургъан эди. Юй бийчеси да отха, суугъа къармаша эди. Ол кечеден кьалгъан гыржынланы, от тюбюне кёмюп, жылытды. Бирер аякъ жукъа айранны биягъы тепсини юсюне тизди. Алай барысындан да алаамат ашы уа ожакъ тютюшюнде къатхан къакъ кыймалары эдиле. Биз ол кыймаланы махтагъаныбыз ючюн тюйюл эди эсе, Махмуд бизни жолубузгъа да бир къакъ къабыргъагъа нёгерге эки гилеу къакъ кыйма да берди. Аны чомартлыгъыны мардасы жокъ эди. Биз анга аны ариу сёзден башха не бла къайтарыргъа билмей эдик.

Жолгъа атланырны аллында аны гюрбежисин кёрдюк. Ол аш юйюню да артында эди. Аны кёрюгюча кёрюклени, тешюча тешлени эндиге дери да кёре келген эдик, алай ушкок от тартыучу тирменин, ушкок, тапанча быргъы ишлеучю станогун кёргенибизде уа — бек сейирге кьалгъан эдик. Махмуд кеси ишлеген таулу ушкокну, кийиз къабындан чыгарып, кёрюзтдю. Сора, юйюню аллында сыртны берги къабыргъасында бир гитче акъ ташчыкны илишанга тутуп атды. Ол аны ата туруп, андан кёзюбюзню алмай турдукъ. Ушкокну текесини жютю отлукъ ташы темир чакъгычына «чарх» деп тийгенде, жилтинлери ушкокну, «тыс» деп, къулакъ отун алдырдыла. Аз мычып, «торх» деп, ушкок, ачы атылып, аллыбызны къалын тютюнгге алдырды. Ушкокну атылууунда юч таууш бар эди: чарх-тыс-торх! Ол, атылгъанда, тепгенин да эслеген эдик.

Бир кесекден ол кукурт ийис этген къалын тютюн кёторюлдю, алай ол биз алгъын кёрген илишан ташчык а, окъ тийип, гунч болгъан эди. Кертн, илишан жюз атлам-

дан узакъда туююл эди. Алай бу хырсыз ушкокну алай тюз атылганына бек сейир этген эдик. Сергей а:

— Аперим! — деп кычыргъан эди.

Николай Махмутну илишан ата тургъан суратын да этген эди. Аны анга саугъагъа кьойду.

Сергейни бла Махмутну быллай ушакълары болду:

— Махмуд, сен ушкокларынгы ишлеучю заманында аланы ким ала эди?

— Асламын таулулагъа сатыучу эдим. Ол эртте эди. Энди уа мени хырсыз ушкогом кимге керекди? Бусагъатда тюрлю-тюрлю ушкокла кепдюле. Ала бары да — узакъгъа да, терк да атханла. Кимни алыхыр перданы, кимни бешатылгъан орус, кимни инглиз, кимни герман, кимни япон ушкогу барды. Къайсы тюрлюсюн санайым! Шендю бизни малчыларыбызда он бир тюрлю ушкок барды. Сауут да кеп, хазыр патрон да кеп. Сора мени сауутчулугъум кимге керекди? Кесим окъуна ушкок ишлей кюрешмей, сатып алып кьойсам а. Алай ол да неге керекди? Уруш жокъ, туююш жокъ, жашау — ырахат! Сауутну жалан да малланы жаллыдан сакълар ючюн не да бош алай илишан ата турур ючюн жюрютюрге тюшеди.

— Да, абрекле бардыла деп эшитгенбиз да.

— Эртте, къачан эсе да бирде болгъан абреклени халарын энтда да айтып айланганла бардыла ансы, абрек-ле эртте кьуругъандыла.

— Ол а иги эди. Дагъыда санга бир сорлугъум барды: сен ушкок отну уа къалай мажарала эдинг?

— Ол а алай кыйын туююлдю. Ушкок от этерге атам харииден юйреннген эдим. Жубанчы ансы, ушкок отну хазырлагъан байтамалды. Селитра — къаялада ушкок от-лукъ — акъ урходук къатхан Тёбен Хари аузунда аз туююлдю. Андан башха жерледе да табылады, алай мен селитраны андан келтириучюме. Анга негерге кукурт бу бизни таулада да бек кепдю. Ол экисине уа аладан бири чакълы тал кёмюрню кьошабыз. Асыры сухуду ансы, залкъыды тамырны кёмюрю андан да кючлю болады.

— Да, сухусу иги туююлмюдю да?

— Угъай. Суху от ушкокну, огъу чыгып бошагъынчы, быргъысын чачып кьояргъа боллукъду, аллай от тюз да, узакъгъа да атдырмайды. Аллай отну хатасындан ушкок артына атылыргъа да болады. Анса да, ушкок артына атылып, азла сокъур болмагъандыла. Суху от жалан да кьулакъ отха не да таш атдырыргъа жарайды.

— Ушкок отну юч затдан этгенинги ангылатдын. Къалай этгенинги уа айтмадын, Махмуд.

Ол да, таплыгъына туюсенг, кыйын туююлдю. Бек алгъа селитраны, аны ызындан кукуртну, аны да ызындан а тал кёмюрню ауурлукъларын, базманда тартып, тенгледиресе. Андан сора хар бирин энчи-энчи ма бу кьол тирменде тартаса, сора къайишлендиресе, жибитесе, гюттючюкле этесе, дагъыда, кьурутуп къатыла этесе, дагъыда бир кере тирменде энчи тартаса, сора барын да бирге кьошаса, салкъында кьурутаса, андан сора — кюнде. Алай бла ушкок от хазыр болады.

— Кюн иги кызыдырса, ушкок от кеси аллына жанып а къалмазмы?

— Бек кызыдыргъа да, артыкъ кьургъакъ этерге да жарамайды. От, кесине керекли чакълы, мылыракъ болургъа керекди. Отну тартылгъаныны базыктылыгъы да бир тюрлюсю болмай жарамайды.

— Ушкок отха нелляй бир жылылыкъ кереклисн билген а тынч туююлдю да.

— Да, керти айтаса, шуэхум. Ол тынч болса эди, ушкок отну кепле да эте турур эдиле. Да ма аны себепли тау элдеде, къара сауутчула бар болсала да, ушкок ишлегенле, ушкок от жарашдыра билгенле хазна болмагъандыла, — деп, Махмуд, кюлмюш эте, кьонгур мыйыкъларын кезиу-кезиу бура эди.

— Кет-кет, аурунг, э киши, хапаргъа болуп, жолларына ашыккъан адамланы не къадар чырмадын, — деп, Махмутну юй бийчеси, эрине бюсюремей, сёз кьошду.

— Угъай, биз бек суююп тынгыладыкъ. Биз да ушкокчула, сауутчула болурбуз дегенден туююлдю, алай хапарынга бек суююп тынгыладыкъ. Хайда, сау къалыгъыз. Сизни бу бизге этген хурметигизни, халал кьонакъбайлыгъыгъызны биз ёмюрде да унутмабыз, — деп, Сергей алгъа Махмутну, сора аны юй бийчесини кьолларын тутду. Биз да, аныча ала бла саламлашып, ауур рюкзакларыбызны да кётюрюшюп, бир бири ызыбыздан тизилип, арбаздан тыгъырыккъгъа чыгып кетдик.

Махмуд бла юй бийчеси, кьолларында Николай берген суратха да, бизни ызыбыздан да кезиу къарай къалдыла. Биз, иги да узайып артыбызгъа къарагъаныбызда да, ала бизни ызыбыздан, чорбат башындан къарап тура эдиле.

Ол кюн окъуна, ингир ала, биз Гара аузуна келдик. Жангыз агъач салынган жыяу кёпюрчюк бла суху келген черекден ётюп, Тыхтениген тауну аягъына бардыкъ. Анда уа — ташланы тотха алдырып, шырылдагъан гара шаудан. Ол асыры сууукъдан, бир кружка сууну ичер къарыу жокъ эди. Тишдерибизни юшютгенин кьой, анга бармагъыбыз

да тѣзмей эди. Ол гарадан солуп-солуп ичип, зауукъ этдик десем, киши ийнанмаз, алай ол гараны, кѣз-кѣз болуп бѣр-тюю, аны мысты татыуу, сууукълугъу, тазалыгъы, сау-лукъгъа себеп болгъаны, адамла айтхан хапаргъа кѣре, сейир эди. Гара аузуну гарасын, хапарда, жырда эшитген кылы кълмай, кѣзюбюз бла кѣрдюк. Андан дагъыда-дагъыда ичген окъуна этдик. Жюз кере эшитгенден эсе, бир кере кѣрген иги болгъанын а ким да биледи.

Ташла юсюне салгъан ылыкфларыбызны жангыдан аркъларыбызгъа кѣтюрюп, Тихтенген тауну кълбыргъа-сында чыраинга дери ѳрледик.

Кюн бата башлагъанды да сууукъ аяз кълубузну, бе-тибизни сууукъсуратады.

Жайгъыда буз къланганы — глетчерни — юсюнде айла-ныу бизге хычыуун кѣрюне эди. Болса да, кълангы бол-гъунчу, кече кълыр жерибизни табаргъа керек эдик да, ѳзеннге тигеледик. Биягъы гара шауданны кълатында тур-гъаныбызлай, ары жаныбыздан, бойнунда да ушкогу бла, бир атлы чыкъды. Ол бизге орусча:

— Жол болсун! Кълайры барасыз? — деп, саламлашыу кълатыш сорду.

— Сау бол! Жол санга да болсун. Биз а туристлебиз. Энди мындан ары бармайбыз. Жер кѣре, табийгъатны та-машалыкъларын кѣре айланабыз, — деп, Сергей сабыр жууап этди. Ол заманда, ангылагъанын билдире:

— Ха-а, да ол игиди да, — деди ол атлы. Сора тохтар-гъа унамагъан атыны жюгенинден иги да артха тартып, ол семиз атны жеринде тепсете, дагъыда кълшду:

— Былайы, Гара аузу, Уллу Чегемни жайлыгъы бол-гъанлыкългъа, Гюржю бла чекди. Мен да чекни сакъла-гъан кълалауурладан бириме. Бюгече, кълыр жеригиз жокъ эсе, бизни кълшда кълалыгъыз. Кълшубуз ма ол сиз бери ѳтген кѣпюрчюкню ѳрге жанындады. Сизнича турист-ле уа, аз келселе да, келе-келе уа туруучудула.

— Сау бол, сау бол. Биз апчырыкъ туйюлбюз, — деди таматабыз Сергей. Алай Николай а, атлы озгъандан со-ра, Сергейге тырман эте эди:

— Ай, юйюнге, тынчлыкълны таба, тынчлыкълсызлыкъл-ны сайларгъа неге керекди?

— Туристле эсек — керти да туристле болургъа ке-рекбиз. Адамлагъа гыржын ашаргъа нѳгер болургъа неге керекди? Саутчу Махмудну тынгысыз этгенибиз да аз туйюлдо.

— Мен сени оноунга кълшулмайма, алай таулула кълонакъ алыуну кеслеринне кълыйнылыкългъа санамаучуду-

ла. Кълонакъ келсе, кълуаннган этиучюдюле, — дегенимде: — Санга андан жетгени жокъду! Жюгюнго иги кѣтюр да, ызыбыздан, абынмай, терк атлап кел! — деп кълйду Сергей манга хыныракъ да сѣлешип.

Жолгъа чыкългъаныбызда, Сергейни оноуу бла жюрюр-ге оноулашхан эдик да, ол бизге командирлик эте эди. Биз а аны солдатлары кибики эдик. Кълайда да низам бо-лургъа керек эди.

Биз биягъы кѣпюрчюкден ѳтюр, кълалауур кълш таба бармай, энишге бурулдукъ. Суу жагъласында жашыл кълыр-тишде чатыр кълурдукъ. Терк окъуна, от тамызыргъа чих-тенликле жыйып, от этдик. Туй хантус биширдик да ол жибиген ѳтмек бурхуларыбыз бла ушхуур кибики аша-дыкъ. Тюнене кече граф ѳтип, зауукъ этгенибизни сагълына эдик. Тюнене кечени бла бюгечени башхалыгъл кълшыгъл бла къландырып, сабы бла кълсдургъланнга ушай эди.

Кече алай чынгыл аяз эди — чатырдан тышында кѣп-ге дери турдукъ. Тихтенген тауну башы жулдузланы ичи-не батылып тургъланчады. Жулдузла уа жерни юсюне жа-былгълан уллу къллан жууургъланны жылтырауукъ тамгъла-ларыча кѣрюнедиле. Биз алгълын шахардан къларасакъл, жулдузла мутхузла, ууакъл, жерден да узакълда кѣрю-нюучю эдиле, мында уа ала жарыкъл, уллула, жерге да жуууукълда кѣрюнедиле.

Черекни бир халда шууулдауу кълуакълларыбызгъа бир узакълдан эшитилген кълбюз тартыу кибики. Ол бир ыз-гъл шууулдауу бузгъланла жалан да, кълайда эсе да, анда ит юрген тауушладыла. Баям, жайлыкълдагъл малчыланы итлери юре болур эдиле. Агъл ичинде кече къланатлыла кълчырыучудула. Мында уа жалан да аяз бла суу тауушу эшитиледи.

Тау хауасындан зауукъ ѳтип, кѣкге кълрап, жулдузла-ны юсюнден таурух айтыша кетип эрикгенден сора, оту-бузну да кѣмюр, чатырыбызгъл кирип жукъларгъл жат-дыкъ. Барыбыздан да алгъл Сергей хурулдап башлады. Жукъламагъланлай бек артха мен кълалгъл эдим. Кимни кълалай солугъланын да эшите эдим. Болса да жукъл аман кишиди, мени ол хорлады. Азретни жанында уюдум.

Эрттенликде сууукълсурап уяндыкъ. Суу бойнуна чабып, бет-къл жуудукъ. Чатыргъл келтирирге суу алдыкъ. Че-лек бла чай кълайнатып, ол Махмуд берген кълакъл этден шишлик ѳтип, биягъл ѳтмек бурхуланы кълалгълан-къл-гъланлары бла усхар ашадыкъ.

Кюн тау башларына жарыкъ тийгенди. Тауланы чегет

ауаналары эригендиле. Чегем череги кюмюшча жылтырайды.

Бизни отубузну тютюнюн кёрюп келген болур, баям, бир тор атлы, келип, бизни туурабыздан къарап кетди. Ол къалауурладан бири болгъанын артда билген эдик.

Этиучюбюзча, отну ёчюрюп, чатырны, рюкзакланы да жыйып, биягъы жолубузгъа чыкъдыкъ. Туманда ажашхан зурнукла кибик, дауур-дууур эте барабыз. Кёпюрден ётюп, биягъы гара шауданнга тюбедик. Солуп-солуп ичербиз. Ол да биягъы тишлерибизни бузлатады, тамакъларыбызны юшютеди. Хар жутхан уртламыбыз ёнгечлерибизни салкъын этеди. Биз гара иче тургъаныбызда, Николай а къалын акъ альбом къагъытда къара къарындаш бла тарта, Тихтениге тауну бла аны тюбюнде гара шауданны суратларын этди. Ол хар тохтагъан жерибизде да суратла эте, аланы атларын жаза айлана эди.

Биз Тихтенигенни кюнлюм къабыргъасына ёрледик. Аяз ургъан да кългъанды, кюн да жылыды. Алай жюклерибиз арытхандыла. Не къадар ёрге чыгъаргъа уа керекди.

Бир жюрекчикни ёрге бара, биз къар эгегине жетдик. Былай аламант! Къардан да узакъ болмай, ол жюрекни баш аласында кюнлюмде моргъа тартхан кызыл кюйюзле жайылып турадыла. Ол сыфатда кёрюнгенле къыртышдагъы бишген мыхты ишхилдиле эдиле.

Олму эди! Рюкзакланы да бирер жерге ташлап, ишхилдиледен басып тебиредик. Ашайлгъаныбыз къадар ашадыкъ, жыялгъаныбыз къадар жыйдыкъ, къанжал челегибизни да толтурдукъ. Не бек айыртып атласакъ да, аякъ тюбюбюзде ишхилдиле, пыж-пыж этип, эзиле эдиле. Ол тийрени ишхилдиси, асыры кёпден, тийилмегенча кълды.

Ол габулу, жумушакъ къыртышда, къарыналарыбызны тау кюннге кызыдыра, сыртларыбыздан жатханлай, иги кесек турдукъ. Сора, рюкзакланы да кёчюрюп, тигелеп башладыкъ. Тигелей келгенлей, кып-кызыл бишген дыгъынеллеге да тюбедик. Аладан да бираз жыйдыкъ.

Дыгъынелле, ишхилдилеча, татлы туююл эдиле — мысты эдиле.

— Иги кютюуге къутулгъан малла кибик, гагулагъа жубана кълдыкъ да! Атлагъыз, хайда, кеч болабыз,— деп, Сергей бизни ашыкъдырып башлады. Ашыкъ-бушукъ келе, Гара аузу ёзенине тигеледик. Ары баргъан жолубуз бла артха тебиредик. Черек да саркъады, шорхалада чулгъанады, сай жолунда уа сюзюледи, биз да аны сол жаны

бла энишге келебиз. Бираз келгенден сора, мен артха къларап:

— Сау къл жангы танышым, Тихтениген тау! Энтда да кёрюшюрбюз! — деп кычыргъан эдим.

— Асыры терк кълалып барабыз,— деп, Николай да кълшду. Алай Сергей анга боюн салмады.

— Маршрутубузну барыбыз да кълалып этген планы барды. Анга кёре биз бу ингирде Угъары Чегемге жетерге керекбиз. Тамбла уа, Думала ыфчык бла аууп, Холам тарындан чыгъып, кече агъач башында Сары талада кълалыргъа керекбиз,— деп кълшду ол, буйрукъ этген ауазы бла.

Азрет бла Хамид да, не эсе да, бир затла ынгырлагъан эдиле. Арыгъанданмы огъесе ала да тауда бираз кечинирге сюйгенденми болур эди? Экиси бир бирлери бла кълстау ууакъ сёлеше бара эдиле. Мен да:

— Охо да, бизни ишибиз солдат иши. Тамата кълалы десе — биз ары,— деп кълшган эдим. Кюлгенине кёре, ол сёзюю Сергей бек жаратхан эди.

Солуй да келе, солуй да келе, биз экинди ууахтыда Чегем черек бойнунда уялу кёпюр къллагъына жетдик. Алай солуп тургъаныбызлай, бизге бир орта бойлу, жарыкъ бетли, чёрчек халлы киши жолукъду. Орусча да, тауча да саламлашып, бизни кълалы ахшы жолгъа баргъаныбызны сурады да билди. Сора айтды:

— Сиз туристле эсегиз, сизге кълалайда кълалгъан да башха туююлду, алай бюгече уа мен да кълонакълбай болаллыкъма. Жууукъ болугъуз. Бек ыраыма.

— Угъай, сени да нек кълыйнайбыз? — деди Сергей, бизни таба да соруу бет бла къларай.

— Таулула аламант чомартдыла. Кълонакългъа чакълыргъанда бармасанг да неге ушайды? Кълыйналса да, айымыды, бир кечеге кълыйнарыкъбыз. Мени сартым, барыргъа тийишлиге санайма,— деп тохтады Николай.

— Мен ётюрюксюз, омакъсыз, кёзбау этмей, керти айтама. Тышында кълалуу бу тийреледе артыкъ аламант да туююлду,— деди ол киши.

— Да былайда, эл кълыйырында, аламант болмай а, не кълоркъуу барды да? Абрекдени хапарын эшитген болмаса, алыкъын биз абрекке тюбемегенбиз,— дейди Сергей.

— Абрек а болмазгъа да болур. Алай ма ол кириш кълалагъа бир къларачыгъыз. Ма мен, тюнене туююл, бирси кюн анда тау кълпланны тюбюнде ёлюрге аздан кълалгъанма. Кёлсегиз, аны терисин да кёргюзтюрме.

Мен, тѣзалмай, таматаланы сѣзлерине кѡшулуп:

— Сен, баям, «тау кѡплан» деп, сѡлесиниге айта болурса,— дегенимде, ол кѡлюп:

— Жигит жаш, энди сѡлесинни уа, бир амал бар эсе, таныр кибикме. Мен мараучулукъ иш бла жубанганлы уа заман юч кѡурмандан а озгъанды,— деп жарыкъ ышарды.

Ары дери, аузун да ачаракъ этип, сейирсинип, тынгылап тургъан Хамид:

— Да сора сен мараучу окъунамыса? — деп тангсыныулу сорду.

— Алаймыды? — деп Николай да кѡшду.

Ол а, кѣп хапар айта турмай:

— «Локъман деген кимди»,— деп, элде сорсагъыз, кѡартла угъай, сабийле окъуна аны ким болгъанын айтырла.

Олму эди! Сергей, кѡлген да эте, аны кѡлун жангъдан тутду. Сора ол:

— Барабыз. Локъман биз бир кече кѡыйнагъандан уллу кѡыйнылыкъ сынамыс! — деп, Локъман бла бирге аллыбызда тебиреди. Бизни, жаш кѡауумну уа, асыры кѡууанигандан рюкзакларыбыз женгилле кѡрюниген эдиле.

Кѡнакъбайгъа келдик. Аны юй бийчеси бек жарыкъ болду. Сабийлери уа, андан-мындан кѡрай эдиле, кѡатыбызгъа уа келмей эдиле. Болса да, аналары биз берген челекдеги ишхилдиледен, дыгъынелледен да алагъа юлешгенден сора, ала бизге танг жууушхан эдиле. Ала, баям, бизни тайпакъларыбыздан, Сергейни мутхуз кѣзлюклеринден кѡркъа болур эдиле. Къалай эди эсе да, Локъманны кеси бла, юйюрю бла да шуѣх болдукъ.

Локъман бизге тау кѡпланны быкыгъа керилип тургъан терисин кѣргюзтдю. Ол тери жырылмай, тулукълыкъгъа союлгъаны себепли, жугъутурну марап, аны юсюне секирирге хазырланып, жерге бауурланып тургъанча кѣрюне эди. Аны сыртындан сылай эдик. Жумушакъ, сыйдам, бек ариу жаныуар эди. Баш териси да бирге союлгъаны ючюн, аны мыйыкъ кѡыллары да ары-бери чюелип эдиле.

Тау кѡпланны орусча атына, «леонард» дей эди Сергей. Николай а:

— Бу «киштик жанлы» жаныуарла адамгъа, малгъа да бек кѡркъуулудула,— деп, титирей эди.

— Сен мынга кѡайда тюбегенсе, къалай ѳлтюралгъанса? — деп сорду Сергей.

— Аны хапары узун тѡйюлдю,— деп, Локъман ол терини, жатма тюбюне кийирип, ѳрге такъды.

Локъман бизни юйге чакъырды. Ушхууур хазыр болуп тура эди. Локъманны юй бийчеси телсини азыкъгъа алдырып тура эди. Гыржын тууралгъанла арасында кѡаралдым гоппан бла сары жау, дагъыда бири бла уа — айран.

— Таулуну биринчи азыгъы айран бла гыржын болуучуду, экинчи азыгъы уа — эт бла шорпа. Айып этмегиз, кѡнакъла. Бюгече сизге мал сояргъа керек эди, алай мени эчки сѡрююум узакъдады, жартысын а ма бу сиз терисин кѣрген ашап тауусханды.

— Эшта-эшта! Ол айтханынг неди? — деп сордула Сергей бла Николай, бир бирге ал бермей.

— Аны хапары кѡысхады,— деп башлады дагъыда Локъман, азыкъ ашагъанын да сабыр этип.— Мен бу тау жерледе эчки сѡрюючюк кѡурагъан эдим. Мында эчкилени ыранига кѡууалап кѡйсам, хар бир-эки кюнден а, туурадан кѡрап, санай турсам, сѡрююу кесинлей отлап, ыранда кечинип туруучу эди. Турмай а, ыранны аргъы кѡыйыры, кѡаялагъа кѡшулуп, юзюлюп къалса, бери кѡыйырында тар чыгъышны уа иги бегитсем, кырдыгы болгъан ырандан сѡрююу кѡайры кетерик эди? Алай, бир кюн, ингир ала, кѣзюлдѡрюеуюкню тартып, берги таудан ары кѡарадым. Эчкилени санадым — сѡрююню жартысы жокъ. Терк окъуна кѡарангы болду да, андан ары кѡайгъы эталмадым. Охо да, эчкиле кѡайры кетерикдиле деп кѡйдум. Ыранда бир мѡйююше болурла, дедим. Экинчи кюн барып, бегитген чыгъышыма кѡарасам — аз да эчки аякъыз жокъ. Кѡалагъан хунам — кѡаланганлай тура эди.

Сора ыранига кирип баргъанымда, баш кѡаяны тюбю кѡырчыкъда бир бѣлек эчкини тапдым. Аз ѳргерекге атлагъанымда уа жарты ашалгъан эчки мыллыкдан толу. Ярабий, бу не алапатды! Ыранны башы чынгыл кѡая, тюбю да алай, ары жанында кѡаяла бирге кѡшулуп, ыран тауусулуп, бери жанындан мени бийик хунам, аякъыз да жокъ. Киштик жанлы бла бу кѡаяла башларындан учуп айланиган кѡушладан башха, бери келип, эчкилени кѡыргъан жаныуар боллукъ тѡйюлдю деп, оюм эте, тѣгерекге-башха кѡарай, бираз айландым.

Сора, охо да боллугъу болгъанды, алай быланы ашагъан энтда былайгъа келмей къалмаз деп, бугъуп, сакъларгъа дѣн болдум. Ушкогум а кѡолумдады, жерленипди. Кеси уа бешатылгъан, сыналгъан орус ушкокду.

Ол умут бла, айлана кетип, эчкилени сау кѡалгъанларыны кѡатында тохтадым. Ала мени тансыкълагъан этген-

ча, къатыма басындыла. Алада, артыгыракъ да къолгъа юйреннген, бир ёребаш уллу жубу теке болуучу эди да, ол аллыма келип, кёлкъалды этгенча, уллу, сары мылы кёзлери бла бетиме къарап: Нэ-э-э, нэ-э-э! — деп, башын булгъап, сакъалын силкиндире эди. Бирсиле да, сюрюучюню ызындан келгенча, аны ызындан келе эдиле.

Эчкиле тоюп эдиле. Тоймай а! Ыранны кырдыгы къалын эди, терен эди.

Эчкиле да къая тюрбюнде жатып, мен да аланы къатында сыртымдан тюшюп, кюннге кесими къыздыра тургъанлай, башда къаяны эринде бийик кырдыклары ары-бери къымылдагъанларын эследим. Ушкокну къолума алып, сампалын угъары аягына тартдым. Сакълап турама. Кёзюмю ол къымылдагъан жерден алмайма. Бир заманда бир узунбел жаныуар къаядан тюзюмлей эчкиле таба, охо да, мени юсюме чыгайып сызылды. Эчкиле да юркдюле. Алай ол хауада созулуп келе тургъанлай, мени ушкогум атылды. Аны окъ, тюз ол ачылып келген къызыл аузундан тийип, тёппесинден, мыйысын чачып, чыкыгъан эди. Ол, горф деп, тюз да мени жанымда кырдыкга, аузундан къаны бара, сойланган эди. Талгъыр къуйругъун бир-эки къымылдатхан эди ансы, ол солугъан да этмей, ёлген эди.

Кесигиз да эслеген эсегиз да, билмейме. Сюйсегиз жаныгдан да къарагъыз, леопардны терисини окъ тешиги болмагъанын кёрюсюз, терисин буздурмагъанма. Окъ тешген жери жалан да тёппесинде эки къулакъ арасындады.

Биз Кавказ таулада болгъанына, Локъманны алай тюз ата билгенине да сейирсиннгенибизде, ол а:

— Леопардны къайдан келгенине кесим да сейир этеме. Алай ушкокну ариу ата билгенле уа, артыгыракъ да бу тюрлю-тюрлю хырлы ушкокла жайылгъанлы бизни тау-дуланы ичинде бек кёпдюле. Менден да уста мараучула кёпдюле, алай мен да, учуп баргъан жаз тауукъну марап атсам, жалан да бойнун юздюртюучюме ансы, тёммегине, хыял тюшюрмеучюме. Алай айтханым аайып этмегиз. Махтанып айтхан сунмагъыз. Ол къылыкъ менде болмаучуду.

— Ийнанабыз, ийнанабыз,— дей эдик.

Ушхуур бошалгъанлай, биягъы биз эшикке чыкдык. Арбазда чатыр къуругъа умут этген эдик. Локъман а унамады. Юй бийчесине айтып, юйюню экинчи этажында бизге жатар жер къуратды. Биз анда тизилип жатып жукълай эдик. Алай кимни халын да билмей эдим, мен а

кечени асламында къуру Локъманны хапарын, андан да кёп къужур затланы тюшюмде кёрюп тургъан эдим.

Танг атханлай, Локъманны юйюнде усхар да ашап, биз жолубузгъа чыкдык. Кете туруп, ыспас этип, Локъман бла, юй бийче бла да шуёх халда саламлашдык. Сергей бла Николай, артда да шуёхлукъ жюрютюр ююн, кеслерини шахар адреслерин Локъманига берген эдиле. Андан сора да Николай, аланы юйюр суратларын этип, алагъа саугъагъа къойгъан эди.

Думала ауушунда бир кесек солуп, биз тюш ууахтыгъа, 1919 жылда холамлы партизанла кадет аскерле бла уруш этген жерин да кёрюп, Холам тарындан чыгып, Къара Суугъа жетдик.

Аты алай болгъанлыкъгъа, Къара Сууну сууу, мияла кирик, жарык эди, таза эди. Езге уа аны форель чабаклары асыры кёпден, къарагъанда, кёзюнг къарангы этер эди. Бир ауукъгъа дери мында чабакъ да тута, солудукъ. Тюш азыгъыбызны да ашадык.

Чабакъ тутууда барыбыздан да Азрет бла Хамид онглу болгъан эдиле. Ала экиси да чабакъ тутаргъа эрттеден да юйренип эдиле. Уллу чабакъла тутханларына къууана эдиле. Николай а бизге аллай уха шорпа этген эди! Аны ичер ююн адам къулагъын юздюрюрча эди. Аны ариу ийисин, алаамат татыуун бююн да эсимден кетералмайма.

Биз ингирге, Къара Суу кюнлюмю бла чыгып, агъач башында Сары Талагъа келдик. Агъач къыйырында чатыр къурдукъ.

— Махмуд берген къакъ этибизни алыкъын тауусмагъанбыз, консерваларыбызны уа ингирде бошатабыз. Уну-буз жокъ, ётмегибиз жокъ, сухарларыбыз да дыккыгъа тыянгандыла. Болса да, энди былайдан бир атлансакъ, артха, Нальчикге бир кюннге жеталлыкъбыз,— деп, Сергей бизге кёл этдире эди.

Чатырыбызны аллында, этиучюбюзча, уллу от этдик. Отха челек бла суу салдык. Къакъ этни туурап, шорпа этдик. Исси шорпа бла сухарла уа айыпсыз ушхуурлукъ этген эдиле.

Кече агъач къыйырында, бююн да агъачны ичинде, къалыу алааматды. Биз талада болсакъ да, уллу чинар жайыугъа жууукъ жерде эдик. Аны себепли агъачны ичинде болгъан кечеги «концертни» тагига жууукъгъа дери эшитил турдукъ.

Узакъ сыртда бёрюле улуйдула. Къатыбызда кийик тонгузла-хурт-хурт этедиле. Арлакъда тюлкю юреди. Езге, кечеги къанатлыланы чау-чаулары не уа, жууукъгъа

келип, ачы кычырыулары чач тюклерибизни ёрге кьоба-радыла. Аланы алай кычыргъанларыны биргесине уа бир арада уку да: «Хуу-хуу!» — дейди. Ол алай этсе уа, чич-ханла терек тюплеринде эски кьургъакъ кьужмуну шы-быр-шубургъа алдырадыла. Андан, узакъдан а, жылкы-чы кьушну: «Хукку-ху-ху-уу!» — деп ёхтем ауазы эшити-леди.

Ушкогубуз, керохубуз жокъ. Абадан жаныуар юсюбюз-ге келсе, кесибизни сакъларгъа жалан да бичакъларыбыз бла бир балтабыз барды. Ала уа не болсунла! Аны себеп-ли тангига дери отну ёчюлтмей турдукъ. Агъач жаныуар-ла уа отдан бек кьоркъадыла.

Биз кимибиз «концертге» тынгылай, кимибиз жукълай, кимибиз да отну ышыра, тангига чыкъдыкъ.

Танг жарыгъанлай, адамны тынгысыз этген кечеги «концерт» бошалды. Аны орнуна чыпчыкъла чоуюлдеуу бла кукук кычырыу келди.

Кюн чыкъды. Кырдыкланы чыгъы, кюмюш инжилеча, жылтырайды. Агъачдан мылы хауа урады. Эрттенги аяз-чыкъ санларыбызгъа сериуюнлюк, тирилик келтирди.

Азыкъчыгъыбызны кьалгъанчыгъын, кыймаланы да эрттен усхарда ашап бошап, чатырыбызны жыйып, отну ёчюрюп, женгилленген рюкзакъларыбызны да кётюрюшюп, агъач ичи бла баргъан жыяу жолда тизилишип келебиз.

Жайны кызыу кюнлеринде агъач салкыны алакат хычыуунду. «Жаннет» деучюлери да мындан иги хазнамы болур?

Мистердос суу бойну бла келип, Солтанакъ ёрюнден чыкъдыкъ. Сора Солтанакъгъа жетдик, кесигиз билген-ликден, Нальчикге келиу а байтамал эди да — келдик.

Бизни туристле болуп таулада айланган алты кюню-бюз алакат зауукълукъда ётген эди. Ол кюнледе кёрген затларыбызны кюнделиклерибизге жазгъан эдик.

Туугъан жерибизни табийгъаты тамашады. Халкыбыз-ны тарыхын билиу, тюрю-тюрю адамлары бла шагъырей болуу жүрекке хычыуунду, жашаугъа хайырлыды. Ёзге уа, окъуу жылны бошагъандан сора, жайгъы турист поход-ла адамны саулугъуна нечик файдалыдыла!

Биз турист болуп айланыуну хар жай сайын да бар-дырыгъа оноулашхан эдик.

ТОПНИМИКА ТАУРУХ

Июнь айны хычыуун кюнлеринден биринде мен Наль-чикден Акъ-Суу элге, тюзюн айтсакъ, аны тёртюню посё-

логуна — Суу Арагъа атландым. Анда бир ахлumu юйюне келип келтирген эдиле да, ары андан бара эдим. Анда бираз олтурургъа, алгъыш да этерге керек эди. Алгъышха баргъанны уа, кесигиз да билесиз, кёлю кётюрюлюп, халы жарыкъ болады. Мен да бек жарыкъ эдим.

Элге эки автобус бла барыргъа тюшдю. Нальчикден Долинскеге жүрюуючу 1-чи маршрутлу «Икарусха» минип, Долинскеде Культура дворецни аллы майданига келдим. Алайдан а, сабыр атлай, Долинскени ичи бла Акъ-Суугъа баргъан орамгъа чыкъдым. Автобус тохтаучу жерде, темир бетли боялгъан узун, бийик артлы шинтикге олтуруп, бир бирлери бла лахор эте тургъан тёрт адамгъа тюбедим. Аладан экиси жаш, экиси да кызы эдиле. Барыны да юс-леринде жангы, таза кийимлери, кьолларында да, кимни азыкъ сумкасы, кимни да портфели бар эди. Тёртюсю да комсомол жыл санда эдиле.

Мен аланы кьатларына жаплагъанымда, лахорну кьо-юп, ёрге турдула. Барындан да аз-маз таматаракъ бирле-ри, мени саламлашыуума жууап берип, шинтикни кёргюз-тюп:

— Олтуругъуз, тамата,— деди.

— Охо, сау болугъуз. Сиз да олтуругъуз. Шинтикге барыбыз да сыйынырыкъбыз деп, мен олтурдум. Жашла да олтурдула, кызыла уа арлакъда шинтикге кетдиле.

Ушакъ башланды.

— Тамата, соргъанны айыбы жокъду, сиз бу тийрели-мисиз огъесе мында курортда солугъанмы этесиз? — деди ол биягъы абаданыракъ, инче къара мыйыкъчыкълары болгъан жаш, ол мыйыгъы да болмагъан кызылбет жаш-ха да кёз жетдирип, соруугъа аны кьулакъ салгъанын да эслеп.

— Да, асыры танымайса сен! Мен бек уста таныйма,— деп, ол кичирек жаш атымы айтханда, абадан жаш а:

— Оллох-оллох! Суратдача уа туююлсюз да. Угъай, бираз тюрслеп, хыйсал этип къарасам да, танырыкъ кёре эдим,— деп ол, жангыдан саламлаша, кьолуму да эки кьолу бла да тутду. Бирси жаш да аныча этди.

— Мен былайлада гитче заманымда бузоула, артда-ракъда уа тууарла куюуючу эдим. Жашлыгъымда, кьарт-лыгъымда да бу тийрелиме. Энди сиз мени таныдыгъыз. Сиз а кимлесиз? Къайры ахшы жолгъасыз? Соргъанны айыбы жокъду.

— Да биз а Акъ-Суугъа барабыз. Анда пионерлени жайгъы лагеринде ишлейбиз. Кимибиз тамата пионер во-

жата, кимибиз да юйретиучю болуп ишлейбиз,— дейди биягъы абадан, мени атымы билсе да, кеслерини атларын а айтмай.

Мен да атларын билирге артыкъ къаты болмадым.

Бир кесекден, бизни шуѳх ушагъыбызны эшитип, къыз-ла да бизни къатыбызгъа келди.

— Да сора сиз, тамата, бу тийрени историясын да бек уста биле болурсуз,— деп, ол алаша бойлу тегерекбет жаш кѳюме къарады, нѳгери алгъын айтханча, атыма да «тамата» деп. Аны сорууна неллай жууап боллугъун бары да сакълай эдиле.

— Уста билиу къайда? Алай бир къауум затны уа билеме. Ма, бу бизни аллыбыздагъы бурууну ичинде Сухоруков деген петербургчу помещикни юйлери болуучу эдиле. Энди ол юйледен кѳбюсю да къалмагъанды. Эскилени орунларына жангы корпусла ишленгендиле. Ма алайда, сыртда уа Акъайланы Хажымырзаны юйчюгю болуучу эди.

— Охо-о, таулу киши уа бери нек келген эди? Ол да помещикми эди?

— Хоу бир да! Революционер эди. Чегем бийле элден къыстагъан эдиле да, ол, а, кѳчюп келип, мында энчи юй болуп жашай эди. Былайдан угъарлакъда уа Гиргокъланы Чорттай жашай эди. Ол да, Хажымырза Чегемден келгенча, Холамдан кѳчюп жашай эди.

— Тамата, тилегенибиз ючюн айып этме, жолда бара, бизге жер атланы айта, аладан къысха хапар бере барсанг, бизни бек ыразы этерик эдинг,— деди ол абадан жаш. Бирсиле да анга нѳгер болдула.

Мен аланы тилеклерин толтурургъа айтдым. Биз алай ушакъ эте тургъанлай, ичинде да жалан эки-юч адамы бла, тѳртюнчю посѳлокну «ПАЗ» автобусчугъу келди. Биз, анга кирип, бешибиз да бирге жууукъ олтурдукъ. Автобусда ушакъ эте барабыз.

— Жашла, къызла, ма бу онг жаныбыздагъы бир этажлы юй Шершенѳв деген орусуну юйю эди. Ма бу энди музей болгъан юйчюкде уа аты чыкъгъан украинлы жазуучу къатын Марко Вовчок жашай эди. Аны таулула бек ариу кѳрюучю эдиле. Ол да революция жанлы болгъаны ючюн Украинадан къачып келип, саулугъуна да бакъдыра, мында жашай эди. Аны къабыры, сыны да бу юйчюкню арбазындады.

— Аны хапарын а эшитгенбиз, музейинде да болгъанбыз,— дейдиле эки къыз да.

— Хы, энди ма былайгъа уа, алгъын «Кѳнделен жол»

деучю эдиле. Алай а, ма бу уллу жолдан ары, бир жанына, кѳнделенине бурулгъан жол ючюн айта эдиле. Адамла жерни халына, турушуна кѳре ат атап да къойгъандыла. Орус Бахсандан тау Бахсанга баргъан уллу жолдан ары кѳнделенине баргъан жолда къуралгъан тау элге да «Кѳнделен» атап къойгъандыла. Бу жерни уа шѳндюгю атына «Бѳрюле Къабакъ эшиги» «Волчы Ворота») дейдиле. Бир жабындан ол да тюздю. Нек десенг, алгъын электричество жокъ эди. Элле, жолла да, ай жарыгъы болмаса, кече къаппа-къарангы болуучу эдиле. Жоллада кече айланган адам хазна болмай эди. Хар ким, ингир жарыкъдан малын орунга жыйып, юйюнде тынчайып къала эди. Алай бир бирде малла, юйге къайтмай, сюрюуден ажашып ма бу Кѳнделен жол артында кѳкен юлкюле араларында отлай къалыучу эдиле.

Энди былай ары юг таба къарачыгъыз. Ол уллу къара агъачны эслечигиз. Ол «Кѳмюрчю тала» сыртыды. Ма къарангы кече, бир бирде уа ай жарыкъ кече окъуна, жыйын жанлы (бѳрю жыйын), улуй кетип, андан келип, былайтын — кѳнделен жол бла — ѳте эди. Ажашып къалгъан малланы ашап, эрттенликде тѳнг къарангысы бла, былайтын артха, ол къара агъачха, ѳтѳп кете эдиле. Ма былайгъа «Бѳрюле Къабакъ эшиги» деп андан айтадыла. Бир бирле уа: «Таулу абрекле былайда кече жол сакълап, жолоучулары тонаучу эдиле да, былай ат андан аталгъанды»,— дейдиле. Ол а ѳтѳе-ѳтюрюкдю.

Абрек-мабрек мен билмейме, алай Аппайланы Хусей — акъ суучу къарт — былайлагъа къапханла салып, бѳрюледен кѳп кере да тонлукъ тюшюрюучю эди.

Жол тюбюнде бу буруу ичи «Ботанический садды». Ол аны эндиги атыды. Аны ичинде, ма кѳресиз, омакъ къуралгъан гюрен кѳл, жан-жанындан суу талла жашыл чачларынын энишге салындырып турадыла. Мында — кѳрмючге орнатылгъан тюрлю-тюрлю терекле, юлкюле, гюлле, гокка хансла. Былайны алгъынныгы аты уа «Тогъулан къабакъ жашагъанды». Алай нек аталгъанына сейир этерчады. Кеси да «Тогъ улан» дегенденми огъесе «Тау улан» деген сѳзледенми къуралгъанды? Къалай эсе да, «Тогъ» да, «тау» да бизни ана тилибизни сѳзлеридиле. Алай эсе уа, былайда къачан эсе да бизни халкъыбыздан не да башха тюрк тилли халкъдан эл жашагъанды.

— Сен бу жерлени атларын китапдамы окъугъанса огъесе адамладанмы эшитгенсе? — деп сорады кичи жаш.

— Угъай, китаплада окъумагъанма, аталарыбыздан, аналарыбыздан эшитгенме. Кесим да аланы атларына та-

маталарыбызча айтып жүрюгенме. Жер атла артыгыракъ да бу арт жыллада бек тюрленгендиле. Алгыныгы тѣлю ѳлюп, жангы тѣлю билмей, жерлени алгыныгы атлары унутулуп барадыла. Сѣз ючюн, энди ма былайы уа «Жашарбекни юйюню кѣаты» болгъанын ким билликди? Былайда агъач кѣалауур юй болгъанды. Агъач кѣалауур а — Холамханланы Кѣушуну жашы Жашарбек эди. Ол, эркинлик кѣагыты болмай, Нальчикге арба бла отун элтип баргъанланы былайда тыйып, не отунларын, не балталарын сыйырыл жибернучю эди.

Природаны агъачын сакълауда Жашарбекни уллу хайыры бар эди. Жашарбек орта бойлу, женгил кѣымылдаулу, тири адам эди. Орусча да кѣара таный эди, газет, китап да окъуяла эди, хаты алакат болмаса да, кѣагыт жаза да биле эди. Аны мор чепкенини аркѣасы бла бир имбашындан бирси имбашына дери алтын окъа налтехле сырылып эдиле. Ол жарыкъ тор атын жолда жоргѣа этдирип баргъанда, аны аркѣасындагы налтехлери кюн тыякылада, кѣз кѣамата, сингилдеучю эдиле. Хар заманда аны жанында кѣзыл хомпуралы, кюмюш сапы тапанчасы, белинде алтын суу ичирилген кѣылы, бирсиленича болмай, кѣыха кѣамачыгы, хазыр орунларындан иги да ѳрге чыгып жылтырагъан, бир бирин энишге салынган сынжырчыкыла тутхан, кюмюш хазырлары болуучю эдиле. Ёзге уа аны окъа чалыулу кѣзыл кѣатапа тѣппели думкѣара, гыдай, бухар бѣркю, не уа кѣк бетли галифе кѣнчеге ат юсюнде нечик тюрлю-тюрлю кѣрюнучю эди!

Кеси эллилеринден эки бызынгылы аны кѣргенлеринде айтхандыла:

— Ялан, ол озгъан ким эди?

— Ким сунаса? Артындан кѣарасанг — жарым патчах, аллындан кѣарасанг а — Кѣушу улу Бурху!

— Ай, элия урсу сени дегин! Байрым эркек кирик, кѣо-лан-мо-лан да болуп айланмаса уа — эсленмез эди!

Ол заманда Бызынгыда бирер тюз, бирер чам атсыз адам болмаучю эди. Жашарбекни да чам аты «Бурху» эди.

Жашарбекни чабып баргъан ат юсюнде, кѣпчекге сюелип, намаз этгенин да кѣргенме. Ол аллай тамаша адам эди да, аны аты айтылгъан жер болгъаны да сейир тѣю-юлдо.

Энди бу былайдагы тала уа — «Тогъ улан кѣабакъ жашагъан жер башы талады». Былайда, жол тѣбюнде бийик жар барды.

— Оллох-оллох, бу уа не узун ат эди! — деп сейирсин-

ди абадан жаш. Кѣалгъанла да кюле эдиле. — Тала — гитче, аты — уллу, — дей эдиле.

— Энди уа, ма бу онг жаныгъыздагы жер а саулай да «Уллу орус жерди». Муну аты алайды. Совет власть келип, жерле халкыгъа жан башындан юлешингичинге дери, былайланы нальчикчи оруслаула тут эдиле.

— Да бу «Уллу орус жер» эди эсе, мында дагыда бир «Орус жерин» барды? — деп сордула ол эндиге дери сѣз кѣошмай тургъан кѣызла да.

— Хау. Бирси «Орус жерге» да, бара-бара тѣберик-биз, — дедим.

Кюннѣм чатланы башларындан озгъандан сора, «Тѣбен ѳр» башына жетдик.

— Да, энди, кѣресиз. Акъ-Суу эл былайдан башланады. Онг жаныбызда Жангы посѣлок, андан ары — Цемент завод. Бу жанын кѣюп, уллу жол бла барайыкъ. Ма сол жаныбызда уллу магъаналы сын. Ол граждан урушда, Уллу Ата журт урушда да эркинлик ючюн, бизни бу насыплы жашауубуз ючюн ѳлгенлени эскериу сынды. Бу сыны автору, аты махтау бла айтылгъан скульптор, Кѣабарты-Малкѣар республиканы саугъасыны лауреаты Кѣрымшаухалланы Бахсанукъ улу Хамзатды. Элли адамы анга да, сыны салыуу кѣурагъанлагъа да бек ыразыды.

Ма энди уа «Тѣбен ѳр».

— «Угъары ѳрдамы» барды? — деди абадан жаш.

— Барды. Анга да жетерикбиз, — деп, мен хапарымы андан ары бардырама.

— Бу ѳр, шѣндюча тюзюрек да, асфальтлы да тѣююл эди. Кеси да муну тѣбен жаны бла эди. Асыры тикден, андан ѳрге, арба отунну эки бѣлмей, атла, ѳгюзле да чыгъармаучю эдиле.

Тѣбен ѳр аягында, жол башындагы кѣолгъа «Кѣоянлы кѣол» деучю эдиле. Жол тѣбю уа «Жарбасханды». Кѣоянлары кѣп болуучю кѣолгъа «Кѣоянлы кѣол» атагъан эдиле, бу жерге «Жарбасхан» деп а, бир жауун кюн, Бачиланы Шашко, улоуларыны жерлерин да биргесине алып, жар тѣбю дорбунчукъгъа кирип тургъанлай, жауун илибизиретген жар юсюне оюлуп, басып кѣойгъанды да аны ючюн аталгъанды. Былайгъа бир бирде «Шашколаны жарбасхан» деучюдюле. Ол ат бююн да жүрюйдю.

Ма бу бир кѣауум юй да, Акъ-Суу совхозну сют фермасы да тургъан жалпакъны аты да «Гитче орус жерди». Аны огъаргы чеге Акъ зыгыр блады. Кѣпюрге жете баргъанлай онг жанынга кѣарачы. «Угъары ѳр» деп ма бу

«Уллу орус жерге» чыккыган айланчлы ёр жолгъа айтадыла.

Энди уа Акъ-Суу биринчи посёлогуна кёпюр жол бла ётюп барабыз. Элге да бу кёпюр тюбю бла баргъан суучукъну аты аталып къалгъанды. Ары дери аты уа «Нальчик Башы» эди. Таурухха кёре, элге кесибизни аты-бызны ататабыз деп, эллиле Жандар, Жамме, Тюкюлюй да, бир бирлеринден жашырын, саугъала да элтип, Къылычбий улу князгъа да барышхандыла дейдиле. Алай дагъыда элге «Жандар къабакъ» да, «Жамме къабакъ» да, «Тюкюлюй къабакъ» да аталмай, «Акъ-Суу» аталып къалгъанды.

Ма энди биринчи посёлокдан чыккыдык. Бу тюкенле да, сабий сад да болгъан жерни аты «Кечиу» эди. Шёндю былайда бир талай юй барды. Алгъын а былайда, юйюрююйдегиси да болмагъан, кеси энчи юй да ишлеп, уллу терек бахчасы да, тирмени да болгъан Чабдарланы Бекирбий жашай эди. Артда, бир къауум жылладан сора, ол чомарт, огъурлу киши ёлген эди, тюп болгъан эди. Ахшы адам эди. Юйюню аллы бла ётген сабийлеге, кимине Шурочка, кимине да Мурочка деп, къубултуп, алмала, кертмеле берип ийиучю эди. Ол алапат чомарт, алаша, къызылуурт кишичкини эл бары да бек сыйиучю эди.

Бу Кечиуден ёрге чыккыган жолну аты уа «Акъ жолду». Анга алай зыгъыры акъ болгъаны ючюн аталгъанды.

Былайны уа кесигиз таныйсыз: «Серные ванны». Алгъынны аты уа «Дармансуу» эди. Бир бирле уа «Бабаланы дармансуу» деучю эдиле. Бу кукурт сууну, баям, биринчи Бабалары кёрген болур эдиле. Бабаланы юйleri эрттеден да былайдадыла. Алгъын желден ауругъан таудула, узакъ жерледен окъуна келип, мында агъач гулалла не да чыкыра ичине дарман сууну къуюп, алагъа кирип, кеслери не чахауан этип тургъандыла. Былайы кеси уа, кёресиз, Акъ-Суу элли экинчи посёлогуна саналады.

— Да, тамата, энди сен ахшы жолгъа бар. Биз лагерь болгъан жерде къалабыз,— деп ол эки къызчыкъ Акъ-Сууну эл школуну къатында автобусдан тюшдюле. Ма-нга, мен алагъа жол нёгер болгъаным ючюн, алгъыш этген эдиле.

— Биз а алыкъын «Агъач Талагъа» дери барлыкъбыз,— деп, ол эки жаш а автобуста мени бла къалдыла. Автобус Нальчик суу кёпюрюнден гюрюлдеп ётдю. Мен жашлагъа сордум:

— Ол «Агъач Тала» дегенигиз узакъдамыды?

— Да ма былайдан, бу айланч-бойланч ёрден ёрге

чыккыганлай,— дейди ол абадан жаш. Кичи жаш да:— Хау, биз энди анда жумушчугъубузну этип, къайтырыкъбыз. Алай сени бла энтда да бираз барсакъ иги эди. Ол сен айтхан жер атланы мен жаза-жаза келгенме. Биз тийребизде жерлени атларын билирге керекбиз,— дейди.

— Бу сиз баргъан «Агъач Таланы» да алгъынны аты «Солтанакъ» эди. Биягъы бир-бирле да «Бабаланы Солтанакъ» деучю эдиле. Анда да кертиге ушагъаны барды. Нек десенг, Солтанакъ алгъын Къабартылы князны бийлик жерлеринден бири эди. Артда уа андан Бабаланы жашла, къазыкъ оюн этип, сыйыргъан эдиле. Дагъыда бираздан а Акъ-Суу эллиле, оноу этип, Солтанакъны, Бабаладан алып, битеу да элли жерине айландыргъан эдиле. Мен кесим да, сюрюучю заманымда Солтанакъ ёзенінде, чюйке ойноп, кесим кибиклени геттрагъа кёплерин сюргенме. Энди уа, кесигиз билгенликден, мында сюрюу кютюу, сабан сюрюу, чалгъы чалыу да жокъ, туристлеге база къураалгъанды, бир талай уллу мекамла ишленгендиле. Култура ёзени болгъанды. Алгъын былайтын Холамлыла бла Бызынгылыла да таудан Нальчикге келе эдиле, артха да къайта эдиле. Энди уа былайтын ала да жюрюмейдиле. Автобусланы, автомобиллени себебинден былайтын жюрюр кереги да жокъду.

Хы-ы, атыны юсюнден айтсакъ а, мен Солтанакъны энди атын тюзге санамайма. Аз жерде агъач тала жокъду! «Солтанакъ» деп аталгъанынлай къалса керек эди. «Солтанакъ» — ариу атды.

— Алайды, алайды,— дедиле эки жаш да, башларын алгъа-алгъа булгъап.

Сора, жашла, сиз былайда — Солтанакъда къаласыз, Солтанакъ аягъында бу сызгъаны уа кёргенмисиз?

— Атын билмейбиз ансы, кёрген а этгенбиз. Тамата, биз сизни бираз ашырайыкъ. Артда къайтырбыз,— дейдиле жашла.

— Аны аты «Баший сызгъады». Бир бирде уа «Баший тас болгъан сызгъа» деучюдюле.

— Кимланы Баший эди?

— Кимладан болгъанын эшитмегенме. Алай, бу сызгъада, эшеклерин излей баргъанынлай, Баший тас болуп къалгъанды. Ол базаргъа келген холамлы болгъанды.

— Алан, аны, харип, айыу не да бёрюмю ашагъан болур эди?

— Угъай. Анга жаныуар зараны жетмеген эди. Аны ногъайлы жортуулчула урлап кетгендиле. Ол, къарт да болуп, ногъайлыдан къумукълугъа сатылгъандан сора та-

былганды. Аны Астрахан тийрели ногбайлы кызла кылачы кыумукълугъа, ол да бир бѣлек жылдан сора, хасау журтчу кыумукълугъа сатханды. Ол а, саудюгерчилик бла Холамгъа келгенинде, жумушчу болуп тургъан таулуну, аны тюз атын (ногбайлылада уа терс аты да болганды), кыайдан кыайры, кыалай тюшгенинден хапар айтханды. Сора Башийни ол бухарске жаулукъла, кюпесле сата айланган кыумукълудан сатып алгандыла.

«Баший тас болгъан сызгъа» бла, ол тас болгъандан артхасында кѣп жылланы да, жангызлай киши да ѳтмеучю эди. «Сызгъа таза туююдю» деучю эдиле. Анда алмосту не да кыара жин бар суна эдиле. Алай Баший кыайтхандан сора уа, сызгъадан киши да кыоркымай эди. Бюгюнню сабийле уа сызгъаны, хапарын угъай, атын да хазна биле болмазла.

— Да не ѳтсинле да? Алада да айып жокъду. Топонимика таурухла жазылмасала, не тийрени эски атларын, сизни кибиikle айта турмасала эндиги жаш тѣлю кыайдан билсин? — дедиле жашла, бири бирине шагъат бола.

— Аны да керти айтасыз. «ѳшитмеген кыулакъ — саныгъауду, кѣрмеген кѣз — сокъурду», — дедим мен да.

Жашланы ѳкисини да, лагерде жумушларын билгенча, атларын да билдим: абадан — Кыубадий, кичи уа — Ахмат. ѳкиси да — таулу жашла. Мен «Баший тас болгъан сызгъаны» таурухун бошагынчы, ѳкиси да, автобусдан тюшмей, Суу Арагъа келдиле, сора, мени бла жарыкъ саламлашып, биягъы автобус бла Солтанакъгъа кыайтдыла. Мен а кесим кесиме ичимден: «Баям, топонимика таурухлагъа да адамла эс бурлукъ кѣреме», — дей, алгъышха барлыкъ юйюме кетдим.

ЮЗЕЙИР

Мен Темиркыан бла жарыкъ саламлашдым, сора:

— Темиркыан, ѳллилеринген — алгъаракъда да айтхан ѳдинг, — ѳнтда да бир хапар айтсанг, мени бек ыразы ѳтерик ѳдинг, — деп, совхоз базны кыалаууру болуп тургъан чалсакъал, чюйремыйыкъ, алаша, алай, чыккырчыкъ кибиик, бѣкем кыартчыкыны аллында, борч алыргъа келгенча, ѳре сюелдим.

Ол мени алгъындан да ушакъчы нѳгерим болгъаны ючюн, баям, мен излегенни терк ангылады. Саламлаша узатхан кыолуму да ол жылы гырхы кыолу бла да кыаты кыысып тургъанлай, кыалын чал кыашларыны тюбюнден

хыйлалы ышара тургъан кыара кѣзлерин жылтыратды. Сора, бираз тынгылай кетип, мени кѣзюме кыарап:

— Бек ашыкымай ѳсенг, ма былайда бу узун шинтикни кыыйырына олтурчу, иги жаш, — деди.

Мен, ол айтханча, аны сол жанында шош олтурдум. «ѳнди не айтырыкъ болур», — деп, кыулакъ салып тынгылайма. Ол башлады, мен а кыолума кыалам алып, ол айтханланы кыалын тефтериме жаза башлайма. Алай ѳтмесем, унутуп кыоярма деп кыоркыа эдим. Алай ол да бош ѳди: Темиркыанны таурухларын унутмаучума.

— Да, мен кеси ѳлли танышларымы юсюнден айтайым, — деп башлады ол. — Ала бери келгинчи, биз ары бармайыкъ. Ала бары да ѳлгендиле. Огъурлу адамла эдиле. ѳнди, отушла тюбюнде кынгыр агъач кыалгъанлай, ол кыауумдан жангыз мен кыалып турама.

Заман кѣп озса да, «Жаш кѣргенни унутмаз», — дегенлей, ол заманда кѣргенни ѳнтда да унутмайма. Кыарт болгъанма. Заман а алай терк барады — чариш ат бла баргъанчады! Кыюнню да, кечени да жангыдан жангысы келеди ансы, озгъанларындан а бири да артха кыайтмайды. ѳрттенликде ашагъан усхарибыз жерин тапхынчы, ушхуур кезиу жетип кыалады. Кече жукъу зауугъун сынагынчы уа сары танг атып кыалады. Ишлемей, заманларын кыалай оздуругъа билмей айланганлагъа бек сейир ѳтеме!

Темиркыанны бу философиясына артыкъ сейирсинмегенни сезип, ол сѣзюн бѣлюп, тынгылап, манга тюрслеп кыарады. Сора башлады:

— Да, биз ѳлли кыартладан бирин бир да унутмайма. Аны жамауатда кюрюген аты Юзейир эди. — Файгъамбар ат! Юй бийчеси бла сабийлери уа анга «Юзей» деучю эдиле. Баям, аналары букъдуруп айтхан атны сабийлери да алгъан болур эдиле. Мен а анга жамауатда кюрюген атын айтама.

ѳлде, Юзейирден сора, бахчасында «жаннет алма» тереклери болгъан адам жокъ эди. Ол ол тамаша алмаларын ѳлни уллусуна, гитчесине да юлеше ѳди: чомарт, огъурлу адам эди. Юй бийчеси Балдатхан да, тюз аныча чомарт эди, адепли адам эди. Тазалыкыны уа — несин айтаса! Аны юй тизгинлиги, арбаз тазалыгъы да кыоншулагъа юлгю бола эди. Юйюрюн да тазалыкыгъа, ариу кылыкыгъа юйрете эди.

Юзейир бай да, жарлы да туюл эди. Арбазында ючтѳрт ийневи, ѳки кыарт ѳгюзю, бузоуу, танасы, ити, бир асыралгъан ириги да бар эди. Бир кыауум ѳллилени арба-

лары, жау сюртюлмегени ючюн, орамда чыр-чырдан кырып барсала, Юзейирни арбасы уа тауушсуз барычу эди. Ол а кьарт ёгюзлеге да тартыргъа тынч эди.

Юзейирни юйю эки жол айырылгъан жерде болгъанлай да, аны арбазына уручуну «сууукъ кьолу» тиймей эди. Нек десенг, аны ол акъёшон къара ити мардасыз огъурсуз эди. «Малы иесине ушайды», — дерча туююл эди. Эл аллында чегетде терек башладан марай кетип, къушла, сызылып келип, юй арбазладан тауукъланы алып кетиучю эдиле. Юзейирланы арбазгъа къуш чапса уа, ол сакъ ит къушну окъуна тутаргъа аздан кьоюучу эди. Ол арбаздан бир жангыз тауукъ да къорамай эди. Алай аны бир аман иши бар эди: таулу парийле абадан адамгъа болмаса, не тиширугъа, не да сабийге чапмаучудула. Бу уа танымагъан адамына, ким болса да, акъ гетменлерин кёр-гюзтюп, тегерек сары кёзлерин жандырып чабыучу эди. Аны себепли, заказ бла агъач башмакъла ишлетирге Юзейирге келген адамла, сехледен арбазгъа кирмей, орамдан кычырыучу эдиле. Юзейирланы юйден адам чыкъса уа, ол огъурсуз ит, къуйругъун да булгъай, кетип, жатма тюбюнде жата эди.

Бу мен хапарын айтхан заман шёндюча туююл эди. Шёндю адамла, сюйгенлерича сайлап, чурукъла, сандалла киедиле. Ол заманда уа элде кёпле да, чабырдан сора да, агъач башмакъла кийиучю эдиле. Къар эресе, жайгъыда уа жауун жауса, орамла терен балчыкъ болуучу эдиле. Ол кезиуде кьерге Юзейирни агъач башмакъларындан тап аякъ кийим табаргъа кыйын окъуна эди. Агъач башмакъла ишлерге кюрешгенле элде дагъыда бар эдиле, алай ала Юзейирча тап эталмай эдиле. Юзейир этген башмакъланы агъачлары женгил жёгеден эдиле, бирсиле уа жеркден этип кьоя эдиле. Юзейирни башмакъларыны табанлары бийик, аякъ бурун кирген башлары жумушакъ териден болуучу эдиле. Аны себепли эллиле Юзейирни агъач башмакъларын бек сюйюучю эдиле. Бирсиле этген башмакъланы арасында Юзейирни башмакълары, тауукъла арасында кьазлача кёрюнюучю эдиле. Аллай башмакъла этер ючюн а, Юзейир кьалын жёге кьангаланы алгъадан окъуна юй башында къургъакъ этиучю эди. Ол болдукъ затны алгъадан кёрюучю адамладан эди. Болдукъ ишни алгъадан кёрюу а — акъыллылыкъны тамгъасыды.

Юзейир, бир бирде, башмакъланы танышларына, тенглерине, артыгъыракъ да жарлылагъа, сууаплыкъгъа деп, хакъ алмагъанлай берип да кьоюучу эди. Алай не кёп берсе да, аны жангыдан ишлеген башмакълары коридор

кьангагъа тизилселе, агъырыкъгъа къарылгъачла тизилгенча кёрюне эдиле. Нек десенг, ол башха ишлеринден бошаса, кюндюз-кече да башмакъ ишлеуню кьолгъа ала эди. «Юзейирни башмакълары» деген сёзле эллилени ауузларында жюриой эдиле.

Бирде биз — сюрюучю жашла — тууарланы да Солтанакъны баш таласына кьууалап, кьалын жашил чапыракълы кертме терекни салкынында гюрел тургъаныбызлай, тёбен жаныбыздан — Баший тас болгъан сызгъадан — ийнеклерин да сюрюп келе — Юзейир чыкъды. Ол бизни къатыбызгъа жетгенлей, аны малларын андан алып, алдыбызгъа этип, Угъаргъы талагъа сюрюп, кеси малларыбызгъа кьошдукъ. Барын да бирге агъач кыйырына кьууаладыкъ. Тилей кетип, Юзейирни терек салкынына, къатыбызгъа олтуртдукъ да, бизге таурух айтырын тиледик. Ол а, малны кютюуге кьууалап, терк окъуна элге къайтыргъа керек болгъанын билдирди. Алай бизни тилегибизни сан этмей кьояргъа болмады да, былай айтып башлады:

— Мен эшитген, кёрген да кёпню этгенме. Болса да, жашла, кесим кёрген, кесим сынагъан затладан бир-экисин айта кетейим. Сиз манга масхара этерге да болурсуз, алай мен масхараны да ангылаучума. Бир бирге масхара, лакъырда этгенден уллу хата барыбыз да сынамайыкъ. Къозугъан телиле этиучюдюле. Мен кьозумаучума. Жаным-тиним эркинлик, тенглик, батырлыкъ, жарыкъ кёллюк, лакъырда. Тюз алача уа мени бек сүйгеним — туугъан жерибиз, Ата журтубуз, аны фахмулу ишчи халкы.

Бир бирле адамланы арлакъда, берлакъда сюелип тургъанларын кёрселе: «Анда-мында сюелип неге тура-сыз, Юзейирни бахчасында нартюхлеге ушаш?» — деучюдюле. Аллай камсыкланы да кёбюсюн кёргенме. Алай, билип кьоюгъуз, хар адам да, мал да, жерде ёсген затла да, тауладан келген суула окъуна эркинликни сюедиле. Бахчаны юсюнден айтханда уа: мен юйюме, кылычла киби, сабагъында ючюшер-тёртюшер битген нартюхле элсем, ол бедниш этерге кюрешгенле уа нартюх бахчаларындан, бармакъла киби, ууакъ нартюхчюклени бла тели хансланы оруп элтедиле. Ала да — инче сабакъчыкъла къатыш болуучудула. Сора ала кюле турсуна — мен а мирзеу кьоллу. Адамла масхара этгенликге, кьоркьургъа, кьозургъа да керек туююлду. Алай артыкълыкны уа бир заманда да кечмегенме. Бирде аргъы ауулну кыйырындан бир ачы кычырыкъ таууш эшитдим.

— Ой, буслийман адамла, тилейме, мен харипге болушугъуз! Оу, кюнюм къуругъан! Оу, кечем къуругъан! Жаныгъыз къызымы — жан тамырымы, Тёбен элли жашла алып барадыла! Ой, буслийманла, тилейме, бу мажюсюлеге, харамлагъа жол бермегиз! Ой не этейим, мен жарлы, мен харип?! Къызы хор бла алып барадыла! — деп, ол къатын ауаз сарнап, чыгъа эди. Тюз да аны эшитгенлей, ичим от болгъан эди. Ол, чач тюклерими чыкъырдатхан тишируу кычырыкъ кимни да жаны аууруча эди. Анга жаным ауруду. Болушур умут этдим.

Ол хорчула кызыны элтирик жол а, ауул аягындагъы агъач ичи бла бара эди. Жолну эки жанында уа, бутакълары кенделен-кенделен узатылып ёсген терекле кеп эдиле. Жол ары келип, суу бойнуна тигелей эди. Мен, арсарсыз чабып, ала келлик жолну жанында терекни жол юсю бла кенделен, базыкъ бутагына миндим. Кесими тап бегитдим. Башха жаныуарны терекден секирип тутарыкъ сюлесинча, марап турама. Шо кызыны келтирген атлы терек тюбюне жетгенлей, аны юсюне, сюлесин къояннга секиргенча, секирдим. Аны атына, ючюнчю болуп, къондум. Ат кеси да бир къарыусуз кёре эдим, алай, юркюп, жыгъылыргъа да аздан къалып, алгъа жоюндю да, кесини аллында баргъан тор алашаны жаны бла да алгъа сылжырады. Ол кызыны элтген жаш бу не тюрлю оюн болгъанын да иги сезгинчи, мен аны атдан атдым. Аны эки нёгери да, не аямай къуудула эсе да, мени жеталмадыла. Кызыны да къойнума къаты кысханлай барама. Болса да, мени къуугъанлай, ол аргъы ауулда кызыны анасы болгъан жарлы арбазгъа дери келди. Ала дагъыда, хор-зор этип, кызыны сыйырып кетерге умут этген эдиле. Сауут бет алышып келген эдиле. Алай биз айланч жол бла барып ары жетерге, ол арбазгъа, андан-мындан да келип, кеп адам жыйылып тура эди. Алай, эл базаргъа кетген кюн эди да, андагъыланы асламы да сабийли къатынла бла къарт кишиле эдиле. Ойнагъандан сора башха ишге жарамгъан чаучелле да бар эдиле. Ала да гузаба этерге кюреше эдиле. Кызыны анасыны къолуна берип, артыма къарагъанымда, бир атха да экилеш минип, кызыны алып, къачып къутулургъа кюрешгенлени арбазгъа кирип келгенлерин эследим. Ала, бет алышып, сарыулары къайнай, арбазгъа киргенде, къатынла кычырыкъ этдиле. Къушдан юркген тауукълача, арбаздан коридоргъа къачып, алагъа жол къойдула. Қъарт кишиле, гулоу тыякчыкъларын хауада силдей, жаный эдиле. Зорчулагъа налат бере эдиле. Алай, андан да не асыу! Мен акъбаш

къамамы да кынындан суууруп, аллымда ары-бери ойната, шибилча жылтырата, жулдуз учанча, арсар болмай, юслерине чапдым. Кычырыкъ, гузаба тауушдан, кимни не айтханын ангыларгъа да кыйын эди. Болса да, бир къартчыккыны: «Ы, маржа, жашла, бу эсирген нажасланы атларыны айылларын кесигиз! Юзюгюз! Ат иерлерин жерге-жерге атыгъыз!» — деп кычыргъанын эшитдим. Олму эди! Зорчуладан экиси атларын сакъларгъа кюрешдиле. Атланы къатларына жанлагъанлагъа къама бла тебиндиле, къамичи бла да сермейдиле. Нёгерлерин да кетерге ашыкъдырадыла. Ол а, хорларыкъ сунуп, къуру манга мыллыгын атып кюрешеди. Мени хорласа, бу къарыусуз халкъдан а кызыны сыйырып къутулургъа умут эте болур эди. Нёгерлери айтханын эшитирге да сыймей эди. Ол мени къамамы бурун кыйырындан, жамычы къанаты бла чулгъап, къаты тутду. Аны къолундан ычхындырама деп, къаманы сабындан тутханлай, буруп башладым да, къама уа, ай таланнга, бурула кетип, ариу боюнса буруу болуп къалды! Сора, къалай эсе да, къама къолума келип къалды. Мен аны, сол тобукъ юсюме тыяндырып, къол табаным бла къаты басып, сабындан бери кесим таба тартханымлай, «шырт!» деп тюзелип, алгъын халына келип къалды. Аны кёргенлей, ол мени бла кюрешген жаш, кесини къамасын да ары-бери ойната, атлары болгъан жерге арты бла кете бара эди. Кёзлери, неге эсе да бир бек сейир этгенча, жылтырай эдиле. Асыры жаннгандан, автомобиль чыракъларыча кёрюне эдиле.

Қъатынла бла къарт кишиле уа: «Қылыкъсызла! Невяха бла элтсегиз да — бир иш ансы, бир жарлы ананы жаныгъыз кызын чола тапханбыз деп, хор-зор бла элтирге сизге айып туююлмюдю?!» — деп, андан-мындан кычыра эдиле.

Ким эсе да, ол къартладан бири: «Мында бир кесек мычысала иги боллукъ эди, энди базарчыла да элге къайтып келе болурла!» — деп, бары да эшитирча кычырды.

Ишлери онглу болмазлыгын ангылап, юч атлы да, атларына минип, беишли, муштухул зымпыйып кетдиле. Аланы ызларындан кюлюп, ма сизни кибиж жашчыкъла да ташчыкъла сыза эдиле.

Қъайгъы шошайгъандан сора, мен да кетдим. Алай мен, ол алайдагъы адамлагъа кёл этдирип оза туруп, кызыны анасы да, аны гузабасына келген къартла да, къарт, жаш да, тиширула, эркегырула да, ызымдан къарап, къор-садагъа бола, алгъыш эте эдиле. Бир-бир къарт кишилени уа: «Юзейир артыкълкыны кишиге да

кечмегенди. Узакъ ёмюрлю болсу, сау жюриую!» — дегенлерин эшитген эдим.

— Юзейир, ол къыз а артда къалай болгъан эди? Сен да, жашладан сыйырып, артда ол, эрге баралмай, юйде иш а къалгъан болурму эди? — деп сордум мен, арсар бола.

— Угъай. Аны анасы жангыз да, жарлы да болгъанлыкъга, къыз къолдан уста, намыслы, адепли, чырайлы эди да, артда кеси элинде сюйген жашына баргъан эди.

Шош тынгылап, Юзейирге тюрселен къарап тургъан жашладан бири сорду: «Юзейир, алай соргъаныма айып этме, сени бир кёзюнг сокъур нек болгъанды? Ол жашла бла сермешгенингдеми?»

— Хоу бир да! Таулагъа, кийик мараргъа баргъаныбызда, жугъутур текени мюйюз кыйыры жетген эди.

— Бийик таулада, чынгыл къаялада айланган жугъутурну мюйюзю сени кёзюнге къалай тийген эди да? — деп, жашладан дагъыда бири сорду, асыры сейирсингенден ол чылтыр кёзлерин да жумаракъ.

— Айтчы, айтчы. Қыалай? — деп, бирси жашла да тиледиле.

— Да ма бери, бирде бизни Кавказгъа ингиллизлиле келген эдиле. Аланы, ингиллиз тилден орусчагъа кёчюрюп айтыргъа, тилманчлары да бар эди. Таулада айланыргъа уа жол уста да керек эди. Аланы тилеклерине кёре, бизни элни старшинасы: «Былагъа жол уста болурму эдинг? Кеслери тау чыгышлары, жол ызлары биллик туююлдуле. Жол устагъа уа иги хакъчыкъ да берликдиле», — дегенде, арсар бола кетип, боюн салгъан эдим. Алагъа жол уста болдум.

— Сен ол ингиллизлилени къалай ангыларыкъ болур эдинг? Тиллеринден ангылауунг а бармы эди? Ала да — сени тау, не да орус тилинг? — деп, мен да сордум.

— Тилманчлары болгъанын айтхан эдим да. Ала нёгерлери Мыкалайгъа ингиллизча, ол а манга орусча айта эди. Мен а, терен билмесем да, орус тилде, жаш заманымдан окъуна, тыхырдаргъа кюрешиую эдим. Нальчикде жашагъан орус танышларыбыз бизге дайым къонакъгъа келе туруучу эдиле да, ала атам бла сёлешселе, мен а тынгылап туруучу эдим. Хыйсан этип, не айтханларын ангылаучу эдим. Жаш кезиуюнде уа адам неге да ёткюр болады. Билгенин да эсинде тутханлай турады. Алай эди да, орус тил бир бирибизни ангыларгъа бек иги болуша эди.

Хы-ы, кёзюмю юсюнден. Бир кюн биз, жугъутур ма-

раргъа, таугъа бардыкъ. Мен, жугъутурла тизилип ётюую кыая чыгышчыкъда, таш артына бугъундум. Мыкалай а менден арлакъда бетжан къуруп орналды. Ингиллизлиле уа бизге келе тургъан жугъутурланы ушкокка бла атадыла. Сора аладан юркген жугъутур сюрюу, ичге жол ызчыкъ бла къача келип, мени юсюм бла секиришип ёте эди. Ол чакъда мен бир жугъутур текени, сермен, сол арт аягыындан къаты тутдум. Ол хайырсыз а, артына кысха бурулуп, мени къолларыма бир мюйюзю бла урду. Бирси мюйюзюню кыйыры уа тюз да кёзюме шерф жетди. Кёзюме отлу кесеу тийгенча болуп, бетими аллы мыдых болуп къалгъан эди. Ол къарыулу, семиз жугъутур мени къаядан атаргъа да аздан кюйгъан эди. Ол тогъайбаш, чичхансырт теке эшигими жабаргъа аздан кюйгъан эди. Болса да, мен ол текени жибермей, къучагыма кысып кюйгъан эдим. Не бек итинсе да, дып этдирмей турдум. Бошламадым. Ингиллизли инжирелле уа, кёзюмю байларгъа деп, дарман чапыракъла да жыйып, гузаба эте эдиле. Ол дарман чапыракъланы да салып, кёзюмю да байладыла. Ол бёрю ашарыкъ текени уа ингиллизлиле, башына да жип салып, саулай кёпге дери тутхан эдиле. Артда арыкъ болуп башлагъанында уа кесип кюйгъан эдиле. Ол кюн Мыкалай ёлтюрген жугъутурну этин а, бирде шишлик эте, бирде уа шорпа эте, терк окъуна тауусхан эдик. Да ма, жашла, мени кёзюм алай бла жоюлгъан эди. Қыадар келсе — сылтау чыгъады. Ахшы умут этип тургъанынглай, чылмыкъ шырты деп, жанынгдан чыгып къалады.

Ингиллизлиле мени юйге ийип кюяргъа умут этген эдиле. Мен а кетерге унамагъан эдим. Байланган кёзюмю ачыгъаны терк окъуна тохтагъан эди. Тауу дарман чапыракълары жарагъан болур эдиле. Инжиреллени биргерине айланып, жол кёргюзтюп турдум.

Былай тышынган къарагъанда сокъур кёрюннгенликке, кёзюмю гинжиси ичиндеди да, кече хар нени да ариу кёреди. Кюндюз а бирси кёзюм кёреди, бу уа угъай. Кёз жашы да чырмау эте болур.

Кишиге зараны жетмей, таулада кырдык отлай, кюркъа-кюркъа жашагъан халал хайууаннга этген хатам кеси башыма жетген эди.

— Ингиллизлиле бизни таулагъа нек келген эдиле? — деп соргъаныбызда, Юзейир андан ары башлады:

— Ингиллизни королу Кавказы зат да битмеген жалан тауларын окъуна орус патчахдан сатып алыргъа умут этген эди. Королну бери жиберген адамлары уа тау инжи-

реллери болгъандыла. Къайсы тауну аллыкъларын а билирге керек эдиле. Сиз бу бизни тау жерлени байлыкълары жалан да кырдыгы, суу, гарасы, агъачы, таза хауасы суна болурсуз. Алай туююлдо. Ма бу сиз кѣрген таулары ичлери тюрлю-тюрлю багъалы магъаданладан топпа-толуду. Алтын, кюмюш, багъыр, жѣх, темир магъаданла да бардыла. Черек боюнларыны юзмезлеринде алтын бюртюкле да аз табылмайдыла. Ол да таулада алтын болгъанына шагъатлыкъ этеди. Анса уа, эшитген да болурсуз, Бахсан бойнунда Къоргъашишли тау да барды. Биз андан къоргъашин магъаданла келтирип, аланы отда къыздырып, таза къоргъашишлерин айырып, ушкокларыбызгъа окъла аз ишлемегенбиз. Не уа тауну бла ѣзенни бичени тенгмиди? — Туююлдо. Тау бичен малгъа татымлыды. Таулула: «Тюзню махта да, тауну ал», — деп, бош айтхан болмазла. Анса уа, айтама да, тау хауа, таулада къара шауданла, гара суула, чыраила да къалай аламатыдыла! Алайды да, жашла, сиз бу бизни тау жерлерибизни сыйсыз эте турмагъыз. Емюрледен бери да аланы аталарыбыз сыйгенча, сиз да сие туругъуз.

Инглизиле тау къабыргъаланы, тау тюплени къазып-къазып кѣре эдиле. Жер жерлени къазып, ғылыулача, тѣбе-тѣбеле эте эдиле. Мен а къазыугъа къатышмай эдим. Мени борчум — жол кѣргюзтюрге бла тилманчлыкъ этерге эди. Ишим къыйын туююл эди. Инжирелле таулула бла сѣлеширге тюшгенде, мени даражам бек кѣтюрюле эди. Артдаракълагъа дери таулула мени да инжирел сунуп тургъан эдиле.

Эки-юч айдан тау жерлени тинтиу къалды. Инжирелле манга да дуняны ариуун айта кетдиле. Не мурат бла кетгенлерин билмедим. Алай мен ахча къоллу болгъан эдим. Адам, эринчек болмаса, ырысхы къайдан да чыгып къалады.

Юйюме къайтханымда, кѣзюме тюшген чылмыкъланычпын кѣргенлеринде, адамларым бек жарсыгъан эдиле, болса да, жаным саулай тауладан, къая ыранладан сау къайтханым ючюн, аллахха шукур эте эдиле. Таулада, къаядан кетип, азла ѣлмегендиле!

Артдаракъда биз эшитген хапаргъа кѣре, орус патчах бла инглиз король Кавказны юсюнде сатыу-алыуларында жарашмай къалгъан эдиле. Биреу билгенни башха да биледи: Кавказ таулары жашырын байлыкъларын учуз алыргъа умут этген инглизлиленни умутлары толмай къалгъан эди. Да ол къырал иш эди. Мен а алгъан хакъыма юй да, мал да къурагъан эдим. Адам эринчек, къоркъакъ

да болмаса, оюм этип ишлесе, умутуна жеталады. Хар заманда таукелликни, батырлыкъланы, тюзлюкню ташламагъанма. Аман адамдан кенг тур, адамлагъа аманлыгъларын жетдире эсе уа — жилинны башына ургъанча, башына ур да, барма къой. Мени тѣрем алайды, жашла.

— Юзейир, — дедим, — ол чып жетген кѣзюм кече иги кѣреди дегенинг адам ийнанырча туююлдо.

Жашла да, ышармиш этип, сагъайдыла. Юзейир не жууап этерик болур деп, анга тюрслеп къарап турадыла.

— Да, сийсегиз, ийнаныгъыз, туююл эсе — ийнанмагъыз, — деп, Юзейир хапарын андан ары башлады:

— Мен бир ингирде Тазия туппур артында алгъаракъдан окъуна хазырлап къойгъан жѣге къангаларымы келтирирге, ѣгюз арбамы да жегип, атландым. Къангаларымы да арбама жюклеп, агъачдан чыкъдым. Кеч болгъанды. Тазия дуппурну башындан тюз да къыртышха жетгенимлей, арбам бир жанына аккыл болуп тохтады. Ауаргъа аздан къалды. Ёгюзле да сирелип тохтадыла. Не этейим? Ахшам къарангысы болгъанды. Не болгъан болур деп, иги эслеп къарагъанымда, арбамы онг дингили жокъ. Ярабий, не болгъан болур деп, иги эслеп къарагъанымда, дингил ол дуппурну тик тѣшюнден эниш сюрен тѣнгереп бара тура эди. Кѣз къакъмай, ызындан къарап турдум. Ол а, ай таланнга, тюзюнлей Ахманны шауданына барып, тогъуп-тогъуп суу ичип башлады! «Уссабы къаннгандан» сора, ызы бла артха ѣрлеп келди да, арбаны кѣчер агъачында кесини жерине орналып къалды. Онг жанына аккыл болуп тургъан арбам да тюзелди. Ёгюзле да тирилдиле. Ёгюзлени да баш бауларындан тутханлай, алайдан эниш сюрен барып тебиредим. Алай, нек эсе да, бир бек къарангы болгъанды. Ай тутулгъандача болуп, тийрени да иги эслеялмайма. Къыяулу кѣзюм да кичиди. Арлакъда, кырдык ичинде, бир жарыкъ жылтырагъан затчыкъ эседим. Кече жылтыраучу кырдык къуртчукъ сундум. Алып къарагъанымда: ол а — мени къыяулу кѣзюмю гинжиси! Не этерик эдим? Алдым да, аны, ышымыма ышып, таза-лап, кѣз орунумда кесини жерине салдым. Олму эди! Тийре, ай жарыгъы жайылгъанча, жаппа-жарыкъ болду! Хар нени да шарт кѣрдюм. Да ма алайды. Мени артал да сокъур сунмагъыз, жашла. Сизни да, мени да къаргъагъан ол сокъур кѣзюм кѣрген къаядан кетсе, алай бек онгмаз эди.

Мен сизге дагъыда бир хапар айтайым, — деп, таурухун андан ары бардырады Юзейир. — Сиз ийнанинган да этмезсиз, алай ол да сизни ишигизди.

Бир кюн, шо мен да арбазымдан орамгъа чыгъа баргъанымлай, элде къатынланы кычырыкъ этген тауушларын эшитдим. Орамдан ёрге къарагъанымда, гузаба этген тишируула, къачып, арбазларына ташаядыла. «Ой, не болгъанды?» — деп, къоншума сорама. Ол а: «Къач, Юзейир, элни уллу орамыны башындан энишге айыу келе турады!» — дейди. Кеси да олсагъат окъуна юйюне кирип, бугъады. Иги эслеп къарагъанымда, орамда бир адам да жокъ. Орамны арасы бла энишге уа, бугъа кибики, бир бойнакъ айыу, эки жанына кезиу жантая, мур-мур эте, онгуна, солуна къарай келеди. Мени кёрсе, къачып иш кетер деп, олсагъатдан мен хуна артына букъдум. Тынгылап турама, ол да жууукъдан жууукъ келе турады. Шо бизни арбазны хунасыны аллына жетгенлей, мен, хуна юсюнден секирип, аны сыртына къондум. Сермеп, эки къулагъындан эки къолум бла къаты тутдум. Онгуна бурулама десе, сол къулагъын бурама, юзерге жетдиреме. Солуна бурулама десе уа, онг къулагъындан асыры тартхандан, аны да юзерге жетдиреме. Тынч, аллына барып турса уа, къулакълары каты тутханлай, эки табаным бла уа быгъынларына урама. Тюбюмде барыргъа, тюз да эмилики атны юйретгенча, юйретдим. «Ай, аман хомухла, чыккыгъыз, бир къарагъыз! Бу айыумуду, гылымуду?» — деп, тегерегиме кычырама. Адамла терезеледен бла хуна артларындан къарап, сейирге къалгъан эдиле. Мен а, айыуну сыртына къонганлай, бир орамны ичи бла ёрге, бир да энишге келеме. Алай эте, ол мен къулакълары буруп, амалсыз этген айыу, асыры арыгъандан, амалсызына къалды. Баям, арыгъан болур эди. Терлеген ийисден кырады.

Мен ол уллу айыуну къурта къулакълары жюген этип, къайры суйсем ары бура, терлегенлерин бардыргъан эдим. Мурулдагъан тауушу кюнден-бутдан эшитиле эди. Аузундан да акъ кёмюкле агъа эдиле. Алай бла, эл кыйырына жетгенимлей, гыртгыйныгына табаным да бир жетдирип, эл аллындагъы жерк зыгытха къууалап жиберген эдим. Экинчиде эл ичине кирмез кибики этген эдим.

Билип къоюгъуз: ит жанлы гумотуна къоркъады, айыу а — къулагъына бла къуйругъуна къоркъады. Аны къурталыгъы да, чубурлугъу да анданды. Не да болсун, сиз айыугъа жолукъсагъыз, аны сыртына секирип, эки къулагъындан къаты тутуа туругъуз. Ол заманда сиз аны хорларыкъсыз. Сынагъан окъуна этигиз, — деп, Юзейир, аз-маз ышара, сёзюн тауусду.

Биз аны бу артдагъы таурухун эшитгенибизде, бир бир-

ге къарашып, ууакъ кюлмюш этдик. Сора мен анга: «Тейри, бу жол а агъартдын бол-угъай», — дегенимде, ол а: «Сизге таурух айтыргъа керек эди да, агъартдым-сыздым эсем да — айтдым. Суюсегиз — ийнаныгъыз, суюмесегиз — ийнанмагъыз. Сизге — эсенлик, манга — саулуку!» — деп, хыны-суху ёре туруп, чубур къара чепкенини этеклерин къагып, кюле-кюле, кетип тебиреди.

Биз аны бираз тыяр умут этдик. Алай, не медет, Юзейир заманын андан ары сыраф ашырыргъа унамады.

Да, ахшы улан, Юзейир аллай, жамауат суюген, ахшы адам эди. Иш суюгениге адеж эди, хаулени уа, ызындан къужур къарап, сёкген этмесе да, ангыламагъан адамча, умбашлары ёрге жыйыра, башын эки жанына кезиу-кезиу булгъаучу эди. Хаулелеге кеси да «тапсашарла» деучю эди.

Темиркъан таурухун бошады. Мен да тефтериме нохта салдым. Энди уа аны таурухун сизге эшитдиреме.

ТАУКАЛЛАШ

— Иш къолай болсу, Темиркан! — деп, биягъы мен биз элли къартланы юсюнден таурух айтыучугъа тюбедим. Ол совхоз малла жыйылычу кенг орунну ичинде, куртму эте, айлана эди.

— Не ишлейсе, Темиркан? — дегенимде:

— Да къолайлы къарт бол. Алай не ишлегеними уа билир кибики. Къолумда кюрегими кёрмеймисе да? Мал орунну тюбюн тазалай турама. Мал — кёп, адам а — аз. Адамла совхозда хар ишге бирча жетишалмайдыла. Ийнеклени саугъандан сора да аланы ишлери дагъыда кёпдү: багъаргъа, тюплерин тазаларгъа, саулукуларына къараргъа, ары къууаларгъа, бери сюрюрге, тузларын, сууларын берирге... Уой-уой, аланы аз жубанчалары жокъду! Аны себепли мен базда къалауур болгъан кыяллы къалмай, малчылагъа къалайда да болуша туруучума.

— Бир биригизге болушхандан уллу хата сынамагъыз. Ол игиди, мен а сени чымаргъа да суюмей эдим. Алай биягъы сен элли тенглеринги юсюнден бир таурух айтсанг — иги этерик эдинг.

— Охо, бусагъат, бир кесек кюреригим къалгъанды да, андан бошагъанлай, сени да ыразы этерме.

— Темиркъан, экинчи кюрек бармыды? Санга мен да болушур эдим.

— Угъай-угъай. Бу сени ишинг туююлдү.

— Болушмай амалым жокъду. «Бий билгенни, къул

да биледи»,— деп, бурунгулудан кьалгъан сёз барды. Сени кьолунга жарашхан мени кьолума да жарашыр. Кюрекини илмусу алай кыйын сунмайма.

Ол экинчи кюрек излемегенден сора, мен аны кюрегин, тилей кетип, аны кьолундан аманны кебинден алдым.

Мен, ары айланып, бери айланып да, мал орунну гюрюлдеген дауургъа алдырып, кюреп башлагъанымда, Темиркъан, мыйыкъ тюбюнден аз ышара, манга тюрслеп къарады.

— Да мен а, сен кьагъытда къалам ойнатхандан башхаланы билмеген суна эдим да, тейри, бу жаймабыдыр кюрекни да аман иги тепсетесе! Ай, аперим-аперим! Хар кимге да, окъуй-жаза билгенча, башха ишни да билирге керекди. Мени сартым — алайды. Халкыгъа хайыры болгъан нелляй ишни да айыбы жокъду. Ишлемегеннге айыпды ансы, ишлеген адамгъа уа жалан да ыспас этедиле. Эринмеклик — ырысхыны жаууду. «Эринчекге от этдирме, аман къарынлыгъа хант этдирме»,— деп нек айтадыла?!

— Керти айтаса, Темиркъан. Нарт сёздеде адамгъа эс тапдырмагъаны жокъду. Мен да сен айтханча сунама.

Мал орунну кюреп бошагъаныбызлай, экибиз да, бара барып, арбазда сойланып тургъан чинар дёнгюртгеге олтурдукъ. Сора Темиркъан, кёзлерин да жумаракъ этип, башлады:

— Бизни элде мени тенглери арасында бир алаамат адам бар эди. Ол бери къайтхынчы, биз ары бармайыкъ, ёлгенди, харип. Аны эллилерибиз: «Тюзлюкню суюген адамды»,— деп, эл тюкенине таматагъа салгъан эдиле. Таматалыкъ да эте эди, сатыуну да кеси бардыра эди. Эллиле бек суюе эдиле. Аны аты Таусолтан болса да, анга эллиле, артыгъыракъ да къатынла, Таукаллаш атагъан эдиле. Ол ат анга, макъа жаргъа жабышханча, жабышхан эди. Кишилени асламы анга эски атын айтсала да, тиширыула бары да «Таукаллаш» атны айта эдиле. Эл аузуна тюшген алайды. Таусолтан — Таукаллаш болуп кьалды.

Тюкенден бир зат алыргъа тиширыу келсе, Таукаллаш, кесини юйюне бир уллу ахшылыкъ келгенча, кьууанып, кюмюш тишлерин да ача, махтанып, сатыу этгучю эди. Аны ол халын кёрген къатынла да, тюкенден алыр затлары болмаса да, арбаз тауукъла хоразны тегерегине басынганча, тюкеннге келип, ким урчукъ бура, ким чюйке чулгъай, ким да жаулукъ эше, бир бирле уа тюзюнлей жаншай, Таукаллашны аллына басынып туруп эдиле. Алааны алай этгенлери да ол аз-аз ышара туруучу Таукаллашха да хычыуун эди, ариу кёрюне эди. Алагъа сёлешсе,

Таукаллаш бек алгъа: «Эгечлерим, жанларым, сизге жаным кьурман»,— деп, жумушакъ ауазы бла, жау сюртгенча, сёлеше тебирер эди.

Бирде, тюкенни ичи да, биягъынлай, хар ким кесини кьол ишин бардыра, лахор эте, ары-бери жүн жанкла, жабагъы устуккула, кьагъыт жыртыкъла, конфет тыш кьагъытла быргъай, бир бирлери да бир арада юй тюбюне тюкюрген да эте тургъанлай, партияны райкомуну инструктору тюкенни ичине кирип келди. Аны киши да сан этмеди — баям, таный болмаз эдиле. Таукаллаш да таный болмаз эди.

Ол инструктор сыйдам бетине да кызыл пюр чабып, къатын жыйыннга бла Таукаллашха кезиу-кезиу къарай:

— Таусолтан, бу не тукъум ишди? Сен сатыуму этесе огъесе тиширыулары собраннасынмы бардыраса? Бу не тюрлю ишсиз-кючсюз жаримкеди? Къарайма да, сатыу да жокъ, алгъан-берген да жокъ. Юй тюбю да мулхардан толуп,— дегенинде, Таукаллашны тюп эрни да кьалтырай, кёзлери да, не эсе да бир алаамат затха сейирсингенча, кьужур жана башладыла. Бу жолгъа дери аллай къаты ауаз бла анга киши да сёлешмеген эди. Сора ол, бир аз эс жыйып:

— Уо, мемел! Соргъанны айыбы жокъду, сен не адамса? Кимсе? Къайдан келгенсе? — деди.

— Мен бизни районда партияны райкомуну инструкторума. Атым а — Мурат. Ангыладынгмы, Таусолтан?

— Ол а игиди, ангыладым, ол а — игиди да! Сау келги кесинг да, жаным! Келген а кьууанч бла келе турсу! Сау келги, сау келги...

Таусолтан, адыргы болуп, Муратха кьолун узатды. Саламлашдыла.

— Сау бол... алай, тюкенни ичи да багуш болуп, мында керексиз лахор кьурап тургъанынг ючюн а райкомну бюросунда жууабын этерсе. Сатыу планынг да озгъан айда да толмай кьалгъанды. Ишлей билмей эсенг... сёлеширле,— деп, Мурат артха къарагъанда, къатынла, бир бири ызларындан басынып, тюкенни эшигине тыгъылып, тышына чыгып бара тура эдиле.

Тышындан: «Кет-кет, Мурат эсенг да, гырайт эсенг да, юйюнге от тюшсюз!» — деген таууш эшитилди. Ол сёз Таукаллашны да кьулагъына аз-маз чалынды. Таукаллашны ичи бютюн да от тюшгенча болду, алай ол ачы сёзю ким айтханын а билалмады. Мурат эшитмеген кирик этип кьойгъан эди. Къатын кьаргъышны эшитирге да неге керек эди?

Мурат тюкенде хар ишни болумуна иги тинтип къараткандан сора, Таукаллашха айтды:

— Тамбла, сагъат онда, бизни районда бир къауум ишлеге къарарыкъдыла. Сизни тюкенни да иши анда, бюрода сюзюллюкдю. Ол заманига сен да Бабугентге кел. Эшитмеген эдим деме. Къайтарып айтама, сизни тюкенни юсюнден сёз барлыкъды. Иги хазырланып кел. Мен айтдым — сен эшитдинг. Мен кесимлигим бла айтмайма — райкомдан оноу алайды. Эшитдинг да-а? Кечикмей кел.

— Ахшы, жаным, ахшы, бек ахшы, — деп, Таукаллаш башын алгъа-алгъа булгъай эди. Ичинде къайгъысы болгъаны уа кёзлери билдире эдиле.

Мурат, жууаш саламлашып, Таукаллашны кёзун да тутуп, кёзюне оюмлу къарап:

— Хайт де. Мындан арысында планынгы да толтура тур, тюкенни да тазалыкъда тут, алычуларынгы да ыразы эте тур. Бююнго багушну экинчиде кёрмейик. Тюкен юйню ичи къалайды? Кёремисе? Хайда, сау кёрюшейик! — деп кетди.

Ол кетгенликге, аны сёзлери Таукаллашны эсинден кетмей эдиле. Не этсин? Емюрюнде бюрону экиден сора кёрмеген, андан бир да тырман эшитмеген, энди ары къалай барсы? Анда уа не айтсы?

Тюкенни жабар кезиу болду. Аны тюбюн сыйпаучу къарт къатын да челегин, сибиртгисин алып келди. Ол окъуна: «Ий, аурунг, бююн бу багушну бери ким келтирген болур?» — деп, умбашларын жыйыра эди. Таукаллаш, анга жууап этмей, болушургъа умут этди. Алай аны уа ол къатын да унамады.

Таукаллаш, юйюне келгенде да, жеринде чыдаылмай эди. Не этсин да? Жау ичинде бюйрек киби кжашап тургъан жеринден, чабакъны суудан чыгъарып атханлай, ишинден чыгъарып, бир жанына атсала — не этсин? Алай этерге уа чурум табылгъанды.

Инструкторгъа угъай дерге, анга кесини терслигин жулурча жууап табаргъа, артал да онг жокъ эди. Сынай келген адамгъа чола тюбегенин кеси да сезген эди. Къалай эди эсе да, ариу кюн тийип тургъанлай, жерни юсюн къара туман басханча болгъан эди. Аны бет нюрю алгъындан эсе башха болгъанын къатыны да эслеген эди. Алай ол эрине соруула бериучю къатынладан туююл эди. «Эр кишини эл ичинде аз иши болмайды! Айымыды, юйюне не заманда келирин кеси биле болур», — деп къоя эди. Болса да, бу ингирде Таукаллаш юй бийчесине кеси таргылып башлады:

— Къатын, бююн райкомдан инструктор тюкеннге келип, ары басынып тургъан жаншакъ къатынланы да керексиз лахор эте, юй тюбюне да халтирле ата, юре тургъанларын да кёрюп, манга да тырман этип кетгенди. Тамблагъа уа райкомну бюросуна чакъыргъанды. Энди не боллукъ эсе да, билмейме. Жау сюртмезликлери уа — хакъды.

— Охо да, аллахны бир айтханы эки болмаз. Айымыды, аллах буюргъандан озмазбыз. Тюкенни тутмай, бир-силе да жашайдыла. Биз а аладанмы башхабыз? Аладан бири кибикиз, — деп, ол унрууурт, алаша бёкем, гедра къатын эрини кёлюн жапсара эди.

Таукаллаш, тынгылай кетип: «Аны-муну кёй да, мени юс кийимлерими табыракълагъа алышындыруну къайгъысын эт. Шёндюча осал кийинип барыргъа жарарыкъ туююлдо. Адамгъа, бек алгъа юсюне-башына къарап, багъа бичиучюдоле. Мен базаргъа бармайма — райкомгъа, бюрогъа барама. Осал кийинип барсам, — андагъылагъа намыс этмеген сунарыкъдыла», — деп, ушхууур ашай да турмай, терк окъуна тешинип, экеу сыйыныучу, жылтырауукъ топпап кёулакълы темир ундуругъуна ташайды.

Зубайда уа — аны эл да таныгъан жууаш юй бийчеси — кюбюр ачып, эрини байрам кюпледе кийиучю юс кийимлерин, сылап-сыйпап, темир итиу да жетдирип, тамблагъа хазырлады. Ол бююннигю къара къалпагъыны орнуна да тюк айыргъан чиммакъ-акъ къалпагъын энчи хазырлады. Гён чарыкъларыны орнуна да, къара чурукъ жау бла жылтыратып, узун башлы хром чурукъларын да хазыр этди. Экиден-юнден сора юсюне тиймеген кёк кишмир плащы да шыр-шыр эте тура эди. Таукаллаш Маккагъа атланган кибикиди.

Таукаллаш, жатып тургъан жеринде да тынчаймай, кече узуну къыстау, ары-бери бурулуп тура эди. Аны ючюн туююл эди эсе, Зубайда, ундурукъгъа бармай, ол кече, тагнга дери тапчаннга тыянганлай чыкъды. Эрини къайгъысы аны да тынчайтмады.

Экинчи кюн солуу кюн эди. Алай Таукаллашха уа — не улуу иши кюнден да ауур кюн. Ол эрттерек окъуна кёбуп, усхар ашар, ариу да кийинип, элни «кезиу атына» да минип, жолгъа чыкъды. Бюрода не айтыргъын келден хыйсал эте бара эди.

Айтылгъан ууахтыгъа Бабугентге жетди. Райкомну арбазында ат тагъылыучу кёнденен агъачха атын да такъды. Сора, арсар бола, юйге кире баргъанлай, Мурат тюбеди. Мараучуну аллындан кийик чыкъгъанлай, аллындан чы-

гып кьалды. Таукаллаш кьууанды. Не десенг да, энди ол кеси таныгъан адамды.

— Ыхы, келдингми? Заманында келгенинги иги этдинг. Аперим! Кел, энди сенича келгенле бла бирге тур,— деп, ол аны бир кеп шинтикли уллу отоугъа элтди. Анда уа тогуз-он адам ууакъ шыбырдаша турадыла. Насыпха, анда Таукаллаш таныгъан адамла да бар эдиле. Ол ала бла да саламлашды. Кёлю да бир аз олтурду, таукелирек болду: не десенг да «Эл бла болгъан — байдамлыкъ»,— деп, сёз барды. Алада да, кесинеча, тырман этилликле бар суна эди. Алай а туююл эди. Кимни партиягъа алыргъа, кимге махтау кьагъыт берирге, кимни да жангы кьуллаукъгъа салыргъа чакъыргъан эдиле.

Бюро башланды. Сакълагъанланы бирер-бирер ич отоугъа — залгъа чакъырадыла. Ол да Таукаллашны кёлюне асыу бола эди. Ичинден кеси кесине: «Мен а бош кьоркьа кёре эдим да»,— дей эди.

Бек артда Таукаллашны чакъырдыла. Ол залгъа батыр кирди.

Залда, чёгюч бла сабына ушаш, бири кенделен, бири да баш жаны анга тирелген узун стол. Аланы юслери кызыл ысхарла бла тышланып эди. Ол столланы артларында уа — кьайгъы бетли адамла. Эки бурмачач тишируу, бир-силе уа — жаланбаш кишиле. Ол кенделен салынган кысхаракъ столну артында, эки жанында да нёгерлери бла — бюрону бардыргъан киши. Ол жукъабет кишини Таукаллаш уста таныйды. Ол Таукаллашны алгынныгъа кьоншусуну тамата жашы Мисир эди. Райкомну биринчи секретары. Бирсиледе уа, Муратдан сора, ол таныгъан болмады. Барысы да шошайып турадыла.

Таукаллаш бек алгъа андагылагъа, саламлашхан халда, баш урду. Сора столну тёбен кыйырында, ол кенг гюренли акъ кьалпагъын да кьолуна алгъанлай, шургулу сирелди. Ким не айтады деп, тынгылап турады. Жюреги уа дып-дыпдан алады, хыны ишлерге кьалгъанды.

Мисир, олтуруп тургъан жеринден ёрге туруп, Таукаллашха: «Сени бери нек чакъыргъаныбызны билемисе?» — деп сорады. Сора аны кёзюне тюрслеп кьарап тохтайды. Ол чакъда Таукаллаш иги да абызырайды. Сора аз-маз эс жыйып: «Да тюкенни ишини юсюнден чакъыргъан сунама»,— дейди. Алай айтып, тынгылап тохтайды.

— Тюкенни кирли тутаса, кооперативге адамланы алынуу, сатыу планынгы да толтурмайса дейдиле, ол алай некди? Хар айда да районну ичинде сенден артха кьалгъан жокъду. Сени окъуунг болмагъанлыкъгъа, оюмунг,

тергеуюнг аман болмаучу эди. Энди санга не болгъанды? Санга заран болгъан неди? — деп, Мисир тынгылады.

Таукаллаш, жууап этмей, тынгылай кетип: «Энди мен ол сиз айтхан затлагъа сакъ болургъа сёз береме»,— дейди. Андан башха жууап этмей, тынгылап тохтады. Андан мындан сёлешгенле кеп болдула. Сора, Мисир бир алаша бойлу зегилеу кишичикге сёз берди. Ол а, Таукаллашха кьарап, кёзлерин да жумаракъ этип: «Таусолтан, ийнегинг бармыды? Эшегинг а бармыды?» — деп, сорады. Таукаллаш — «Барды»,— дегенде: «Да санга не кьуллаукъ керекди? Ийнегинги сау, эшегинги жек да, бирси таулулача, сен да тынч жаша да тур»,— деди. Адамла кюлдюле. Таукаллаш да адыргы ышаруу этди.

Мисир: «Оюн — оюнду, боюннга ургъан — оюн туююлдю»,— деп, дагъы бир жугъур кишиге сёз берди. Ол а: «Ишден чыгъармайкъ, кьаты выговор берейик да, мындан арысында кьалай ишлеригине кьарайыкъ»,— дейди. Алай аны Таукаллаш терс ангылады да, ачудан кюеди, ол «выговор» дегенни «гыбыр» деп ангылагъан эди. Гыбыры болгъан адамны уа киши кьатына да бармаучуду. Ол аллай аурууду.

Мисир, Мурат таба кьарап: «Сени акъылынга кёре уа не барды?» — деп сорду.

— Мени акъылыма кёре уа Таусолтанинга бу жол «на вид» берсек да боллукъду. Кооператив сатыу-алыуда сынауу барды. Хайт десе, ишлеялыкъды. Эл Совет да, тийрели парторганизация да болушургъа керекдиле. Таусолтан эринчек адам болмагъанын а барыбыз да билебиз.

— Башхача оюм этген бармыды? — деп, Мисир тегеригине кьарады. Бары да тынгылап кьалдыла. Ол дагъы да тынгылай кетип: «На вид» берейик дегенле кьол кётюрюгюз»,— деди. Бары да кьол кётюрдюле. Ол дагъыда Таукаллашны юсюнден айтады: «Мынга (Таукаллашха кьарап) аман адамды дерге жарамайды. Бу бек халал жюреги бла ишлерге кюрешеди. Кеси да Совет властха дери заманлада жалчылыкъда жюрюгенди. Кесигиз билгенликден, эрттеден бери да коммунист партияны члениди. Ол жаны бла бек таза адамладан бириди. Болса да, тюкенни ишин, не да бир башха тутхан ишин иги бардырмаса, ол мен санагъан затла аны башын жуллаукъ туююлдюле. Ангыларгъа керекди. Иги ишлесе, жыл озгъанлай, ишине жангыдан кьарарбыз. «Навид» берил кьойгъаныбызгъа уа ыразы болуп кьалсы.

Мисирни сёзюн тюзге санап, аз-аз баш булгъагъанла бар эдиле.

— Таусолтан, кесинги айтыргынг бармыды? — деди биягы Мисир.

— Сау болугъуз. Не айтайым? Сиз къалай десегиз — мен алай. Кооперативге жангы членле алгъан да къыйын туююлдо. Планны толтурургъа да амал табарма. Алай тюкенни ичин багуш этиучю обурланы, тюкеннге керексиз басынып, асны-бусну жаншай кюн оздуруучулары уа къайын сибиртги бла сибирип, андан гунч эте турурма, — деп, ол къып-къызыл болду.

— Угъай-угъай, санга элде къатынла бла — пайщикле бла — туююш деп киши да айтмайды. Алай низам да, тазалыкъ да болсун, — деди биягы Мисир, кюлерек да къарап.

Таукаллаш башын энишгерек да тутуп, сагъышлы тынгылады.

Мисир, Таукаллаш таба къарап: «Охо, энди бар. Барыргъа эркинсе. Иги ишле. Атынгы иги бла айтдыр. Бетинги да, бетибизни да жойма», — дегенде, Таукаллаш а: «Охо да, къолумдан келгенни аямам», — деген эди. Ол гюрен къалпагы бла бетини терлегенлерин да, бара-бара сыйпай, ары-бери сюрюше, бюро жыйылгъан отоудан тышына чыкъды. Тышында уа энди бир адам да жокъ. Хар ким ишине ашыгып кетген болур эди. Къулакълары да чуулдай, ол арбазда аты тагъылгъан жерге келди. Атыны айылларын да къаты тартып, анга суху минип, къамичини да тийире, муштухул кетди. Жолда да Таукаллаш кесн кесине мурулдай бара эди.

Элге жетгенлей, атны баздагы къалауургъа берди. Ахшам къарангы болгъан эди. Эл адамлары аны эслеген да этмеген эдиле.

Таукаллаш юйюне келгенде, Зубайда босагъа юсюне мудах олтуруп, мугурайып тура эди. Ол, эри сау-саламат аллына къайтып келгенине къууанып, эрини ызындан юйюне кирди. Ала юйде не жаншагъанларын къайда билгин, алай экинчи эрттенликде уа, тюз да тюкен ачылгъанлай, мен да эллиле бла бирге тюкенде болгъан эдим. Биягы хапархан къатынла да ары басындыла. Таукаллаш а, нек эсе да, тюкеннге бюгюн акъ халат да кийип, омакъ болуп келген эди. Алай, нек эсе да ачууланып, сауут бет алып эди. Ол дауурдан къыра тургъан къатын къауумгъа къарап: «Уо, мемел! Былай бир къарачыгъыз, тынгылачыгъыз!» — деп, къычырды. Къатынла шош болдула. Ол а, алагъа ачуулу къарап: «Уо, мемел! Сиз барыгъыз да начасласыз, къатынла! Сизни хатагъыздан, сиз тюкенни тюбюн багуш этгенигиз ючюн, тюнене манга райкомну бюросун-

да налат бергендиле! Кимни хатасындан? Ма сени хатангдан! Ма сени хатангдан!» — деп, ол алагъа кезиу-кезиу агъач метр бла узала эди. Уургъа да кериле эди. Сора асыры къызгъандан жеринде да чыдаалмай, къычырып: «Сизни ючюн манга налат бергендиле да — атагъызгъа да налат! Анагъызгъа да налат! Минг кере, жюз кере, он кере, беш кере налат! Аллыгъы болмай, бери жыйылгъанла, бусагъат мындан арытылыгъыз! Тышына ахтарылыргъыз дейме да!» — деди.

Таукаллаш «на вид» деген сёзню налат деген сунуп, къайнай эди.

Къатынла, къарты, жашы да бир бирлерини аркъаларындан, къуйрукъларындан тюрте, тюкенни эшигиндеп муштухул басынып чыгъа эдиле. Тышына къутулгъандан сора, бир ёребет арыкъ къатын а, артына айланып, къолундагы аркъау урчугъун да хауада булгъай, талгъыр кёзлерин да жандырып: «Шайтанлы! Бу сени атангдан къалгъан юй туююлдо — эл тюкениди! Суюсек — киребиз, суюмесек — кирмейбиз! Бизге неге къычыраса, ол кесинги тымызыкъ къатынынга къычыра тур!» — деп, Таукаллашха кенген жууап эте эди. Андан бирсиле уа анга: «Къой, аурунг, къой! Чибижиге къатылма. Бюгюн аны тутхан кюнюлдо», — дей эдиле. Къатынла дауур-дууур эте кетдиле.

Ол кюнден артхасында тюкенни ичи да таза тура эди, ныгъыш орналыу да къалгъан эди. Сатыу да адети бла бара эди.

Ол кюн алайда болгъан къатынла бир бирлерине: «Ий, аурунг, Таукаллаш райкомгъа бир чакъырылгъанлай шайтанлы болганды, экинчи чакъырылса уа анга къалай иги кюн келликди?» — дей эдиле.

— Темиркъан, бу сен хапарын айтхан Таукаллашны къадаары артда уа нечик бошалгъан эди?

— Да бир беш жылдан сора, ишинде да айыпсыз ишлей тургъанынлай, бир къыйын ауруу тийген эди да, андан тюзелмей, ёлген эди. Аны ёлюгюн асырагъан кюн халкъ асыры кёпден, базар жыйылгъаннга ушай эди. Жаммаутда намысы жүрюген адам эди.

— Сау бол, Темиркъан. Мен къыйнагъандан уллу хата сынама.

— Салам алейкум!

— Алейкум салам! Биягы сен — кьуртха, Темиркьан-нга таурух айтдыргыа келген болурса. Хатагы башым кьалгыанды! Кьарайма да — кьоярык туююлсе.

Да, не этейим? Биз элли бир кьужур адамны юсюнден айттайым.

Ол, туууп, киндиги кесилгенлей, туюел бешикке да беле-нингинчи, анга энчи ат аталды: «Майыл» деген атны тийишлиге санагъан эдиле, алай эл эфендисе уа, алгъадан кесине сормагъанлары ючюн, кёлкьалды да этип, «Майыл» деген атны жанына «Хажы» деген сёзю да кьошхан эди. Андан сора Майыл — Хажимайылчык, артда уа эл та-ныгъан Хажимайыл болду.

Бир бирле, Маккагы, Мадинагы да барып, кючден хажы бола эдиле, ол а сабийликден окъуна «Хажы» бол-ду; эллилерибиз да, бёлек жыл озгъандан сора, аны юй бийчесинденми огъесе тукъумунда келинлеринденми эшит-диле, анга Майдал деп атагъан эдиле. Алайды да, энди анга биз да Майдал атап кьояйык.

Майдал, ёсюп, сакъал жюлюген заманындан окъуна юйделиги болду. Аны сары шинли, узун агъачлы, акъбет, чач эшгенлери белинден энишге ёсген, тилкьаууракъ, чы-райлы юй бийчесине Майдалгы дери да кёню кёзю кьа-рагъан болур эди. Алай, кьалай эсе да, ол арну тиширчу хыбырт Майдалны кьолуна тийген эди. Чырайлыкыдан сора да тиширчуга чемерлик, адеплик, жигерлик, юй, мюлк жюрюте, сабий ёсдюре билну, эрин таза жюрекден суююу да керекди. Ма тюз алача уа — тазалык да.

Ол затланы Майдалны юй бийчеси уста биле эди. Алай-ды да, аны азык-кьатык жарашдыруун, тазалыгын да несин айтаса! Этген гыржынын, тешден атсанг да, сын-маз эди. Отоууну тазалыгы уа, жомакъда киби, таппа-таза эди. Бютюн да аныча тамаша боза эте билген а сау элде да жокъ эди.

Той боза этерикле хар заманда да аны негерге кьошуу-чу эдиле. Мисирханны бирледе боза бишире, бирледе уа боза сюзе не да боза кьалакыны да кьолгы алып, оноу эте тургъанын кёрюр эдинг.

Майдалны юйюню тыш отоуунда башларында төртгюл чинар кьангачыкъларын боза кёмюклери бла ёрге тюрте тургъан кенгбыдыр кьошунчукъла узун жассы кьанга жыйгычлада, бизни ким ичеди дегенча, тизилишип тур-гъанларын не заманда да эслер эдинг. Ол бозаны Майдал

кеси да дайым иче эди, тенглерине да ичире эди. Боза ичерге суюген элли кишиле, мыйыкъларын ёрге буруп, кеси эринлерин жалай, жууаш-жууаш сёлеше келип, Майдалны бозасындан кюнде-кюнде да иче эдиле. Аны чомартлы-гына туюшунген эдиле. Ол а азыгъын тенглеринден бир заманда да аймагъанды.

«Бергенге — аллах да береди», — деп кьоюучу эди.

Бир талай жылдан сора Майдалгы эки кьыз да, эки жаш да туугъан эдиле. Бирлери сары шинлиле, бирлери уа — кьара шинлиле. Охо да, анга сейир этер кереги жокъ-ду: бирлери аталарына, бирсилери уа аналарына ушады-ла. Майдал алаша бойлу, кьара шинли, тири кишичик эди. Жууаш сёлешгени да хыны-суху, кьычырып сёлешгенге ушай эди. Аны ол халын кёпле да биле эдиле. Майдал ишге жетсе, от туюшгенге узалгъанча, хыны-суху узала эди. Аны жигерлигини чеги жокъ эди. Иш а азы эди!

Юйюрю кёню, юйюрге сабийле абадан болгъунчу, юй кьайгысы да кёп болады. Аны ючюнмю эди, огъесе нек — Майдалны башында кьалын кьара чачы, чал болуп, кьулак артларына дери агъып кетген эди. Кенген кьа-рап, Майдалны башын кёрсенг, жангы жез тазча жылты-раучу эди. Алай аны ючюн анга киши да бедир этмей эди. Бизни таулулада сёз барды: «Мал игиси — боз болур, адам игиси — таз болур».

Бирде Майдал ишге кьармаша башлагъан жашын да, эки кьызчыгын да биргесине келтирип, «Якьуп чалыучу» кюнлюмде дырынын жыя эди. Дырын а тешюрек жерде эди да, жыяргыа тынч эди. Майдал аны сенек бла, бахса бла да толанлай эди. Ол толанладан а батанла не да лыппырла эте турмай, ууакъ гебенчикле эте башлады.

Жаш бла кьызла уа анда-мында кьалгъан бичен кьа-бынчыкъланы, бахсала бла тартып, жыйышдыра эдиле. Жер юсюнде муру да кьалдырмагъанча, таза сибире эдиле.

Не десенг да, ишге устаны сабийлери да иш кьулагы-на узалыргыа ёч боладыла. «Атасы минер — терекге, бала-сы минер — бутакъгы», — деп, бизни таулула андан айта болурла.

Иш кьылыгын билмей, ит ылыгын сынагъанла да аз болмаучудула. Майдал аллайладан туююл эди.

Кюн асыры кьызыудан чыгыр башдан кьурт агъызыр-ча эди. Аны ючюн болур эди, жай кийимлерин юсюнден ташламай иш башлагъан Майдал, энди бел бауун бир жерде, башындагы кенг кьыйырлыкълы акъ кьалпагын башха жерде быргыагъан эди. Бир кесекден ол чубур кьа-ра чепкенин арлакъда, дагыда бир кесекден а, асыры

терлегенден аркъасы иликыжи болуп, терлеп тургъан кёк къауракъ къапталып юсюнден бир жанына быргъагъан эди. Энди Майдалны, бутларындагъы ылаба шалпарыны къалайлыгъын кёрген кыйын эди, алай ич кёлеги уа, суугъа сугъуп чыгъаргъанча, суппа-суу эди.

Майдал, арыгъыракъ болса да, терлерден кем къалмагъан эди.

Кюз иши не арыкъ адамны да жилик жаууна дери сыгъады. Аны кесим да кёп кере сынагъанма.

Майдал бла бирге къууанып ишлеген сабийле да кызылбетле болгъандыла. Алты башлы юйюрге не болгъан Майдалгъа уа терлеген сейир туююл эди. «Юйюм деген юйю тенгли таш кётюредиди».

Дырынны гебеннге буруп бошагъанлай, Майдал кызычкъларына жангы жумуш берди:

— Къызла, барчыгъыз, мени кийимлерими бери келтиригиз.

Къызла (сары Сафий да, къара Гыдыу да) олсагъат чабып, аталарыны анда-мында атылып тургъан кийимлерин келтирирге кетдиле. Экиси да жумуш этгенлерине къууанып, чабып келе тургъанлай, ачы кычырыкъ этип, аталары таба чапдыла. Асыры къачхандан, аякълары басханны кёзлери кёрмей эди. Аталары уа:

— Уо, не болгъанды?! Сахиник улакъла киби, неден юркесиз? — деп, олтуруп тургъан жеринден ёрге къопду да, къайгъы бет алды.

— Оу, кюнюм! Бир уллу багъырбаш жилин, айры къара тилин да сууура, юсюбюзге чабын келеди!

— Къалайдады? Кёргюзчюгюз.

— Ма-а, былайда, ма-а былайда! — деп, къызла, кычырыкъ эте, жилинны болгъан жерин кёргюзтдюле. Олму эди!

Майдал, эчки мюйюзлю сенегин да къолгъа алып, къызла кёргюзтген жерге чабып жетди. Эки къарыдан узун болгъан, багъырбаш жилин, семиз талгъыр сырты да кюнде жылтырай, сюреле келип, Майдалны аллында, анга къара инжи бюртиюкле киби, къап-къара кёзлерин да жылтирете, не эсе да бир зат айтырыкъча, узун айры къара тилин да кеннге керген аузундан кыстау-кыстау, суууруп-суууруп чыгъара, башын жерден ёрге айырып, Майдалгъа тюрслеп къарап, аны аллында, гылжа-мылжа бола, тохтады. Аузун ача да, тилин чыгъара да, артха жыя турады. Бир арада, инчге тартып, сызгъыргъан да эте эди.

Майдалны жашы Солман, атасына ушаш батыр болуу-

чу эди да, къоркъмай, Майдалны къатына жууукъ жанлады. Атасыны бла ол уллу талгъыр жилинны бир бирлерине темирчилегенлерине сейирсинип, къарайды. Къызла уа кенгден гузабагъа къалгъан эдиле.

Майдал жилинны урмады. Сенегин бла узалып, аны бойундан жерге басды. Алай жилин, сенегин тубюнден сындырылып, къачаргъа тебиреди. Майдал а аны сермеп, жалан къолу бла къуйругъундан тутду. Жилин артха гылжа болургъа тебирегенде, Майдал аны хауада бир кере тегерек айландырып, къамичини ургъанча, жерге урду. Башы чалгъы ызлы кыртишге тийгенде, жилин шошайды, мыккыл болду, къыл аркъан юзюк киби, узун созулуп къалды. Жалан да къуйрукъ кыйырын аз-маз кымылдата эди. Алыкын ёлмегенин билдире эди.

Майдал аны баш токмагъыны артындан баш бармагъы бла, ала бармагъы бла да къаты кысып, аузун ачдырды. Бирси къолу бла узалып, жилинны тилин юзюп алды. Сора аны, охо да жилинны, энди керек болмагъаны ючюн, бияры сызып ийди. Аны, орф деп, чырны кыйырындан тауушу келди. Алай ол дагъыда бир аздан, тирилип, кюнде жылтырай, кынгыр-мынгыр бурула, чырпыла таба къачып кетди.

Майдал жилин тилин, чий чапыракъгъа чулгъады да, чепкенин хазыр орунуна сукъду. Къызлары уа, аны алай этгенине, дайым гузаба эте тура эдиле. Солман а аз-аз ышара турады.

Гургумну да, кёктюйню да, къуйругъу юзюлгенликке, алагъа дагъыда къуйрукъ ёседиди. Жилинны уа тили юзюлсе, дагъыда анга тил жаратыла болурму? Билмейме. Майдал да аны ючюн бир да къайгъы этмей эди. Ол жалан да: «Безгек дарманнга къошаргъа жилин тилинден иги зат жокъду», — дей эди. Дагъыда аны эсинден кетмеген умуту уа — жилинны минчагъын алыу эди. Жилин минчагъы тапса, ол минчагъы дайым биргесине жюрютсе — хар палахдан да кесин азат боллукъ сунуучу эди.

Ингирде Майдал да, сабийлери да юйге тийишдиле. Кими дугъума гюлте, кими къып-къызыл чумдан толгъан челек, кими да къургъакъ отунчукъла кётюрюшюп келген эдиле.

Къызла жилинны хапарын аналарына айтадыла. Аналары Мисирхан а: «Охо, мен аны ол кылыгъын эрттеден билеме, Къоркъмагъыз. Айтыгъа кёре, жилинны ууу тишинде болады ансы, тилинде болмайды. Атагъыз аны биледи. Бу къурурукъ безгекден къутулур ючюн не амалны да этерге къорешеди», — дей эди.

Керти да, Майдалны юйчюю жерк зыгытны жанында эди. Ол тийреде мёрежия бла мурса да бек кёп эди. Аны ююн туююл эди эсе, Майдалны арбазы хар жайда да сокъур саскыладан бла тюрлю-тюрлю ургъуйладан топпатолу болуучу эди. Ургъуйланы уундан безгек бир жабышса уа, эфендини дууасы да жарамай эди. Майдалны дыгаласха кьалдыра эди. Безгекден кьалтырагъанла элде дагыда аз туююл эдиле. Хар ким кесича амал излей эди.

Безгекни юсюнден сёз ныгышха жыйылып олтургъан къартланы арасында да бара эди. Элде жангы ачыла башлагъан жангыз школиу жангыз устазы: «Безгекни ургъуйла бла бюрчеле жаядыла. Ала уа кьайда кечинедиле? Мурсалада ханслада, кирли жерледе. Арбазланы, орам тийрелени, юйлени таза тутаргъа керекди. Ол заманда бюрче да, ургъуй да гунч болур»,— десе, эфенди уа: «Ол болмачы таурухду. Тазалык керекди, алай аурууну уа аллах береди. Аурур борчларындан таулада кийикле да къутулмайдыла. Ууахты келсе, ауругъан угъай, ёлген окъуна этедиле»,— дей эди. Биягъы устаз: «Да сора, дууа жазаргъа да неге керекди?»— дегенде, эфенди анга тёппеси бла къарады. Къартла уа устазгъа: «Ассы болма, ассы болма!»— деп, ачыуландыла.

Даулаш, бир бирге акъыл юйретиу андан ары бармай, тохтагъан эди.

Безгеги тутуп тебиресе, Майдал бир сары чакъгъан ханс башлагъа жилин тилни да ун этип, уууп, экисин да бирге кьошуп, бир кесекчигин, копал чёмюшчюк бла бир суугъа себил, эки кёзюн да кьаты кьысып, ичиучю эди. Дарманы асыры ачы болур эди. Алай безгек дагыда кьалтыратып, силкиндирип башласа уа, Мисирханны ол энди сиз да билген бозасындан, артык да аны жезигинден къара голпан бла бирин тартып, сау гюттюню да тындырып, балтасын, жибин да кьолуна алып, отуннга кетип кьала эди. Ахшы тоюп барып, отунда иги терлегинчи ишлесе, аны силкиндириген безгек думп болуп кьала эди. Алай бла Майдалны биринчи безгек дарманыны нёгери аш бла иш болуучу эдиле. Вир бирле нёгерлерине: «Ишге узалчы»,— дер орнуна: «Майдалны дарманын уртлачы!»— деп, кюлюучю эдиле.

Бир жол а, Майдалны безгеги тутханда, барыучусуча, отуннга бармай, ол, чалгъысын да умбашына алып, юйюнден ашык-бушук чыгып кетди. Биченнге чыгъар заман тюгел жетмеген эди. Ол а, чегетге ёрлей барып, кьачан да чалынмай кьалыучу бир жалан дуппургъа тюбеди. Аны кёз кьаматхан, кёп гюлю, ариу нийсли терен кырдыгы

тобукъ башха жете эди. Гыт-гыт эте, кьалтырай тургъан Майдал, чалгъысына да шырхы этип, ары айланып, бери айланып, ол жалан дуппурну чалды. Дуру-дуру этди. «Чалгъан мен этейим, бичени уа кимни да болсу»,— дей эди. Алай анга артда да бир адам да даучу болуп сюелмеди, киши да сёз кётюрмеди. Жалан дуппурну бичени да Майдалгъа кьалды. Ол кюнден артхасында ол агъач талачыкыны хар жыл сайын Майдал чалыучу эди. Аны таныгъанла, ол чалыучу жерни кырдыгына бир заманда да тиймей эдиле. Ол тёгерек дуппурну кесине да «Майдал чалыучу» атагъан эдиле. Алай бла безгегини хатасындан Майдал кесине унутулмазлык эсделик кьурагъан эди. Ол эсделик энди ким да таныгъан жерди.

«Майдалны дарманы» деген сёз да халкыны аузуна тюшюп кьалгъанды. Аны ызындан болгъан безгеги тутуп, кьалтырай тургъанлай да, юйюнден арбазына чыгып, мия тёппесинден да тылпыуу бара, кьыстау отун жара не бахчасында жер кьаза, не да юй артында хуна кьалай тургъанын кёрюр эдинг. Жаны-тини ишлеу эди. Иш юсюне сюелсе уа, от жетгенлей болуучу эди. Кьачан да: «Ишлемеген мени нёгерим туююлдо. Адамны адамлыгъын кётюрген, намысын белгилеген — ишлемекликди. Ишлемеклик — насыпны, ырысхыны да шауданыды»,— деучю эди.

Хыны-суху сёлеше айланганлыкъгъа, Майдал огъурсуз адам туююл эди. Жабу этгенин а бир да сурама!

Аны жерк зыгыт жанында юйчюю арт кьабыргъасын тик тёшге тиреп тура эди. Ал мангылайы уа — кюннге айланып, ууакъ терезчиклери да бирде кенгиге ачылгъанлай, бирде уа кьангала бла жабылып. Ол тёшню башы бла уа эл жолу бара эди.

Элли жашчыкъла кьалак-сызлык ташчыкъланы: «Ким узакъгъа сызарыкды?»— деп, эришип, энишге сызышсала, ташчыкъла Майдалны не юй аллы бахчасына тюшюп, не да аны юйюню башына тийип, юй башындагы кьошунланы чанг-чанг тауушха алдыра эдиле. Ол заманда, юйде болуп, Майдал арбазгъа чыкьса, ол сиркиу сабийлени юслерине айланып: «Ай, анасындан жаланаяк туугъанла! Алай барсам, уруп, биринги башындан угъарысын чартлатырма! Алайда бир кесек турчугъуз!»— десе, сабий жашчыкъла, будуман болуп, кьачар эдиле. Сора, мычымай, сиркиюлюк да сел бола эди, кьайгъы да алай бла ёчулюп кьала эди.

Гузаба кибик этсе да, Майдал бир кишиге да зараны жетген адам туююл эди. Лакъырдамы, чамны да жаратхан адам эди.

— Темиркѳан, бюгюн да сени кѳеп кѳыйнадым. Андан кѳыйындан кѳал.

— Уой, сен сау жашагы! Темиркѳан сѳнга кесини эл-лилерини юсюнден айтханын кѳыйын ишге санамайды. Энтда да келе тур, ахшы улан. Да, ол эди.

Таурухчу Темиркѳанны кѳолун тутуп, саламлашып айырылдым. Алай сиз да, мен да анга дагыда, дыгы-райып кѳалмаса, жолугѳа турурбуз. Алыкѳын аны таурух-чу тулугѳу тонкѳаймагѳанды.

ХЫБЫРТ БЛА МЫТЫЛ

Хыбырт Мытылны тамата кѳарындашыды. Аталары да — бир, аналары да — бир. Алай болгѳанлыкѳѳа, была-ны, атлары башхача, кѳылыкѳлары да башхады. Хыбырт алаша бойлу, кѳара шинлиди, женгил адамды. Аны сабий-лигинде аталгѳан аты Аслангерий эди. Алай ол, ѳсюп, ишге узала, малгѳа кѳарай башлагѳандан сора, аны асы-ры женгиллиги ючюн кѳоншулары анга «Хыбырт» ата-гѳандыла. Ол чам ат а анга, багыр кѳумгѳанига туту-рукѳ жабышханлай, жабышхан эди. Мытылны аты да жашлыгѳында Хангерий эди. Баям, жашлагѳа ол атланы атагѳанла бир жашны, асланча батыр, бирсини уа, хан кибики оноучу болурун сѳйген болур эдиле. Болса да ол умутла бош эдиле. Жашланы атлары кѳылыкѳларына, ти-риликлерине кѳре болуп кѳалдыла.

Мытыл сары шинлиди, абадан сѳеклиди, ауур адамды. Ол сѳлешип башласа, Хыбырт анга сѳз эркинлик бермеген-ди. Не айтыргѳын, аны сѳзлерини жарымьндан билип, не андан ары бардыргѳанды, не да ол бошагѳынчы адыргы этип тургѳанды.

Бусагѳатда Нальчикден тау элlege, арба жюрюген угѳай, машинала жюрюген жолла окѳуна бардыла. Алай Хыбырт бла Мытыл сѳз болгѳан заманда уа Нальчик ша-харда алгѳан затларын таулула таугѳа ат, эшек сыртын-да элтиучю эдиле. Агѳач ичи бла баргѳан жолла батмакѳ-лы, тамырлы эдиле, тауну-тѳшню баргѳан жолла уа — ташлы, зыгѳырлы.

Бирде Хыбырт сары тулукѳланы базарда алгѳан тѳююн-ден толтуруп, атха ауур жюклеп, нартиухден толу эки ту-лукѳну Мытыл да бирси атха жюклеп, агѳач ичинде бат-макѳлы жол бла таугѳа кѳайтып келе эдиле. Хыбырт, атыны да башындан тартып — алда. Мытыл да — аны ызындан.

Атланы туякѳлары, сары желим батмакѳѳа батылып чыкѳгѳанлары сайын, керох атылгѳан таууш этдире эдиле. Тин-тер кѳакѳгѳан атла ары-бери сѳююше барадыла.

Хыбыртны аты, сѳююше келип, жюгюн чинар терекни, садакѳа тилеген факѳыраны жалап билегича, жолгѳа уза-тылып тургѳан кѳымыжа, кѳургѳакѳ, жютю бутагѳына уруп ѳтдю. Тулукѳ тешилди. Тѳюнию балчыкѳѳа тѳгюлюп баргѳан ызын Мытыл эследи. Сора Мытылны, Мандалакѳ улуну байталыны эрнине ушаш, энишге салынып тургѳан базыкѳ эрни ѳрге сабыр жѳыйлды. Саргѳылдым кѳзлери да уллуракѳ ачылгѳанига ушадыла. Сора:

— Уой, Аслангерий! Бу батмакѳ жоллада адам да, улоу да ит ылыгѳын кѳредиле. Ол сени атынг бир жол тѳюбуне, бир да жол башына тарта кетди да, ай таланга, алайына уа ол чинар терекни, кѳыйыры да сынып, бери салынып тургѳан жютю бутагѳына, ант ызындан боллукѳ, ол эски тулукѳну жетдирди да, энди уа, кѳарачы, жолну узунуна сары ыз этип, тохтамай, тѳю тѳгюлюп келеди, — деди Мытыл.

— Тай-тай, таланга! Тѳю кетди десенг а! Мен а жо-макѳ айтхан сунуп турама да! — деп, Хыбырт, элгенип, артха хыны бурулду. Не медет, кечикди: тѳю бары да тѳ-гюлюп, бошалды. Атны бирси жанындагѳы тулукѳ а, Хы-быртдан уялып букѳгѳанча, ат иерни да ызындан сыды-рып, атны кѳарын тѳюбуне ташайды.

Алай бла, Мытылны хатасындан, тулукѳ толу тѳю сы-раф кѳорады. Агѳач тѳюбунде чылчыкѳлагѳа аш болду.

Хыбырт, оуйи-шауий, эте, атны жангыдан жюкледи.

Жолда бара кетип, Хыбырт, бир арада, болгѳан хата-ны эсине тѳюшюруп, чамлана:

— А-а, хайырсыз кюнде жомакѳ айтхы! — деп, Мытыл-гѳа тырман эте, терк-терк ахтына эди.

ЭСЛИ ЖАШЧЫКѳ

«Кѳозу ойнагѳан» жайлыкѳда, колхоз кѳошда, тѳртеу-лен бар эдик: таматабыз — Хасан, жашла уа — мен, Алим, Залим.

Хасан, ючюбюзге да кѳарап: «Неме, немелеге бар да, немеге айт да, немени алып кел. Бюгюн немеге барып, не-меден неме келтирликбиз», — деди.

Жашла, ючюбюз да, бир бирге кѳарашдыкѳ. Оюм эте-биз. Жумуш кесине берилгенин Алим алгѳа ангылады. Хаух беригѳен боюнсаны Османланы кѳошдан келтирирге, ѳгюзлени жегип, агѳачха барыргѳа керек болгѳанын ол

терк окъуна билди. Къоншу къошха кетди. Ары нек келгенин къош таматасына — Османга — айтды. Сора, терк окъуна, боюнсаны да алып, артха къайтды. Хасан а, анга ыразы болуп, жашырын ышара эди.

Къошну отуну жокъ эди да, кѣп да мычымай, ёгюзлени да жегип, Хасан бла Алим агъачха кетдиле. Тюш кезиуге бир къургъакъ чинар сёйремени къош аллына келтирди-ле. Ёгюзлени боюнсадан бошладыла. Аланы Алим жайлыкъгъа къууалады. Гелеуде кюте айлансыла.

Айтыр сёзюн терк табалмагъан «неме» деп, къойса да, акъыллы адам а аны неге айтылгъанын билип къояды.

Алим аллай акъыллы, тири да жашчыкъ эди.

Андан бери неича жыл озгъан эсе да, мен ол жашчыкны эсимден бир да кетермейме. Аны школда да сайлама окъуучуладан бири болгъанын эшите тургъанма. Энди уа Алим элде орта школну директору болуп ишлейди. Аны кѣпле да махтайдыла. Сабийликде махталгъан уллулукъда да атын махтау бла айтдырады.

ДЫГЫЛАУ

Суратлау литературада адам атын айтсанг, аллай аты болгъанла, сѣз кеслерини юсюнден баргъан сунуп, не кѣлкъалды этедиле, не да: «Айтханыны асламы ётюрюкдю», — дейдиле. Аны себепли бу таурухдагъы адамланы атларын сагъынмай, ишни болушундан айтайыкъ.

Шѣндюча телефон, жол, улоу онгу болмаса да, тауула бир бирлери бла тюбеше болгъандыла. Ауулладан аууллагъа, тарладан тарлагъа ким ат белинде, ким да жыуа баргъанды. Кертиди, бир бирле уа кеси ауулундан, кесини мал тутхан ыстауатындан башха жерге, — туура Нальчикге окъуна, — бармагъандыла. Нальчикге уа, базар этер ючюн окъуна ким бармай эди! Болса да, ол къауум адамла Нальчикни жалаң да хапарын эшитиучю эдиле.

Малкъар ауулладан биринде аллай малчыладан биреуленге къатын алып заман жетгенди. Аны юйдегили этерге керек эди. Насыпха, аты иги бла айтылгъан эгечи уа Бызынгыда келин болгъанды. Къарындашына къыз сурагъанларыны юсюнден хапар анга жетдирилгенди. Сора ол да алагъа нѣгер болгъанды. Бызынгылы къызладан бир ариуун сайлагъанды да, иш жүрютюрге тебирегенди. Иш онгалыр халын сезгенден сора, ол атасына-анасына, къарындашына да хапар бергенди. Аладан иги жууап да алгъанды.

Малкъарны бла Бызынгыны арасында уа, кесигиз билгенликден, уллу аууш барды — Думалан ауушу. Къыйын аууш туююлдо, алай тынч да кѣрюнмейди. Къалай эсе да, бу аууш бла ары да, бери да кѣп келин аугъан болур. Алай болгъанына, Малкъарда келин болгъан бызынгылы къызла, Бызынгыда келин болгъан да малкъарлы къызла шагъатдыла. Алайды да, бызынгылыла да келинни, баям, бу аууш бла келтирген болур эдиле. Аууш а ауушмуду! Ол аллайды: тюбюнде жауун жауса, башында — къар, тюбюнде — ачыкъ, башында уа — туман, тюбюнде — жылы, башында уа — сууукъдан юшюте. Хар заманда бири бирине чюйре!

Алай болгъанлыкъгъа да татлы жууукъла бир бирлерине къонакъгъа келе болгъандыла. Ахшы жууукълагъа бла ахшы шубхлагъа не тюрюю аууш да тыйгъыч болалмагъанды. Сюйгенлеге уа — бютюн да! Алай, тюзюн айтсакъ, суюгенни да — суюген биледи.

Биягъында айтханымча, бызынгылы келин кесини кичи къарындашына Бызынгыда бир ариу да, иги да къызны сайлагъанды. Аны Малкъардагъы адамлары да къууангандыла.

Тѣреде болгъаныча, киеулюкню атасы-анасы, къысха ахлулары да, бир тап къылыкълы, ётгюр жууаплы, кеси да жууукъ жетген жигит жашны да нѣгер этип, къоллары да къуру этмей, жашны Бызынгыгъа, къыз кѣрюрге жибергенди.

Ол сиз таныгъан ыфчыкдан аууп келген жашлагъа къызны юю жарыкъ тюбегенди. Жашны эгечи да къарындашыны келгенине бек къууаниган эди. Къууанмай а! Ол къарындашына къаллай иги да, ариу да къызны мажарды!

Ушхууур ашарны аллында (огъурлулукъ сѣзю ушхууур артында айтыу таулулада ырысды) киеулюкню теиги аны махтап башлады. Анга дери уа, бир талай кюн мындан алда, келечиликни аны эгечи да, аны бир татлы нѣгери да къаты бардыргъан эдиле да, энди жашны сѣзю бара тургъан атны ашыкъдыргъаныга ушай эди. Не айтырса, ол: «Келечиси къаты болса — кели башы эрге барыр», — дегенча эте эди. Жашны да махтайды, малын да санайды. Келинлик къызны къарындашы, кѣзлерин да жумаракъ этип, къулакъ салып тынгылайды. Болса да, къыз тилегенин къойну ётюрюкден толу болуучусун а унутмайды.

Къызны анасы, жумуш берген сылтау бла, къызын ич отоудан тыш отоугъа чакъырады.

Къыз кѣрти да чырайлыды, чолпан жулдуз кибики.

Бети жарыкъ, къаракъаш, къарачач, узун агъачлы, сыйдам сѣзлю. Ол къызны, ол да жашны кѣрдюле. Жашны сыфаты да эрши туююлдо. Толу, къызылуурт, къаракъаш, сыйдамбет, алашаракъ болса да, бѣкем, мазаллы. Алай, не эсе да, нѣгери сѣлешеди, ол а артал да «хау», «угъай» дегенден башха сѣз айтмайды.

Аны алай этгенин намысха тартхандан сундула. Жалан да нѣгери жаншайды. Къумукъ тойда къагъылгъан барабан кибикди. Киеулюкню уа несин сораса, жанмагъан сирнекчады.

Ушхуур артында, къонакъла да, къонакъбайла да тынчайыр ууахтыда, эки жаш да, къызны къарындашы да арбазгъа чыкъдыла. Тѣгерекге, башха къарайдыла.

Жайгъы кечени салкъын хауасы Бызынгы тауну башындан салкъын урады. Черек, дарий таууш эте, къыстау шуулдайды. Тола баргъан кюмюш ай жарыкъ жанган жулдузла арасында сюзюледи.

Ол жарыкъ айгъа къарай кетип, тамашагъа къалып, эндиге дери тынгылап тургъан киеулюк жаш, кесини базыкъ ауазы бла башлайды:

— Ол-ло-ох! Кѣрцю, бу ай нецихти?! Уй, межгит хакъына, бизни ауулну башында да ма мынгар мушаш бир ай барды! Ол-ло-ох, бир бирге нецих мушашдыла! —

— Уоуй, сени не уа, жанынг-тининг — лакъырда, — дейди жаш нѣгери, нѣгерини айтханын оюннга буруп.

Алгъа бызынгылы жаш ол сѣзлени бош алай лакъырда этип айтылгъаннга санагъан эди, артда уа, киеулюкню керти да тангсыннганын билгенден сора уа, кеси оюмуна арсар болду.

Киеулюк жашны нѣгери:

— Тын, юйюнге ант жетмеген эсе, — деп, жашырын шыбырдап, анга уруша эди. Къызны къарындашы аны да азмаз эшитген эди. Сора башына башха оюм келди.

Киеулюк, айгъа къарап, жаншап тебирегенде, биягъы нѣгери:

— Бу аууз сеники эсе, къысып турсанг а! — дей эди, шыбырдап, адыргыгъа къалын.

Экинчи кюн эрттенликде къызны къарындашы, къонакъла да къопхунчу, атасына-анасына, мудах къарап, эгечине да жаны ауруп, тюиене кече киеулюкню халындан не ангылагъанын айтды: «Дыгылауду, дыгылау! Малы, башы да бизге керекли адам туююлдо», — дей эди.

Олму эди, къызны атасы-анасы да киеулюкден къол жуудула. Къыз а аладан жашыртын ууакъ-ууакъ кюле эди.

Ыфчык аууп баргъан киеулюк, кесини дыгылаулугъун кѣргюзтюп, ыфчык аууп, артына къайтды. Ол жаншакъ нѣгери да аны биргесине оу-шау эте келген эди.

ГУЛА ЖАММОТ

Эндиги сабийле аналарындан туугъанлайын окъуна акъылбалыкъ болгъанчадыла. Ала, бир къауум жыл озгъандан сора, аманны-игини ангылап, оноугъа къошулуп башлайдыла. Аны алайлыгъына биз бек къууанабыз. Алай бир къауумла уа анга бек къайгъы этедиле. Алагъа эфенди быллай ууаз берген эди:

— Эй, ислам динни ахлулары, дунияны къалай терк тюрлене баргъанын кесигиз да ачыкъ кѣресиз. Адамла энди кѣкге да чыгъадыла, жер тюбюне, суу тюбюне да киредиле. Къайда не болгъанын да биледиле. Хы-ы, ала — жетген адамладыла. Ала окъугъан да этген, жашауда сынаулары да болгъан адамладыла. Сабийле уа, сабийле? Акъылбалыкъ да болгъунчу, ууакъ сабийле окъуна хар затны уллулача ангылагъанлары уа игиге сунмагъыз. Ол иги туююлдо. Ол къыямагъа жууукъ болгъанын кѣргюзтеди. Эндиги сабийле — къыяма адамларыдыла. Ангылаймысыз? Ала къыямагъа кѣп къалмагъанын кѣргюзтедиле, — деген эди.

Мен а, ѳтюрюкден не асыу, ол ууазгъа ийнанмайма. Сабийлени терк эсли болуулары бир бирлери бла терк-терк тюбешгенден, кѣпню кѣргенден, бирге оюмлашханларындан, гитчелей окъуна кѣп затланы эшитгенден, сабий яслиледе, садлада кѣп затха юйреннгенден сунама. Адам бла заман бирге келишедиле. Заман да терк барады, адамла да терк айшыйдыла.

Алайды да, эндиги адамла сабийликден окъуна эсли болгъанлары кертиди. Кертиди, алгъын заманда уа, сабийледе угъай, абаданлада окъуна гулала, телиле кѣп болгъандыла. «Агъач бѣрюсюз болмаз, эл телисиз болмаз», — деп да андан айтычу болур эдиле.

Халкъ жахил болмаса эди, акъыллыланы, закийлени къатларында гулала, телиле алай кѣп болмаз эдиле. Ала да заманнга кѣре болгъандыла.

Бир кюн, тууар сюрюуге къарай тургъанлай да, къолун бош тутмаучу Адилни къатына киши ортасы болгъан сюрюучю Жаммот келди. Ол, къарт Адил бла саламлашып, аны къатына жууукъ жанлап, къыртишге олтурду. Адил, аны бла да сѣлеше тургъанлай, жарылгъан тал чыбыкъ-

ладан четен эшеди. Бир арада Жаммотха кёз жетдирсе да, четен эшгенин тохтатмайды. Жангы эшген четенин битдирип, ингирде юйюне ала барырга умут этеди да, бек ашыгъа эди. Ол Жаммотха айтды: «Алан, бош туруп турмай, манга бир кесек болушчу. Муну эшип бошайлмай кыалама. Мен да сени бир айтханынга жарарма, табу, болуш».

— Да кесинг бек тап эше тураса да. Мен а санга не бла болушаллыкъма да?

— Мачы, бу мени кыамам бла уруп-уруп, чыбыкъланы базыкъ кыйырларын чомуруп-чомуруп атчы: ала керек туююлдюле: не сынган этедиле, не да четенде тукъуш-мукъуш чыкыгъанлай кыаладыла. Четенге жарамайдыла. Хайда, маржа.

— Бек ахшы. Ол а мени бойнум! — деп, Жаммот, Адилни кыара кыамасын алып, чыбыкъланы хауада ура башлайды. Бир ургъанлай а юздюрталмайды. Экинчи сер-месе уа башха жерин урады.

Аны алай этгенин кёрюп, чал мыйыкъларыны туююнден ышара:

— Ай таланиган, алай этме да, чыбыкъланы ол ары жанындагы кызыкъланы юсюне салып ур. Ол заманда, бир ургъанынглай чомурталмасанг, айыбынг мениди. Мен бу кызыкъланы аны ючюн алгъанма. Кыайда да кыолунга иш а урма, — деп, андан ары анга кыарамай, Адил четен эшиуюн бардырады.

Жаммот бир-эки чыбыкъ кыйырны чартлатды. Бир жол а кыама, чыбыкъланы жарты чомуруп, анга бекленип кыалды. Ол заманда Жаммот кыамасыны башындан кесини ол ауур жумдуругъу бла урду. Сора ол: «Уой, юйюнг кыуругъан, кыамагъ эки ауузлumu эди?! Кыолumu чомуруп кыоя эдим да!» — деп, кыычырыкъ этеди.

— Эй-хей, таланиган, ол дегенинг неди?! Кыама бла бичакъланы бир бирден башхалыкъларын асыры билмей эдинг! — деп, Адил Жаммотну жаралы кыолун ёрге тутду. Аны семиз кыол табаныны жырналары ачылгъан эдиле, кыаны, ол туюкю буууну бла саркып, жингириги таба бара эди. Адил терк окъуна андан-мындан сингир чапыракъла келтирип, кесини ич кёлегини кыйырындан журун жыртып, Жаммотну кыолун байлады. Кыанын тыйды. Сора кыамасын ачыуланып алып, юсюнде кыан жугъусун да кетерип, жыны-суху: «Уой аман таш кеси! Уллу хайыр этдинг!» — деп, кыынына ташайтды. Андан сора уа, Жаммотха тюрслеп кыарап, аңы артыкъ бек абызырамагъанын кёрюп:

— Уой, юйюнге аллахдан игилик, сен а, кыаманы эки ауузлу болгъанын билмеген, не аман гула эдинг! — деп, тырманыракъ да этип жарсыды.

Бу хапарны Адил Темиркыанинга айтхан эди. Ол да башхалагъа айтды. Олму эди: хапар, кюлкюге бурулуп, терк жайылды. Андан сора суююучюле Жаммотну атына «Гула Жаммот» атагъан эдиле. Адам кесине аз затчыкъдан окъуна айып алып кыояргъа бола кёреме!

АКЪЖЕЛИН

Жууаш кёзлю, сабыр сёзлю кыонгурмыйыкъ Кыарабаш элде огъурлу адамладан бириди. Колхоз кыуралгъан жылдан бери да, иги ишчиге саналып, жыл сайын, аз-кёп болса да, ол бир белгиле саугъа алады. Бурунгу жыл саугъагъа алгъан кыунажини быйыл элде биринчи ийнек болгъанды.

Кыарабашны кыатыны Сакинат:

— Юй ырысхым бир жыякъ, бу огъурлу ийнекчигибиз кеси бир жыякъ. Кыылыгъы да — иги, сютю да — иги. Муну бизге аллах кыызгъанмасы. Мынга кирли кёз кыарама-сы, — дей эди.

— Гинау кызы, санга сейир этеме! Сен кесинг, мал кёрмеген адамча, неге сейирсинесе? Алай этгенинги ырыслагъан этеме. Не кёз тиер, не да бир жюрек кыйын болур деп кыоркыама, — деп, Кыарабаш, Сакинатха кыарап, тилин чул-чул этдире, башын эки жанына булгъай эди.

Хар ингирден колхозчуланы энчи ийнеклери бири бириин жеталмай, ёкюре, элге тизилип келгенде, алларында Акъжелин кёрюнюучю эди. Баям, аны элпек сютю жаш желинин кыыздыра болур эди.

Бир-эки айдан элни ийнек суююую отлаучу жерледе кырдык саргъалды. Кюн ортада малла куююдун хайыр алалмазча, кыызу кезиу болду. Анга да кыошакъда уа кюндюз сокъур саскыла, ингирде уа жашилкёз кыара саскыла да малланы кыанларын ичип башладыла.

Тууарчыла айтыучулай, ийнекни сютю тилиндеди. Алай болгъанлыкъгъа, ашы иги болгъанлай окъуна, ургъуй, саскы да кыадалса, ийнеклени сютлери да таркыады. Ала аш бла да кеслерин тойдуралмайдыла. Азадыла.

Жылны аллай тапсыз кезиуюнде, хар ингирде юйюне кыызып, ёкюрюп жетиучю Акъжелин келмей кыалды.

Кыарабаш юйде туююл эди. Аны себепи уа, ийнекни излерге эл кыйырына Сакинат кеси чыкъды. Бийик дуп-

пурладан төгөрөккө кыарайды. Бир хайуан да көрмейди.

— Акъжелиң, Акъжелиң, Акъжелиң! — деп кычырады Сакинат. Алай ол кычырыудан бир да болушлук болмады. Төгөрөккө не кырдык отланган, не мал ынгырдагы таууш чыкпайды. Шошлук бла кырангылык терк окъуна төгөрөккө бийлеп башладыла.

Суу бойнундан бирде кюлген, бирде уа мушудагы тауушла чыгыа тебиреди. Анда-мында чюелген терекчиклени да бир бирлери эшекке минип келген хыпняр жашлагыа ушайдыла.

Сакинатны эсине көп затла келип, таш, агыч да кёзюне жаныуарлача көрүнеди. Жалан да Сакинатка көл этдиргенге чууак көккө сет-мет чыккыган жарык жулдузла, сора элде илерин ыразы этерге сүйгөн итлени кыдалып юрюулери эди. Болса да, Сакинат, асыры кыоркыгандан, сагылып, эл таба чабып тебиреди. Аягы басханы кёзю көрмей, артына-артына кыарай, элге кирди. Элге жетгинчи уа: «Акъжелиң, Акъжелиң, Акъжелиң!» — деп кычырыуун бир да кырутмай келди.

Сакинатны, бет алышып, юйюне кыайтып келгенин кыоншусу Афьуажан көрдү. Сакинатны тынгысызлыгын эсеп:

— Ий, ауруң, э кыыз, не гузаба этесе? Не болганды? — деди.

— Да гузаба кыалай этмейик, битеу элнн малы юйюне кыайтханда да, Жаубермезни жангыз текесинлей, жангыз бизни ийнегиз кыайтмай кыалды да! Санга кыор болайым, не болганды болур?

— Сакинат, жарлы, кыайгы этме: бизни ийнек да бирси ингирде кечге кыалып келгенди. Ол да келир. Сюрючюге уа соргандымыс?

— Сорганма. «Ингирде эл кыыйырында санаганды, маллада кеми болмаганды, эки кере да санаганма. Бирлени арбазына кирип, эсепмей, бегинип кыалганды болур», — дейди.

— Эшитемисе? Мен айтханы айтма да, хата азданды, Хажи-Мухамматка бар да, жанлы аузу байлат. Жанлы аузу байларгы ол эфеңдиген башка туюлду. Дууасы кыабыл болуучуду. Кеси уа, таланга, арабча сёзлөгө тауча да кыошуп окъуучуду. Аламатды. Бир жол бизни тана чыгыбыз эшикке кыалганды, Хажи-Мухаммат жанлы аузу байлаганды эди. Сора: «Танг атаргы арбазыгызгы келип, жатып турганды көрмөсөңиз, мени, школчу пионерле айтгычу кибик, «шариатанга» санагыз», — деген

эди. Э, кыыз, тюз ол айтханды, эрттенликке кыараганды бызда — танабыз, арбазда жатып, ышныр эте тура эди.

— Ий, ауруң, ол аман киши мында болмады ансы, ол барыр эди. Кесим а кыалай барайым? «Кыыйыр эли — кыылыксыз», — деп, бу заманда кесим жангыз Хажи-Мухамматка кыалай барайым? Айт.

— Алайды, ийнан, жангызым өлмөсүн. Хажи-Мухаммат, ырымлы болгандыкыга, жетгениге сандырай, сёзюн жетдире айланычуду.

— Афьу, мен өлмейим, кел, экибиз да барайык да, жанлы аузу байлатып келейик. Аллай бир кыоншулук хатер эт.

— Жыйын болуп барганды уа сүймөчюдү, алай, терк кыайтыр эсек, барайым.

Сакинат бла Афьуажан Хажи-Мухамматканы арбазга киргенлей, жабагысын да арыталмай турганды кыурум бетли, кыарт ит, куркасындан да чыкмаганды, несине борчун толтурганды этгенге, сюер-сүймөз бир-эки юрмюш кибик этип, жатып кыалды. Аны хырга тауушун эшитип, эшикни да чырылдатып, Хажи-Мухаммат юйюңден тышына кыарады. Ахшам кыарангыда арбазында эки кыарелдини эсеп.

— Кимсиз? Жууук болугыз... Былай кечгиде не этесиз?

— Ай, ауруң алайым, бу Сакинатканы ийнекчилери эшикке кыалганды да, анга бир жанлы аузу байла деп келгенбиз, — деди Афьуажан.

— Ол аман киши да: «Юйге тамблагы дери кыайтырык туюлме», — деп, Аргы элде Гузаналада тойгы кетип кыалды да, ийнекни излерге да онг болмады, — деп, Сакинат да жалынды.

— Да Кыарабашны аман бла иги болганды а барыбыздан да кесинг иги билесе, алай жарсыганды а этме: ийнегинге жанлы бир хата да эталмазга этейик. Мен аны ючюн кишиден да нохтау алмаучума. Кертиди, кеслери уа бир заманда да кыурлай кыоймаучулла. Эфеңдигега уа — кыайда! Алай кыыйынымы билиучулге, — деп Хажи-Мухаммат араб сёзле бла тау сёзлени кыатышдырып, жаркымалатып, бирде эшитдире, бирде шыбырдай башлады.

— Фа иза фарагы фансаб. Турмаучума бошунакыга жаншап. — Уо — иля раббийке фаргаб. Аны билмеген бёрю — жер кыап, — деп, дууасын окъуп бошаганды, гилданы балта туюп агычга бекледи. Сора ол:

— Энди бир да кыайгы этме. Нечик тап болду: абдезим бла тура эдим... Ийнегинге бёрю аргы сууну бла

берги сууну арасында жукъ да эталмаз. Аны аузу, биз балтаны ауздулугъун балта тюбю агъачдан чыгъаргъынчы, бошланмаз, алай бѣрю да жанды, танг атхандан сора уа бошламасагъ жарамаз. Дурус туююлдо.

— Хо, не кѣор болдукъ жанынга! — деп, кѣатынла, алгъыш эте, юйлерине кетдиле.

Хажи-Мухаммат, кѣарасындан агъы кѣп чуукан сакъа-лын сылай, юйюне ташайды. Сары жезден топпан кѣу-лакълары болгъан, николай замандан тургъан накъышлы, кѣара темир ундуругъуна сыртындан тюшюп, ол тюрлю-тюрлю сагъышла эте эди. «Ийнек сау-саламат юйюне кел-се, манга махтау-ыспас, ырысхы да тѣгюледи, ол хужулукъ-ну бѣрю ашаса уа — Кѣарабашны аллында да кѣрюнме! Ишим осалгъа кетмей кѣалмаз. Аны кѣылыгъын мен биле-ме. Кеси тырман этген кѣыллы кѣоймай, эл Советге окъуна чакъыртыр. Былтыр да: «Ехчеге кѣынгыр турма-сын. Жел аурууундан сау болургъа сюе эсе, колхозда ды-рын жыяргъа болушсун», — деп тохтагъан эди. «Ауругъан-ны сау билмез, ач кѣарынны токъ билмез», — дегенлей этеди. Болса да, «Хатаны азындан кѣбю ахшы», — деп ол, кеси кесине мурулдай, кѣалкѣыды.

Бурун тауукъ кѣычыргъандан башлап, танг жарыр ууахтыгъа дери Сакинат да кеси юйюнде жукъламагъан-лай чыкъды. Ол кече жашчыгъыны, тюржю алмалача, уууртчукъларыны кѣызаргъанларына бла уппу семизлик-лерине кѣарап кѣууана эди. Жамалчыкъны: «Амма, сю-та», — деп, Акъжелини жылы сютюден, бурунчугъун да кѣмюгюне жетдире, кѣамил аякъдан кѣалай тогъуп ичи-чюсю кѣзюне, суратдача, кѣрюне эди.

Кѣоншулада, кѣанжал челекге гуж-гуж, горф-гурф этдирип, ийнек саугъан тауушла чыгъып башладыла. Бир бирде уа, ийнеклерине ачыуланып: «Ай, сен жутдайны уа аман бѣрю ашасын! Сюрюуге ашыкъгъандан, саугъунчу тѣзмегенин кѣремисе?» — дейдиле.

Кѣарабашланы махтаулу ийнекклери — Акъжелин кел-меди. Сакинатны ийнек саууучу кѣанжал челеги коридорда акъсыл чигинжиге тагъылгъанлай кѣалды.

Хар ким ийнегин саууп, эл сюрюуге кѣошду. Сакинат а кеси жангыз чыгъып, ийнеги бюгече эшикте кѣалгъанын айтды. Эллиле уа, бир бирлерине ал бермей:

— Ол деген неди?!

— Да, Кѣарабаш нек излемей кѣойгъанды?

— Бизге билдирсеңг эди, жер башында эсе, табар эдик.

— Кече эшикте кѣалгъан маллагъа уа тирикъулакъла да тюбеучюлле.

— Ингирде отлай кѣалгъанлыкъгъа, тойгъандан сора уа, саулукъ ийнекни келмей кѣалыргъа амалы жокъ эди. Бир палах болмагъа эди.

— Кѣой-кѣой, аузунгу чайкѣа! Аман кѣууум этип, адамны борбайын тюшюрме. Сени аллах урсун!

— Шебшокъланы таначыкъларын бирси кече бѣрю ча-чып кетгенди. Быйыл ол налатла кѣп да, жут да болгъан-дыла. Кѣуршалап, кѣырыргъа керекди. Алайсыз онг жокъ-ду, — дей эдиле.

Сакинатны мудахлыгъын эслеп, Афьуажан а:

— Адам зараны жетген эсе, ай бла кюн киби ачыкъ болсун! Жанлы зараны жетип, кѣорагъан эсе уа, малы-гъыз башыгъыз орнуна болсун! — деп, эртте окъуна кѣай-гъы сѣзюп берген эди. Алай, Хажи-Мухамматны жанлы аузу байлауу уа эсинден кетмей эди.

Эл кѣыйырына чыкъгъанлай, арлакъла малла, кѣыр-тыш чунгурчукъгъа басынып, кѣуйрукъларын ары-бери ойната, жылтырагъан мылы кѣзлерин жандырып, жухла-рын жерге тутуп, кѣычырыкъдан алып башладыла.

Адамла чабып, алайгъа жетип, малланы, хахай этип, кѣыстагъанларында, чунгур ичинде, кѣуру кѣабыргъа че-тенини жанында баш сюегини юсюнде энди кесине керек болмагъан субай мюйюзчюклери чюелип тургъан, тууар мыллыкны кѣрдюле. Аны Сакинат терк окъуна таныды. Алайчыкълда окъуна, «кѣз тиймезге» деп, мюйюзлерине тагъылып. Акъжелини мангылайында жюрютюучю мелте бла сахтиян тышлы дууаны да тапды. Дууаны алып, кюн бла жауун бетин бозартхан чындай жикеткасыны хуржу-нуна сукъду. Сора, эл малын кютюучю Жаммотха айла-нып:

— Сен, Жаммот, малланы былайда санагъанда, Акъ-желин да мында болгъанына ийнанама. Мындан узакълда болса, сен терс эдинг, алай эл кѣыйырына жетгенден сора уа, сенде терслик жокъду. «Санап, орамгъа тизген эдим», — дегенге да ийнанама. Алай мени ышандыргъанинга уа мен да кечмейме, аллах да кечмесин!» — деди.

Алайда адамла алгъа Сакинатха, сора бир бирлерине кѣарашып, мудах шыбырдаша эдиле. Бирле:

— Кѣарар амалтын кырты болду, — дей эдиле. Бирле уа:

— Малы кѣорарыкъ болса, неси башчы болур, — деп мудах сѣлеше эдиле.

Арлакълда, кюз биченге хазырлай айланган чалгъы саплыгъына да тыянып, тынгылап тургъан Хасаука:

— Тенгини кѣууанчына кѣууанган игиди. Тойгъа барыу

да адетлерибизден бириди. Хауле да туююлдо, мал да, ёзге ырысхы да табар. Мал — адам туююлдо. Дууагъа келгенча этмечигиз. Бизде чынты адамлыкъ бар болса, колхозчу негерибизге болушурбуз! — деди!

— Керти айтады! Къарабаш тойда къалып, кесини малын бёрюлеге чачдырды. Энди уа суюгенинлей айлана турсун деп къояргъа жарамаз. Аны керексиз тойчу болмаучусун да билебиз. Къайсыбыз да, тенгибиз къууанчына чакъырса, бармай къаллыкъ туююлбюз. Суююде къой да сылтаусуз ёлмейди. Бу да бир сылтау эди. Мени айтыргъым олду: биз бир колхоздабыз, бир юйюр кибикбиз. Арабызда ахшы ишчи тенгибизге — Къарабашха, — колхоз правленден тилесин деп къоймай, болушургъа керекбиз. Правлен а этеригин кеси этер! — деп, былайда сагъыш этип тургъанла барысы да бир аууздан айтдыла.

Болса да, аланы оноуларына да тынгыламай, Сакинат, Афуаужанны да негер этип, эл ичине ташайды.

Сакинатны: «Мени ышандыргъаннга мен да кечмейме, аллах да кечмесин», — деген сёзлерине адамла сейирсинип, ангылаалгъан а этмей къалгъан эдиле. Хар ким эл таба ашыгъып келе эди, алай Сакинат бла Афуаужан а алгъа узакъ айырылгъан эдиле. Ала Сакинатланы сехлеге жетгенде, Хажи-Мухамматны, ашыгъып, ары келе тургъанын кёрдюле. Ол алайгъа жетгинчи деп, сабыр болдула. Хажи-Мухаммат, къайгъы бет алып:

— Аллах-аллах! Башыгъыз орнуна болсун, ол ийнекчигизини хапарын эшитдим да, бек бушуу этдим, — деди. — Алай сен, Сакинат, кеч билдирген эдинг ансы, мен жанлы аузу бир байласам, бир заманда да хайууаннга бёрю зат да эталмагъанды! Аузу бла жукъ эталмай, тырнаргъа кюрешип ийгенлери да болгъанды.

Афуаужан тынгылап къойду. Сакинат а къашларын туююп:

— Санга «Шарнатан-шарнатан» дегенлерин иги этелле. Сен керти да хыйлачыса, эл бузгъан адамса. Кёзюбюзге да кёрюнме! — деп ачууланды.

Афуаужан а, кесинде да терслик болгъанын сезип, суратха сюелгенча, къымсыз болуп тура эди.

Ишин ахыры тап бошалмазлыгъын кёрюп, Хажи-Мухаммат «тобагъа къайта», мурулдай, жауурунларын элей кетди.

Афуаужан да, юйюне къайтып, Сакинатлагъа бир графин сютчюк жиберди.

Кюн къушлукъгъа чыкыгъанда, «тартханчыгъы» да бетин къызартып, узун-узун атлай, Къарабаш юйюне къайт-

ды. Ол, стол къатында артлы шинтикке олтуруп, Сакинатха:

— Бригадирге юч кюнден артха тууар къошха къайтыргъа айтып кетген эдим да, кеч болуп къалдым. Буююн окъуна игирим къошда болургъа керекди. Кесинг да бир айран акъсуу узатчы. Уссапдан, аллай деп болама, — дегенде, Сакинат ийнекни хапарын айтды. Аны айта туруп, Сакинатны эринлери къалтырай эди, уллу къара кёзлери, жияргъа тартышып, жылтырай эдиле.

Къарабаш Сакинатны жюрегин жалсара.

— Къоркъма, жарсыма, сен сау болсанг, ырысхы табылыр, терк окъуна ийнек да мажарырбыз. Алай, барысында да игиси уа, элде энчи ийнеклени къуйрукъларына жабышып айланмай, барын да колхозну сют фермасына берип, сютюю уа колхоздан алсакъ, ол иги эди. Энци малдан эсе, жамауатны ара малындан иги хайыр чыгъарыкъды, — деди.

Сакинат анга толу ыразы туююл эди. Болса да:

— Айымыды... Малы къорагъан бизге төре туююлдо, алай ол Хажи-Мухамматха ышанып, эшикни жапдым. Аны жанлы аузу байлагъанына ийнанып къоймай, къоншулагъа: «Жангыз ийнегибиз эшикде къалгъанды», — десем эди, ала излеп, табып келирге боллукъ эдиле, — дегенинде, Къарабаш, къурум бетли, къалын къашларын ёрге кётюрюп, ары дери сыйдам жылтырагъан мангылайын жыйырды. Сора, секирип къобуп:

— Хажи-Мухаммат а бираз мардадан атлап башлагъан кёреме да! Кесин молла сундурургъа кюреше эсе, энди башына сенекни жетдирип, хажи къылдырайым. Ол заманда не жанлы аузу, не аны тынмагъан аузу байланыр! — деп, Къарабаш, эки къолуна да жаныу эте, юйден чартлап, тышына чыкъды. Юй аллында темир сенекни да алып тебирегенлей, Сакинат ызындан жетип, тилеп башлады:

— Сен, законну кесинг биле тургъанлай, башынга хатаны неге аласа? Кесинг чабыуул этсенг, анга «шарнатан» дегенча, санга да «мандит» демезлеми?

Ол сагъатда алайгъа жетген Афуаужан:

— Угъай, аурунг, аллай женгаллик жарамайды! Оу, мен ёлюп къалайым, санга адамла не айтырла?! Билим-сизге, огъурсузгъа атынгы чыгъармазламы? — деп, сейирсинип, гузаба этип, Къарабашны аллында тохтады.

— Да, жаны санга къурман болсун. Алай мен аны эл аллында бир сюелтмесем а, маржама! — деп, Къарабаш юйюне къайтды.

Кёп да мычымай, Къарабаш жайлыкъгъа, сют фермагъа атланып кетди.

Экинчи кюн Сакинат, жашчыгъыны да къолундан тутуп, Афыуажан бла бирге эл къыйыры къыртишге барып, Акъжелинин мыллыгын терен уругъа басдырды. Къара тёбени юсюне ташла, чырпыла да атдыла.

Энди мал сюрюу аны ийисин ангыламаз, сарнауун да къояр. Кели жаз башында уа къара тёбеге жашил кырдык чыгъаргъа да болур.

Бир ыйыкъ да озгъунчу, Хажы-Мухаммат а юйюн сатды. Элден къайры эсе да кечюп кетди. Элден шахаргъа кетерикме деучю эди. Шахарда уа жокъду. Хапаргъа кёре, ол энтда да тау элледен биринде «жанлы аузу байлай» айланады.

АСИЯТНЫ НЕКЯХЫ

Ханс арта тургъан комсомол звенону ингир тебиниюу къазауат этген кибики. Чагаланы жерге хыны тийиулеры «зырф-зырф» таууш этедиле. Белге жетген нартих бахча, жашил тенгиз кибики, ингирлик аязчыкыны къагъыуундан шыхырдайды, толкъунланады.

Ауанала, узун бола кетип, энди эридиле. Кюн кёзкёргенден ташайды.

Иш тохтады. Лакъырда, чам, кюлкую башланды. Ол саягъатдан грузовик жетди. Жашла, къызла да, бир бирге къол берип, грузовикге миндиле. Элге кетдиле.

Ингирде клубда той боллукъ эди, ызындан а — кино.

Алий бла Асият, той тохтагъанлай, киногъа кирмей, клуб аллында, терек тюбюнде къалдыла.

— Ийнанамыса, оллахий, билляхий, не сен келирсе, не да мен ёлюрме. Алай, сен эрге баргъынчы, сакълап турлукъма. Сени алгъанны жюрегине ма бу бичакъны, сабы тыйгъынчы, чанчып, сора кесими уа сизни юйюгюзню аллында асмакъ этерикме. Ол заманда сени ким бек суюгени билирсе. Жууап этерге уа, ийнан, Ася, кеч болур!

— Э-эк! Сени артист болгъанынгы мен билмей тура кёреме. Къызны суюген, аны жанып, къоркъутупму башлаучуду? Мени неге къоркъутаса?

— Къоркъутмайма. Боллугъун айтама. Арсар болмам!

— Алик, бир-эки затны кесинге энчи сорургъа эркин этемисе?

— Сор.

— Жюрегинг къыйналырмы?

— Угъай, ийбога, клянусь, угъай! Айт. Сор.

— Сен ишлерге нек жюрюмейсе?

— Атам, анам ишлеген аз туююлдо. Биз бирсиледен осал жашамайбыз. Менден иги ким кийинеди?

— Хар ингирде кеф болуп айланаса. Ичген а нек этесе да?

— Сен манга керти сёз бермейсе да, ачыуумдан ичеме. Билемисе, жюрегим, ушкок отча, алып къалыргъа хазырды.

— Эй, жигит, сабыр бол, оюм эт. «Ашыкъгъан суу тигизге жетмез»,— деп сёз барды. Ол бири, экинчиси уа, кеси ишлемей башханы къыйынына къарагъанны мен тюзге санамайма. Ючюнчюсю уа, ичгичи, туююшючю, ётюрюкчю, махтанчакъ, стилига жашлагъа негер болмазгъа къаргъанганма.

Асиятны бу артда айтхан сёзлери Алийни жерге къаратдыла. Къулагъына эшитилген хар сёз жыгъына сууукъ къол тийгенча бола эди. Алий, тынгылай кетип, башын эки жанына чайкъай, къолун силдеп:

— Латна, сен айтхан! Ол сен сылтау этген затладан бир бёлегин менде да барды. Ашыкъмайым, сакълайым. Ишге да, образованияма кёре, кирейим. Учётчикге салмасала да, назмула жазыучу болурма. Аракъы ичиюню да къоярма. Сен суюгенча жюрюрге сёз береме. Ма бу кёк да, жер да шагъатды. Сен а келирге сёз беремисе? — деп, Асиятны кюлмюш этип жумула тургъан кёзлерине тюрслеп къарады.

Асият башын булгъап, ыразылыгъын билдирди.

Ала экиси да клуб аллында алай сёлеше тургъанлай, кино бошалды. Халкъ тышына жайылды. Алий бла Асият да ушакъны тыйдыла. Асият къызлагъа, Алий да жашлагъа къошулуп, юйге кетдиле.

Ол жол юйге къайтхандан сора, кече белине дери Алий кёп сагъыш этди. Бирде Асиятны айтхан сёзлери къулагъына чалына эдиле, бирде уа аны ышаргъаны кёзюне кёрюне эди. Аны арсар болгъанын ангылай эди. Алай, не амал — аны ыразы этер ючюн, Алийге, жап-жапгыдан тюрленип, башха адам болургъа керек эди. Хы-ы, ишлерге иш тапхан къыйын туююлдо. Туююшчюлюкню да къояргъа боллукъду. Бу «шайтан суугъа» уа не амал? Тютюнюу бла аракъыны къоярча тёзюмлюк Алий къайда тапсын? Аллай тёзюмлюклерди болгъан жашладан болса эди, Алийни башы былай хылыкялыкъ болмаз эди. Итле талашсала да, хоразла туююшселе да, бир-бир адамла: «Алийге ушаш жыртышадыла»,— деучю эдиле.

Бир ингирде, ушхуур артында, Алийни атасы, алаша-бёкем кишичик, Добай:

— Алан, Хахай кызы, бу аман жашха къатын алма-сакъ, элде айланган хауле болуп къалады. Мен муну, кюндюз тюшге дери жукълап, кече уа танг ата юйюне келиуюне бюсюремейме,— дей эди.

— Охо, сен он бармагъынгы да анга беклегенлей тур. Аны кирик жашла эки-юч кюннге къайда болгъанларын юйлерине билдирмей да турадыла. Ол бирсиледен хауле туююлдо. Атасы-анасы саулукъда, эркин ёсме къойчу. Керексизге жанын кыйынама. Къатын алып а, кимни аллыкъ эдинг? Бу элде аллай кызы бармыды?

— Да, мен сени бла даулашхандан магъана жокъду. Суу энишге барады десем, ёрге барады деп, женгериксе. Алай жашха тийишли кызы тапхан а керти да кыйынды. Сени кылыкъсыз грубияннгы ким да кёрмейми тура-ды?!

— Аллах-аллах! Аз ыспассыз этдинг, ызындан къарап айланган кызыла да бардыла,— деп махтанды Хахай кызы Нальтех.

Аны ол сёзлерин эшитгенде, Добай тирилди, къууанды. Сора, къатынына ариу айтып башлады:

— Да сен, жаным, кёзюм, ишни къурап тура ушайса да? Ол айтханынг кимни кызыды? Бир да бир алапат зат эсе уа, ким биледи...

— Алайды да, жашны халын сенден эсе, мен иги билеме.

— Охо, сен иги билесе. Ишегим жокъду. Айтчы, огъесе мендендамы жашыраса?..

— Сен жашырычуса ансы, мен бир заманда да, аллах бирди, бир затны да сенден жашырмаучума.

— Билеме, харип, билеме.

— Мен эри айтханны элге айтхан къатынладан туююлме.

— Керти айтаса, жаным. Кёлкълалдыны къой да, ол «кызы» дегенинги айтчы.

— Ма-а, ол Жашарбекни алгъыннгы къатынындан туугъан кызына айтама. Тюнене ингирде да, суу алыргъа баргъанында, крантны къатында бизни жаш бла бир талай жаншап тургъанды. Тойгъа барсала да, бирге тепсел турадыла дейдиле. Аланы бир бирге халларын энди битеу эл да биледи. Дыгылау, билмеген сенсе.

— Асиятмы? Аллай насып а бизге къайда! Аны уа аллах буюргъу эди.

— Аз алапатха санадынг! Ол мени жашымы тепсегенини багъасы да туююлдо.

— Ишлей билмей, къуру тепсеу бла кёп жашаялмаз. Тепсеген да, жырлагъан да игиди, алай жашауну мурдо-ру — ишди. «Ишлеменген — тишлемез»,— деп бош айтмайдыла. Асиятча жигер ишчи ёмюрде да апчымаз. Не амал да этип, аны келин этерге керекбиз,— деп, Добай Нальтехге боюн салдыргъа кюреше эди. Алай, Нальтехни жагъыны тутса, киштикти отха тартханча болуучуду. Андан кюркыгъандан Добай, сабыр ышырыла, Нальтехге жалыннып, акъырын-акъырын сёлешеди.

— Киши, сен айтханча, биз Асият аманын келин окъуна этсек да, аны ёге анасы, ол аман кыргъый Къамарият, адетдеча чыгъаралыр деймисе? Манга аудуруп-жаудуруп, толу бернеси бла келмезлик келин керек туююлдо. Къоншуларым: «Келининги неси бар эди?» — деселе, мен не айтыркъма?

— Адамлыгъы болса, ырысхы табылыр. Мен жаратылгъанлы башханы ырысхысына сукъланмагъанма. Он бармагъым бла, кеси мангылай кыйыным бла жашап келеме. Мен неллай бир къалын берген эдим эсем да, сен да аллай бир берне бла келген эдинг. Кесинги эсинге туююрчу.

Добайны бу сёзлери Нальтехге бироз татыдыла. Сора арада отча жанып тургъан даулашы сел болду. Нальтех, олтургъай жеринден секирип кюбуп, юй туююнде ары-бери жюрюп тебиреди. Болса да, ол, бир кесек чочуй кетип, жууашды, Добай айтханнга боюн салды.

Ала да бир акъылгъа келишип тохтагъанлай, эшик ачылды. Алий кирди.

— Ай, жаш, былай терк келиучю нек болдунг? Къайда эдинг? — деп, Добай сейирсинип сорду.

— Кинода эдим. Бошалды да, келдим,— деп, Алий кысха жууап этди.

Бу арт кезиуде, Асиятны ахшылыгъындан Алийни кылыгъы жумушагъан эди. Алай керти окъунамы огъесе ёх-чегеми? «Кызыны тилеген жашны къойну ётюрюкден толу»,— деп сёз барды. Аны себепли Асият Алийге белги бермей эди, ышандырып сёз айтмай эди. Ичинден а ёмюр къадаарын аны бла байларгъа хазыр эди.

Алийни отоууна кирип, къатына шош жанлап, Нальтех башлады:

— Алик, атанг да, мен да ёлмейик, мен соргъанинга керти жууап эт. Тюз айт. Биз сени юйдегили этсек, сюемисе? Энди сени тенглерингде юйдегили болмагъан жокъду. Мени къап, айтмасанг...

— Анам, эндиге дери кѣп телилик этгенме. Энди уа, сиз айтханы этерикме... Жангылтмазсыз...

— Биз жангылтхынчы жашасанг, бек кѣп жашарса. Анга ийнан. Дагыда бир зат сорайым: ол Асячык иги кызымыды?

— Да не шарайыбы барды? Менден а он кере да игиди...

— Анамы жаны ючюн, ол мени келиним болса эди, кесими элде бир адамгъа тенг этмез эдим. Хо, балам, жат, жукъла, кѳор болайым акъыллы балама.

Нальтех ич отоугъа киргенде, Добай, столгъа сол жингириги бла таянып, тиши ауругъанча, кѳол аязы бла жыягына жабышып тура эди. Къалкъымай, сагъыш башлы болуп, разведкагъа баргъан Нальтехни сакълай эди. Бирде Алийни, эсирип, адамла бла туююшгени, бирде уа Асиятны нартюх бахчада ханс артханы кѳзюне кѳрюне эдиле. Болса да, Нальтех отоугъа киргенлей, Добай аны жилтирей келген бетине эслеп къарады.

— Киши, жашны оноуун этерге керекбиз. «Сиз айтхан»,— деп къояды. Ол уялмагъан Асиятны сагъынганымда да, ыразы болгъанча ангылагъанма.

— Андан иги кызы элде да жокъду. Чырайымы аманды? Жигерми туююлдо? Намысымы кемди? Саулугъуму осалды? Акъылындан кеми жокъ. Не жарымлыгъы барды? Мен бек жаратама. Ол харакети аз болгъаны уа — эсине да келмейди. Адамны биринчи ырысхысы уа — акъылы бла саулугъуду. Акъыл бла саулукъ болса, ырысхы табылыр. Асиятны жигерлигине уа ишеклик жокъду. Он классны тауусханды. Окъуйма десе,— энтда да амалы барды. Кѳремисе, ишлеген да эте тургъанлай, бизни элден окъуна ненча адам заочна окъуйдула. Школда устаз болуп тургъанлай, азла окъумайдыла. Была да окъурла. Ишни кѳураргъа керекбиз. Сен не айтаса? Иш сен айтханыга кѳре боллукъду.

— Анамы жаны ючюн, иги жаратмайма. Еге ана болгъанлыкъгъа да, жашыма ол аман житчакѳз Къамарият ие болуп къалыр деп кѳоркъама,— деп, Нальтех, кѳзлерин да жандырып, бир кѳолу бла бирси кѳолун къаты кысып, башы эки жанына булгъады. Сора, баш эрнин къалтыратып, ѳрге жыйырып, сетмет баш тишлери бла туюп эрнин къапды. Ол заманда, Добай эслемеген эди ансы, Нальтехни бет туюклери ѳрге кѳопхан эдиле.

Бир кесекден а, жашы айтханындан къайтмазлыгъы эсине туюшуп, Нальтех сабырланды, жумушады. Сора, бир мысты затны къапханча, эки кѳзюн да къаты кысып:

— Ыразыма... Жаш бла кесинг да бир сѳлеш да, санга да мангача айтырыкъ эсе, тамбла окъуна Жашарбеклагъа келечи иерге керекди.

Бюгече Добай бла Нальтех кече белине дери жашларына къатын алыуну, тамбла болса, бирси кюн болса да, келечиле ийиуню юсюнден тѳшекде да ууакъ шыбырдап турдула. Алай бурун тауукъ кычырыр кезинде уа Добайны хурулдагъаны хуна оюлгъан таууш эте эди. Ол алай эте башласа, Нальтех уята эди ансы, эшитсенг, юйге «Беларусь» трактор кирген сунар эдинг.

Танг терк атды. Юйюр кѳозгъалды. Жалан да Алий татлы жукълап эди. Аны уятыргъа апасы кѳоймады. Добай а ишге ашыгъа эди. Болса да жашлары уянгынчы мычыды. Ол уянгандан сора: ариу айта, анга биягъы кызыны юсюнден сагъынды. Алий а:

— Мен аммагъа айтханымдан башха зат да айтмайма,— деп кесин уялгъан сундуруп, юйден эшикке чыгып кетди.

Арбазгъа чыкыгъандан сора уа, Алийни: «Билгенлерин билмеген кибик этип турурла!» — деген кѳлкѳалды сѳзю эшитилди.

Добай да, Нальтех да ишни башладыла. Кѳп да турмай, Темирланы Жашарбекке келечиле бардыла. Бир айдан иш тохтатыргъа оноулашдыла. Ай терк окъуна тауусула бара эди. Алай, адетде болгъаныча, той этиуню Алий сакъламады.

Алий бир къауум жаш нѳгери бла бир тилли болуп, Асиятны алып къачды.

Асиятны хор бла алып Саматланы Хажосну — Алийни ата къарындашыны — юйюне келтирдиле. Кнеу нѳгерле да анда букъдула. Алай, ол ингирде окъуна Къайырбекни чакъырдыла. Асият бла Алийге муслийман неках этдирдиле.

Къайырбек кеси окъугъан адам туююл эди. Ол эфенди да, сохта да туююл эди, алай, «Ит болмагъан жерде туюкю юрюр»,— дегенча, эфенди болмагъан жерде эфендилик этип, жахил адамланы алдап айланыучу эди.

Тышына кѳре, Къайырбек эфендиге да ушайды: аякъларында чойбурун галошлары, аланы ичлеринден жылтырагъан къара сахтиян меслери, чепкенини тышындан белине кысханы — акъ жан жаулукъ, кѳолунда гулоу таякчыгъы, хар заманда да кѳойнунда жюрютген а, тышында да кюл бетли мелтеси бла, сары къагъытлы хамайыл китапчыгъы.

Айтыу керти эсе, Къайырбек хамайылны ачхан этсе да, жазууна кѳре окъумай, кѳлюнден окъуучуду дейдиле.

Алай ол мени ишим туююлду. Мени ючюн а артал да окъумай окъуна къойсун. Хамайылдан чыгъарып окъуса да, кѣлюнден окъуп къойса да, ангыламайма.

Ангыласам да — хайры жокъду. Къайырбек арабча окъуялмайды деп жарсыргъа тюшмейди.

Къысхасын айтсакъ, неках этиу башланды. Къатын алгъан жаш — Алий былайда эди. Къайырбекни аллында жерге къарап, сары кирпичлерин терк-терк къагъады. Аны онг жанында — кызыны «ѳкюлю», сол жанында уа жашны «ѳкюлю» сирелип турадыла. Биринчи «ѳкюл» Асиятны хазна таныгъан да этмеген Эсенланы Сулфагъарды, экинчи «ѳкюл» а Алийни антлы шуѳху Къараланы Барисбийди. Быладан сора да эки къара жаш сюеледиле.

Къайырбек муслийман некахны башлады. Алгъа «бисмилляхи» бла, не эсе да бир къауум сѣзну ууакъ шыбырдады. Узун жукъа сакъалын сылады. Аны ызындан башлады:

— Сен, Эсенланы Сулфагъар, Саматланы Добайны жашы Алийни ѳкюлюмюсе?

— Мен Эсенланы Сулфагъар, Саматланы Добайны жашы Алийни ѳкюлюме.

— Сен, Къараланы Барисбий, Темирланы Жашарбекни кызы Асиятны ѳкюлюмюсе?

— Мен, Къараланы Барисбий, Темирланы Жашарбекни кызы Асиятны ѳкюлюме.

Къайырбек бир бирге ушагъан сорууну, жууапларын да эшитдире, юч кере къатлады. Аны ызындан да, муру чѣплеген улакъ киби, тюп эринин кымылдата, ол жангыдан дууа шыбырдады. Дагъыда Къайырбек бир кесек тюрлендирип, сорууларын башлады:

— Сен, Эсенланы Сулфагъар, Темирланы Жашарбекни кызы Асиятны Саматланы Добайны жашы Алийге къатыннга аламыса?

Сулфагъар, Къайырбек санагъанланы да санап:

— Алама,— деди.

Биягъы Къайырбек, бирси жашха жютю къарап, сорду:

— Сен, Къараланы Барисбий, Темирланы Жашарбекни кызы Асиятны Саматланы Добайны жашы Алийге бермесе?

Барисбий, Къайырбек айтханланы да санап:

— Береме,— деди.

— Алай эсе, эки ѳкюл да бир бирни къолун тутугъуз,— деди Къайырбек.

Сулфагъар бла Барисбий бир бирге баш бармакъларын да ѳресине тирешдирип, къол бердиле. Аланы бирге

тутушхан къолларыны тышындан киеулюкню къолу бла тутдурду. Ала ючюсю да алай этип тургъанлай, биягъы Къайырбек, не эсе да шыбырдай кетип: «А-а-мин, аллах къабыл этсин»,— деди. Сора, ѳлгеннге тутдургъанча, алайда адамланы барысына да, къол аязларын ѳрге жайдырып, дууа тутдуруп, биягъыча шыбырдады да, дагъыда: «А-а-мин, аллах къабыл этсин»,— деп, неках этиуюн бошады.

Сулфагъар Къайырбекге беш сом узатды. Ол, аны да алып, терк окъуна, гулоу таягъына тыяна: «Хайдагъыз, сау къалыгъыз, огъурлу киеу бла огъурлу келин болсунла»,— деп, кетди.

Киеу нѳгерле уа:

— Энди иш бегиди. Некахлы келинге кимни дауу барды? Келин кеси да бир да кымылдамасын. Тукъумундан, жууугъундан къайгъы кѳтюрген болса уа, теири, шобраларын къанатырбыз,— деп бара эдиле.

Асиятны алып къачханларын бек алгъа Къамарият билди, алай улуу къайгъы этмей къойду, нек десенг, кеч, эртте болса да, аны Нальтехге келин боллугъу белгиленген эди. Къачыргъанлары уа бютюн тап кѳрюндю: той къоранчла кем болдула. Къамарият халкъгъа кѳзбаугъа бош гузаба киби этген эди. Ичинден а, унамай эсенг, бек къууаниган эди. Жалап да кызыны атасы Жашарбек, кѳлю бла къайгъы этип, мудах болду:

— Адетде болгъанча, кыыз чыгъарыргъа мени къолумдан келмейми эди? Мени жууукъ юлюшге аллыкъ адамны манга дертими бар эди? Тенглерими ичинде мени уялтыргъа, намысымы сындырыргъа неге керек эди? — дей эди.

Къамарият а, Жашарбекге, аны кѳлюн алыргъа:

— Киши, сен къалай тѳзюп тураса? Ахлуну, жууукъну да къура да, суратхан эт. Хор-зор этилген эсе, сюдге берирге керекди. Некахы болгъунчу не эркиликлери бар эди? Сен киши туююлмюсе? Кызы тас болгъан угъай, малы ажашхан окъуна ызындан къарамай къоймайды. Не-ди умутунг? — деп, кѳзута эди. Ары-бери чашхан киби эте эди.

Жашарбек Асиятны юсюнден кеси жууукъларына халпар билдирди. Аладан бир къаууму Жашарбеклагъа келди. Экеуленлерин тасхачыгъа Саматланы Добайны юйюне ийдиле. Анда уа не кыыз, не да жаш болмагъанын шарт этдиле. Кызыны къайры къачыргъанларын, анга муслийман неках да этгенлерин жалап да экинчи кюн, жарашыргъа Саматладан адамла келгенде, билдиле.

Къайгъы, дыгалас тохтады. Ол ыйыкъда киеулю юйю,

Асиятны атасын, кысха жуукъларын да жарашыу кърманлыкъга чакъырдыла. Кесек тойчукъ да этдиле. Ол жол окъуна Алийни да къайын атасына къргюзтдюле. Асиятны да къайынларына къргюзтюр, селешдирген да этдиле. Алай этгенлери алга Нальтехге ачыу тийди, артда тюзге санады: юйде тилсиз жумушчу неге керек эди?

Эки тукъум да жарашдыла. Иш онгуна барырга ушай эди.

Жангыз бир ай озгъанлай, Алийни анасы бла Асиятны ёге анасы уллу сёз болдула. Нальтех:

— Келин а аллахына манга салгъан сыйынлай кърюнсюн! Ол мени сый юлюшюмю къалай къруу этген эсе да, ырысхысындан алай къруу чыкъсын! — деп кыжырыкълый эди.

Къамарият а:

— Асиятны бернесине кыйынынг уллу кърорамагъанды. Сени жашынг аз къалып бергенди деп, биз кишиге да айтмайбыз. Киеу да — бизники, кыыз да — бизники деп турабыз. Башынга тапмазлыкъынгы аягъынга тапханса. Андан ары санга не керекди? Битеу ырысхысын санга, сени жуукъларынга юлешгенди. Энди маржаса, муну терисине кирип кълмасанг! — деп жууаплай эди.

Бир кесекден Нальтех бла Къамарият, эт бла бичакъ кирик болдула. Аланы бир бири бла урушууларын, юслерине сууукъ суу кыйсанг да, сууталлыкъ туююлсе. Экиси бирча кычырадыла аны, кезиу-кезиу селешти жокъду. Ауузлары от чагъады. Тютюнлери кёкге барады. Орамда, юслерине адамлары къратып, бир бирге кюкюрөп, юлдерине къайтхандан сора да, гюрюлдеулери, гыр-гырлары бир ауукъга дери тохтамай тура эди.

Эки къатынны да эрлери бир къауум кюннге дери къргенлерин — кърмегенча, эшитгенлерин — эшитмегенча этип турдула. Артда уа бир бирге кыйыкъ къарап, саламлашмай, селешмей, ырбыла бла ётип, жол ташлашып тебидиле.

Атала бла анала къалай болсала да, Алий бла Асият татлы жашай эдиле. Алий хаулелигин, ичгичилигин, туююшючюлюгюн къойгъан эди, алай ишлеген а этмей эди. Алай бош, юйде тургъанлай, назмула жазарга кюреше эди. Назмулары уа бир жерде да басмагъа урулмай эдиле. Нек десенг, назмулары назмулагъа ушамай эдиле. Ушагъаны болса да, башха адамныкыла болуп чыгъа эдиле. Алай этгенин кесине айтсала уа, ол алай айтханлагъа аман айтып къоя эди.

Асият а, юйде ыйыкъдан кеп мычымай, биягъы колхоз

звеногъа къошулуп, жигер ишлеп жюрюйдю. Эрттенликде ишге чыкъгъынчы, ингирде ишден къайтхандан сора да, къайын анамы ыразы этеме деп, Асият юйню тизгинин иги жыяды, азыкъ жарашдырады, быстыр жуады. Хар неге да кълун жетдире, сибир-сибир эте кюрешеди. Колхоз ишде биягъы юйренген кълла кишиге да оздурмаидыла.

Не бек къадалып ишлесе да, не кеп намыс этсе да, Асият Нальтехни кълун алалмады. Алий да анасы къаргъан кёз бла къарап тебидеди. Ол Асиятха тырман этип, уллу кычырып, бир бирде уа, эсирип келип, туююп окъуна башлады.

Асият ишлеген звенодагъы кызла:

— Асият, нек мудахса? Бу арт кезиуде былай аман нек болгъанса? Кёз туюлеринг нек къаралгъандыла? — деп сора эдиле.

Ол а, нек болгъанын аладан букъдуруп:

— Бош алай... Мудах болмагъанымы кесигиз да кёресиз да, — деп къоя эди.

Тенглерини Асиятха тынгысызлыкълары бош туююл эди. Ингирде ишден къайтып келе туруп, кыыз тенглери бла бирге жырлай, ойнай, кюле келиучю Асият энди мугурланып келеди. Юйюне келсе уа, къайын анасындан асыры тырмап, къаргъыш эшитгенден, башын суугъа атарыкъ болады. Алийге тарыкъса уа: «Сен иги адам болсанг эди, ол санга аман айтмаз эди. Аны-муну мен билмейме, не, мени анамы ыразы этерча, энтда да сый сал, не да мени юйюмден гунч бол! Сёзюу кысхасы олду. Билдингми? — деп, анга кесин кызартып, кутурады.

Асият ата юйюнден бернесин алып келгенде, аны байлыкъына кепле да сейир этген эдиле. Алай, ол андан келтирген ырысхысын саулай Алийни ахлуларына, жуукъларына сыйгъа юлешген эди. Нальтехни уа сыйгъа алгъан харакет къалауну артында баш токъмагъы аз-маз эсленген эди. Юс кийимден, къары кърумачдан, жан харакетден да, — аны аллында болмагъан хазна кеп зат жокъ эди. Къайсы бирин санагъын! Асиятны ёге анасы, Асиятны артда жашауу къалай боллугъун билмеген эди, ким биледи, билирге да артыкъ кыза болмаз эди. Нальтехге кереги уа, келин туююл, харакет эди, жашына да терк-терк жангы къатынла алып, аланы да ырысхыларын кърмаргъа эди.

Асият туугъанлы этген харакетинден, бутакълары кырылгъан чыбыкъ кирик, къруу кълды. Алий а жумдуру-

гъун кѣтюрюп: «Чыкъ да кет, гибышы!» — деп, юсюне чапды.

Асият ингирде ишден келип, юйде малгъа къарап, отун жарып, суу алса, Нальтех, жашыртын къарап, эринлерин кымылдатып, аны аямай къаргъайды. Аш юйде азык-гъа, къатык-гъа узалып башласа уа: «Анда атангы башы, анангы тѣшю къалмагъанды!» — деп кычырады. Аны себепли, Асият, юйде хар жумушну да тындырып, асламына ушхуурсуз кеси отоунда жангыз къала эди.

Ахыр жанындан тойгъандан сора, Асият бир кюн ата юйюне келип, хар болушну айтып, тарыгып, жияды. Жашарбек Добай бла не да Алий бла сѣлеширге базынмады: аланы халларын биле эди. Олсагъат окъуна Къайырбек «эфендиге» барды. Кесини тарыгыуун анга башдан аякъ санады. Ол, болушлукъ этер орнуна: «Аллахута-ла тишируну эр кишиге тынчлык-гъа жаратханды. Эри не айтса да, эркинди. Алай кызынг айырылгъан этеме дей эсе уа, анга сюд оноу этер. Ол мени ишим туююлдо», — деди.

Жашарбек, балтасы ташха тийген отунчу кибик, бушуу эте, къайтды. Экинчи кюн а, районнга барып, сюдоге тарыкды. Ол да: «Муслийман некихны закон алмайды. Загс этдирирге керек эдигиз. Ол заманда иш башха тюрю болур эди. Терс болгъансыз, Жашарбек. Муслийман неках — неках туююлдо, деп биз ненча кере айтханбыз? Къыз кеси да муслийман некахны унамагъан эди дейсе, да сора сиз аны нек жангылтдыгъыз? Алай энди болур болгъанды. Ахыр да айырылмай болмай эселе, къыз да, сен да эл Советге барыгъыз да, жарашдырып, тарыгыу къагъытыгъызны беригиз. Ишни анда сюзалмасала, бизге жиберирле. Ким биледи, шагъатланы болушлукълары бла бир зат этерге болурбуз? Жашарбек, эсингде тут, башхалагъа да айт: муслийман некахха ышанып эрге баргъан къыз, кѣзлерин кысып, къутургъан суугъа кирген кибикди. Толу арбасын суу элтсе, аны юсюндеги хапчугун жыйгъан кыйынды», — деп, халкъ сюдю Осман Жашарбекниызгъа салып жиберди.

Осман айтханнга да къарамай, Жашарбек асыры къайгъыдан башы тентек болгъан Асиятны ол кюн окъуна арта, къайын юйюне, къайтарды. Асият а, ары-бери бурулмай, тюзюнлей кесини звеносу ишлей тургъан нартюх бахчагъа барды. Тюнене асырап кетген жеринде чагасын тапды. Тенг къызларыны къатына келгенлей, ала Асиятны тѣгеригине къайгъылы басындыла. Сора андагъы къызла кезиу-кезиу.

— Асинка, сен бююн былай кечге нек къалдың?

— Ауругъанынгмы барды огъесе биягъы, гырнуу Нальтех бла сѣзмю болгъансыз? Тюнене да аны Къамариятха айтмагъаны жокъ эди.

— Не уа бу малкѣз къайын анала сыйгъа алгъан ракетлери бла бирге кыстырылсынла. Хар заманда да сыйны сылтаугъа тутуп, къурана баргъан юйлени ала сейир оюп жибередиле! Айыпдан да, гюняхдан да къоркъмайдыла! — дей эдиле.

— Угъай, аурунг, къайын анала бары да аман сунмагъыз. Ма-а, Шарифаны къайын анасы сый да, зат да сурамагъанды. Ол анга кир къоймайды. Хар кимге да келини махтап, аны къубултуп, аяп жюриюдю. Хар заманда да: «Келин, сууукъ болма, ач болма, кесинге сакъ бола тур. Сен ауругъандан эсе, мен ълген этейим», — деп, Шарифагъа тынгысыз болгъанлай туруучуду, — деди Ами-тан.

Аминат алай айтханда, ол къайын аналаны сѣкген кызла уа:

— Аныча жюзден бири болады.

— Алай къайын ана сау элде да не бир, не эки болады.

— Аминат кеси сынамагъанды, — деп, кызла Аминатха жакъ басмадыла.

Даулаш, соруу, гузаба, жабу тохтады. Бары да Асиятны не айтыргъын билмей, жауун жауарны аллында исси суху жел уруп тохтагъанча, сабырландыла, тынгыладыла.

Асиятны терен къара кѣзлерини юслери, чыкъ жибитген дугъумлача, жылтырадыла. Узун къалып кирпиклери кысылып бир кесекге дери турдула. Сора, Асият кѣзлерин ачып, тѣгеригине къарагъанда, аны жиямукълары, кирпиклеринде ауур тамычыла болуп, арыкъ жыякъларыны юслери бла саркъып тебиредиле.

Къызла уа: «Санга не болгъанды? Не къайгъынг барды?» — деп сордула.

Кѣлю толуп, сѣлешалмай тургъан Асият, бир кесек эс жыйып, терен кючсюнуп, бушууун, жарсыуун сабыр-сабыр айтып тебиреди.

— Къызла, мен бу палахны кесим этдим кесиме... Мени жауум башына менлей иш этге эди... Эл таныгъан хау-лени мен иги танымай, башымы суугъа атдым. «Жашдан къартха дери» жыйгъан жан харакетими, аны оноуу бла, аны ахлуларына, сыйгъа чачдым. Энди уа, къыркылып ычхынган токълу кибик, къууаландым. Алик: «Анам ыразы туююлдо. Мени арбазымда да кѣрюнме!» — деп

тохтагъанды. Анасы да, атасы да: «Уялмагъан, бу юйден къачан къурурукъса?!» — деп, юсюме айланып кычырадыла.

Къызладан бири айтды:

— Жияма, харип, сеничала дагъыда бардыла. Халкъгъа табылгъан закон санга да табылыр. Кесинги къайгъы бла тюгендирме. Абызырама. Таукел бол. Энди тиширыу ланы унукъдургъан заман кетгенди. Ишигизге Совет закон тюз къарар. Жарсыма, кесинги къаты эт.

Экинчи къыз айтды:

— Сюдге, жолгъа бара да турмай, эл Советни председателине айтып къойчу. Ол аны къоз къабына жыяр. Жарашдыралмаса да, ырысхынгы уа мычымай къайтарыр. Сен терс туююлсе. Терсле — аман адетлени жюриютгенледиле!

Биягъы Аминат а, сёлеширге хазыр болуп, аузу ачылып тура кетип, бир кесек алгъаракъ да атлап:

— Алаңла, биреуню юйюн бузаргъа оноу этмечигиз! Биреуню некахлы къатынына не оноу этесиз? Туююшген да этерле, жарашхан да этерле. Алгъындан бармагъы эди, барды эсе да, башын келиге салып туюселе да, тёзерге керекди, — деди.

— Угъай-угъай! Ай, кет-кет ары! Энди ол заман туююлду, — деп, андан, мындан да къызла кычырдыла.

Асият эс жыйып:

— Хо, къоюгъуз... Мени ючюн сиз да жарсымагъыз. Мени хатамдан ишсиз болдугъуз. — Бош чагасын да имбашына салып, алайдан нартюх бахчагъа айырылмаса эди, къызла дауурну уллугъа элте эдиле.

Асият, хар ачыуун да хансладан аллыкъча, чагасы тийген жерин букъу этдирип, хансланы тамырларын теренден къыркъдырып, эркин шырхы тутуп бара эди. Къыз нёгерлери уа, алыкъа биягъындагъы сёзлерин да бардыра, ишлей эдиле.

Асиятны звеносундагъы къызла, нартюх бахчаны хансындан бошасала да, алыкъын жашлада Алий кибик «хансла» аланы мудах эте эдиле. Ма-а аны себепли, хар ингирден ишден жырлап келиучю къызла бу ингирде грузовик юсюнде ачыусунуп келе эдиле.

Звено элге жетди. Машина биринчи бригаданы базасына бурулду. Хар ким юйюне тебиреди. Асият да сюерсуюмез юйюне атланды. Аны биргесине къоншу къызлары — Халимат бла Эзам — барадыла. Асиятха кёл этдиредиле, аны базындырадыла. «Биз биргенге барсакъ, бу ингирде къайыңларынгы, эринги да санга халларын кё-

пюрбюз. Ким биледи, бизни кёрселе, бетлери къамар, уялырла. Аман айтсала уа, артда биз сени жанынга шагъат болурбуз», — деп, экиси да, Асиятны да арагъа алып, Добайны арбазыны сехлерине жетдиле.

Аланы кёргенлей, къолундагъы темир сенегин да ёрге кётюрюп:

— Бу уялмагъанны бери неге алып келесиз? Муну кёзюме кёргюзтмегиз! Юйюне барсын! — деп кычырып. Добай сехле таба тебиреди.

Халимат а анга — жууаш ауазы бла:

— Аллах-аллах, уялмай а, ким бла жетген эдигиз? Халкъны аллында кылыкъсыз сёлешсенг, артда жууап этерге кесинге къыйын болур, — деп жууап этди.

— «Юйюне барсын», — дейди. Юйюне бармай а, къайры барады? Асият сизге бирайлыкъ жалчыгъа келгенми суна эдигиз? — деп, Эзам да, кесин къызартып, батыр сёлеше, Халимат айтханыга къошакъ эте эди.

Ала да алай сёлеше тургъанлай, юйню эшиги хыны ачылды. Юй ичинден:

— Бююн манга адам ёлтюрген неди! Бунт кётюргенлени да, бу харам къанатлыны да былайда къанларын жайып къояйым! — деп, ары дери халгъа юйден жашырын къарап тургъан Алий, къолунда да жангы билениген балтасы жылтырай, чабып арбазгъа чыкъды.

Аны ызындан а Нальтех:

— Балам, къой! Мурдар болма! Ол итни биз кесибиз къыстарбыз, — деп, жашыны билегине жабышхан кибик эте эди. Бир къолу бла Алийни билегинден тутуп, бирси къолу бла уа къара ал ботасыны мюйюшюн чымпышлап жиягъаннга ушаш этген кёзлерин сыйпай эди. Сора, Асиятха айланып:

— У, начас, сарыук! Былайдан къуруп кет дейме да! — деп кычырыкъ этип, сарнады.

— Кет аурунг, бу тели юйюню кёргенле мени хатамдан сунарла. Кетейнк, — деп, ары дери тёзюп тургъан Асият, тенг къызларын да нёгер этип, элли бирси къыйырында ата юйю таба кетди.

Ишни болушун, Добайны, Нальтехни, аланы эсирген жашларыны да ингирде этген жууапларын, аланы юй алларында адамланы къалай басынып башлагъанларын Халимат бла Эзам Къамариятха санадыла. Къамарият а, кесини сол къолуну ала бармагъын къабып, чохлу башын эки жанына чайкыай эди. Насыпха, ол чакъда Жашарбек юйде туююл эди. Ол юйде болуп, Асиятны жүрексинип жиягъанын кёрюп, Халимат бла Эзамны хапарын эшитсе

эди, Самат улу герда Добайгъа Темир улу Жашарбек кесини ким болганын танытыр эди. Амма, болмагъаны да иги эди!.. Чамланыуну ал кызыуу бир озса, аны закон жолгъа тюзетирге тынч болады. Быллай иште уа оюмсуз-лукъ, мардасыз женгиллик керек туююл эди. «Ашыкыгъан суу тенгизге жетмез!», неда «Женгил аякъ кир басар»,— деп халкъда быллай ишни юсюнден сёз барды.

Эки кыыз да:

— Къоюлгъан къатынла бары да кеслери амандан къоюлгъан сунма.

— Ол огъурсуз юйюрден кетгенинг окъуна игиди. Те-ли Алёшка алай айлана бир турсун. Энди анга баргъан-ны кёрюбюз.

— Ёзге уа сени жауунг ол хыккынай Нальтехге келин болсун. Кёреми эдинг аны, къутургъан киштик кибик, ол кырдык бетли кёзлери да жана, къалай чаба эди?

— Жарсыма, Асият, насып болса, энди тийишли же-ринги табарса. Къоркъма. Кесинги бегит. Ырысхынга да эл Совет не да сюд оноу этер. Хайда, сау кёрюшейик. Ах-шы ингирли болугъуз,— деп, Къамариятны да, Асиятны да къолларын тутуп, къучакълагъан да этип кетдиле.

Шо ала да озгъанлай, Жашарбек келди. Аны кёрген-лей, Асият, тёзалмай, жияп, жарлы атамы жюрегин та-къыр этмейим деп, ич отоугъа кирди.

— Э, киши, быллай кеч нек болдунг? — деп, Къамарият сёзюн башлады.— Бир бек арыгъан болурса дейме.

— Бек кеч да болмагъанма, алай машина чалгъыла-гъа ремонт эте эдик да, бошагъынчы деп, бираз мычы-дыкъ. Арыгъан да этмегенме. Бек тири атлайма да. Мын-дан артыкъ тепсегенми этерикме? Сен тепсерге сюе эсенг, ары, бизге, гюрбежиге кел. Биз салтала бла къарс къа-гъып, къысхачла бла исси темир къабып, кюн узуну лез-гинкагъа барып турабыз,— деп, Жашарбек, масхара этип, кюлдю.

Къамарият Жашарбекге аякъ бла айран узатды. Сора ол аны аузуна элте баргъанлай, Къамарият Асиятны къыс-талып келгенин айтды. Аны эшиткенде, Жашарбекни къо-лундан къамил аягъы ычхынып, жерге тийип, эки жаркъа болуп чартлады. Айран Жашарбекни къара ботинкала-рын агъартхан эди. Къамариятны сёзю Жашарбекге аяз кюн кёк кюкюрегенча эшитилген эди.

Бир кесекден, сёз бираз суугъандан сора, ийнанмай эсенг а ма-а дегенча, ич отоудан Асият чыгып келип, атасын къучакълап жияды.

Ол ингирде окъуна Жашарбек района сюдю айтханча,

эл Советни председателини юйюне барды. Къызыны юсюн-ден ишни болушун айтды. Эл Советни председатели уа къаты сёлешип башлады:

— Алгъындан да жангылыч этгенсиз. Жангылычны тю-зетгенден эсе, жангылмай къалгъан иги туююлмюдо? Бу-рун замандача, «муслийман неках» деп бир къауум къара-ныгы адамланы булгъай, шашдыра айланганла бардыла. Сен да аладан биресе. Асият кеси закон неках, ЗАГС эт-дирирге дегенде, сен этмей нек къойгъан эдинг?

— Да мен ишни арты осалгъа кетеригин билмеген эдим.

— Билирге керексе. Ишни къалай боллугъун алгъадан билген сейирди ансы, артда къалай болганын кёрген сейир туююлдю. Ангыладынгмы?

— Ангыладым.

— Да сора эрттен бла эл Советге кел да, кызынгы тарыгъуун къагъытха толу тюшюрюрге керекди. Ишни закон айырыр. Алай «муслийман неках» болмаса эди, айы-рыргъа тынч эди. Сиз этдирген «некахда» уа не къагъыт-ха жазылгъан акт жокъ, не къол салгъан киеу, келин, ша-гъат да жокъ. Бланк жокъ, мухур жокъ. Даучу кимди да, жууапчы кимди? — Воздух! Хауа! Харакети, ырысхыс дейсе да... Не затла? Не багъасы? Къачан, къалайда, ким кёргенди? Кёргенле бар эселе да, тизме уа бармыды? Ма-а, сизни «муслийман некахыгъыз» алайды. Болса да, тамбла эл Советге кел. Къарарбыз. Шагъатла болушурла. «Муслийман некахны» къураучула да, ким биледи, жууап-ха тартылыргъа болурла.

— Сау, бол, Сюлемен. Сен айтханлай этербиз,— деп, Жашарбек, уллу ишни тындыргъанча, узун-узун атлап, юйюне бара эди.

Энди тиширулагъа закон болушлукъ этерине ол те-рен ийнанды. Алай, къаты кюрешмей, иш болмазлыгъын билди.

Бир къауум кюн озду. Алий жаланбаш болуп, сюдню аллында сюелди. Асиятны жаныгъаны ючюн, алдагъаны ючюн, туюгени ючюн да, терсге санап, сюд Алийге «юч-кыллыкъ тутмакыны» буюрду.

Асият да мудахлыгъын къойду. Биягъы кыыз нёгерле-ри бла ишге жюриюп тебиреди. Алай ол уясы сыйырылгъан къарылгъачха ушады.

Харакети, хапчугу уа, «муслийман некахны» хатасын-дан, къолуна толусунлай къайтарылмады. Асиятны нека-хы бирси къызлагъа дерс болду.

Эндигиле шайтанны, жинни хапарын жалан да китап-лада окъуйдула не да таурухлада, жомакълада эшитедиле ансы, кёзю бла кёрген адамгъа бир да тюбемейме. Аны алай нек болгъанын анылатыр ючюн, бирле: «Урушну кезиунде бомбала, топла, минала ата кетип, шайтанланы къачыргъан этгендиле», бирле уа: «Халкъ билимли, батыр, окъуулу болгъанды да — шайтан, жин да жажил халкъла болгъан жерлеге кёчгендиле», ючюнчю къауум а: «Жинле, шайтанла, обурла да капиталист къыралгъа кетгендиле», — деп айтадыла. Болса да, Къазий эфенди айтханига ийнансакъ, алыкъа ол къарыусуз къынгыраакъладан, къара чёпде болсала да, энтда да бир хасгургулары жюриюдюле.

Айтыудача, кюзню «чыгыр башдан къурт агъызгъан» кюнлеринден биринде, биченчилеге болушургъа, элден къошха келген Жанбатыр деген чёрек жашны, кесек бойлу болгъаны ючюн, биченчи жыйынны башчысы Азрет:

— Сен, жаным кыйырчыгъы, иги жашса, алай жайлыкъда саурукъ маллагъа къарагъанлагъа болушургъа бююн окъуна бар да, андан а бери бир абадан ишчибизни келирге къой. Кёремисе, ахшы улан, сени бизге къалай уллу хайырынг тиерикди! Жай къошха барсанг а, андан бери чакъырып тургъан чалгъычыбыз, аны кесинг да таныйса, Къасболат келликди. Бу ингирде окъуна келирге деп кългъанды. Ары бара, жолда тюберге да болурса. Сени школчу нёгерлеринг дырынга келгенде уа сени да чакъырырбыз. Мудах болма. Бар, ахшы улан, — деп, ашыра эди.

— Да сизге не айтыу, алай мен бузоучу бола уа биле эдим, бичен ишине да юйретирсиз дей эдим. Бирси школчуладан алгъа да аны ючюн ашыгып келген эдим, — деп, Жанбатыр иги онсунмагъанын, ёпкелегенин ачыкъ билдирди.

Болса да, ол, тынгылай кетип, боюн салды. Жай къошха кетди.

Кюз кюнню тюшден ингири терк ётгенча кёрюнючю. «Кюн тюшге дер акъсакъ ат бла, тюшден ингирге уа сау ат бла барады», — деп аны ючюн айта болурла. Ингир терк жетди. Ким биледи, ол алай, Жанбатыр хурулу чегетде наныкълагъа жубаниганданмы кёрюндю огъесе ингир ала, туман жетип, ууакъ кирши башланганданмы кёрюндю? Тёгерек, туманлана келип, ахырында уа, жамычы бла жабылгъанча, къарангы бет алды. Жанбатырчыкъ

терк окъуна аягъында «Скороход» ботинкаларын тешип, бирге тагып, къолуна алып, кёччек бутлукъларын ёрге этип, мылы чаллыкъны жыйу жолу таба сайнат этип башлады. Бара тургъанынлай, аллындан дыр-р-р деп, бёдене учханда, Жанбатырны ичинден патеген ийнс урду. Башында чач тюклери ёрге туруп, кълпагъын кётирдю. жумдурукълары кеси алларына къысылдыла. Алай элгенингени терк унутулду. Жанбатыр жыртыучу уллу жаньуарладан бла жилинладан башхадан къоркъмай эди. Элгениую уа — сакълыкъдан эди.

Бир жанындан кирши туманны къланылыгъы, бирси жанындан да кечлик, кёзню кёзге ургъан тунакылыкъны байлады. Быллай къарангылыкъгъа бизде «кёз байланган ууахты» дейдиле.

Жанбатыр жыйу жолгъа чыкъгъанды. Барады-барады-барады... Жолдан къоратханы балта сап узунлугъу кёрюнмейди. Жолда уа кеси алгъындан таныучу затларына жолугъа барады. Ма-а белинден сынып, жангыдан къайнап ёсген терекчик; аны тюбюнде габу ташдан жюююлдеп саркыгъан, жай чилледе тиш бузлатыучу къара шауданы чучхурчугъу, жол тюбюнде уа тукъузгю терекчик.

Жол бийикден бийикге ёрлей баргъаны сайын, туман жукъара башлады. Мылджыгъы да бираз сел болду. Жел кългады.

— «Кёк да жашнап, кюкюреп, сакъ жаугъан жауун бла желли туман узакъ бармайды», — дейдиле, алай «Эрттеилик жауун — жауун болмаз. Ингирлик къонакъ — къонакъ болур, ингирлик жауун — жауун болур», — деп, малчыладан эшитгенме. «Эшта да, шулпу тохтамазгъа да болур», — деп, Жанбатыр ичинден айта барады. Аяз а, отунлары мыстыдан тиргизилирге унамагъан отну жибиген жолоучу юфгюргенча, мушулдап юфгюреди.

Тёгерекден абадан состарла, аланы юслеринде ёсген шауеш, мырзы, тукъузгю терекчиклени да тейри жарыкъда къарелдилери эслендиле. Туман къургъакъгъа айланды. Энди уа артал да алашада кълды.

Ма-а, тау жерлени иши алайды. Алаша жерледе: жалпакълада, къллада, къоргъаши кепге къуюлгъанча, сыланган туман чёгюп турады. Анда мылджыгъы, къл элекден ётгерилгенча, ууакъ себиледи. Мында уа, не айтырса, алама! Ёрге къларсанг — «Абырай жапхан ала жууургъан» кёкге жабылып, Таула башына жууукълаша баргъан жангы ай да батаргъа ашыгады. Жулдузла да уллула кёрюнедиле. Гелеу кълатышлы чаллыкъда, анда-

мында чюелген кундушла, кьодучула кибик, тегерекге кеслерин кёргозтуп, баш ура турадыла.

Былай кеч болмаса эди, энди жайлыкдагы тууарчы кьош кёрюнюрюк эди: эки кычырым кьалгьанды.

Жанбатыр сырт башында шыякы тебеге жетди. Ол тебени ортасы чунгур эди. Аны, кьачан эсе да, ичинден адам сюекле, кьошун адырла, ат керекле, тот кесген мужура-ла, кылычла, кубеле, кьалкьанла, алтын тогьайла, бууун-лукьла да чыгьарылгьан хапар жюрюйдю. Энди уа шыякы тебени юсю кьалын кьыртишди, чунгурунда уа гьойгьум хансла битедиле. Чалгьычыла тебени юс тегерегин чалып, чунгуруна уа тиймей кетдиле. Ким эсе да «Шыякы чунгурну чалгьанлай — кюн бузулуучуду, чалгьан адамны уа, шыякыдан чыгып, кьара шайтан кьаргьайды да, ол адамгьа жин зараны жетиучюдю», — деп хапар чыгьаргьанды. Энди бир кьауумла, башха жерин жол болмагьаны амалтын ансы, былайтын жюрюрге да сиймейдиле.

Жанбатыргьа шыякыдан кьоркьуу жокьду. Ол историяны, литератураны, табийгьат билимин да школда жетик окьугьанды. Дунияны кьалай кьуралгьанын, ётюрюк бла керти не болгьанын, — кьысхача айтханда, таурухланы илму кьалай ангылатханын ишексиз биледи.

Узакьдан ат пырхылдагьан таууш эшитиледи. Жанбатыр жолну жайлыкьдан келген жанына тюрсеп, жерге ийилип кьарады. Зат да кёрмеди. Сора жерге кьулагьын салып тынгылады. Аякь тауушла да, жангыдан ат пырхылдагьан таууш да эшитди. Ол тауушла жууукьдан жууукь келе башладыла.

Жанбатыр, тюлкюча, тауушсуз секирип, шыякы тебени чунгуруна ташайды. Таууш келген жанына, кёз кьакьмай, кьарайды. Алыкьа зат да эсленмейди.

Сырт башындан шыякы таба бир шыпырт-шыпырт таууш келеди. Кьарангыда эки жинк кёрюндюле. Ала уллудан-улла бола башладыла. Жууукьлашдыла. Шыякы тебени аллы бла ётюп, эки ёре кьулакь кундушлагьа ташайдыла. Ол, сюлесин туюл, кьазакь бёрю эди. Баям, жолда кечикген малланы жокьлай болур эди.

Узакь жолда чыкьгьан таууш да бютюн жууукьлаша башлады. Жанбатыр, уясындан кьарагьан дорбункьул кибик, шыякы тебени юсюнден бойнун созуп кьарай эди.

Бир кьарелди кёрюндю. Улла бола башлады. Атлы келгени шарт кёрюндю. Жанбатыр билди: ол келген Кьасболат эди. Кеси да, жукьусурагьан этгенча, ат юсюнде сюрюше келе эди. Жанбатыр а, аны эслегенде, чунгур ичине чёкдю, жууукьгьа келмеге кьоюп: «ы-ы-х», — деп, уллу

ыччап тебиреди. Сора, Жанбатырны тауушун эшитип, ат сирелип тохтады, кьулакьларын кьошай чюелтип, башын ёрге тутуп, сын болгьанлай, шыякы таба аралды. Кьасболат, ёзенгиле юсюнде ёрге кётюрюлюп, шыякы таба кьарагьанда, Жанбатырны, ханс ичинден ёрге чыгьа келген баш токьмагьын эсledi. Тюз ол чакьда акьбурун алаша, юркюп, жол тюбюне секирди. Кьасболат атдан чартларгьа аздан кьалды. Аркьасына уа, дап деп, отун жаркьа кибик, бир зат тийген эди. Ол аны япон ушкокдан кьырылып ишленген, жерленип тургьан, бир быргьылы кьауалы эди.

Кьасболат, сагьайгьан атын да жолгьа буруп, шыякы тебе таба, иги эслерге кюрешип, жютю кьарады. Кьасболатны жюреги хыны кьагьа тебиреди. Аны эки эрин кьалтырайды, ол артыкь болмагьан кьарелдиге уа эшитдирича «астафируллахны», «бисмилляхны» айтып, дагьыда бир кьауум дууаланы жарты-кьурту мурулдап башлады.

Ол алай этип тебиресе, Жанбатыр чёгюп, алашачыкь бола эди. Ат а кьуру юркюрге тартышхан болмаса, алгьа аз да атламай эди. Дууа окьуу сабыр болса, кьарелди ёрге кётюрюле, уллая башлай эди. Сора, Жанбатыр, киши ортасы Кьасболатха жаны ауруп:

— Кьа-асболат! Сенмисе? — деп сёлешди.

— Бисмилляхий, астафируллах! — деп, атны жалкьасына бауурланып, артха кьысха буруп, чаришге чапхандача, будуман болуп, ызына кьачды. Атыны аякь тюбюнден чартлагьан топуракьла, юсю бла аууп, аллында тийселе, ким эсе да ызындан атхан суна эди. Ол кьачып тебирегенде, Жанбатыр харх этип кюлдю. Сора, белине тагьылып тургьан эки ботинкасын эки кьолуна алып, аланы табанларын бирге-бирге кьарс урдуруп, чунгурдан чыкьды. Аны алай этген тауушу Кьасболатха эшитилсе эди, Кьасболатны жюреги, баям, хыны-хыны кьагьып, тохтап кьалыр эди.

Жанбатыр, ботинкаларын да кийип, кеси кесине кюле келе эди.

Кьасболат а, Кьасболат? Ол а, атын да кьысха солуу этдирип, кесини да, гурт жатхан тауукьнууча, бет кьаны кетип, тууарчы кьошха муштухул жетди. Бойнунда ушкогу аны жалап да ол заманда эсине тюшдю. Алай анга да артыкь базынмай эди.

— Кьасболат, — деди, аны артха кьайтханын, бет сыфатын кёрген звеновой жаш Хасан, — нек кьайтдың? Са-нга не болгьанды?

— Къой, сурама... Мен жаратылгъанлы, бу жол болмаса, шыякы тебегилени бир да кәрмегенме.

— Да не кәргенсе?

— Ой, аллах сакъласы! Былай айтайым деп билмейме. Тьфуу, начас! Кеси уа бир уллусу эди! Баям, ол къара шайтан эди! Алайды, алайды, къара шайтан эди!

— Да, неден билдинг да?

— Билмей а! Бисмилля десем, ай юйюнге, гитче бола эди, сора жокъ болуп къала эди. Алай айтмасам а, дагъыда шыякыдан ёрге чыгып тебирей эди.

— Къасболат, атны былай къыйнамагъа эдинг да, жомакъны артда айта туруп эдинг.

— Къарачы, аны ийнанмауун кәрчю! Сени жауунгу къара шайтан къаргъагъа эди. Андан ары къалай болгъанын кёрюп эдинг. Къой-къой-къой!..

Экиси да даулаша, ийнек сауучуланы къошунбаш къошларыны жашла тургъан отоуна кирдиле. Анда кимле домино, кимле сатрач ойнай, кимле китап, газет окъуй, кимле да жатып, жукъларгъа хазыр бола тура эдиле. Алай, Хасан бла Къасболат эшикден киргенде, бирча сакъайдыла.

Къасболатны бет алышхан халын кёрюп, хапарын да эшитгенде уа, бир бирге къарашып кюлдюле.

Учётчу жаш Салих а:

— Ы, маржала, бу хыликълыкъ, бедиллик хапарны мында ийнек сауучу тиширулагъа билдирмегиз. Не къоркъурла, не да чам этип турурла,— дей эди.

Тиширулагъа эшитдирмезге бары да ыразы болдула, алай Къасболатны хапарына ийнанганла да бар эдиле.

— Къоркъакъны кёзюне кырдык къуртну кече жылтырагъан жарыгъы бёрю кёзюча, жамычылы къурт а сарыуек кирик кёрюнедиле,— деди кызылуурт Жамал.

— Бош айтма, Къасболат аллай адам туюлду. Шыякы тебени хапарын кесим къартладан къулагъым бла эшитгенме. Ол шыякыны андан ары нек къазмайдыла? Билмеймисе? Аны къазабыз, алтынын алабыз деп, сангырау не да зегилеу болуп азла къалмагъандыла. Кесим къулагъым бла эшитгенме,— деп, Хажибек, жай чилледе чиби къоругъан ат кирик, къара башын артха бла алгъа ойната, Жамалгъа жууап этди.

Хасан а Хажибекке айланып айтды:

— Къулагъынг бла Къасболатны хапарын да эшитесе. Кёзюнг бла уа кәрмегенсе. Қартла айтханда жомакъ да, таурух да аз болмайды. Даулашмайма, кертиге ушагъан ётюрюк да болады, ётюрюкге ушагъан керти да болады.

Даулашха тынгылагъанланы асламы:

— Керти айтады! — деп, Хасан жанлы болду.

Ыстауатда итле юрдюле. Дагъыда юрюп, къышыкдан келген жол таба чапдыла. Ит юрюу тохтады. Хасан тышына чыккъы, къош аллында адам дауурла эшитиле тебиредиле:

— Бу замансыз заманда не айланаса, харип?

— Мени бери Азрет жибергенди. «Малчылагъа болушурса»,— дегенди.

— Да, ушхуур артында не да кечени бу заманында келмей, кюндюз келирге жарамаймы эди да?

— Андан а эртте атланган эдим, алай,— дегенлей, Хасан бла Жанбатыр отоугъа кирдиле. Жанбатыр, саламлаша, хар адамны аллына барып, къолларын тутду.

Саламлашыу бошалгъанлыкъгъа да, хар ким Жанбатыргъа бла Хасанга къарашып тохтадыла. Къасболат а, сейирсинип, аны бююннге дери кәрмегенча, неда андан тансыгъын алалмагъанча, Жанбатыргъа ишекли къарай эди.

Соруула башландыла:

— Жаным, эки къолунг былай суукъ некдиле?

— Былай кеч нек къалгъанса?

— Оба гинт кирик, кечени бу заманында сен бир затдан нек къоркъмайса?

— Жашаргъа соймеймисе?

— Да соруула,— деди Жанбатыр,— асыры кёпден, къайсына жууап этерге билмей къалдым. Абызыратып окъуна къоясыз. Тынгылар болсагъыз, сорууланы барысына да башдан аякъ жууап этейим. Эки къолум суукъ къалай болмаз? Ашхамдан бу заманга дери жин эсе да, жек эсе да, Къасболатха ушаш бир кечеги атлы, мени сюрюп шыякы тебени чунгуруна урду да, андан къутулалмай турганма. Кеч а боламыса! Ол бери таба чабып кетгенли уа, келип турдум. Жаным саулай сизни кәргениме къууандым.

Жанбатыр жаз тил бла сёлешиуден ачыкъ сёзге кечдю. Былай айтып башлады.

— Къоркъмакълык — адамлыкъгъа жарымлыкъды. Жашаргъа сойген батыр да, тири да болургъа керекди. Мен махтанургъа соймейме. Алай Къасболатча къоркъакъгъа уа, «Къоркъса да — къой ёлюр, къоркъмаса да — къой ёлюр»,— неда, «Къоркъгъанны юйюне дери сюр»,— дейдиле. Шыякы тебени хапарлары ма былай чыккъандыла. Шайтанны, жинни да къоркъакъла чыгъаргъандыла.

— Ай, ант ызынгдан болсун, мен а лексия окъугъан

сунуп турама. Ач болуса, бар, аш отоуда гыржын аша да, кьайтып, ол аргы мюйюшдеги ундурукъга жат. Жукълар заман болгъанды,— деди Хасан.

Биразгъа дери адамла бары да шош болдула. Сора ишни болушун ангылап, Къасболатха къарап, бирча кюлдюле. Ол а, уялып, сѣлеширге арсар болуп кьалды.

КЪАХХАР

Жаз башыны мылдыжгысы, жалкыта кетип, сабырланды, сора, арсар болгъанча, тохтады. Мылы туман жашил ѳзенде сюер-сюймез кѣтюрюлдю, тууралагъа, сыртлагъа ѳрлеп, суу бойнунда кесек элчикни таула таба жанындан кириш тартып олтурду. Туман кѣтюрюлсе да, хауаны мылылыгы, ауурлугъу селеймеди. Анда-мында юй ожакъладан чыкыгъан акъ тютюн жанкла, къаз сюрюу киби, суу бойну таба тартадыла. Ала, сууукъ туманга къажау лахор этерикча, бир бирге акъырын кюшула, жапырыла, кюргъашин тенгиз боладыла. Алай ол бошду: тютюн чачылыр, туманны уа несин айтаса! Сюйсе — битеу тийрени малтап жибитир, сюйсе — кѣкге чыгып, акъ булут болуп, кюн тыякълада кюбулур, сюйсе уа, бозарып, къаралып, жауун, буз, къар кюрап, жерге кюяр. Ол заманда, кѣплени абызыратыр, кѣп сюрюучюню да оту жанмай къалыр.

Алайды да, жаз башыны туманы жүреклене кюуандырмайды. Сабанчыны малчыны кюй, ол халгъа юйде, кюшда жумушчула да ыразы туюлджюле. Алай, майна, къарачы! Эки гюржю кюйюз артмакыны да сол имбашына атып, онг кюлю бла бюрчюкю кызыл хампутай таякыгъа ауурлугъун атып тыяна, зикир мурулдай, тар орамчыкыны къара балчыгын айыртлап малтай баргъан белгисиз кюнакъ, туманны, аязны да сан этмейди. Ол, къайсы терекге кюн тийсе, аны бутагына кюнуп жырлайды. Иссилик хорлай башласа уа, биягъы терекни салкынында кечинеди. Аллай адамгъа «Кимни сабаны иги битсе, аны чыпчыгъы»,— дейдиле. Анга тышындан къаратанда, ол не большевикле, не кадетле, не жарлыла, не да байла жанлы болгъанча кѣрюнмейди. Аны кесине энчи хайыргъа къалайдан иги тым тамса, алайгъа кюш ууучун тутады. Тап тюссе, туугъан анасын аласы багъасы къара ѳтмекге сатып кетерикди. Айхай, Къаххарны бу халын билирге кыйын эди: ичи — къарангы кече, тышы уа чууакъ кѣкдеги толгъан ай эди. Къаххарны алайлыгын, иши теренге кетгинчи, киши да биялмагъан эди. Къах-

хар, эл кыйырында, юслерине да кѣкен чыгъанала сырылгъан чириген чалманла бла бегитилген, тар тыгъырыкыны бара, Чомартбийланы юйге жетди.

— Ассаламу алейкум, аллахуталаны сюйген кюлу!

— Уaleyкум уассалам! Не айланаса, не жүрюйсе, кеч жолоучу? Кесинг да муслийман адам болурса дейме.

— Алхамдуриллах! Айхай, муслийманма. Мухаммадияданма.— Сора Чомартбийни сорууна жууапха: — Мен узакъдан келеме. Багъыр кюмгъанла, тазла, дагъы кѣп тюрюл затла ишлейме. Тумандан келалмай, кеч болдум. Бир, муслийманнга кюнакъгъа тюшсем эди, бек ахшы боллукъ эди. Бу ахшы жамагъатха бир хайырым тиер деп келеме. Манга фатар бергенне, толу хакъын берип турлукъма,— деди.

— Аха, кюнакъ — аллахны кюнагъыды. Кел, бу гитчерек отоуну кѣр. Жаратсанг, айдан тюменнге санга фатаргъа берирбиз. Бюсюремесенг а башхасын излерсе,— деп, Чомартбий узун коридорну огъары кыйырындагъы бир жанлы сары эшикни бармагъы бла кѣргюзтдю.

Ала алай сѣлеше тургъанлай, Чомартбийни къатыны Хабибат, имбашында суу кылычындагъы толу челеклери да, тагъылгъан базмандача, ары-бери чайкъала, арбазына кирди. Аны кѣргенлей, кюнагъын да коридорда кююп, эри аллына келип, кюнакъгъа эшитдирмей, былай башлады:

— Алан, бир тап адам келгенди. Ол биягъы гитче отоуну фатаргъа берирми эдик?

— Жангыз адаммыды? Не жерден келгенди? Такументу уа бармыды?

— Жангызды. Уста багъырчы болур дейме. Такуминтсиз а жүрюй болмаз. Былай къарап, сыфатын кѣргенлей, билгенме: тап ниетли адамды.

— Охо, аурунг, юй кюру тургъандан эсе, тюмен угъай — бир сом да игиди. Сен айтханлай болсун.

Эр бла къатын бирге сѣлешген чакъда да Къаххар, бош турмай, бийик коридорда артмакъларына олтуруп, не эсе да, кеси кесине къайгылы шыбырдай, бауунда да уллу сары чилле токмакъ налтехи болгъан намаз минчакъларын санай эди. Чомартбий бла Хабибат къатына жетгенлеринде, кюнакъ ѳрге кюбуп, юй бийче бла да сабыр саламлашды. Кюнакъгъа ичинде бир ундуругъу, эки ѳрешинтиги, бир столу, тот къанжал печи болгъан, алай жарыкъ отоучукъну кѣргюзтдюле.

— Угъай, бу манга жарамайды... кѣрююм, тѣшюм, чѣгючюм бар. Жанып тургъан от да керекди,— деди кюнакъ.

— Бек ахшы. Айгъа тюменден кем боллукъ туююлду ансы, арбазда аш юйню бошатыргъа боллукъду,— деди Чомартбий. Хабибат да, къонакъдан жашырын, эрине баш булгъап, ол сёзге ыразылыгъын билдирди.

Терк окъуна юй аллында, арбазны аргъы къыйырында, терек бахчагъа жанлап, кеси жангыз тозурагъан аш юйчюкюшю халчуклары ол сиз таныгъан къонакъ отоугъа кетерип, Къаххарны ары кёчюрдюле. Аш юй аты болгъан ёре къошну Къаххар бек жаратды. Бу къош кеси энчи тура эди. Жумушу болмагъан адам бу юйню къаты бла да ётерик туююл эди, юйде не иш баргъанын киши кёрлюк, сёз айтылгъанын да эшитирик туююл эди. Къаххар а «мен сени кёрейим, сен а мени кёрме» деген адамладан эди. Къаххар аш юйню от жагъасында кёрюк орун къурады. От башы чигинжиден арасына мулжар этип, аны юсюне кюйюз жайды. Башха адырларына да бирер жер къурады: майна, гитче тёшю, агъач токъмакъчыгъы, чёгючю, балтачыгъы, агъач юсюне орналгъан багъыр кесиучю уллу къыптысы, тутурукъ эритиучюсю, примусу, чырагъы. Эшик артында уа — къумгъаны, жез тазчыгъы. Барысындан да белгили уа, чыпынны бутагъына тагъылгъан — зыбыр сахтиян тышлы, узунлугъу аршындан артыкъ болгъан — къара къамасы. Ким биледи, «осман» къамамы огъесе «забиялмы» болур эди.

Жылны жылы кезиюу болгъанлыкъгъа, Къаххар къалпакъ киймей, къызыл тёппели акъ ажиген бёрк кие эди. Аны себепли, кенгден къарап, Къаххарны жолда баргъанын кёрсенг, жангы сарх да кийип, къарт хажы баргъан сунар эдинг. Асыры жюк кётюрюп айланыгъандан бла багъыр туююп, тутурукъ къуюп аллына ийилгенден туююл эсе, Къаххарны аркъасы гулпуруракъ эди. Алай болгъанлыкъгъа, ол саулукълу, чырайлы, чёрчек адам эди.

Чомартбийни къонагъы болгъанын эл терк билди. Къаххарны атын айтдыргъан төрт зат болгъан эди: биринчиси — эрттенликде, удайгы кезиуде, таз барабан ургъаны; экинчиси — эрттен, ингир, элге къычырып, таджиуют бла къуран окъугъаны; ючюнчюсю — багъыр ишге усталыгъы; барын да унутдургъан төртюнчюсю уа — китап ача, дууа жаза билнуу — «хакимлиги».

Керти, иги хыйсап этип къарагъанда, Къаххарны чырайы адамны эсинде къалырча эди. Аны акъ бетинде бир тюрюлю нюр бар эди. Къалын къашларыны тюбюнде узун къара кирпикле жумулуп-жумулуп башласала, кёк кёзлери чууакъ кёкдеги жарыкъ жулдузлача кёрюне эдиле. Алай болгъанлыкъгъа, ол кёздеде жылылыкъдан эсе

сууукълукъ, ачыкълыкъдан эсе жашырынлыкъ кёп эди. Аланы гинжилеринде, не эсе да, бир терең асыралгъан зат бирде кёрюне эди, бирде уа бугъуна эди. Къаххарны адамлагъа къарауу, сёзю, къыш боранда сууукъдан буюкъгъан къолгъа жылы сууу жетгенча бола эди. Алай болса да, хар адамгъа да бир халлылай турмай эди. Хар кимни да жүрегине энчи ачхыч излей эди. Бирлеге кесин татлы кёргюзте эди, бирсилеге уа ёхтем, кючбюсюреу болуп тохтай эди. Амалсызгъа тюбесе, Къаххар анга, жутарыкъ макъасына жиян къарагъанча, гипноз этип къараучу эди. Аны ол халы артыгъыракъ да динден къоркъгъанлагъа бла ауругъанына андан мадар излеп келгенлеге болуучу эди.

Бир жол, жез самоварына тутурукъ къуйдуругъа деп, элде амбулаторияны таматасы Петрович келди. Къаххар аны самоварын кёп махтады. Жамардан алгъа, кийиз журунга сода себип, аны юсюне да бир суусун затны тамызып, аямай сыйпап, ол уллубыдыр самоварны кюнча жылтыратды. Алай аны тазалай тургъанлай да, Къаххарны кёзлери Петровични бетинде кёп затланы окъуй эдиле. Аузу уа, бир да тохтамай, акъыл сёзле айтыргъа кюрешип жаншай эди. Къаххар терк окъуна самоварны жылтыратып, кран быргъысын да заводдан шёндю чыкъгъанча этип берди.

— Багъалы уста, сени бу ахшы ремонтунг ючюн нелай бир берирге керекди? — деп, бир талай жылны таулуданы ичинде жашагъан Петрович, кёзлерин да акъ палатогу бла сыйпай, Къаххаргъа таза тау тилде сорду.

— Угъай, мен сенден хакъ алмайма. Таныгъайым да манга уллу хакъды.

— Нет! Иш хакъынгы бермей кетсем, жүрегим къыйналыкъды. Мени ыразы этер болсанг, хакъынгы толу ал. Манга къырал хар айдан белгили хакъ береди, сени хакъынг а ишинг болгъаннга кёреди: заказ болса — хакъынг бар, болмаса уа — жокъ. Кустарны иши алайды.

Алай айтып, Петрович Къаххарны къаптал хуржунуна сомлукъ жангы къагъытын сукъду.

— Къой-къой-къой! Бизде дослукъ болум керек, — деп, Къаххар башын эки жанына булгъай эди. Сора ол Петровични сехлеге дери ашырды. Саламлашып айырылгъандан сора да, бир ауукъгъа дери ызындан кёзюн къакъмай, къарап турду. Къаххар кеси тургъан жерге къайтхандан сора, мулжарыны юсюне сыртындан тюшюп, кёзлерин бирде къыса, бирде ача, кёп сагъыш этди. Ахырында, Петровични хайырын къалай кёрлюгюн ойлап тохтады. Къах-

хар биринчи кере барабан ургъан эрттеиликден башлап, кюн чынгыл аязгъан эди. Аны себепли уа, Чомартбий Къаххаргъа:

— Огъурлу къонакъ кёре эдим. Бу келгенлей, басып тургъан туман чачылды. Кюн аязды. Ораза ачылгъынчы окъуна сабан сюрюуден къутулдукъбуз. Аллахха шукур,— дей эди.

Къаххар а:

— Ол аллахны ишиди. Аллах тюз къулларын ыразы этеди. Мен а, жаратылгъанлы бир да гюнях этмегенме,— деп махтана эди. Биринчи ыйыкъны ичинде Къаххар, къадалып, кимге таз, кимге къумгъан ишлеп, кимни да багъыр не да къанжал адырына тутурукъ къуюп турду. Элде аллай бир кёп тюпсюз челек, тешикли къумгъан барды деп да кимни эсине келлик эди!

Къаххарны юйчюгюне жыйылгъан жамаллыкъ адырланы эшек арба бла уа эки къайтмай, «утиль-сырьёну» складаына да элталмаз эдинг. Багуш кибики къаланган эди. Ол а Къаххарны ахча шыякысы эди. Хар адыр да анга ахча узатханча кёрюне эди.

Заказ элпек болгъандан сора, Къаххар жангы затны тынгылы этип, эски адыргъа уа: «Менден кетсин, иесине жетсин»,— деп неда: «Елгенни сау этиу жокъ»,— деп къоя эди. Бу элде уа бир тюрлю къылыкъ бар эди: не уста болса да, кеси эллилерин ыспассыз этип, тышыннан келгенни уа, къалай болса да, бирден бирге жетдирип махтаучу эдиле. Аны бла Къаххар да толу хайырланган эди. Ол келген бла, элде тутурукъчула: Хахай да, Махай да, Сюлемен да усталаны санындан чыкыгъан эдиле. Аны себепли уа, ала, тап тюшгенлей, Къаххарны, тулукъ таушун чыгъарып, согъаргъа хазыр эдиле. Алай ол диннге къаты болгъан къарангы адамланы къолгъа алгъан эди. Ала уа Къаххаргъа бир да кир къоймай эдиле.

Бир ингирде, адамладан да жашыртын, Къаххар ол сиз таныгъан фельдшер Петровичге барды. Андан баш дарман, ётер, жётел дарманла да алып къайтды. Къаххар эки-юч айдан сора элде адамланы барысын да дурус таныды, бир къауумуну къылыкъларын да иги билди. Ол, барындан да бек, терк ийнаныучу, сора диннге кесин толу берген адамланы энчи чотха алыучу эди.

Бир жол. Къаххар кюн тууушунда, алаша шинтикчикге да олтуруп, къуран окъургъа тебирегенлей, Хабибатны, мангылайын да сол къолу бла тутуп, онг къолунда да

къанжал челеги бла, ынчхай-ынчхай, арбазда ётюп баргъанын эсledi.

— А-а, Хабиба-хан! Санга не болгъанды? — деп Къаххар тынгысыз халда сорду.

— Бюгечели бери, ол кишини да жукъларгъа къоймай, кесим да ит ылыгъы кёрюп чыкыгъанма: башым асыры ауругъандан чачылып къалады.

— Гюлмендинг бла иги къаты байласанг, чачылмаз. Ол да тиймаса, мен бир бек багъыр къуршоу ишлерме. Ол а башынгы чачылыудан сакълар.

— Сен безирей тураса. «Ауругъанны сау билмез, ач къарынны токъ билмез»,— дегенча этесе.

— Да, сора сен шаудандан артха къайтыргъа мен бир дууа жазып тураим. Сен дууа сууну ичгенлей, баш ауруунгу къол бла алып кетергенча этейим. Сени кибики кёплени башларын сау этгенме. Багъырчы хакимлини дууалары къабыл болады.

Къаххар, асыры ийнаныгъылы дос болгъандан, Чомартбийланы юйде кесини юйюндеча тура эди. Чомартбий бла сатрач да ойнаучу эди, шербет да ичиучу эди. Бир бирлерине лакъырда сёзле айтып да кюлюучу эдиле. Аланы кюлкюлерине Хабибат да ышарыучу эди. Аны себепли, Къаххарны масхарасы Хабибатны кёлюне тиймеген эди. Къаххар юйчюгюне ташайды. Сары къагъытлы тюрк къуранын тапкагъа салды. Тапкадан бир мескиутыш, араб накъышлы къалын китапны къолуна алып ачды. Анга кёпге дери къарады. Бир стаканны ичине фельдшерден келтирген баш дарман порошогун жашырын сепди да, тапкагъа салды. Сора акъ мияла табакъчыкыгъа, Хабибат суудан къайтханда, ол да кёре тургъанлай, къаламны суугъа булгъап, дууа жазгъан кибики этди. Табакъчыкыны таза суучукъ бла жууду да, ол чайкъамды суучукъну — «дууа сууну» — элип, ол къарангы мюйюшде тапкадагъы, ичинде порошгу болгъан стаканига тамызды. Дагъыда ол стаканига жылы суучукъ къуйду. Чай къашыкъ бла кёпге дери булгъады. Сора, Хабибатха къарай кетип:

— Дууагъа ийнаныргъа керекди. Ол заманда ол, къабыл болуп, терк жарайды. Алай, мени дууам жарамай бир заманда да къалмагъанды. Ич. Бир тартып, тогъуп, ичип къой! Аурууну гуич этер. Сау болурса. Жарым сагъатдан окъуна башынга солуу бере башлар. Ич-ич-ич! Бошап къой! Аха, энди ахшы болур!

Хабибат стаканда бир тамычы да къалдырмай ичди. Ичип бошагъандан сора, ол улуу къара кёзлерин да жу-

мултуп, солуусуз, бир ауукъгъа дери сын болгъанлай турду. Сора:

— Не эсе да, бир тюрю татыу сезмедим, татысузду, — деди Хабибат.

— Дууаны татыу болмайды. Кючу болады. Аны кючюн артдаракъда билirse. Энди юйдеп чыкмагъанлай бир кесек солу, — деп, Къаххар Хабибатны, къубултуп, аркъасына къолу бла аз-аз къагып, юйюне ашырды. Алай, Хабибат кесини отоуна ташайгъынчы, Къаххар аны ызындан жашыртын къарагъанлай турду.

Бир сагъатдан Хабибатны башы сау болду.

— Аста-афируллах, не алапат, не сейир! Жаратылгъанлы мен быллай алапат адамгъа кез ачмагъанма! Ай, таланига, бу бизни сыйлы къонагъыбыз не алапат жанды! Биз билмегенликге, бу уллу хакимлиги болгъан адам кереме. Баям, муну хакимлиги да, шыйыхлыгы да барды. Башым ауруп, дуням къарангы болуп тургъанлай, жангыз бир дууа суу ичирди да, саппа-сау болуп къалдым, — деп Хабибат Чомартбийге айтды.

Ол кюн ингирге, Хабибат къатылагъа, Чомартбий а кишилерге айтып, Къаххарны шыйыхлыгыны, хакимлигини хапары терк окъуна, къургъакъ туууз кюнлюмге ёртен тюшгенча, жайылды. Айтдырмай къоймай эсенг а, сау ол ыйыккыны ичинде анда аны хапары айтылмагъан жер жокъ эди. Элде да, къошда да къуру аны хапары халкъ аузунда жюрию эди. Бир-бир хапарчыла уа, кеслери да къошуп, болмагъанны да болгъанча семиртип айта эдиле.

— Ёлгенни сау этмейди ансы, ол эталмагъан бир зат да жокъду, — деп, хапарны артыгъыракъ да бек Чомартбий жая эди.

Бирде Чомартбий хар замандагъы къуллугъунда — колхозну кладовоюнда — колхозчуланы иш кюнлери ючюн деп, жау, бишлакъ бере тургъанлай, эслемей, бир сёзю айтды:

— Кесигиз менден да уста билген, шёнтда да сёзюн этгенгизни — Къаххар шыйыхны — элге, былай кеси аллыбызгъа эфенди этип къойсакъ, къалай болур эди? — деп соруп, башын ёрге кётюрюп, кёзлерин алайда адамлагъа къаратханлай, Осман эфендини эследи да, абызырап, бети къызарып башлады.

Осман да, келинчигини иш кюнлери ючюн, жау бла бишлакъ алыргъа келип тура кёре эдим.

— Да, Чомарт, — деди Осман, — сени къонагъынгы къапталын киялмазча уа мен да туююлме. Алай, сукъланган жерим да жокъду. Халкъгъа жаным ауругъандан,

сууаплыкъгъа деп ансы, кёрмеймисе, эндиги эфендиле бир уллу зауукъ этедиле! Межгит жокъ, моулит этдирген жокъ, колхозла къуралгъанлы секят къуруду, садакъа, фитир да къалдыла. Алай жаннетли болгъа эдинг! Оу да, шау да, бир бёлек адамгъа къарагъанда болмаса, аллахны келечиси, аллыгъызда да жумушчу болуп айланганнга сиз бир уллу эс тапдырасыз! Айт, айт!.. Сандыракъ багъырчыны асыры Къаххар этдигиз! — Былайда Осман асыры ачыуланнгандан «шыйых» дер орнуна «Къаххар» деп къойду.

— Эфенди, тамата, кечгинлик бер. Мен алай бош, сёз орамына айтама. Кёлюм бла айтхан сунма, — деп, Чомартбий къуйрукъ булгъап, ыз ташларгъа умут этди. Болса да, Осман эфенди къашларын туююп, тёппеси бла къарайды. Сол къолу бла узун чал сакъалын, тохтамай, саугъан этгенча, чымпышлап, энишге-энишге сылап жибереди. Онг къолундагъы гулоу таягъын а жерге-жерге къагъа турады. Эфендини бу халы, аны сезим тамырлары къозгъалып, къаны къызгъанын кёргюзтеди. Бу халны эсегенде, Чомартбий, эфендиге берирге тартхан жаууну базманда ауурлугъун иги кесек оздур эди. Артыгъын артха ал деп а эфенди да айтмай эди.

Эфенди алайдан озгъанлай, арбачы жаш Исхакъ, алайда жау алыргъа кезиулерин сакълап тургъанлагъа къарап:

— Оллахий, Чомартбий, айыуну къулагъына от салгъанлай этдинг. Ыспассыз кирик этгенликге уа, Осман дин бачамачылыккыны уа бек къаты тутаргъа кюреширикди. Алай жашындан туугъан Солтанчыккыны къыймадан сюртючюсюн бир билсе эди, иги боллукъ эди.

— Да, не эди да? Халал къыймала да боладыла. Бир жол Чегемде къой къыйманы кесим да ашагъанма, — деп Мухарбек, эринлерин жалай, анга жууап этди.

Алай лахор эте, хар ким аллыкъларын алып кетдиле. Чомартбий а, терен сагъыш эте къалды. Чомартбий юйюне къайтханында, кладовой аллында болгъан сёзю къатыны да эшитип тургъанын билди. Бек мудах болду.

Сёз аягъы бла жюриюдю. Кесини юсюнден Къаххар терк эшитди. Элге эфенди болалмазлыгъын билди. Алай башха хыйлаланы уа бютюн къаты бардырып тебиреди. Ол неден да жииргенмей эди. Къаххарны бир хыйласы ёнкюч ахча алыуда эди. Ёнкюч алгъанын а болжалындан артха къоймай, толусунлай къайтара эди. Ёнкюч берген адамгъа уллу алгъыш эте эди. Къаххарны алгъан ёнкючюн замаанында къайтарыучусу ючюн да бек махтай эди.

ле. Къаххар адамлары ахчалары анга жашаргъа онг болганын билди. Алай этер ючюн а, жалан да адамлары толу ийнаныулары керек эди. Ол ийнаныулукъ а терен тамырланган эди. Аны себепли Къаххар Токашдан юч жюз сом ёнкюч алды. Эки ыйыкъдан аны кыйтарыр ючюн, Хусейден төрт жюз сом ёнкюч алды, юч жюз сомун борчуна берди. Кесине он тюмен къалды. Эки ыйыкъдан ол ёнкючю да төлер ючюн Заурбекден беш жюз сом алды, Хусейге төрт жюзюм берди, кесине уа жюзю къалды. Ма-а Къаххар алай этгенлей тура эди. Ёнкючю уллудан уллу бола баргъаны сайын, төлеу молжалны да узундан узун эте бара эди. Багъыр таптауну жанында «дууа жазуу», «китап ачыу», «жұлдузгъа къарау» ишни да Къаххар кыстау бардыра эди. Элде аз тюрлю адам болмайды. Акъыллы да бар, тели да бар. «Агъач бёрюсюз болмаз, эл телисиз болмаз»,— деп айтыуда да жүрюйдю.

Бюгюн Къаххар, багъыр адырла ишлеуюн да кыююп, нек эсе да базыкъ, кызыл эринлерин да чюйюрюп, кыюгур мыйыклары баш эрни бла, кыочхар бурну кибики, гуппурсырт бурнуу тюбюне кысыдырып, мудах мушулдай, арбазда ары-бери айланады. Ол, баям, Осман ёфендини бла Чомартбийини кладовойда сёлешгенлерине сэгъыш эте болур. Алайда айлана кетип, ол, кеси кесине ышармиш этип, юйчюгюне кирди. Сора, бир ауукъгъа дери, кимни эсе да жаматыргъа келтирилген уллу багъыр тазын ёрге тагъып, аямай барабан уруп башлады. Аны экинди барабан ургъан ачы тауушун эшитгенде, кыоншулада итле, алгъа хыны-суху юрдюле, ызындан а улуп башладыла. Чомартбийиланы уа итлери жокъ эди, алай ол узунаякъ кызыл хоразлары уа, ол барабан тауушха тепсеген этгенча, гузаба этип, гедеш төгерегине ары-бери чаба эди. Къаххарны нерваларыны кыозгъалыуун, кыйгъысын, шургусун хар заманда да барабан урууу, кюйюз юсюнде лезгинка тепсеую, ким болса да, бирле бла сатрач ойнауу чачычу эди. Кыуран окъуса уа, бютюн, кыаны кызып, огъурсуз болуучу эди. Болса да, Къаххар, экинден намаз этгенден сора, бираз шошайды, сабырланды. Ол, намазлыкъгъа чёгюп, минчакъ санай тургъанлай, эшиги къагылды.

— Ким эсенг да, кел,— деп, Къаххар шатык сёлешди.

— Кече ахшы болсун.

— Сау болугъуз. Ахшы насыплы болугъуз,— деди Къаххар. Ала Хабибат бла Кюлюзар эдиле.

— Нек кеч келгенсиз? Не жарсыуугъуз барды?

— Да, аллах бирди, жарсыуубуз да барды,— деп баш-

лады Кюлюзар,— алай тюзюнлей айтып кыояргъа ийменген этеме. Ий, аурунг, эр кишиге былай деп, айтып кыалай кыояйым. Хабибат, аллах ючюн, сен айтчы.

— Э, кыыз, сен телисе. Аны несин жашыраса?

Къаххаргъа бла Кюлюзаргъа кезиу кыарай, нек келгенлерин Хабибат айтып башлады:

— Къаххар шыйых, аурунг алайым, бу сурат кибики, ариу кыатынчыкъ, Кюлюзар, эри бла жашап тургъанлы беш жыл болады. Не кыадар амал этип кюрешген эсе да, уста кыатынлагъа сылатып да кёргенди, бир асыу да болмай, сабийсизлей къалгъанды. Бу сени китапларынгда кыаратон къалгъан насыпсызлагъа бир дууа табылмазмы деп келгенбиз.

— Да, китап ачхан манга кыйын тюйюлдю. Мунуча болгъан кёплеге да жарагъанма. Хар адамны жұлдузу барды. Мынга да китап ачып, жұлдузун табыш керек. Кёкде жұлдузун, китапда дууасын тапса, сабийи болур. Кёк чууакъ болуп, жұлдузла кыалын чыкъгъанда, кишиге да хапар этмей, келирсиз,— деп Къаххар эки кыатынны да юйюнден тышына акъырын ашырды. Къаххар дууа жазыуун юсюнден айтхан заманда, тилин араб тилге чаларакъ этдириучю эди. Нек десенг, бизни бир-бир таулула динни юсюнден айтылгъан затла не кыадар таша болсала, алагъа ол кыадар терен ийнанадыла. Сёз ючюн, аллай таулу кишини араб тилде атасын, анасын да «тойдуруп», «Амин!»— десенг, ол да ызынгдан «амин» деп кыояды. Ол халны Къаххар ал кюнледен окъуна билген эди.

Иги кесек заман озгъандан сора, ауругъанла Петровични амбулаториясына бла Къаххарны гытычыгына тенг жүрюп тебиредиле. Жаш кыауум амбулаториягъа бара эди. Кыартла уа, артыгыракъ да тиширула, Къаххаргъа жүрюй эдиле. Кыартыракъ адам, ауругъанындан кыутулмай, ёлюп кетсе уа:

— Ууахтысы жетди. Буйрукъ алай болур эди. Жаннет ахлусу болсун, харип,— деп кыоя эдиле.

Къаххарны, амбулаториягъа келмей, Петровични юйюне ахшам кыарангысында келип, халкъдан жашырын дарманла алыучусуна Петровични кыатыны, Мария Ивановна, тынгысыз болду. Ол, кыоллары чындай эше неда акъ гетениге тюрлю-тюрлю халыла бла хедик эте тургъанлыкъгъа, Къаххар келсе, кёз кыйырын андан алмай, анга жашырын марлап кыарап тебиреди.

Бир ингирде Къаххар, биягъы келип, Петровичден дарманла алып, этиучюсюча, алгъыш эте кетди. Петрович а бу жолдан сора Къаххаргъа замансыз заманда дарман

бермезге айтды. Ким биледи, Къаххар кеси, жѣтел этген сауузгъа берген дууа суууна, жангылып, «кодеин» деген дарманны орнуна «изафенин» деген ѳтер отну порошогун сепмесе эди, Петровичге дагыда къайтырыкъ болур эди. Алай энди Къаххар уллу бедишликге къалгъанды. Ол дууа суу ичирген адамны къолундан къумгъаны таймады, ууакъ-ууакъ атлай, юйюню ичине бла тышына къыстау жюриюгенлей турады. Жѣтел ѳтерге да къоркъады.

Энди Къаххарны юсюнден тапсыз хапарла чыгъа башладыла.

— Къаххаргъа шыйых атны Чомартбий бла Хабибат чыгъаргъандыла. Экисин да бир иги уялтыргъа керекди, — дегенле да бар эдиле.

— Хабибат тиширыуду. Ангa кечсек да, Чомартбийни ахшы-ахшы согъаргъа керекди, — дегенле да чыкъдыла.

Халкъны асламы уа:

— Къаххарны хатасындан непча адам, ауруулу болуп, ѳлюп кетгенди! Къарангы адамланы ол фасыкъдан, шифиондан къутхарыр ючюн милицияны чакъырыргъа керекди. Аны, колхозчу да болмай, къазакъ айланганын кѳремисе? Милициягъа да, прокуроргъа да билдирирге керекди! — деп, чамлана эди.

— Ары да, бери да неге тарыгъабыз? Эл Совет къайдады? Партком къайдады? Была нек къарамайдыла? — деп соргъанла да болдула.

Ол чамланыула бара тургъан ингирледе да бир къауум терилген къаратонла, эрлеринден да жашырын, Къаххаргъа жюриюп, китап ачдырып, «жулдузлагъа къаратып» турдула.

Болса да Къаххарны бу оюну узакъ бармады. Керти, Къаххарны юсюнден партком да, эл Совет да сѳз кѳюре башладыла. Алай, бир эрттен бла Чомартбий Къаххарны гытычыгъыны эшик къадаууна, кирит тагъылмай, мюйюз сугъулуп тургъанын эсledi. «Бу не сейирди, эшик къадау-гъа мюйюзню Къаххар кесими сукъгъанды огъесе ол да ичинде тургъанлай, ким эсе да аны гытысына беклепми кетгенди?» — деп, ары барды да, эшикни ачып: «Ой, танг ахшы болсун!», — деп сѳлешди. Жууап а — жокъ. Дагыда сѳлешди, — дагыда жууап — жокъ. «Бу не аламатды?» — деп, иги эслеп къарагъанында: Къаххар да жокъ, хапчуклары да жокъ. Жалан да жамалыргъа келтирилип, эшик артында тѳбе болуп тургъан багъыр адырланы ичинден, эски элни арасында межгит минарасы киби, бойнун биренледен эсе ѳрге созуп тургъан бир багъыр къумгъаны узун быргъысына, акъ байракъча, тагъылып тургъан

къагъыт журунуу эсledi. Чомартбий къагъытны сермеп алып, харф-харф айыра, тюбюнден чыгъарып, кючден-бутдан окъуду. Къагъытта, чѳрчек хораз аягъы бла тырнагъанча, къыйыкъ-къыйыкъ тартылып, былай жазылып эди: «Сиз таныгъан Абдул — Къаххар, сизге келип, шыйых болуп, кѳкге учуп кетдим. Фатар ючюн, ахча ѳнкючлерим ючюн гюняхларыгъызны кечдим. Сизге — эсенлик, манга — саулукъ. Ахшы китапла тапсам, къатынлагъа дагыда багъа турурма. Хабибат бла Кюлюзаргъа кѳзюм къарай кетдим. Телигиз — акъыллы болсун, акъыллыгъыз — тели болсун. А-амин!»

Бу жазыуланы окъугъанда, Чомартбийни кѳзлери къарангы этип, башы тѳгerek айланган эди. Жюреги, желден кѳпген гыбытта чайкъалган айранча, зап-зуп этип ура эди. Кеси уа, санлары тюшюп, жеринден тебалмай, эски бодуркъу киби, ѳре сын болуп къалды. Бир кесекден ол, эс жыйып, юйюне къайтып, къагъыттагъын Хабибатха окъуду. Ол а:

— Ах, мени кюнюм, ол дегенинг неди? Фатар хакъ отну окъуна болсун, алай ол ѳнкюч алгъан минг сомун алыпмы кетди? — деп, кесини тынмагъан эринлерин бармагъы бла басып, кишисине мугурайып къарады.

— Минг сом да от юлюшю болсун, алай бу Кюлюзаргъа бла санга айтханын элде адамла эшитгенден эсе, манга ѳлгенлик игиди. Дохтурлагъа жюриюр ючюнмю къалгъан эдинг, сандыракъ багъырчыгъа неге ийнандынг эсе да!.. Сенден бла менден сора аллах юйюр буюрмагъан жокъмуду?..

— Хы, энди уа меними терсге санайса? Кесинг окъуна: «Бу шыйыхды», — деп, не айтса да, аллахха ийнанганча, ийнаныучу эдинг да! Сен кѳпню кѳрген киши да, менден тамата да болуп жангылгъанда, манга уа жангылгъан сейирми эди? Тели Къаххарны гинасуу кѳзлери азлагъа къарамагъанды! Аллах бирди, Кюлюзар бла менича намысын сакълагъан а беш тау элде да тапмазса! Ангa ишек-ли уа болмазса да?! Болсанг да — гюнях аллыкъса, — деп, Хабибат агуман эрин ийнандыра эди.

Элде кѳпле да Къаххарны къачханын экинчи кюн ингирде эшитди. Жаматыргъа берген багъыр адырларын алыргъа келгенде, Чомартбийни арбазында, арлакъ-да-берлакъда къуш-муш бардыра эдиле. Сора, къол булгъап — ол а шыйыхынг, — деп, мыйыкъ тюнден ышара, кете эдиле. Бир-бир камсыкла да:

— Хей, Чомартбий, шыйых къонагъынг къайры кетди? — деп, масхара ѳте эдиле.

Адамла басынган арбазгъа келе келип, эл Советни председатели Мазан былай айтды:

— «Хыйнычыны эки юлюшо — башына», — дегенлей болгъанды. Къаххар алгъын шыйых эди эсе, энди мёлек болур. Тюнене кече аны, бу тынгысыз жолоучу кимди деп, жолда жолукъгъан патруль милицала тыйгъандыла. Ол борчлу-къарчлы къалгъан адам бар эсе, Сельсоветге заябит этигиз, — деп, Чомартбийге да къайырылып къарап, онг къолу бла кесини къара миялача жылтырагъан чурукъ башын ёрге тартып, сол къолу бла уа башында кёк картуз бёркюню хонкусун тюзете, эл Советни юйюне ашыгъып кетди.

Къаххарны ишине къатышыргъа Чомартбий сюймеди. Минг сом борчну да, фатар хакъны да, Къаххарны къоюп кетген беиш къагъытын да кишиге сагъынмады: таша беиш, туура беиш болур деп къоркъду. Хабибатны бла Кюлюзарны да хар билген затларын жашырырча этди.

Чомартбий бир жанындан Къаххарны элге къайтырын сую эди, бирси жанындан а, ол элге келсе, ким биледи, анга сюд этерле, анда уа асны-бусну да айтыр деп къоркъа эди. Аны элге къайтарсала, Чомартбий, чуу этмей, кесини ахчасын аллыкъ эди. Къайтармасала уа, не этсин? Адыргы намысын ахчагъамы сатсын? Хайран башы эки ауарагъа тюшдю. Кертини айтып, эрляй сюелмеди.

— Къаргъамы айтды, къузгъунму айтды? Ким эсе да Жарахматха аны къатыны «шыйыхха» жүрюгенин айтды. Сёз уллугъа кетди. Жарахмат Кюлюзарны къойду.

Хабибат а, къара кюбюрге кирит тагъып, ачхычын а къолунда жүрютгенча, Чомартбийни къымсыз этгенлей къалды.

ЭГЕУ БИЧАКЪ

Жайны кюзге жуукъ кезиуюдо. Гелеу жалпакъда тууарчы къош, къошда беш жаш: Чапай, Сюляй, Сюлемен, Мухтар, Мамаш. Таматалары — Мамаш, кичилери — ёксюз жашчыкъ Чапай.

Малгъа, акъгъа да къарап, тууарчыла, от жагъада олтурадыла, ушхуур ашайдыла. Хар ингирдеча, бир бирге чам этедиле, кюледиле.

— Аланла, — деди Мамаш, — къазанда суу жокъду да. Тауусулуп къалды кёреме. Мухтар, къоркъмай барып, къара шаудандан бир челек суу алып келсенг, ёчешеме.

— Ёчешип а кече сартына, жаным чыкъса да, бир бармаз эдим, оллахий. Телимеми?!

— Нек, нек? — деп, Сюляй да, Сюлемен да, бир бирге ал бермей, сордула. Сора, алгъа — бир бирге, артда уа Мухтаргъа къарадыла. Ючюсюно да кёзлеринде, къалай эсе да, бирчалыкъ бар эди.

— Да энди, алан, къоркъакъла, къашыкъ, чёмюч жууаргъа суусузму къалайыкъ? Ёзгени къой, бирлени къулагъына бюрче кирсе, не бла чыгъарлыкъды? Кичи болгъанлай окъуна, тейри, Чапай, барып, суу алып къайтыр, — деп, Мамаш анга къарады.

Бирсиле уа, Чапайгъа къарап бирден:

— Ёчешибиз! — дедиле.

— Да неге ёчешесиз? Мен кече къыйырда, не уа бошунлай, тышында, биченле ичинде аз къалмагъанма. Негден къоркъургъа керекди? — деп, Чапай таукеллигин билдирди.

— Эй, ахшы улан, — деп, Мухтар хапарын башлады, — ёч бла кече жумушха бара турма. Барсанг да, игиликге жолукъмазса. Эртте биреу, ёчешип, къабырлагъа баргъанлай, ёлюп къалгъанды.

— Ой, къой! Аны хапарын мен эшитгенме. Анга: «Бу ат аркъанлаучу чюйню къабырла арасында къыртышге иги терен уруп келсенг, къарагъа боялгъан кюз чабырлыкъны ёчге беребиз» — дегендиле. Ол а баргъан жеринден артха къайтмай къалгъанды. «Мынга не болду экен?» — деп, барып къарагъанларында уа, къабырланы хуна бурууну жанында ол ёлюп. Бушу-бушман этип, ёлюкню жерден ёрге алгъан заманда кёрдюле: аны жангы чепкенини сол этеги жыртылып, энишге айырылып. Адамны саны-тини сау. Жарасы жокъ. Къаралгъаны, сыдырылгъаны да жокъ. «Бу не палах эди?» — деп, къабырла арасына баргъанда уа — чюй жерге терен урулуп. Аны баш гобарына илинип а — чепкен юзюк. Къатында да — уллу, мени эки жумдургъум чакълы, акъсыл таш. Ма-а, ол а, харип, чюйню жерге ургъанда, чепкен этегини юсюнде ургъанды. Кетип тебирегенде уа, ким эсе да этегинден тутхан суниганды да, асыры къоркъгъандан, жюреги чыдамай ёлгенди. Ма-а, хапарны билирге сую эсегиз, алайды.

— Да, сора сен шайтаннга, жиннге да ийнанмаймыса? Жер башында болмаса, жер тюбюнде жинле жокъму сунаса? — деп, Мухтар Чапай бла даулашыргъа башлады. Мамаш а былай дей эди:

— Аны-муну мен билмейме. Даулаш неге керекди? Челекни, чёмючню да алып шауданнга барып, бек алгъа челекни суудан толтуруп, сора, шауданны ичине къарап: «Акъ къой башы, кёк къой башы! Къалтыраукъ чёп ба-

шы! Барындан да тейри ахшы! Андагы да, мындагы да чыгыгызы! Бойнума уругуз да, жыгыгызы!» — деп, кыйтып келсин. Анга ёчге бичагымы береме, — деди.

Мамашны бичагы уа эгеуден ишленген эди. Ауузлу зат эди. Кюн аллында, сапынсыз, кыруу сууук суу бла жибитилген башланы таза жюлюп, гыбытлыкча этиучю эди. Бичакъланы ауузларын урушдургъанда да, кёплени бичакъларын да белауаз этиучю эди. Ол ёч ючюн а, кече кыйры да барыр эдинг.

Мамаш бла Мухтар мал нёгер эдиле. (Ол заманда колхоз кыралып туююл эди.) Сюляй бла Сюлемен Мамашны кичи кыарындашлары эдиле. Чапай а ёксюз эди. Ол кеси да быйыл Мухтарлагъа жалчыгъа тохтагъан эди. Не жигер болгъанлыкыгъа да, кесине жетген ишни не бек тынгылы этгенликке да, Чапайны юсюнден Мухтарны тырманы кетмей эди. Мухтарны атасы Адылбий, Чапайны жыл жалчыгъа ала туруп: «Сен, харипчик, алыкъа жашса. Жумушха жарай турурса, ансы ишчиге саналмайса. Бир да болмаса да, бузоулагъа кыарарса, кыошда ууакъ жумушланы этерсе», — деп, кюрек киби, жайма сакъалын сылай, хыйлачы тегерек кёзлерин жумулта эди.

Чапай кыошха келгенлей а бузоучу туююл, тууарчы болду. Ол угъай, Мухтар эмилик юйретип башласа да, анга бек алгъа Чапайны миндириучю эди. Эмилик, чочуй кетип, Чапайны жерге урса уа: «Ай, сени ашагъанынг ауруу болсун! Хайда, энтда да мин! Неге акъсайса? Бери манга бир иги кыарамасанг а... кыарыусузгъа уа иги болуучума да!» — дей эди.

Бу ингирдеги хыйланы, бу ёчеширге кыадалыуну нек болгъанын Чапай иги ангылаялмагъан эди. Ангыларыкъ эди ёсе да, кёзюне ол эгеу бичакъ кёрюнгенлей тура эди.

Кыара шауданланы юслеринден кыужур халланы таурухлада, жомакълада да айтыучу эдиле. Чапай а алагъа ийнанмаучу эди. Бу кыара шаудан а кеси да узакъда туююл эди. Сыртха дери жюз атлам, андан ары да аллай бир болур эди. Ол залкыды чегетчикни тюбюнде, жипилени башында зылды тебелени арасында чыгъа эди.

— Эшитгенле шагъатдыла. Тюз да сууну келтиргенимлей, бичакъ мени болады, — деди Чапай, Мамашха ышара кырап.

Ол а:

— Ма кёр! Тюз адамны кыолунда турсу, — деп, бичакъны кыара кыны бла бирге Мухтаргъа берди.

Чапай, бийлиги чартлагъан кыара чёмючню да агъач челекке салып, Мамаш юйретген сёзлени да бир-эки жере

айтып, шауданига атланды. Ол от жарыкыдан чыкыгъанда, тышы бек кыарангы кёрюндю. Асыры кыарангыдан, биреуню кёзюне бармагыныгы тиресенг да, кёрлюк туююл эдинг. Болса да, Чапай шауданига баргъан жол ызыкыдан шашмай эди.

Бир кесекден аз-маз жарыкъ болду. Алай беш-алты атламдан ары уа зат кёрюнмей эди. Чапай кыара шауданига жетди. Чёмюч бла акъырын-акъырын кыуюп, челекни толтурду. Сора, шауданны ичине кыарап, Мамаш юйретген сёзлени айтды.

Ол айтып бошагъанлай, залкыдыны ичи шыбырдады. «Ха-ха-ха-ха! Ха-ха-ха-ха-ха!» — деп, бууулуп куюю башланды. Аны ызындан а, теренден, жер тюбюнденча, мурулдау тебиреди. Ауур аякъ тауушла чыкыдыла. Аны ызындан бир уллу кыара зат челегине тийди. Экинчиси уа, тюз да кыулакъ жаны кыатыш, бетине тийди. Чапайны кёзлери топуракъдан толдула. Абынды да, жыгылды. Челекдеги суу юсюне тегюлдю, сора кёзлерин да ачалмай:

— Ой, о бери келигиз! Ой! оу, кёзлерим, оу, кёзлерим! — деп, кычырыкъ этди. Зылдыла уа келип-келип тие эдиле.

Кыошдагыла, кыолларына да бирер кесеу алып, булгъай, куююп-куююп, чегисиз бола, дыбар-дубур этип жетдиле.

Юсю да жибип, битеу бети, башы топуракъ болгъан Чапайны, кёзлерин да кыоллары бла жабып, челеги, чёмючю да кыыртышге тегереп тургъанлай тапдыла. Ол, ала алайгъа жанлагъанда:

— Ой, не этейим, не этейим! Кесим этдим кесиме! — деп ойсурай эди. Алай кеси уа этмеген эди. Ол суугъа кетгенлей, ызындан Сюляй бла Сюлемен, Мамаш бла, Мухтар бла да бир тилли болуп, Чапайны кыоркыутургъа чыкыгъан эдиле. Барып, тобала хазырлап, залкыдыла ичинден атып-атып, кыарангыда Чапайны ургъан эдиле.

Чапай кыошха келгенде, аны топуракъ тийген кёзлерини ачылмай, тохтамай жиягъанларын кёрдюле. Мамаш этген оноуну сокъурайды. Алай кеч эди. Ол кеси кыуулуп барып, суу алып келди да, Чапайны бетин жуудурду. Чапай бетин кеси жууду, юсюн а Мамаш тазалагъан эди. Бетинден, юсюнден топуракъ кетгенликке, кёз ичлерини юзмези уа кетмей эди. Чапай тангига дери кийиз юсюне бауур тебен жатханлай, тохтап-тохтап ойсурай чыкыды. Кече узуну кёзлери жияп тургъандан, кёзлеринден юзмезлери, хазна кыалмай, жууулуп, таланып кетген эдиле.

Алай эки кёзю да, жинкле кибик, кып-кызыл эдиле. Алайлай кёп айланды.

Чапайгъа бир кечеге юч палах болду: бири — зылдыла атханланы билмегенлей кыалгъаны; экинчиси — онг кыулагъы сангырау болгъаны; ючюнчюсю уа, онг кёзюне акъ тюшгени. Врача да кыаратмай, ол керексиз байлаула бла кюрешип тургъан эди. Кёрмеген бичагъы ол болгъу эди. Бёрю кючюкле, ойнай-ойнай, кыозу бойнун кесгенлей этдиле. Кыара шауданда Чапайгъа «андагъы да, мындагъы да» чыкыгъанына бир кыауум кыоншула уа ийнанганлай кыалгъандыла. Чапайгъа уа: «Анса-а, шайтанлы болмай кыалгъаны да аламатды!» — дедиле.

Эгеу бичакъ а дагъыда иесини бел баууна тагъылгъанлай кыалды.

«...ЖАРТЫ МОЛЛА ДИН БУЗАР.»

Жашил тауну этегинде, сабанындан юйю кёп, юйюнден хунасы кёп малкыар элчик. Чорбатлада кыурум ожакы-чыкыладан, анда-мында боз тютюнчюкле, ажиган юзмелтле кибик, созуладыла. Сора ол тютюнчюкле, кенгеширге жыйылгъанча, суулу кыолгъа жыйыладыла. Бир-бир юйледен, нартюх гыржын кюйген ийис урады. Бир бирлеринден а кюлде бишген исси хычиннге сюртиюлген сары жау ийис келеди.

Тау элни ингири тамашады! Сынап, бир иги кыарагъыз. Кимни арбазда ийнек сауа, кимни кынгыр кылыч бла суу алып келе, кимни да улоу тууара тургъанын кёрюрсе. Элни ёрге жанында хуна буруу бла бегитилген, дыркыда — обала. Алагъа, ол обалагъа, халкыны асламы да «кыабырла» дейди. Ол кыабырладан огъарысы — чунгурлу, дуппурлу, ташлы кыыртишди. Анда элни малы отлаучуду.

Кыабырлы дыркыда бир кыауум сын агъачланы башларында, элден кыарап окъуна, жарты ай, жулдуз, токымакы сыфатла кёрюнедиле.

Чууакы кече. Жулдузла кыалындыла. Эл тынчайды.

Адамла биринчи татлы жукъугъа киргенде, элни итлери улуп, юрюп башладыла. Ол а сылтаусуз тюйюл эди.

Кыабырлагъа жууукы юйден, нени эсе да бирни марагъан кибик, алгъа ийилип, кыолуна да темир сенегин алгъанлай, чуукансакъал кыарт Баймырза тышына чыкыды. Ол кыарангъдан зат кёралмай, шыхыртха тынгылагъанча, бираз сюелип турду. Сора, алгъа узун созулуп, артда уа

терк-терк: «Оу!.. оу!.. оу!..» — деген тауушла эшитди. Ол тауушланы хар бирини аллында уа: — «дап!... дап!..» — деген тауушла чыгъадыла.

Баймырза кыабырла таба кыарады. Анда от жарыкыла кёрдо. Кыачып юйюне муштухул кирди. Кыатыны соргъанда да, жууап этмей, кёзлери жана, «астафируллахны» бардырады.

Кечеге кычырыкыла тохтаусуз барадыла. От жарыкыла да сел болмайдыла.

Элде бир кыауум адам, ныгышха чыгып, чоккум болду. Хар ким кыабырладан кёзюн алмайды. Кыазыкы тийген бла кычырыкы тауушла тохтамайдыла.

Ныгышха чыкыгъан адамланы ичинде диннге, ахыратха ийнанганла да бар эдиле. Ол кыауумгъа, кесини тегерегине басындырып, Кыазий эфенди ууаз береди:

— Бюгече нарт кыопхан кечеге да ушайды. Алай бу ол тюйюлдо. Кыабырлада болгъан ишни кёресиз да?.. Ол токымакы, баям, гюняхлы ёлгенлеге тиеди. Кычырыкы этгенле да ол адамладыла. Кёремисиз? Кыабырлары нюр жанмай, от жанады. Бу азап нек бериледи? Билирге сюе эсегиз, бу намазына, оразасына, кыурманына, фитирине, секятына, аллында кыуллукы этген кыуран ахлусу адамына уллу кёллю болгъан адамлагъа берилген азапды. Диннге осал болгъанлагъа кыабыр азап бериледи. Эй, муслийман жамауат, тобагъа кыайтыгъыз! Тамбладан окъуна садакы берип тебирегиз. Кыурманын жарым кыойгъан бар эсе, кыурманлыкыла этигиз. Малыгъызны аямагъыз. Хаух дуниядан не файда? Керти дуния — ахыратды. Ол хакыды!

— Алайды, алайды, эфенди. Сен айтханны этербиз. Сен, аллахны келямын билген адам, хар нени да уста билесе. Алай, бюгече бу азап кёргенлеге не бла болушайыкы? — деп сорду эфендини этегине кыысылып тургъан кыарт Хажо-Омар.

— Сиз этерик олду: хар ким юйюгюзге кыайтыгъыз. Абидез алып, сууап намаз этигиз да, жукъу хорлагъынчы, тангига дери билген зикир айтып, билмеген минчакы санап туругъуз. Эрттенбла уа кыабырлагъа мени бла келирсиз. Анда уа мен дууа окъуп, ол азап сынагъан мискинлеге кечгинлик тилерме. Андан ары оноуну да этербиз.

Кыазий эфенди, мутхуз жанган патеген фонарын да алып, башында кызыл фесини чокайы да ары-бери сенигилдей, тюеча, узун-узун, жумушакы атлай, юйю таба кетип тебяреди.

— Сабыр болчугъуз! Сабыр болчугъуз! — дедиле кетип

башлагъан адамлагъа, бир ауаздан, ала къатыш тынгылап тургъан, Комячейканы секретары Чёпе бла эл Советни таматасы Зулкъарней. Аланы алгъын къарангыда эслемей тургъан Къазий, ауазларын эшитип, бир кесек титреди. Болса да, халкъ бла бирге ол да артха бурулду. Сора, Чёпе бла Зулкъарнейге айланып:

— Мен сизни, оллахий, эслеген да этмеген эдим. Мында болгъаныгъыз иги болду да. Аллах ыразы болсун, оноу этерсиз.

— Оноу а этербиз, алай бизни оноубуз башха тюрюлюдю. Нарт къопханын бла март къопханын билмей болдукъ тюйюлбюз,— деди Чёпе.

Зулкъарней а:

— Мен болгъанлай болургъа сюйгенле, кишилиги болгъанла, былай бир айырылчыгъыз,— деп, чоккумдан беш атлам арлакъ атлады.

Къазий эфендини биргесине ол медирседе окъутхан Алий бла Ханох къалдыла.

Къалгъанла уа бары да Зулкъарнейни тегерегине басындыла. Сора юч къауумгъа юлешиндиле. Бир къауумгъа Зулкъарней кеси, бирсине — Чёпе, ючюнчюсюне уа эфендини досу — эл учитель — Дадаш башчы болдула.

Къабырланы даурсуз, жашырын къуршаларгъа оноу этип, юч къауум да тебиредиле. Къазий а:

— Астафируллах!.. Ассы болмагъыз!.. Ёмюрде болмагъан тёрени къалай башлайсыз? — деп, кёзлерин жандырып, башын эки жанына кезну сюрюшдюре эди.

Къуршалау башланды. Къазий, Алий, Ханох, дагъыда бир къауум къарт ныгъышда къалдыла. Баям, бу къауумдагъы адамла фонарланы жарыгында узакъдан да кёрюне болур эдиле. Быланы биргесине эл Советни жумушчусу Харун да къалгъан эди. Аны Зулкъарней кеси къойгъан эди. Къазийни жыйыныны ниетине тынгычы керек эди. Аллайгъа уа Харун устады. Алай аны нек къалгъанын сезмезча сер Къазий да тюйюлдю. Аны себепли, мында «астафируллахдан» башха сёз болмай турду.

Къуршалау къабырлагъа жууукълашды. Отла бла къазыкъ тауушла уа биягъычадыла.

Къуршалагъанла хуна бурууну тегерегине къысылышдыла. Къабырлада болгъан тамашагъа тюрслеп, туракълап къарайдыла.

Жаннган отла къабырладан чыкъмай, эки къабырны сын агъачларыны юсюнде опратылгъан адам башы кибикиледен чыгъа эдиле. Алай ол чыкъгъанла да отлары тюй-

юл, от жарыкълары эдиле. Ол жарыкъла баш токъмакъланы тиш аралары бла, кёз чунгурлары бла, сора тёппелери бла чыгъа эдиле. Эки уллу жарыкъны тюбюнде уа эки гитче жарыкъчыкъ чыгъады. Ала бурун тешикледен чыкъгъан отлачадыла.

Кёп да мычымай, адам сыфатлы бир уллу къара зат, жерден ёрге айырылып, къабырла арасындагъы къаты жерни къазыкъ бла «дап-дуп» этдирип, тюйюп башлады. Ол заманда, къабырланы жанындан чыгып, юсюнде да акъ кебини бла, биреу, къазыкъ жерге тийген сайын къычырыкъ этип, ёрге-ёрге секирип башлады. Созулуп, узун кёрюне эди. Бир кесек мычып, ол дагъыда башлана эди. Муну кёргенде, къоркъакъ адамны башында чач тюклери ёрге туруп, чыкъыр-чыкъыр этерик эдиле, жүреги уа бузлап эриген шаптал кибики, хыбыл болуп къаллыкъ эди. Бери келгенле уа къоркъакъла тюйюл эдиле. Алада Баймырзагъа ушагъан жокъ эди.

Зулкъарней бла Чёпени жыйыны, бираз сынап къарангъандан сора, кими къазыкъ, кими сенек кётюрюп, тегерекден чапдыла. Дадаш а, гитче калибри ушкокчукъну тартып, бек алда чабып барады. Тегерекни адам къуршоу алгъанда, къара, акъ зат да, бир бирин къучакълап, кирпилеча, къапларына жыйылып, жерге аууп къалдыла. Алай не асуу, ала, мараучудан букъгъан страус башын кесини къанатыны тюбюне сугъуп букъдургъанлай, болдула. Бетлери жабыула тюбюнде кёрюнмегенликге, аякълары тышындадыла. Экисини да гён чарыкълары бар эди.

Дадаш ушкокну сампалын чыкъыр-мыкъыр этдирди. Зулкъарней а:

— Ёрге туругъуз! Турмай эсегиз, экигизни да ёлтюрюп, жерге басдырып кетербиз, итден туугъанла! — деди.

— Сюлемен, Батыр! Неге къарап турасыз? — деди Чёпе,— жабыуларын сыдыргъыз!

Сюлемен къара жабыудан, Батыр а акъ жабыудан тутуп, экиси эки жанындан бирча тартып, къучакълашханланы бир бирден айырдыла. Бетлери къылбаяу бла кёмюрге боялып болса да, Элбуздукъ бла Гымышны терк окъуна таныдыла.

Зулкъарней бла Дадаш а къабыр сынлада жаннган, адам башлагъа ушагъан, ичлери кетген сюектыш хыярланы, ичлеринде жана тургъан картоф чыракъларын да ёчюрмей, былайгъа алып келдиле.

— Тыфу, налатла! — деп, бир къауумла Элбуздукъ бла Гымышха налат бере эдиле. Бир къауумланы уа Чёпе тыя

эди ансы, бу эки хыйлачыны бираз согъаргъа къоллары кичий эди.

Элбуздукъ бла Гымыш, сюектыш уллу хыярланы ичлерин къотартып, къабыргъаларында кёзге, бурунга, хырез тишлери ачылгъан ауузгъа ушаш тешикле этип, хыярланы ичлеринде — картоф чыракъла жандырып, къабыр сынлагъа салгъанларына женгдирдиле.

АДИЛГЕРИЙ

(повесть)

Къыш къышлыгъын этеди: суукъдан къайнай тургъан суулагъа буз кѣпюрле орналдыла, чапыракъдан азат терклени, къуругъан хансланы, чѣплени да къырпакъ басханды, асыры бузкъаудандан, жерни юсю бла бал сюртюлгенча кѣрюнеди. Къургъакъ туман жерге кирирге кюрешеди, алай, тиши бла къабып тартса да, жерден бир гырт да юзаллыкъ тѳююлдо — болгъан мукъурду, тутушду, киришди. Тауча айтсакъ, къыш къыртчини суучуну сууда, уучуну ууда, отунчуну къолда, жолуучуну жолда къабышдырады.

Болса да, дуняда тюрленмей бир халлы сюрюше кетип, жерден айырылды, бийик сыртлагъа тыянып, тийрени тѣгерегине боз къуршоу болду. (Аллай туманга бизде «чардах туман» дейдиле.) Бир кесекден сора кѣкню къоргъашин бетли булутлары кюмюш бет алдыла, жукъардыла. Сора, бир къарагъанында, булутла артындан, жангы жѣх ичирилген багъыр табакъча кѣрюннген, кѣз а къаматалмагъан къышхы кюн артха, чыкъгъан жанына, кетип тебиреди. Дагъы къарагъанында уа, кюн жеринде бузлап, булутла уа Кавказ таула таба бир бирни къууул барышадыла. Кѣкде да, хауада да рахматлыкъ жокъду.

Жерде уа? Майна, тауукъ юйор нартюх дуу тюбюне басынып, кими бурнун къанат тюбюне букъдуруп, кими бир аягъыны юсюнде жукъусурай, терен шургу этеди. Ала бары мугурайып басынганда да, тѣгерекге сагъайып, жютю къарап тургъан жалан да ѳхтем жюрекли, жютю кѣзлю къызыл хоразды. Аны суукъдан кѣгерип тургъан къотур кикириги, арасында бир тиши сынган къурч быхчы киби кѣрюнеди. Аны кикиригиндеги жарасы анга шарайыпмыды, бедишмиди? Жан алычу жут къыртчыгъа чабыуул этгенде, туугъан жерин, юйюрюн сакълар ючюн, къазауатда душманын хорлап, кеси уа жаралы болгъан бедиш тѳююлдо. Ма-а бу да аллайладан бириди. Ёзге уа, былай къонгур юштады, къышха ѳсдюрген къалын жубу тюгю болгъанлай да, аяз ургъан жанына къынгыр туруп,

гуппуш болуп, къырпакъ жухчугъун ары буруп, хауаны ийисгей, жыйырып, уф-туф этеди. Къарныдагъы бузоучугъу къымылдап, анасыны онг къабыргъасыны бирде чунгурун, бирде быгъынын тепдирсе, хал билмеген юштадычыкъ, алгъа эки атлап, артына къарап, кесини къабыргъасын бла къарнын кезиу ийисгейди. Хайыуан — хайыуанды. Ол кесине тюшлюк нек салынмагъанын билмейди. Алай, бир арада, Темирсолтанны юйюнден чыкъгъан адам дауурланы эшитгенлей турады.

Темирсолтанны юйюнде тогъуз къонагъы барды. Ала агъачха кетерге хазырланадыла. Анда къалай жюрирге керек болгъаныны, кимни не борчу боллукъну юсюнден айтадыла. Хар кюнден бир бирни узакъдан не да къарангы кече таныр ючюн, иеллай белгилери, жаз тиллери болдугъун тохташдырадыла. Азыкъны, кийимни, сауутну, эл бла байлашыну, не заманда, къалайда тюбеше турууну юсюнден кенгешедиле. Ахырында, ингир къарангы болгъанлай, Нартбора башы тѣбеге бирер-бирер, экишер-экишер атланыргъа оноулашадыла.

Къайгъылы къонакъларын да ашырып, Темирсолтан жангыз юштадысына биченчик сала тургъанлай, къоншусуну арбазындан:

— Оу, кюнюм жабылгъан, биз харипле, биз сангыраула! Элибизге къан жауа турады да!.. Кѣремисиз, кѣремисиз? Тѣгерекде акъ къашхалыла, айбашла тизилип турадыла да! — деп, къычырыкъ этип, абынырма деп къоркъгъанындан узун этеклерин къолу бла ѳрге кѣтюререк тутуп, ол кюннге дери киши эслемеген сапаллы, къызыл кѣнчегини кенг бутлукъларын жел этдире, къызылуурт Сайхатны юйге къачып баргъанын кѣрдо, Сайхатны эри багъырмыйыкъ Гитче да Темирсолтанны юйюнден шѣндю кетгенледен бири эди. Сайхат, баям, эрини муратын биле болур эди. Гузаба этгенине кѣре, ол да партизан жыйындан узакъ тѳююлдо.

Темирсолтан терк окъуна, ачыудан бети да агъарып, узун-узн атлап, юйюне ташайды. Сора, юйден чыгып, тѣгерекке жашыртын кѣз жетдирди.

Элни тѣгерегинде тууралада, сыртлада, атлы аскер, бармакълача тизилип, ушкоклары чоелтип турады. Къуршалау къалын болады, узакъ сыртладан жуукъ жерлеге къысыла келеди. Ахырында къара къуршоу тутушду, бирикди. Не эсе да, бир команданы сакълайды.

Межгит аллында адамла жоккум бола башладыла. Алагъа къошулургъа андан-мындан да кѣп адам келди. Жамауат бары алайгъа жыйылгъанча болду. Жалан да

Темирсолтан, алайгъа бармай, халжар ичинден, ол адам- ланы не этгенлерине жашырын къарайды. Сора, тѣзал- май, элли къара халкъындан айырылыргъа кѣлю бармай, межгит аллында халкъгъа кшошуду.

Жамауатны арасында «акъсюек» Дауле, бурун сууун да тыялмай, элге оноу этерге кюрешеди.

— Баршивикле къачхандыла. Тау Дюгерде хапарлары барды. Жангыз бирден сора топлары да болмай, жангыз тарны сакълап турадыла дейдиле. Алай бла уа ала кѣп- ге дери чыдамазла. Ол хакъды. Энди акъланы, кадетлени кѣресиз. Была тѣгерекни алгъандыла. Кеслери да кѣкде жулдузладан, жерде кырдыкладан да кѣпдюле. Низамны суюйген адамладыла. Жамауат кесин иги жаны бла кѣ- гюзюрге керекди. Таза, омакъ кийинигиз. Энди бизге бы- ла оноу этерикдиле,— дейди ол, бурнун да терк-терк тарта.

— Да большевиклени жартысы Тау Дюгерге къачхан- лыкъгъа,— деди, анга айланып, Темирсолтан,— ёзенледеги- лери уа къайры кетгендиле?

— Аланы уа кимин Сары къамишни кѣллерине, кимпи да сюрюп Къара тенгизге къуйгъандыла. Энди дуняны бузарбыз деп айланиганла жокъдула. Власть жерине кел- ди, аллахха шукур,— деп, Дауле алтын сынжырлы сагъа- тына къарады. Сора тѣгерекде тизилген атлыланы къалын тизилгенлерине къарап:— Ма была элге киргенлей, туз бла гыржын алып чыгъаргъа керекди...— дей тургъанлай, аны сѣзон Темирсолтан бѣлдюрдю:

— Алаңла, жамауат, былайда тѣгерекбизден ушкокла- ны буруп, къуршалап тургъан къазакъ аскер бизге салам- лашыргъа келген сунмагъыз. Уллу суудан бла уллу ауруу- дан кесинги сакъла деп сѣз барды. Хар ким кеси башыны къайгъысын кѣрюрге керекди. Ырхыны ал ургъаны амап болуучусун билесиз. Дауле кесини бурун сууун тыялмай- ды, сизни къырыргъа чапхан эсирген, къутургъан къазакъ- ланы къалай тыялыр? Алданмагъыз!

Темирсолтанны ахыр сѣзю жамауатны гюрюлдеуне ту- маланды.

Бирле:

— Керти айтады, тюз айтады,— дей эдиле.

Бирле уа:

— Аллахны бир айтханы эки болмаз. Буйрукъдан къу- тулдукъ жокъду. Биз кимге не хата этгенбиз!— дей эдиле.

Алайда, тѣгерекндеги адамланы бетлерине тюрслеп-

тюрслеп къарай тургъан къарт эфенди да Даулеге баш урады.

— Хар ким юйюне кетип, бугъунургъа кюрешсин. Бы- лайгъа басынып турмагъыз,— деп, жамауатха хыны-суху сѣлешип, Темирсолтан юйю таба тебиреди. Алайгъа кел- ген адамланы бир къаууму да кетип табиреди. Алай бир къаууму уа Даулени тѣгерекнде къалды. Ма ол адамла ары-бери чачылып тебирегенлей, хауада хырф-хырф этип бомбомѣтдан атылгъан бомба келип, жоккум болуп тур- гъан адамланы къатларында тийип, атылды. Кимни тон этеклери тешилди, кимни къолу, кимни буту жаралы бол- ду, алай ауур жаралы болгъан да, ѳлген да жокъ эди. Ан- дан сора, алайдагъыла да Даулени биргесине межгит ичи- не къачып тебиреди. Болса да элли тѣбен жанындан, элли ичи таба, кызыл ракетала, жылтырап жана, кѣкге сымалдыла. Тѣгерекде цепь болуп тургъан атлыла ушкок- ларын къурмашча чартлатып башладыла. Элли тѣбен жанындан, орамны ат аякъ тауушха алдырып, къазакъ аскер къуюлду. Элли башы бла уа окъла чююлдеп ѳте эдиле.

Межгитге киргенле да, анда да чыдаылмай, биягъы межгит аллына чыкъдыла. Терк окъуна аскер бѣлек ала- ны тѣгерекни алды.

Бир къазакъ офицер, тюбюнден чыгъаргъа жетген акъ атын да жюгенинден тартып, шиш турдура, адамланы юс- лерине тылпыуун урдура:

— Кто большевик?— деп сорду.

Ол заманда Дауле, алгъаракъ атлап:

— Баршивик жокъ. Баршивик дамно бижал на гара. Тут свои,— деп, боз чепкен тышлы тонун желпегей этип, ичине къара къапталыны ѳшюнюнден кюмюш крестин бла майдалып офицерге кѣргюзтдю. Аны алай этгенин эслеп, крестленин, майдалларын кѣргюзтгенле дагъыда болдула. Алай аллайла бек аз эдиле. Бир къауумла уа ол Темирсол- танны дуууну тюбюнде мугурайгъан тауукълагъа ушаш, бетлерин жашырыргъа кюреше эдиле.

Акъ офицер Даулеге къамичи сабы бла узалып:

— Ты будешь старшина!— деп, огъурсуз къарады.

Дауле уа, ыразы болгъанын билдирип ючюп, башын алгъа-алгъа чайкъап, онг къолун жюрек аузуна салып, офицерге баш урду. Ол а, аны ыразылыгъын ангылап, Дау- лени бир талай алгъыш сѣзлерин да эшитип, аны сол би- легине акъ къумач журун къысды. Сора, Даулени юйюню орамгъа айланиган мюйюш чигинжисине акъ байракъ такъдырды.

Элде бир талай юй кюеди. Асыры тютюн ийисден солур къарыу да жокъду. Къазакъла уа тубеген адамларын, къамичиле бла туююп, межгит аллына сюредиле. Ол адамла бла бирге Темирсолтанны да сюрдюле. Букъгъан жеринде тапхан эдиле да, аны туююп, кёзюн-башын томалтхан эдиле. Эки кёолун да артына байлап, ат аллында сюрюп, межгит аллындагы жыйыннга кёшдула.

Алайда жыйынны списогун этдиле. Он эки адамы айырып, Нальчик таба сюрюп тебиредиле. Темирсолтан да алаы араларында барады.

Бир кесекден ол биягы акъ офицер бла Дауле тутмакъланы жолда жетдиле. Конвойла тутмакъланы тыйдыла. Сора, алагъа айланып, Дауле сёлешип башлады.

— Мен алгъындан айтхан эдим. Низамны бузмазгъа керек эди. Туз гыржын бла жолугъур орнуна, бир къауум адам бугъаргъа кюрешгенди. Энди ала, баршивикле болмасала да, аладан хазнагъа саналмайдыла. Терс болгъансыз, терслигигизни жулур ючюн, бу сизни сюргенлеге жулуу берип къутулургъа керексиз.

— Малыбызны къыра, сюре къалдыла, кесибизни кийимлерибизни сыдырдыла. Хуржун, кюбюр да кёймадыла. Энди былагъа жел аурууму керекди? — деп Темирсолтан кыжырыкълады. Алай:

— Ай, аурунг алайым, малыбызны алып, жаныбызны къалдыртсанг, ёмюрде сени къулунг-къазагъынг болур эдик, — дегенле да болдула.

Намыс сатыу-алыу башланды. Ырысхы, мал берирге, ант этгенлени Дауле жюкге ала эди. Ким алтын, кюмюш берирге, ким да мал берирге деп Даулени списогуна кёшула эди. Жалан да, аны-муну бер деп ала айтмагъан, берейим деп да кеси сагъынмагъан Темирсолтан эди. Нек десенг, Темирсолтанны большевиклиги кимге да асыры туура эди.

Сатыу-алыу бошалды. Ычхынганла, офицерге бла Даулеге баш ура, артха кетдиле. Алада кёлю бла баш ургъан жокъ эди: амал этерге кюреше эдиле. Аны Дауле кеси да биле эди. Алай ол, ала бой салып турмасала, дагыда тутдурурма деп умут эте эди.

Артха къайтып келгенлени, отдан, окъдан да къоркъмай, сарнап келген къатынлары алларына чыкъдыла. Кимни къатыны, кимни анасы, кимни эгечи жияй эди. Жиягъанла бираз сабыр болдула. Жюрексинип, чачын, бетин жыртхан — Темирсолтанны къатыны — Хабийбат эди.

Къазакъланы жартылары Темирсолтанны элден шахар-

гъа сюрюп кетдиле, жартылары уа элни тинтиуден бошамагъан эдиле. Элни ичине бийик жерден къарасанг, талауурчуланы къалай къармашханлары кёзге шарт эсленеди.

Темирсолтанны юйю жана, ауа турады. Бахчасында тёртеулен Темирсолтанланы желлей тургъан ийнеклерин, ач бёрюлеча, къадалып, тегерегинден болуп, соя турадыла. «Айбашладан» ючюсю уа тауукъ гедешде тауукъланы тутуп, кычырыкъ этдирип, баш токъмакъларын юзюп-юзюп, аякъларындан бирге кысып, ат къапжыгъаларына тагъадыла. Атларыны къабыргъаларындан, быгъынларындан да тауукъ къан саркъгъаны къутургъан кадетлеге хычыуун окъуна кёрюнеди.

Гедеш ичинде ахыр кычырыкъ — ол къотуркикирик хоразныкы эди. Ол, кесин тутдурмай, гузаба этип, кесин гедеш къабыргъалагъа ура эди, болгъанны букъгъа алдыра эди, аны тутаргъа кюрешген акъ къазакъгъа тырнагъын жетдирип, аны кёзюн алыргъа аздан кёйгъан эди. Болса да, хораз, гедешни жепи эшигинден чартлап, тышына чыкъды. Ол чакъда, тышында сакълагъан кадет уллу бичагъы бла хоразны сермеди. Хоразны бир къанатыны жартысы юзюлүп, алайда къалды. Кеси уа жансерейне учуп, бахчаны аргъы кыйырында къалын чырпыгъа ташайды. Къанат юзюкню да кёолларына алып, ол гедешден, юсю-башы тозурап, бети-кёлу сыдырылып чыкыгъан солдатха къарап, аны эки нёгери да асыры харх этгенден буууладыла. Ол а, ачыусунуп, юсюн къагъаргъа кюрешеди. Сора, бираз тизгинин жыйып, карабинин сермеп, ол хораз ташайгъан чырпы таба беш кере атды. Болса да, тауукъчу солдатны ачыуу чёкмей эди. Аны кёоллары да, тюп жыягы да бирча къалтырай эдиле.

Элде, анда-мында, ушкок тауушла тохтадыла. Ингир ууахты болду. Бир къауум жашил ракетала жылтырашып кёкге чыгып-чыгып ёчюлдюле. Эл тонай айланган акъ аскерчиле, ким ат бойнуна кийим тигиучю машина алып, ким машок артмакъланы ат юсюнден салындырып, ким хазыр кийимлени къанжыгъалагъа кысып, ким этден, жаудан, бишлакъдан артмакъларын толтуруп, ким да атына мурдар тауукъ артмакъла жюклеп, межгит аллы ёзенчикге келдиле.

Быланы халларына къарасанг, аскер туююл, базарчыла сунар эдинг. Алай хар бири уубетле эдиле. Кёзлери тегерекке жут къарай эдиле.

Кёп да мычымай, таматарлары, унтер-офицер, экеу-экеу тизилнуге команда берди. Тизилдиле. Бары да ушкокла-

рын ёрге тутдула. Беш кере залп бла атдыла. Дагъыда жерледиле. Сора унтер-офицерни ызындан, атланы лох этдирип, элден сахар таба кетдиле. Элде уа кюе тургъан юйлени, бичелени, халжарланы ёчюралмай, халкъ дыгалакша къалып кюрешеди. Ненча зырафлыкъ, ненча артыкълыкъ! Бирин айт да, бирин кюй! Эл элге ушамай, ёртен тюшген къара агъачха ушайды.

Темирсолтанны уа, къазакъла алларында сюрюп, акъланы штабына элтдиле. Гитче терезечигинден аз-маз жарыкъ ургъан тар, таш юйчукге бекледиле. Аллында уа сюнгюлю ушкогу болгъан къалауурну суюдиле. Анга да ышанмай, темир эшикни узун къадаууна ауур къара кирит такъдыла. Ол киритни такъгъан алаша-сары кишичик, ач-хычланы зынгырдата, къынгыр кавалерист бутларына кезиу жантая, артха къайтды. Соруу этиучю отоууна кирди. Сора, сарыуу къайнай, стол юсюнде Темирсолтаннга соруу этгенде жазгъан къагъытларын жангыдан окъуп, кеси кесини эринлерин къабып, бармакълары бла столуну юсюне барабан уругъа кюрешди.

Аны сорууу анга ол излеген умутну толтурмагъанын аны кесини халындан билирге тынч эди. Ол большевиклени, партизанланы юсюнден белгили хапар излей эди ансын, Темирсолтанны юсюнден оюму эртте тынган эди.

Ненча кере чыбыкъ уруп, азаб берип соргъанда да, Темирсолтан Змеенкону бетине тюкюрюп къояды. Темирсолтанны тамата къарындашы Бекмырза тынч адам эди. Ол тутулгъан иш этсе, соруу азапны кётюралмай, партизанланы планларын, санларын, кимле болгъанларын айтып къояр деп Темирсолтан къоркъа эди. Алай, Бекмырза уа, къазакъла элден кетгинчи картоф уруну ичинде, аны къангаларыны тюбюнде бугъуп туруп, кеч болгъанлай а, жангыдан кийинип, сауут-саба да алып, агъачха къутулгъанды.

Темирсолтан кичи къарындашына да ол бир хыпьярлыкъ этип, ашыгып, кесин жойдуруп къояр деп къоркъа эди. Ол кеси да, чыкъгъан билегин салдырыргъа деп, Чегемге кетип эди.

Адилгерий Темирсолтанны тутулуп кетгенин да эшитмеген эди. Элине быллай от жаууп тургъанын да билмей эди ансы, бир билегин да ёрге такъгъанлай окъуна, илячинча учуп, элине келир эди. Амма, хар ишни да сылтауу болады.

Темирсолтанны кичи къарындашы, Адилгерий, къабартылы устагъа билегин да салдырып, элине къайтханда, кюйген юйлени кёрдю. Элде бир тюрлю мугурлукъ бар

эди. Ол жанындан суйген тамата къарындашыны ёлюгон, Худур Къолдан келтирип, къабыргъа салгъанларын эшитгенде, эки къолу бла кёзлерин жабып, жияды. Болса да, ол батыр адам эди да, терк окъуна эс жыйды. Жылтырагъан къара кёзлерин кенг ачып, акъ мангылайын жыйыртып, къалын къара къашларын ёрге кётюрдю. Сора, жан хуржунундан къызыл дарий палатогун чыгъарып, къынгырыракъ да болгъан уллу, жукъа бурнуун сюртдю. Аны ызындан а, адамлагъа айланып, ол къызыл палатокну да къолунда силкиндире:

— Мен Темирсолтанны къанын алмасам, мени адамгъа санамагъыз. Ма бу быстыр журунга санагъыз! Темирсолтанны ёлтюргенле да, бергенле да кеслерине сакъ болсунала. Мен кесим ючюн къоркъмайма. Бир кюн туугъанма — бир кюн ёллюкме! — деди.

— Эй, жанымъ къыйыры, къысхатамакъ болма, — дегенле да болдула, алай Адилгерийни жарсыууна нёгер болгъанла кёп эдиле.

Ол кюн къалай эсе да терк кетди. Адилгерийни кече узуну кёзюне жукъу кирмеди. Бирде къазакъла Темирсолтанны къалай туюгенлери, бирде уа аны Худур Къол эринде къалай илишан этгенлери Адилгерийни кёзюне сурат болуп кёрюне эдиле.

Бурун тауукъ къычыргъанлай, Адилгерий, къобуп, патеген чыракъны жандырды, терк окъуна кийинди. Жангы самовзвод наганын сыйпады, жау сюртдю. Сора, шырхы ташны да, къара билеуно да алып, къамасын биледи, къылкъыяр этди. Қаманы сууукъ къабыргъасын уппа этди да, къынына шырылдатып сукъду. Аны ызындан а, жау сюртюлюп тургъан наганын жерледи, тёнгегин буруп, жети патрон салды. Бурун жанындан къарагъанында, наган патронланы ичлериндеги къызыл окъла, жинкле кирик кёрюнедиле. Адилгерий наган бла чыракъны бир ауукъгъа дери марады. Сора, сагъыш эте кетип, аны жүрек аузуна къысып турду. Алай, кёлюне не эсе да келип, Адилгерий тереп кючсуюндо да, наганны сахтиян къабына салды.

Адилгерий сауутун-сабасын хазырлап, кюмюш бел бауу бла бирге, жастыкъ тюбюне салып, кётюртмеге тыянды, алай кёзюне къалкъуу келмеди, аз да чырым эталмады.

Танг атды. Кюймеген юйледен тююнчукле чыгып башладыла. Алай, элли жартысы ол кече окъуна таугъа къачхан эди, жартысы да къачаргъа хазырлана эди. Аны себепли элли адамы жукъаргъанды. Болса да орамда ёрге-эниште ётгенле кёрюнедиле.

Байрым кюндю. Аязды. Кюн чыкъды, кесини сёдегей

таякъларын узатды, алай бузкъаудан эримей, жылтырап къалды. Бир кесекден а кёкге жукъа, акъ булутла жайылдыла. Аны себепли энди адыргы кюн таякъла да мутхуз-лукъда жутулдула.

Адилгерий сагъышха къалып, кюйген юйлерине къарап, бир талайгъа дери сирелгенлей турду. Алай, ауара болгъандан хайыр келмезлигине ийнанды. Ол тёрт аякъланып душманны арбасын тартып жапагъандан эсе, ёресине къазауат этип ёлюрге ыразы болду. Алай кесини жанын душманига учуз бермезге къаст этди.

II

Тюш болду. Межгит минарасындан азан тартылды. Халкъ жума намазгъа жыйыла башлады.

Ким биледи, Бекмырзадан бир хапар эшитир эсем не да элден къачханланы табарча болур эсем деп, Адилгерий да межгит аллына барды. Аны бу жол кёргенле къарындашыны юсюнден къайгъы сёз берди. «Ол ажымлы ёлдо, кетди. Энди аны орнуна да сиз жашагъыз»,— дегенле болдула.

Адилгерийни ары, межгитге, барыуу кесине нёгерле излер ючюн эди. Алай, анга нёгер боллукъла бюгече окъуна, сауут къоллу болуп, кими агъачха, кими таугъа кетген эдиле. Мында къалгъанла уа, кими — кеси кесин мажарып къачалмагъанла, кими да къайсы власть болса да, айымыды дегенле бла акъланы сакълагъанла эдиле. Қысхача айтсакъ, эли адамы юч айыры болуп эди: большевикле, кадетле, сора ары да, бери да къатышыргъа сюймегенле. Ол къауумлагъа бир-бир адамла: «Қъара халкъ, ара халкъ, чанкала»,— дей эдиле.

Даулени межгит аллында болмагъаны Адилгерийни тынгысыз этди. Аны къайда болгъанын алайдагъы адамлагъа сорургъа уа базынмады: эшитгенле, кёп тюрюлю хыйсап этип, ишексинирге боллукъ эдиле.

Халкъ жума намаз этерге межгитге кирди. Адилгерий да, адамла къатыш, арт сатырдагъылары орта тенгинде тохтап, къулакъ къакъды. Баш къайгъысы намаз болмаса да, ол аллында бла жанында адамлача, ала къопсала, къобуп, ийилселе, ийилип, шыбырдап турду.

Намаз къызыу бошалды. Эфенди «ийман юйчюгюнден» артына бурулуп, жамауатха ууаз айтып башлады:

— Муслиман жамауат, жерде, кёкде, бу дуняда, ол дуняда да хар затны болушу аллахны буйругъублады.

Аны себепли, керексиз къайгъылары кююп, аллахха табу этип, аллах берген ырысхычыгъыгъызыны башыгъызгъа жаратып, ислам диннге толу табынып, ырахат жашаргъа керексиз. Алайды да-а?

— Алайды! Алайды! — дегенле болдула.

— Да, аллахны желамын билгенле, къара таныгъанла, ангылай болурсуз,— дегенле да бар эдиле.

— Да, эфенди, аллахутала: «Сен мадар этсенг, мен къадар этерме»,— дегенди деучюнг эсингдемиди? — деп, Адилгерий къычыракакъ да этип, ардан сёлешди. Адамла бары да анга бла эфендиге кезиу къарайдыла. Мыйыкъ тюбюнден ышармиш этгенлени Адилгерий кёз къыйыры бла эсledi да, жүреги бираз жапсарылды. Ахия эфенди уа, къызараракъ да болуп, жууап берирден алгъа, ууакъууакъ жётел эте:

— Ол да эсимдеди. Кертиди. Мадар этгеннге къадар болады. Баршивикле мадар этип бери келгенде, биз, аллахны къадары бла, алагъа бой салгъанбыз, энди къазакъланы мадарлары онглу болгъанында уа, ол да аллахны къадарыды да, биз, жамауатыбыз бла биргелей, алагъа бойсунургъа керекбиз,— деди.

Адилгерийни Ахия эфендини ууазына ыразы болмагъанын кёпле да сездиле, алай анга ачыкъ нёгерле чыкъгъынчы, межгитни тегерегин ат аякъ тауушла толтурдула. Ууаз беруу, чириген жантауча, дыркъ деп юзюлдо. Адамла, команда берилгендеча, бирден ёрге къопдула, сагъайдыла, кымсыз болдула. Межгитни ал жанында юч да терезесинден ичине ушкок бурунла къарадыла. Ким эсе да, орусча: «Қъолларыгъызын ёрге кётюрюп, тышына, бир-бир чыгъыгъыз!» — деп ачы къычырды. Ол заманда Ахия эфенди «ийман юйден», элгенип, чартлап, адамланы тюз да араларына табылып:

— Кёремисиз, бир аман адамын хатасындан къаллай къайгъыла кётюрюледиле? Аллах-аллах! Қимни излей болурла? — деп тегерегине къарады. Анга киши жууап этмеді. Хар ким бир бирни ызындан тышына чыгып тебиреди. Адамланы жартылары чыкъгъандан сора, иш белгили болду: Адилгерийни тутдурургъа деп, Дауле кадет аскерни алып келген эди. Ол взводна офицер бла бирге сюелип тура эди. Тышына чыкъгъанладан бирин арлакъгъа чакъырып, аны къулагъына: «Адилгерий мындады дейле, ол кертимиди?» — деп сорду. Баям, мындады деген болур эди ансы, Дауле межгит ичиндегилеге:

— Адилгерийни бери чыгъарыгъыз! — деп къычырды. Аны эшитгенлей, Адилгерий желнегей тонуну онг этегин

артха кыйырып, эрлай наганын чыгырып тохтады. Аны кёргенде, адамланы бир кыаууму межгит эшикни босагы-сындан бир бирни малтап чыга эдиле. Адилгерий а, кёз-лерин жандырып:

— Жанындан тоймагъан кыагыма келмесин! — деп, кычырып, наганын терезелеге кезиу-кезиу жандырып башлады. Межгит ичиндегиле кыарап-кыарагъынчы тышы-на буштукъ болуп чыккыдыла. Тышындагыыла да межгит тегерегинден узакъга себилдиле. Ушкок бурунла да терезеледен тайдыла.

Адилгерий орта терезеге — «ийман юйге» жанлап, межгит аллына кыарагъанда, алайдан арлакъда, анда-мында ушкок бурунларын эследи. Кыазакъла, тегерекге, межгитни кыуршалап тура эдиле. Адилгерий андан тышына чык-гъанлай тутаргъа умут эте эдиле. Ол умутну уа Адилгерий да биле эди да, кесин саулай пленнге бергенден эсе, ёлюрге хазыр эди. Тамата кыарындашын ёлтюрген юйюне уа от салгъан мурдарланы жау сюртмезликлерин дурус биле эди.

Адилгерий, керох бла атыуун кыойду, файдасыз атыуу жангылычха санады. Кыазакъла да атмай тохтадыла. Адилгерийни хар огъу да кыачандан да бююн артыкъ багыбалы эди. Ол наганны ахыр кере жерлеген эди. Жангыз жети окъ а — не болсун! Кыама бла чабарча уа, киши да жанламайды.

Кыазакъла Адилгерийни уруп ёлтюрюп кыояргъа эркин туйюл эдиле. Алагъа аскер начальниклери, акъ офицер Одинцов, Адилгерийни саулай тутуп келирге буйрукъ этген эди. Алай ол буйрукъну толтургъан а тынч туйюл эди. Ала Адилгерийни атхан огъу жерге зыраф тюшмеучюсюн билмей эдиле. Ай, не медет, бу кыуршоудан бир кыутулуп, ушкогу да кыолуна тийип, Адилгерий была бла тышында, эркинде, бир атышса эди, тонлукъ тюшюрюр эди!..

Ингирге кыалсала, кыазакълагъа бютюн тапсыз боллукъ эди. Ала, элни тегерегинде кыалын агъачдан кыоркыа эдиле. Аны ючюн, жангыдан межгит таба ушкок атып башладыла. Адилгерий жууап этмедди. Дагыда, дагыда атдыла. Дагыда жууап этилмедди.

Кыазакъла кеслери межгитге чабып, кирип кыалыргъа кыоркыуп, эллилени жокку этип, алларына салып чапдыла. Жетип, терезе жанлагъа басындыла. Бир кыаууму да, межгитни эшигин да бузуп, ичине ташайды. Адилгерий бир кыолунда кыамасы, бирси кыолунда наганы бла алагъа айланиганда, ардагыыла эшикге тыгылып, алдагы-

ла уа аланы юслерине жыгылып, оюлгъан хунача болдула. Ол чакъда эки терезеден да ичине адамла секиришдиле. Элли адамланы араларында кыазакъланы не да Дауле кибиклени марар онг жокъ эки да, Адилгерий, орта терезе бла секирип, тышына чыккыды. Алай, не файда, энди бютюн тапсыз болду. Терезе тюпледе, ырбылада бугъуп тургъанла Адилгерийни ортага алдыла. Ушкокланы буруп чапдыла. Адилгерий кыаманы жылтыратып, тегерегине, урчукъча бурула кетип, сабыр болду. Эллилени бла кыазакъланы араларында офицерни бла Даулени кёрюрге умут этген эди, алай ала узакъдан оюу эте болур эдиле — кёрмедди. Сора, жууукъ келе келген ушкокчуладан бир бири ызындан алтауланнаны, керох бла атып, чонкыайтды. Кыалгъанла, артка ыхтырылып, жерге жатдыла. Адилгерий а: «Энди ёлсем да, кыайгырмаз! Саулай а алалмазсыз! Совет власть ючюн жаныммы береме!» — деп, кеси кесини жюрек аузуна тиреп, наганны ахыр огъун жандырды. Адилгерий, тентирей кетип, ауду.

Андагы да, мындагы да чыккыдыла. Жерге бауурланганла да кыопдула. Бир кыауумла Адилгерий аудургъанлагъа, бир кыауумла уа Адилгерийге чапдыла.

Керох атылганда жыгылгъан кыазакъладан бири-чиси ауур жаралы болгъан эди, бирсилери кими женгил жаралы болуп, кими да ёхчеге аугъан эдиле. Жаралылары терк окъуна жараларын байладыла. Аланы кыатларында адамла кёп чырмалмадыла, Адилгерийни уа тегерегине басындыла. Аны жыгылгъан жери кызыл кыаннга боялгъанды. Хайырланылмай кыалгъан кыамасыны сабын кыурушхан бармакълары жибермей турадыла.

Баям, санитар кыазакъ болур эди ансы, бир арыгыракъ жаш, Адилгерийни алыкъын ёлмегенин айтып, аны тонун да, кыапталын да юсюнден сюнгу бичакъ бла жырып тешди. Терк окъуна Адилгерийни окъ тешген жерлерине жара мамукъ да, жулала да салып байлады. Сора, аны кекеллерине, кёз жанларына спирт ышыды. Бир башха кыазакъ а, кесини суулугъундан Адилгерийни бетине суу сепди. Адилгерий жайыкыгъанлай, аны кыолундан кыамасын тартып алдыла. Кероху уа несини жюрек аузуна атылганда окъуна чартлагъан эди.

Адилгерий жюрегине уругъа умут этгенликке, окъ кёжюрегини сол жанындан тийип, сол кыабыргъасыны арт жанындан чыккыган эди. Сол ёпкеси хар солугъаны сайын хур-хур эте эди. Жётел этгени сайын а Адилгерий аузу толу кыан тюкюре эди.

Кыазакъла Даулеге арба мадартып, арба башчыны

да элден алып, эки ауур жаралыны да бир арбагъа жатдырып, Нальчикге алып кетди.

Жаралы къазакъ жолда окъуна ёлду. Аны жарасы башындан эди. Баям, мыйысына къатышхан болур эди.

Къазакъ ёлгенликге да, взводна офицер жарыкъ эди: ол буйрукъну толтургъанына къууана эди. Энди аны чыны да кётюрюлюр, ол майдал да алыр. Ёлген къазакъ ючюн а артыкъ къайгъырмайды.

III

Жаралары сау болгъунчунга дери деп, Адилгерийни военна лазаретге салдыла. Аны жатхан жери экинчи этажда болгъанлыкъгъа да ышанмай, Адилгерийге бакъгъанлагъа да къачырмагъыз деп къаты айтып, лазаретни арбазын кезиу-кезиу сакъларгъа, суткагъа тёрт часовой салдыла.

Ала хар алты сагъатдан алышына эдиле. Кече да, кюн да ышанмай, лазаретни арбазгъа чыкыгъан уллу эшигин къаты сакълай эдиле.

Эки ыйыкъ озгъандан сора, Адилгерийни окъ тийген жарасы жабылды, алай окъну чыкыгъан жери уа алыкъа толу жабылмагъан эди. Болса да, военна соруучу Адилгерийни терк-терк чакъырып башлады.

Иичге сары мыйыкъларын да бура, зегилеукёз, гырхы кишичик, Змеенко, шугут жилин кибики эди. Адамгъа зегилеу мяла кёзлерин аралтып тохтаса, сары кирпичлерини тюплеринде житча кёзлери къагъылмай, бир ауукъгъа дери туруучу эдиле. Ол алай къарап, кёл тутмакны жапын алыргъа жетдириучю болур эди. Алай Адилгерий аны ол тюрлю къарауундан кюркмаиды.

Бир иигирде, Адилгерий да лазаретде тёшегинде жатып: «Энди сау бола барама. Сау болгъанымлай а не илишан этерикдиле, не да асарыкъдыла. Не амал этейим?» — деп сагъыш эте тургъанынлай, палатаны эшигинден:

— А ну-ка, Адилгерий Шошбаров, халатынгы къапла да, былай чыкъ, — деп акъбет сестрица къызчыкъ сёлешди.

— Бусагъат, — деп, Адилгерий, нек чакъырылгъанын билмеген кибики, орусча жууап этди. Халатын юсюне атып, эки аягъына да табансыз чарыкчыкъланы къаплап, тыш отоучукъгъа чыкъды. Анда ол сюелип тургъан къалауур къазакъгъа тюбеди. Ол Адилгерийни коридоргъа чыгъарып, Змеенко деген уубет хар къуру да соруу этиучю отоучукъгъа кийирди.

Къазакъ тышына чыкъды. Змеенко бла Адилгерий кеслери къалдыла.

Змеенко эндиге дери хыны-суху этиуюн къойду. Ол амал жарамазлыкъын билип, энди алдау жаны бла тебиреди. Ол стол аллындагъы шинтикни кёргюзтюп:

— Олтур, господин, эсе да, жолдаш Шошбаров, — деди.

— Бизге господинлик жетмейди, экибизге жолдашлыкъ а арталлы да келишмейди, господин офицер.

— Къой, чанчхы сёзле неге керекдиле? Мен къууллугъуму толтура, санга хыны сёлеше да тургъанма, кечгинлик бер. Алай ишни тюзетирге керекди ансы, керексиз кычырыудан файда жокъду.

— Да, аны уа мен эртте окъуна айтханма. Алай сен, господин офицер, менден кечгинлик нек тилейсе? Сен — соруучу, мен а — жаралы тутмакъ. Огъесе къурманлыкъ малгъа жемми къапдыраса? Огъесе тырнакъ тюплериме ийгеле чанчыуунгъа жарамаймыды? Огъесе, жараларымы хатерин этмей, бирси кече башыма ушкок къауурсун бла тюйгенигиз ючюн, мени артал да тели болгъанмы сунасыз, господин Змеенко?

— Мен терс болгъанма. Бизни штабха келген хапаргъа ийнанып, сени бир къарындашынгъа Темирсолтанны да бизникеле жангылыч бла ёлтюргендиле. Анга да жарсыгъанбыз. Алай анга ууу жетгенлени тутханбыз. Ишлери не военно-полевой сюд къарарыкъды. Ол а ишни терк тындырыучуду. Терсле терсликлерине жолугъурла.

— Да, мен да биригизни ёлтюргенме. Сора, баям, манга да сюд этерик болурсуз.

— Сен — башха, Темирсолтан хариини ёлтюртгенле да — башха. Ала тынч адамы ёлтюртгендиле. Сен а урушда атышыуда ёлтюргенсе. Юсюнге сауут бла чапханда, кеси кесинги къоруулай туруп, амалсыздан ёлтюргенсе. Санга сюд боллукъ тюйюлдю. Ол угъай, санга: «Ол жигит адам бизни бла болса эди, анга чын берип, аны сыйлы офицер этер эдик», — дейдиле. Ангылаймыса? Санга къалай уллу намыс бериледи: ат, чын, кийим, ахча, эркин офицер! Айтчы сен, жигит, бизге негер болаллыкъмыса?

— Андан сора уа?

— Андан сора уа, айтама да, аты чыкыгъан офицер боласа, сыйлы къууллукъ эте, зауукъ жашайса.

— Андан сора уа не ашхылыкъ этериксиз? Ёлтюргенлеригизни сау эталлыкъмысыз?

— О, сен алай нек айтаса? Урушда ёлген да болады, жаралы да болады. Ол урушну законуду. Алай сени ажымлы ёлген къарындашымы юйдегисине ырысхы бла

болушлукъ этерикбиз. Ала элден керексизге, кьоркьуп, кьачып кетмеселе эди, болушлукъ шендю окъуна этерик эдик. Бекмырза да бош кьачып айланады. Ёмюрде агъач тюбюнде кечиналмаз. Чыгъып кьалса керекди. Анга киши да тиерик туююлду.

Былайда Адилгерий кесини ахлулары кьачып бугъунганларын билди. Сора, офицерге, кюлерек кьарал, былай деди:

— Сен шендю жау сюртюлген жип кибиксе. Артда-ракъда ол жумушакъ жип бойнуму игирек буууп асармы?

— Къой-къой, неле айта тураса! Асмакъгъа сени кибики жигитле асылмайдыла. Мени санга айтыуум таза жюрекденди. Айт, бизге, акъ аскерге, ётемисе?

— Ѓосподии офицер, мени сизге ётеригими сую эсенг, манга азап бериу кьалсын, иги бакъсынла, жараларымы терк сау этсинле. Акъылым жерине келсин. Шендю уа асыры ауругъандан тентек болуп турама. Жууап эталлыкъ туююлме. Саулугъум жерине келсе уа, сизге толу, тюз жууап этерме.

— Ма мен излеген да олду! Сора, сау болгъанынглай, акъ аскерге къошуллугъунга подписка бер. Ма-а, мен жазайым да, сен а къол сал.

— Угъай, жазма. Къол да салмайма. Тентек бла тели бир кибики. Сау болсам, салырма. Алыкъа кёзюм дайым кьарангы эте турады.

— «Сау болсам, акъ аскерге ётерге подписка береме»,— деп къол сал.

— Угъай, угъай... Мени акъылым шендю алайгъа жетишмегенди. Сант сёлеше тургъанымы кёрмеймисе? Сюйсенг сор, сюйсенг ёлтюр. Манга шендю бары да бирди.

Змеенко тынгылады. Адилгерийни мудах, алай кече кибики кьарангы кёзлерине кесини кёк зегилеулери, эрттеден бузлагъанча, аралтды. Алай тура кетип, ол аллында кёп хылымылы жазыу белгилери болгъан кьагъытха кьарады. Сора стол юсюнде «Шуры-Муры» деген маркалы хазыр папиросланы алды. Бармагъы бла кьагъып, пачкадан папиросну кыйырын чюелтип, Адилгерийге, хыйла ышарыуу бла, узатды:

— Ич, иги папиросладыла. Огъесе сен тютюн ичмеймисе?

— Сау бол, господин офицер. Мен тютюнчю да, ичгичи да туююлме.

Биягъы офицер шошайды. Аны жашырын кыжырыклагъанын, азыу тишлери бирге кьаты кысханда, эки

жыягъында тукъур-тукъур болуп тюзелген жыякъ шаугютлери кёрюзте эдиле. Андан сора да аны мангылайында бичакъ табы, жауун кьурт кибики, аны бети, гогуш бети кибики, тюрлене-тюрлене тура эди. Бир талай шошлукъдан сора:

— Ахшы,— деди офицер,— мен бюгюн бизни ушагъыбызны муну бла бошайма. Санга иги багъарча, бюгюнден башлап, киши кьаты сёз да айтмазча этейик, сен а иги саягъыш эт. Энди начальник кеси сорургъа да болур.

— Бек ахшы. Жараларым сау болсала, башым иги болса, жууап эталырма.

Адилгерий ичинден а: «Сен тюлкую болсанг, мен куйругъу болурма»,— деп тура эди.

Офицер жез къонгурочукъну зынгырдатды. Жукъусурагъанындан элгениген сазбет кьазакъ кабинетге кирди.

— Буйругъугъузгъа тынгылайма,— деп, офицерге честь берди.

— Тутмакъны элт да, лазаретни дежурна сестрасына бер.

— Ангыладым, тутмакъны лазаретни дежурна сестрасына берирге!— деп, ол Адилгерий таба бурулду. Адилгерий къолду. Иги танып къойыым, дегенча, Змеенкогъа тюрслеп кёз жетдирди. Сора:

— Сау кьал, господин офицер. Жангы тюбешиуюбюзге дери,— деди.

Офицер, сёз айтмай, ыразы болгъанча, башын булгъап къойду. Кьазакъ, кеси сёз къошмаса да, Адилгерийни жумушатхан суна эди.

Кьазакъны аллында келе, Адилгерий кеси жатхан палатаны тыш бёлюмюне киргенде, анда тамата дежурна болгъан, ол биягъы пудрабет сестрицаны кёрдю. Ол да жукъусурай, тюзюн айтсакъ, теке кьалкыуу эте тура эди. Адилгерий бла кьазакъ киргенде, элгенерек да болуп, ёре турду.

— Ауругъан тутмакъны сизге келтирирге буюрулгъанды,— деп кьазакъ сёлешгенде, сестрица:

— Ахшы, ахшы. Барыгъыз, барыгъыз,— деп экишер кере айтды. Баям, военна сестрица уставны иги билмей эди не да акъланы уставлары болмаз эди.

Кьазакъ, жухуна ургъанча, артха бурулуп кетди. Маруся уа, ол дежурна сестрица, Адилгерийге палатаны эшигин шош ачып:

— Бар, жерингде жат. Жукълап тургъан саусузланы уятма,— деп приказ этди. Сора, кеси тешинген да этмей,

тыш отоучукъдагы тапчанига тыянды. Кѣп мычымай къалкъыды. Къалкъымай а не этерик эди: Адилгерийден сора палатада къачар деп ол къоркъгъан адам жокъ эди. Бары да жаралы не да ауругъан къазакъла эдиле. Адилгерийни ундуругъуну къатында уа, Адилгерийге тасхачыгъа, пленнге тюшген жаралы большевик халда бир жаншакъ къазакъны ундуругъун салгъан эдиле. Ол ишни уа, ким биледи, сестрица да биле болур эди ансы, ташаракъ тюшсе, алтып тишлерин ышартыучу, аны къатында уа Адилгерийге ачыуланып сѣлеше, къайырылыучу эди. Алай эди да, Адилгерийни тышында сакълагъанча, палата ичинде да душманлары сакълай эдиле. Алай, аланы ичинде, тышында къалауурларын да Адилгерий толу биле эди.

Этген хыйласы муратына жетдирлик сунуп, Змеенко госпиталдагы кабинет кибигинден юйюне кетди. Эшикке чыкъгъанындан сора, арбазда часовойгъа да кѣз жетдирди. Тѣгерекге къарады: къар халу эте тургъанлыкъгъа, тышы артыкъ къарангы туюл эди. Змеенкону эсегенде, арбаздагы часовой ууакъ жѣтел да этди. Ол да анга жѣтел бла жууаплады. Алай Змеенко арбазны аргъы жанында юйге ташайгъандан сора, часовой къазакъ, кесини юсюне къар жаугъанына бюсюремей, келе-келип, лазаретни улуу эшигини аллына къысылды. Аркъасын эшикке тыяндырып, сын болгъанлай тура эди.

Часовой тѣгерекке бек тири къарайды. Ол алайгъа кече он эки сагъатда, кесини аллындагы часовойну алышындырып тохтагъанды да, алыкъа бек сакъ, бек тири кѣрюнеди. Алай эрттенликде алты сагъатха дери черсейип туруу а эрикдир. Нек эсе да, башха жерледе часовойланы хар юч сагъатдан алышындыра эдиле. Мындагы часовойла уа алты сагъатдан алышына эдиле. Баям, ауругъанла бла жаралылары артыкъ къыйматлыкъгъа санамай эдиле. Бютюн да экинчи этаждагы ауур жарасы бла не эталлыкъ эди.

Часовой сынча турады. Къар, бурдум этип, кѣз ачдырмай къуяды.

IV

Адилгерий тургъан палатаны тюбю, биринчи этаж, лазаретни кухнясы эди. Ол тюбюнде арбазда тургъан часовойгъа айланган жанында уа Адилгерийни палатасыны юч терезеси, шахарны къыйырында «Хадаужукъ бахчагъа» айланган жанында да балкону болгъан эшик бар эди.

Эшикни уа киритин этмей, ич жанындан ыргъагып салып къоя эдиле, нек десенг, ауругъанла, кюн иги кезиуде, балконнга чыгыучу эдиле. Адилгерийни ундуругъу уа тюз да балконну эшигинден кирген мюйюште эди. Андан сора да военна лазарет Нальчик шахарны ичинде болмай, юг мюйюшюнде эди. Аны бла Барамта элни арасында Нальчик сууну зыгъырындан башха жукъ жокъ эди.

Бу затланы барысы эсине тюше, кѣзюне кѣрюне, Адилгерий ундуругъунда, татлы жукълагъанча этип, терен солуй эди.

Кечени бир кезиуонде военна сестрица палатагъа, чичханны марагъап киштикча, шош атлай кирди. Жанлай келип, Адилгерийге тасхачыгъа салынган «саусузуну» аз-аз къатылып уятды. Ол, кѣзлерин ачып, Адилгерий таба къарап, баш урду. Андан сора, сестрица, зат да айтмай, артха чыгып кетди. Алай тасхачы, дагыда мычымай къалкъыды. Ол, бирси нѣгерлери бла карт ойнап, бюгече он эки сагъатха дери тургъан эди да, арыгъан да болур эди ансы, былай татлы бир заманда да жукъламаучу эди.

Адилгерийни бек тынгысыз этген затладан бири Змеенкону алдау сѣзлери эдиле. Ол ышандырыгъа игиликке кюрешмей эди. Теркирек амал этмесе, иши осалгъа къала тургъанын, болжалы жетгенин Адилгерий сезген эди. Шѣндю аны нѣгери жокъду. Таукеллик, батырлыкъ, кишилик — жалан да была Адилгерийни нѣгерлери эдиле.

Палатада — шошлукъ. Жалан да жукълагъанлары мушуддаулары эшитиледи. Къабыргъада чойге тагъылгъан патеген чыракъ энишге бурулуп, мутхуз жилтирейди. Къарангыракъ болса да, ундурукъла бары да кѣзге шарт кѣрюнеди. Тышындан къарагъаннга уа палатаны ичинде жарыкълыкъ артыкъ иги эсленмейди.

Адилгерий тѣшегинден шош кѣтюрюлдю. Кийиз тюплю чепкен чарыкъларын кийди, кюл бетли ысарла халатын юсюне къаплады, акъ жан жаулукъ бла башын чулгъады, тѣшегинден акъ жабыуун чулгъап къолуна алды, жууургъанын тюбюнде адам жатып тургъанча этип, дуппур кѣндюрдю, сора кесини окъ чыкъгъан жарасына къолу бла тийип, байлауу къаты къысылып тургъанын билди. Тѣгерекге дагыда иги сакъ къарап, Адилгерий, балконну эшигин акъырын ачып, тышына чыкъды да, терк окъуна ызындан эшикни этди. Жыйы ийисеген жануар кибик, тѣгерекке сакъ къарап, тынгылады. Шыхырт жокъ, къарелди жокъ. Къар, кюрек бла къуйгъанча, къуяды, бурдум этдиреди.

Энди мыкы этиуден хайыр жокъду. Тангига жууукъ

болгъанды. Кухняда ишлегенле келиучю заман да жууукъ-лашханды. Танг къарангысы озгъанлай отун, къазан, плита тауушла чыгып башларла.

Сау адамгъа балкондан арбазгъа төрт-беш метр бийик кёрюнмейди, алай жарасындан сары сууу бара тургъан, къарыусуз жаралыгъа уа алаша да туююлдо. Душманы аллында жатып ёлгенден эсе, аягъы юсюнде, къазауат эте ёлгенин тюзге санап, Адилгерий балкондан, эки къолу бла тутуп, салына келип, секирди. Ол жерде жумушакъ къаргъа аякъ бурунларына тюшгенде, къар таууш да этмей къалды. Адилгерийни жарасындан чыкыгъан къан байлаундан да ётген эди, алай жерге уа акъмады. Жараны юсю къан мылы болса да, жараны татлы эти ачып, Адилгерийни не бек къыйнаса да, ол анга тёзе эди.

Адилгерий, тегерекге энтда да бир къарап, терк окъуна халатыны тышындан ундурукъну акъ жабыуун, жамычыныча, аркъасына къаплады, эки мюйюшюн бойнуна къысды. Сора, суу бойну таба айланып, къар бурдумгъа чабып, ташайып кетди. Ол, жыйырма бла он атлам алайдан айырылгъандан сора, ызындан къарагъан аны аз да эслеяллыкъ туююл эди: къар кёз ачдырмай жауа эди.

Къачхынчы суу бойнуна жетди. Къайнагъаны бу арт эки ыйыкъда эриген сууну, эки жагъасы буз болса да, арасы ачыкъ эди.

Адилгерий, арсар болмай, эки чарыкъ кибигин халат хуржунуна сугъуп, этеклерин сол къолу бла ёрге жыйып, суугъа ташайды. Ыз этмез ючюн деп, суудан чыкъмагъанлай, ёрге барып тебиреди. Айхай, суу тобукъгъа да жетмегенликге, жайыу болгъанлыкъгъа, таууш этип къыйнай эди. Жуугъуракъда болгъан адам чыпал-чупул тауушну эшитирге боллукъ эди ансы, аны сууукълугъуна Адилгерийни, агъач кибик, сезимсиз аякълары тёзала эдиле. Болса да, алай бла Нальчик сууну ичин ёрге, таула таба, жырып, чертлеуюк зыгытха жанлагъынчы келди. Тегерекде алгъын кеси таныучу алма тереклени кёрдо. Адилгерий суугъа кирген жерден алайгъа дери эки километр чакълы болур. Охо да, Барамта башы агъачдан къутулгъанды. Кесини элине да энди аллай бирден аз артыкъ къалгъанды.

Кече шошду. Танг къарангысы бютюн тунакы болгъанды. Къар жарыгъы болмаса эди, кёзню кёзге ургъан къарангы боллукъ эди.

Суу ичинде тохтап, бир кесек тынгылай кетип, Адилгерий энишге ийилип, тегерекге къарады. Акъ тёшледен, чырпыладан сора зат да эсленмеди. Сора, суудан жагъа-

гъа чыкъды. Ич кёччек бутлукъларын бутларыны юсюнде окъуна сыкъды. Чепкен чарыкъларын кийди. Этеклерин а бошламагъанлай, биягъы къолу бла къаты тутханлай, четет жолгъа къутулду. Мараучудан къутулгъан буу кибик, барады. Барады, алай жолундан къорагъаны — аз, къалгъаны уа кёп кёрюнеди.

Хата азданды. Адилгерий баргъан зыгыт ичинде жолну юсюнде ким эсе да тютюн къабындырып кёрюндю. Дагъыда къабындырды. Сора от жилтинле эки да кёрюнюп ёчюлдюле. Адилгерий, элни сакълагъан къалауурланы юслерине келген сунуп, тохтап, ктымсыз болду. Ол да алай тургъанлай, ол къарелди: «А-у-у!» — деп созуп улуду.

— Ай, ол бирсиле малгъуналадыла ансы, сен а, бютюн, ана къарындашым кибик эдинг, — деп, Адилгерий бёрюню тюзюнлей юсюне барып башлады. Къолунда заты болмаса да, ол бёрюден къоркъмай эди.

Бёрю жол туюбуне сылжырады, бир кесекден а Адилгерийни ызындан, тохтап-тохтап, келе башлады. Адилгерий тохтаса, ол да жол юсюнде чёгелеп, анга къарап тохтай эди. Алай эте, эл къыйырында черек бойунда Махаметни тирменине дери экиси да келгенлей турдула. Сора, тирменчини чырагъыны жарыгъын кёрген бла, тирикчулакъ бёрю, ыспассыздан, жерк къыйырында кёкен чыгъанала арасына ташайды. Адилгерий кесинден башха негери болмагъанын кёрюп, тирмен эшикни къакъды.

Махамет, сагъайып, башында чюйре бёркюн да онг къол женги бла ёрге этип, сол къолундагъы жангы канкуракны да алгъанлай, эшик таба атлады. Эшикни, къылычын алып, кенг ачды:

— Аста-афируллах! Кимни кёреме! Ай, харип сен, саумуса? Елтюргендиле деген эдиле да. Бекмырза кече сайын, ол бизни аман жашны да негер этип, сени ёлюгюнгю Худур Къолда излеп айланады, — деп, жилимсырады. Адилгерийни къаты къучакълап, уппа-уппа этди.

— Махамет, кёресе... Мени халими кёресе. Танг атып къалгъынчы къутулургъа керекме. Бир амал эт. Юсюме, Сашыма къара. Элден а не хапар? Бекмырза уа элдеми турады? Къалай турады?

— Кёреме, кёреме. Аллах болушсун жанынга. Кертги айтаса. Бусагъат, танг атханлай, тирменликлерин элтирге адамла келликдиле. Не амал этейим? Ма, мени ичимден кийген чубур тонуму да, ол алайда чюйге тагъылып тургъан жылы бёркюмю да кий. Махамет Адилгерийни аякъларында жырткъ чарыкъ кибиклерин эследи.

— Аягъынга кьер зат а къайдан мадарайыкъ? Ыхы, ма, мени чабырларымы, жарарыкъ эселе, кий. Мен а, шён-дио окъуна, юйге къайтып, адамла бери келгинчи эски гён чарыкъларымы кийип келирме. Ары дери уа бу сени га-башларынг бла окъуна барырма.

— Махамет, быланы кийип юйге келгенлей, атып къой-ма. Адамгъа кёргюзтмей, отха кюйдюр. Бу халатны уа, туурап, ышым кибикле этерге жарарыкъды. Кесимде къояйым.

— Хайда, маржа, хайда, терк кийип. Танг жарып къа-лады. Бирле кёрселе, хата азданды, тил этерле. Анса да ол бизни жаш кибикге элде ол ит Дауле къадалып тура-ды: «Бекмырзаны къайда айланнганын сен билесе. Сен аны бла шуёх болуучу эдинг»,— деп, гыр-гырын къоймай ай-ланады. Бекмырзаны уа къайдагъысын, агъачда кийикле билмей эселе, киши билмейди. Элде болса да, болмагъан-ча, ол сагъатдан думп болуп къалады. Абрекди дейле. Къайда айланса да, сау жүрюсю.

— Сизни бла бизни бир бирге халаллыгъыбызны бил-меген элде киши да жокъду. Аны себебли уа жашынгы, Асланны, кесине сакъ болурча юйрет.

— Да, алайды, жаным. Болса да, мени юйюрюмде сиз-ден жанын аягъан жокъду. Анга толу ийнанып бол.

— Алайды, алайды. Мен къайда болсам да, саулугъум жерине келсе, сизни сураргъа болурма. Сиз а, мында хал бла мени шагъырей эте турсагъыз, бек ыразы этериксиз. Келип кетгеними Бекмырзагъа айтсанг, бек ыразы этерик-се. Табу, тап тюшгенлей, анга менден толу хапар бер.

— Эшта-эшта. Ол бугъуп айланады ансы, хар кюнде элде кюнлерин ашыргъанладан туююлдо. Тюбюнден, ша-хардан келип, къазакъла эки-юч кере да излеп, тапмай кетгенди.

— Да, Аслан билир. Ол айтсын. Жауланы къолундан сау къутулгъанымы айтсын ансы, къайда боллугъуму уа кесим да билмейме.

— Бек ахшы. Аны ючюн тынгысыз болма.

— Сора, алай айтханыма айып этме ансы,— деп, Адил-герий уяларакъ да болуп,— бир сорлугъум бар эди.

— Аллах айып этмесин, сор. «Уллу иште уят жокъ, со-рулгъан иш а — сёгюлмез»,— деп, сёз барды.

Адилгерий, бир кесек сагъыш этип:

— Жулдузлада Марзиятдан башха адам бармыды?

— Угъай, харип. Жулдузну эри ёлгенден бери да, ха-рип, жангыз Марзиятдан башха неси барды? Бу сарыуек кадетле келгенли уа, экиси да мугурайып айланадыла.

Жулдуз, къызыны намысына къоркъа болур ансы, аны юсюне да эски-бусху кийимле кийдиреди. Къалай эсе да, экиси да тозурап турадыла. Марзиятны атасы «къарала» жанлы болуучусун элде ким да биледи. Аны большевикле бла кетгенин, кадетлеге къажан урушда ёлген хапарын а ним эшитмегенди? Ма-а алайды да, Жулдуз бла Марзият андан мугурадыла.

Адилгерий, Марзиятны атын эшитгенде, кесине бир ул-лу ахшылыкъ болгъан сунду. Сора, Махаметни къучакъ-лап, къолун да тутуп:

— Сени манга ахшылыгъынгы мен ёмюрде да унутмам. Сау къал,— деп, тирменден чыгып тебирегенде, Махамет, ишеша чыракъчыгъын да ёчюрюп, Адилгерийден эсе, кеси алгъа чыгып, тегерекке сакъ къарады. Тегерекде, кеси эрттоден кёрюочю чертлеуюк, жерк, кёкен терекледен баш-ха, зат да жокъ эди. Къар жаууу да сел болгъан эди.

Махамет тирменни эшиги таба къарап, баш булгъады. Адилгерий тышына чыкъды. Тирмен илипинни жаны бла ёрге, чырпы таба ташайды. Махамет а тирменни тёбен жа-нында, арба жол бла юйюне ашыгъып кетди. Кёп да мы-чымай, Махаметланы арбазда итлери юрдо. Элде бир ит юрсе уа, кёпмю мычырыкъ эдиле, битеу элни ичин ит юр-ген таууш алды.

Махамет, юйюне жетип, анда аякъ кийим зат да алы-шындырды. Къатыны, Батдай, уянып:

— Э киши, сенмисе? Былай эртте нек къайтдың? — деп сорду.

— Тирмен тегейле бузлагъандыла да, аланы бузларын тюеме деп, эки аягъымы жибитгенме да, чабыр алышын-дырып къайтайым деп келгенме.

— Оу, ёлюп къалайым,— деп, ол къайгъы этип баш-лады. Алай аны гузабасына:

— Ы маржа, сабыр бол! Аз гузаба этдинг! Мени бут-ларымы балтуздан ишленнгенми сунаса? Бу жолгъа дери, суугъа кирип, буз туюмегенмеми? Бир да къоркъма: ол сен таныгъан жубула не эримезле, не юшюмезле. Жаш заманымда бузну, балта желкеси бла туюмей, жалан аякъ табаным бла туююп, аз ууатмагъанма,— деп, Махамет къатыныны айтханларына масхара жууап берди.

— Охо да, «Базынмагъан тобукъ сюек сындырмай-ды»,— деп, Батдай тёшегине жангыдан тыянып, юсюне къалын, сары жууургъанын бойнуна дери жапды. Сора, Махаметден ёпкелегенча, аллын къабыргъагъа буруп тох-тады. Махаметге кереги да ол эди. Ол, отну тиргизип, къургъакъ отунла да салып, от жагъада, асыры къызыу-

дан, адам тѣзалмазча этди. Сора, чепкен чарыкъланы, сууларын кѣзүрүтүп, отну кѣзюне атды. Ала чырылдап күйгөнлей:

— Юф-юф-юф! Э киши, бу хорсмак ийис неди? — деп Батдай суку сорду.

— Кѣй-кѣй, чабыр салам кѣатыш, отха жабагы тѣшген болур. Неге уф-туф этесе? Баш-аяк ѣтген киби, жаным-тиним хорсмак ийис, — деп, Махамет Батдайны жабусун тѣйды.

Бир сагѣатдан кѣп да мычымай, Махамет тирменине кѣайтхан эди. Эрттен бла тирменге кѣп адам келди. Анда бюгечеги кѣонакѣны уа киши да сезмеді.

V

Адилгерий тирмен илипинни онг жагѣасы бла ѣрге бара кетип, уллу суу бойнуна чыкѣды. Чырпы кѣалын болса да, бир жангыз кере да шыхырт этдирмеген эди. Алай энди жол ызы болмагѣан чертлеуок чегетни ичи бла ѣрлерге керекли. Чырпыладан кѣоллары бла сермей, кѣайда тѣрт аякѣлана, кѣайда алгѣа гуппур бола, тѣш башына чыкѣды. Ол а элни чегет кѣыйыры эди.

Былайда чалман — Жулдузну бахчасыны чалманы эди. Бу чалманны кѣатында Адилгерий бла Марзият, озгѣан жай бир бирге хычыуун лакѣырда сѣзле да аз айтмагѣандыла. Марзият бла Адилгерийни бирге сѣлеше тургѣанларын эслесе да, Жулдуз эслемеген кибики этип, кесини кѣыз заманын эсгере кетинчю эди.

Кечеги агѣачдан ачыкѣ талагѣа чыгѣа туруп, кийик жаныуарла кѣалай шошайып тынгылаучу эселе да, Адилгерий алай сагѣайып, шош тынгылай эди. Насыпха, Жулдузлада ит жокѣ эди. Элде итле юргенликге уа, башхамыды, Жулдузланы юйге келген замансыз кѣонакѣны киши да биллик тѣйюл эди.

Чалманны алаша жери бла тауушсуз тѣшюп, Адилгерий Жулдузланы коридоргѣа мингенде, ол келирге кѣарап тургѣанча, кѣанатларын «зап-зуп» этдирип, хораз кѣычырды. Ол «бурун тауукѣ» эди. Сора аны ызындан элни ичинде хоразла анда-мында бир бирге эришип, кѣычырып башладыла. Ол заманда, элни огѣары жанында, агѣач ичинде, бир хораз кѣычыргѣан ауаз эшитилди. Экинчи кѣычырырына дери, ол агѣачда кѣычыргѣан хораз ауазгѣа Адилгерий бютѣон эс бурду, кѣулакѣ салды. Нек десенг, аны ауазы эл хоразланы кѣп тюрлю ауазларындан бирине да ушамай эди.

Адилгерий терезе тѣбюнден юй ичине тынгылай эди. Терезелени кырдык бетли боялгѣан тыш кѣангалары асыры гам жабылгѣандан, адам тышындан кѣарап, ичинде нат кѣрюрча тѣйюл эди. Адилгерий да тышындан ичине кѣараргѣа жепи излеп бош кѣуреше эди.

Ол юйню ичинде кимле болгѣанларын билирге сѣе эди, алай андан а алыкѣа адам таууш эшитилмейди. Сора ол, терезе тѣбюнден эшик аллы таба атлайма деп, эслемей, отун агѣачха абынды да, аны дыгѣар-дугѣур этдирди.

Юйден шыбырдап сѣлешген тауушла чыгѣа башладыла.

— Анам, анам! Эшитдингми?

— Нени?

— Коридорда дауурланы.

— Аллах, бирди, жукѣу арамда кѣулагѣа не эсе да, бир хуна оюлгѣан тауушла чалынган болурла дейме.

— Бу кѣурурукѣа бизни юйге да тасхачыла ишми сала болурла?

— Аны билмейме, мында эркегыруу болмагѣаны ючюн, бизни кѣоркѣутургѣа умут этген телиле табылырла.

— Угѣай, анам, бизни жангыз болгѣаныбызны билгенликге, бизге намыс этмей, танг аласына бизни арбазда кѣрѣюнюрюк ким боллукѣду?

— Сен сейирсе, дуня бузулгѣанча, адамланы кѣылыкѣлары да бузулгѣанын билалмаймыса?

— Угѣай-угѣай, анам, киштикле танг аласына чичхан тутаргѣа айланучудула. Киштик секирген таууш болур эди.

— Анамы жаны ючю, эрттен бла окѣуна бир ит кѣюк излемей кѣоймам. Кѣремисе, хар кимни юйюню аллында ити кѣалауурлукѣ этип турады.

Былануу бы шыбырдашыу ушакѣларын Адилгерий эшитип турду. Сора, юйде Жулдуз бла Марзиятдан башха адам болмагѣанын билип, эшикни аз-аз кѣакѣды.

— Кимди ол? — деп юй ичинден Жулдузну кѣычыргѣан тауушу чыкѣды.

— Менме. Ачыгѣыз...

— Ол деген неди? Азла «менме» демезле. Атынгы айт, ким эсенг да! — деп, Жулдуз терк окѣуна кийинип, эшик кѣатына жанлады.

— Оу, кѣюном, анам! Ол ауазны ангылаймыса? — деп, Марзият, кечеги кѣлегини тышындан кѣолан басма халатын да кѣаплап, анасыны кѣатына табылды. Сора, кѣоркѣаракѣ да болуп, инчге ауаз бла:

— Адил, сенмисе?

— Менме, Марзий. Жаным, ачыгъыз.

— Негеринг а кимди?

— Кесим жангызма.

Былайда Марзият «Негеринг кимди?» — деп, ким биледи, аны бла кеслерини бир бирге ниет жууукълукъларын билир ючюн, аны къазакъла сюрюп келген эселе уа деп сынап соргъан эди.

— Ах, мени кюнюм, энди ёлгенле да сау боламы башлагъандыла? — деп, тамаша эте, Жулдуз эшикни ачды. Адилгерий юйге къутулгъанлай, Жулдуз ызындан эшикни гам этип, кылычын салды.

Анасындан да уялып, не айтыргъа билмей, Марзият ундругъуну къатына кетип къалтырай эди. Жулдуз а, Адилгерийни юс жапысына да къарамай, къолун тутуп, ана кесини суйген жашын кучакълагъанча, къаты кучакълагъанлай бир ауукъгъа дери турду. Сора, кёзлерини жиямукъларын чикиля къанаты бла сыйпай, Адилгерийни сууукъ къолун бошлап, аны аллындан артхаракъ атлады.

Стол юсюнде мутхуз жана тургъан чыракъны чалыуун ёрге бурду. Адилгерий а, Марзиятны аллына атлап, аны болуучу халларындан эсе улуу болуп жылтырагъан къара кёзлерине ышармиш этип къарады.

Марзият, аны жюрегине жылыу берген ышарыуну эс-легенде, тирилди. Адилгерийни къолун тутуп, кучакъларгъа уа анасындан ийменип, кёзюне къарагъанлай бир кесекге дери турду. Аланы ол халларын кёрюп, Жулдуз терен кючсюнюп, башлады:

— Къызым, сенде бла менде бир насып болса эди, сен жангызлай къалмаз эдинг. Не къарындашынг, не эгечинг жокъ. Қъарындашынг болса эди, бюгюн ма-а бу жашха билек болур эди.

— Анам, ол айтханынг кертиди, алай Адилни сен алай бек сие эсенг, анга мен, жаш болмай, къыз болгъанлай окъуна билеклик этапырма деп умут этеме.

— Да, аллах алай кёрге эди.

— Мени атам сау болса эди, Адилден эки кере тамата болгъанлай окъуна, бюгюн къайсы жашдан да тири, Совет власть жанлылагъа негер болуп чыгъар эди.

— Къой, къызым, ол алай къарт туююл эди. Алай чыкыгъанын а билмеймисе да? Қимден да алгъа чыкыгъан эди, харип.

— Муратны большевиклигине уа ишек жокъ эди. Алай, не асыу, халкъгъа эркинлик алыр ючюн къазауатда ёлду. Жатхап жери кенг болсун, харип. Энди аны орнуна да сиз

жашагъыз, — деп, Адилгерий да сёзге къошулду. — Мен Темирсолтанига тёзгенча сиз да Мурат харипге тёзюгюз. Дунияда ёлмезлик жокъду.

Былай селеше тургъанда да, Адилгерий Марзиятны къолун тутханлай, аны жылыуун сезгенлей тура эди. Сора Марзиятха да кёзюм жетдирип, анасы айтды:

— Энди сен, Адилгерий, жашым, бизге къалай келгенинги айтчы.

Адилгерий, Марзиятны къолун да бошлап, Жулдузну къатына барып, ол айтханыга тынгылап, стол къатында артлы шинтикге олтуруп, шыбырдайыракъ, къалай келгенин, не мураты болгъанын айтды.

— Мен жау къолундан, кечеге башымы къолтугъума сугъуп, къутулгъанма. Ангыладыгъызмы? Энди къайтып кадетлени къолларына тюшсем, закон-сюд сурамай, илишаннга саллыкъдыла.

— Къой, аурунг, андан эсе, жаным чыкъсын, — деди Жулдуз.

— Сени къачханынгы билгенлей, ызынгдан болмай амаллары жокъду, — деп къошду Марзият.

— Да, алайды да, тюз айтаса, эгечим, мен сизден тилерик — болушлукъду.

Жулдуз, башын артха-алгъа чайкъай:

— Эгечинг туююл эсе да, эгечинг кибики. «Элли жаш — къарындаш», — дейдиле. Эт жууукъ болмагъанлыкъгъа уа, бир бирни ариу кёрюп жюрютген ахшыла кибики аллах этги эди.

— Анам, алай болсакъ, ким унамайды да?

— Алайды, балам, алайды.

— Кертисин айтсакъ, — деди Адилгерий, — сизден артха сакъларча, мени жууугъум да жокъду. Эт, не да сют жууукъ болмагъанлыкъгъа биз ниет жууукъбуз. Ол барын да хорлайды. Ниет жууукъла бир бирлери ючюн жан бердиле. Эт жууукъ болмагъанлыкъгъа бир бирге, жан угъай, мал бермегенле да аз туююлдуле. Сёз ючюн, бир къарындаш большевик болуп, бирси къарындаш а кадет болуп, бир бирлерин керохла бла атханла да кёргенме. Алайды да, этден эсе ниет къаты байлау болуп да кёргенбиз.

Сёлешиу биразгъа дери сабырланды.

— Энди санга не бла болушаллыкъбыз? — деп сорду Жулдуз.

— Анам, болушлукъ а кёп затдан керек болгъанын мен да билеме, сен къалай билалмайса? — деди къызы.

— Бек алгъа сизни манга тюз ниетигиз керек эди да,

анга шексизме. Аидан сора уа манга кийим, жол азык, кьолдан келсе, бир сауутха ушагъан затла керекдиле. Агъахча бир кьутулсам, анда партизанланы, охо да, большевик абрекдени, табаргъа болурма. Аланы тапхандан сора уа иш онглу болуруна ийианама. Дагъыда артда манга бек керек боллукъ — элде, шахарда да хар ишни болушун билип турурча ышанымлы адамладыла. Бизге ташда, агъахча кесибизни жашындырып айланган сейир туйюлдо. Алай кийик хайуанла да айланадылы. Бизни баш борчубуз — душман бла кюрешюдо. Къажымай кюреширге керекбиз. Душманларыбызгъа жолда да, элде да, шахарда да, къайда да дертибизни жетдирирге керекбиз. Алай этер ючюн а, бизни душманларыбызны шарт ишлерин, умутларын биз алгъадан билип турургъа керекбиз. Аланы бизге билдирип турур адамла табарбызмы? — деп, Адилгерий Марзиятха бла Жулдузгъа кезиу-кезиу къарады.

— Ол борч мени бойнумда къалсын, — деп, Марзият, сен а не айтаса дегенча анасына къарагъанда, ол а:

— Къызым, сени да мен тапханма, ол борчну асламын манга къойсанг да жангылырыкъ туйюлсе, — деп, къызын да, Адилгерийни да ышандыра эди.

Ючюсю да бир акъылгъа келдиле. Сора, кёлю кётюрюлюп, Адилгерий:

— Марзий, бу кийимим бла тойгъа чыкъсам эди, бизни эллиледе бир къауумла аз кюлмез эдиле, — деп юсюнде сагеллени силкиндиргенде, ючюсю да, не жарлылыкъларын да унутхан этгенча, бир иги кюлдоле.

Жулдуз эрини аны кесини кёзюнден кёрюп тургъан кийимлерин къара кюбюрден чыгъарды. Марзият да, ол да къарап, Адилгерийге кийимле айырдыла. Аланы ичине акъ кисейден ич кенчек бла кёлек, кёк айыргъан чепкенден этилген, арт бели тартма бла жыйырылгъан тыш кёлек, гелефейли ылаба шалбар, кюмюш керекли къайиш бел бау, бёрю териден этилген бёрк бла боз чепкен тышлы тон, сора акъсыл башлыкъ бар эдиле. Ышымла да акъсыл чепкенден эдиле. Адилгерийни эки аягъында уа Махаметни чабырлары къалдыла: ала жангыла эдиле.

Жулдуз юй башына, къарангыда тюртюле-тюртюле, чыкъды. Ол андан къакъ этчик бла нартюх къууутчукъ туюшюрлюк эди, Марзият а ундурукъ туюбюнде кийиз эскини кётюрюп, аны туюбюнде уа уруну къанга эшигин ачды. Ары тигеледи.

Жулдуз бла Марзият баргъан жерлеринде бираз мычы-

дыла. Ала, баям, Адилгерий тешинип жангыдан кийинир ючюн мычыгъан болур эдиле. Ала къайтыргъа Адилгерий кийинип бошады. Алай, боллукъну алдан эслеучю Жулдуз, юй башындан бурду саламчыкъ да тигелетди. Адилгерий чабырларын жангыдан бурду салам бла кийди. Аны сууукъдан кьоркъуниган аякълары затны да сезмей эдиле. Жалан да, мурса кюйдюргенча, зызылдагъанлай тура эдиле. Кийинип бошагъанлай, юсюнден ташлагъан кийимлерин кёргюзте, Адилгерий Жулдуз бла Марзиятха къарап: — Энди сиз, къайда да, бу мен тешген кийимлени адамгъа эслетмегиз. Бек игиси — кюйдюрюп кююгъуз.

— Ала ючюн сен къайгъы этме. Мында аллай ёмюрде да айланмагъанча этербиз, — деди Жулдуз. Айтхан жукъ этмегенликке, Марзиятны уа Адилгерийни юсюнден тешилген кийимлени кюйдюрюрге кёзю къыймай эди.

— Хайда, Адил, была санга керек болурла, — деп, Марзият ол уру ичинден келтирген чулгъамындан бир тот темир кибиклени стол юсюне салды. Ала Муратны чубур перданыны бир биринден айырылып тургъан кереклери эдиле. Адилгерий аланы бирге жыйышдырып, агъачына орнатды. Ушкокну жыйгъандан сора, патегенчик жетдирип, сылады: эски тотун кетерди. Ушкокну сампалын салырдан алгъа быргъысына, чыракъ жарыкыгъа тутуп, къарады. Ичи таза эди. Алты хыры да, сыйдам чыбыкыгъа хумаллак чулгъанганча, бийик, буруш кёрюне эдиле.

— Аны нёгерлери уа была болуучу ушайдыла, — деп, Марзият ушкок бауну бла тулукъдан этилген кюл бетли патронташны Адилгерийге узатды. Патронташны ичине кьоргъашин окълу жез патронладан эки жыйырмасы бар эди. Аладан бирин Адилгерий перданчыкъны ичине салды. Сампалын этди. Аны киритин салды. Дагъыда, огъары аягъына тартып, сампалны артха келтирип, патронну чыгъартды. Сора бармагъы бла къармап, сампалны тырнагъы бла пистонну уруучу чюйчююн кёрдю. Эски перданны хар иеси да кереклисича жеринде эди. Туура, даражасында, бурун илишанында да кем жери жокъ эди.

Ушкокну ызындан, Жулдуз, стол ичинден алып, Адилгерийге бир къара къынлы таулу бичакъны берди. Ол бичакъ бла, шёндюге дери чоюн не да таба къырыучу эдиле. Энди уа бичакъны намысы кётюрюлдо: ол батыр партизаны сууукъ саууту болду.

Адилгерийни жол азыгъын: нартюх гюттюсюн, хант тузчугъун, къакъ эт кесегин, къууутчугъун да бирер быстыр кесеклеге туйюп, къапчыкъ ичине салдыла. Къапчыкъны уа жамычыгъа чулгъап, жантаучукъ бла къаты

кысыдыла. Бу багъалы чулгъамны юсюнде алты къол къармашып юреше эдиле. Хар бири да ишни шерф къоймазгъа къадала эди.

Андан сора да Марзият, анасына да ышанмагъанча, Адилгерийни хар керекли затын кеси къолу бла жарашдырып юреше эди. Ол аны бир хуржунуна, ичинде да къагъытха чулгъанып, къашыгъы бла сирнек коробкасы болгъан къанжал кружканы сукъду. Бирси хуржунуна да юч къол жаулукъну, эки матау халыны, жара мамукъну бла бинт чулгъамны салды. Аны бла да къоймай, Адилгерийни бѣркюн башындан алып, аны баш къыйырыны ичине эки ийне тюрпеди.

Къолундан келсе эди, Марзият Адилгерийни биргесине дарий жууургъан, мамукъ тѣшек, къуу жастыкъла да жиберлик эди.

Агъач ичинден биягъы, адам эсе да, жаныуар эсе да, хоразча ачы къычырды. Аны ызындан элни хоразлары барысы да кезиу-кезиу къычырдыла.

— Бу не алапатды? Агъачда ким жашайды? — деп сорду Адилгерий.

— Ол да бир харип къанатлыды. Ол искилтин болуп тургъанлы он беш кюнден да артыкъ болады. Не къуш, не тюлкю ашамай тургъанына да сейир этебиз. Элден адамла кѣредиле, туталгъан а эталмайдыла. Ол Темир-солтанланы хоразды. Къазакъла тауукъланы кыргъанда, бир къанатыны къыйыры кырккылгъанлыкъгъа да кесин тутдурмай, чырпыгъа къутулгъанлы, артха къайтмай жашайды, — деди Жулдуз.

Адилгерийге айланып, аны ашыкъдыра, Марзият анасына:

— Анам, танг жарып къалады. Халкъ жайылса, ишибиз кырты болур, — деди. Ол а башын булгъап, ыразылыгъын билдирип:

— Керти айтаса, Марзий, — деп, ашыгъып тебиреди.

Жулдуз, Адилгерийни къолун тутуп, къучакълангъан да этип, тѣгерекде адам болгъанын бла болмагъанын билир ючюн, тышына алгъа чыкъды. Тѣгерекни къарангылыкъ басып эди. Къар, биягъы, тохтамай жауа эди. Тауукъ къычырыу да, ит юрюу да тохтап эдиле. Шошлукъ бийлеп эди. Жулдуз а, саулай къулакъ бла кѣз болуп къалгъанча, тынгылай эди, къарай эди.

Жулдуз тышына чыкъгъанлай, Адилгерий:

— Мудах болма. Елмесек, энгда да терк окъуна бир бирни кѣрюрбюз. Хайт де. Сакъ бол, бек бол. Хорлауну жарымы — таукелликди. Хайда, сау къал, сау кѣрю-

шейик, — деп, Марзиятны къатына жанлап, къаты къучакълалды. Кесини къара сакъаллы жыягъын Марзиятны къызып тургъан жумушакъ акъ жыягъына кысыды. Сора кѣ-кюрегин аны ѳшюнюнден артхаракъ айырып, эки къолу бла да Марзиятны жауурунларындан тутханлай, бетине къарай кетип, кенг мангылайындан да, жиляргъа деп жумула тургъан кѣзлеринден да кезиу-кезиу уппа этди. Ол алай этгенде, Марзият Адилгерийге бютюн да кысылды, аны бойиундан къучакълап, кесини, шафран алма киби, къаты уууртун аны къара тюлкю сакъалына кысыды. Биягъы Адилгерий, Марзиятны бетине тюрслеп къарап, аны исси эринлеринден уппа этди. Ол кезиуде Марзият а кѣзлерин кыса эди.

Марзиятны жүреги терк-терк ура эди. Марзият кесини сюйгенин бу жолдан сора да кѣре туруруна хазна ийнанмай эди. Алай, Адилгерий а аны жүрегин таукел сѣзле айтып жапсара эди:

— Марзий, сен мени былай мудах ашырсанг, хар заманда да сен кѣзюме мудах кѣрюннгенлей турлукъса.

Сора, Марзият, жангыдан тирилген киби, этип, кесин батыр кѣргюзтүп, Адилгерийни кѣзюне къарап:

— Мен сени бла бармагъаныма жарсыйма. Бу жарлы анама не этейим ансы, сени бла кетерик эдим. Партизанлагъа мени зараным жетерик тюрпюлдю.

— Угъай, мени ариу кѣгюрчюнчюгюм, сени бизге хайырынг, сен мында, элде тургъанлай кѣп жетерикди. Бизни элдеде, шахарлада кеси адамларыбыз болмасала, биз къара агъачдан къарап, элдеде, шахарлада жауларыбызны не этгенлерин билаллыкъ тюрпюлбюз. Алайды да, сен мында кесинге ышангылы нѣгерле къурап, бизге, бизге десе да, манга болушургъа керексе. «Сѣз аягъы бла жүрпюлдю», — дейдиле, кесинге уа бек сакъ бол. Кеч болама. Кетейим, Хайда, сау къал. Хайт де.

— Ахшы жолгъа. Аллах онг берсин.

Эшик аз-аз къагъылды. Ол Жулдузну «эшикте адам жокъду, чыкъ» деген белгиси эди.

Адилгерий, жамычы чулгъамын да имбашына атып, тышына атлап тебирегенлей, Марзият аны этегинден тутуп тыйды. Адилгерий артха бурулгъанда, Марзият анга:

— Муну да ала бар. Бу керекли кезиу да болур, — деп, къайиш бауу да юсюне чулгъанып, бир мексиу кюрбюрчекни тутдурду. Ол а Марзиятны атасы Муратны урушха дери уугъа жүрпютпючю кѣзюлдюрпючю эди.

Эшикни тауушсуз ачып, терк окъуна Адилгерий да, Марзият да тышына чыкъдыла. Жулдуз:

— Тёгерек шошду. Халк эрттен жукъугъа батылыпды. Бар, балам, бар. Аллах жол да, онг да берсин,— деди.

Адилгерий, алгъа Жулдузну, ызы бла уа Марзиятны къолун тутуп, кетди. Бираз узайгъандан сора, артха къарады. Айырылыргъа кёлю бармай эди. Алай къара халкны жаулары бла кюреширге керек эди. Кесини энчи насыбын къурай айланмай эди. Халкны насыбын кесине да насыпха санай эди.

Адилгерий танг къарангысына ташайгынчы, Жулдуз бла Марзият коридорларыны ёрге кыйырындан къаратгъанлай турдула. Аны томпугу къарангыгъа тумалангъандан сора, ала экиси да кыйтып юйге кирдиле. Бир ауукъгъа дери тынгылап турдула.

Адилгерийге кыйгъы эте эдиле. Жулдузну кёзюне бирде кызыны Адилгерийге бара туруп этиллик тою, бирде уа кадетле Адилгерийни тутуп баргъанлары кёрюне эди. Марзиятны уа жалан да Адилгерийни сыфаты, аллында сюелип тургъанча, кёзюне тогунганлай къалды. Ол угъай, Адилгерийни мыйгъы этген дыгъыл алыкъын Марзиятны бурун кыйырындан бла жыягъындан кетмей турды. Марзият Адилгерийни юсюнден жалан да ахшы умут этгенлей къалды. Ол, кыйда айланса да, аланы сюймекликлери хар жерде да анга батырлыкъны, таукелликни, ала бла бирге уа хорламны келтирлигине толу ийнанып эди. «Керти кюнюнде мени къатынгда болгъаннга сана»,— деп, Марзият Адилгерийге айтханча, ол да Марзиятха айтыучу эди. Ала бир бирден узакъгъа айырылсала да, ниетлери, оюмлары, жанлары бирге эди.

— Ай, кызы,— деп башлады Жулдуз,— сен сейирсе. Башха болмай, киши кибиксе. Ол алай, артына къарай, кетип бара туруп да, къолун тутуп кыйдунг. Кёзюнгден бир кёз жаш чыгъармадың. Энди мен анга да, санга да айыпмы этерикме?

— Киши киби болургъа тюшгенди. Заман къатылыкъны, тёзюмлюкню излейди. Къолун тутуп кыймай, не этерик эдим? Ол анда, партизан аскер къурап, кишилик этсе, анам, биз да мындан болушлукъ этербиз. Алайды да-а?

— Алайды, акъыллы балам, алайды. Алайсыз а къалай боллукъ эди? Экигиз — эки кёзюмю жарыгъы.

Адилгерий бла Марзиятны бир бирлерин бек сюйгенлерин Жулдуз угъай, элде кёпле да биле эдиле. Кадетле алай жетип къалмасала эди, Жулдуз бла кызы Муратха къара кийиуню кыйгъанлай, Марзиятны тою этилирге хазыр эди.

Эл кёзгъалды. Ким малына аш сала, ким челеклери бла суугъа бара, ким отун жара эсленеди. Жулдуз улуу кюрек бла арбазны къарын кюрейди. Алай аны кюреген ызына дагъыда жангы кър хапула, акъ нартюх кышхырча, себиледиле.

Марзият да бош турмайды: усхар хазырлайды. Ол, отуну тиргизип, анга гитче къара чоюнчукъ бла суу салып, види уа сай тегенеге кыйл элек бла сары нартюх ун элейди.

От улуу жанады. Мыдых болду. Марзият терк окъуна гыржынларын плита юсюнде къатдырды. Бир кесекден, сагъыш этип, нартюх гюттюню кызгъан плита юсюне атды. Ол кыйюп, ийисден алып башлады.

— Э кызы, болгъанны ийисге алдырдың да,— деп, Жулдуз тышындан юйге кирди.— Бу не ишингди?

— Анам, ол сен этген оюм тюз тыйюлду. Сен къачан эсе да бирде Адилгерий кыйгъан быстырланы мухурлары кетерип, жуууп, жамау журунла этерикме дегенинг бошду. Аланы бусагъат кыйдюрюп, гунч этерге керекди. Ким биледи, бирле, бери тюртюле келип, кёрюп кыйсалда, артда башыбыз ычхыммаз хатагъа тюшюп къалыр. Сен Адилгерийни да, кесинг да жашарынгы сюе эсенг, бу гыржын кыйген ийис бла бирге ол нажасладан тюшген быстырланы кыйдюрюрге керексе.

— Угъай-угъай! Ол деген неди?! Барын кыйдюрюрге неге керекди? Мен алай бай тыйюлме. Игисагъан, кадетледен энтда да бир къауум харакет тюшге эди!

— Ма-а, былай даулаша тургъанлай, биреу бери кирип келсе, не этерсе? Не уа ол биягъы жут итле, энтда да элни бир сыдырайыкъ деп жетселе, хар юйню кърмап тебиреселе, бу затланы бизде тапсала, иш къалай болур? Ангылаймыса?

— Аллах бирди, керти айтаса. Да сора, кызым,— сен айтхан. Алай гыржын кыйген ийисден эсе, быстыр ийисни мыйюз кыйген ийис иги жашындырлыкъды,— деп, Жулдуз, юй башына барып, эски агъач сенекни эчки мыйюзюн келтирди да, отха атды. Аны ызындан а Адилгерий лазаратден келтирген быстырланы хыны-суху жыртыды, хурттаклады, печь ичинде жана тургъан отха атды. Аланы олсагъатдан хорусмак ийислери чыкъды. Жулдуз а:

— Серебряковну да, аны жыйыныны да башлары быларлай кыйсюнле,— дей эди. Кыйген быстырланы урходуклары да кысхач бла узалып, мыдыха къатышдыра эди. От аллында асыры кюрешгенден Жулдузну алайсыз да кызыл ингиликлери бютюн кызардыла.

— Марзият! Ой, Марзият! — деп, аланы кѳншу кѳызлары Ариука сѳлешди.

— Тохта. Сен былай тур, — деп, кѳзын иймей, эшикте Жулдуз чыкды.

— Ариука, аурунг, не этесе? Нечик кѳычыраса!

— Ий, аурунг, суудан келе эдим да, бу не ийисди, юйдемисиз деп, челеклерими да жолда кѳюп келеме. Сизге не болганды? Хорусмак ийисден тѳгерекни тѳздюрмейсиз да!

— Кѳой-кѳой, кесибиз да ачыудан ѳле турабыз: бу хайырсыз кѳыз отунла кѳатыш отха сенек мѳююз бла быстыр буштукѳну атханды да, бу аман ийисни ала этгендиле.

— Охо, алай а болсун. Юйде аман жаныуар айланмазгѳа мѳююз кѳюген ийис иги окѳунады.

Анасы бла Ариуканы сѳзлери бошалыргѳа Марзият, эки женгин да жингирикlege дери кѳайтарып, кесин юй шапалыкѳ эте тургѳанча кѳргюзтѳп, коридоргѳа чыкды:

— Аллах-аллах, Ариука, узакѳ адам кибиѳ, аз кенгден сѳлешуочю болдунг! Кел, юйге кир.

— Хоу бир да, танг эрттен бу хорусмак ийис неди деп бурулгѳан эдим ансы, челеклерим да жол юсюнде кѳалгѳандыла. Кет, аурунг, аланы ит ийисгер. Кетейим. Хата-сыз кѳалыгѳыз.

Узун Ариука, оразык кибиѳ, эки жанына кезиу кѳаймише, узун-узун атлай, кетди. Ол Марзиятлагѳа аман ниетли тѳююл эди. Ийисни сезгенде, юйге от тѳшген сунуп келген эди ансы, башха сынчылагѳаны артал да жокѳ эди.

VI

Кѳюн жарыды. Адилгерийни кѳатында ундуругѳу салынган тасхачы Жубуран элгенип уянды. Юсюнден жууургѳаны хыны чартлады.

Эки кѳзю да тѳтюгѳп, мия башы жылтырай, кѳулакѳ башларында бла желкесиндеги чач тѳюклери да тозурап, Жубуранны сыфаты чирип атылгѳан миделге ушай эди. Ол, жалан кѳлеклей, ууакѳ-ууакѳ атлай, Адилгерийни ундуругѳуну аллына барды, кѳпген кѳзлерин терк-терк кѳагѳа, аны ундуругѳуна тѳрслеп кѳарады. Гофгу тургѳан жууургѳанны акѳырын кѳтѳрюп кѳрдю. Анда Адилгерийни эсмегенден сора, кесини жерине кѳайтып, чарыкѳларын бла халатын кийип, тѳп этаждагѳы аяѳк жолгѳа жѳбелеп жетди. Андан артха келе, Адилгерийни юсюнден

алгѳа коридордагѳы часовойгѳа, аны ызындан а, ол тыш отоучукѳдагѳы дежурнагѳа, тѳгerek кѳюзгѳюгѳюне кѳарап, кесини бетине пудра сюрте тургѳан Марусягѳа сорду. Часовой: «Билмейме! Кѳрмегенме!» — деп, сууукѳ жууап берип кѳойгѳан эди. Маруся уа, Жубуранны ызындан чабып, жаралыла жатхан отоугѳа кирди. Ол ызындан эшикни алай ачы таууш этдирип урду — ушкoк атылгѳан сунуп, саусузла бары да элгенип уяндыла. Маруся уа отоуу ортасында ѳрге сюелгенлей:

— Мынча кѳз сокѳур, мынча кѳулакѳ сангырау тѳююл эди эселе, Шошбаровну кетгени эсленмей нек кѳалды? — деп, ачыуланып соргѳанда, саусузла бир бирге кѳарап:

— Да бизге аны сакѳларгѳамы буѳурулгѳан эди? — деп сабыр жууаплай эдиле.

Маруся, тѳгерегиндеги адамлагѳа терс кѳарап, чыгѳып кетди. Жубуран а, ыз жыйылагѳан ит кибиѳ, юй тѳбюне жѳтю жухун тиреп, ундурукѳ тѳплеге бла мѳююшлеге кѳарай эди.

Арбазда дауурла, бир бирни аналарын айтып кѳычыргѳан тауушла чыкдыла. Дыбар-дубур этип, коридоргѳа да адамла кѳуолдула. Саусузла сагѳайдыла. Сора, олсакѳатдан, палатаны эшиги хыны ачылды. Бир кѳолунда нагѳаны бла бирси кѳолу бла уа, бѳрю кибиѳ, бир уллу итни бойнунда жибинден тутуп, отоугѳа бир морбет солдат кирди. Аны ызындан да экеулен келдиле.

Итни элтип Адилгерийни тѳшегине тиредиле. Ол тѳшекни бурну бла ийисгеди. Андан айырылып, терезе тѳбюне жанлады. Сора, бара-барып, Жубуранны ундурукѳ кѳулагѳын ийисгеди да, ѳре кѳулакѳларын чѳюелтип, акѳ гетменлерин ачып, узун кѳуйругѳун ойната гырылдады. Ундурукѳ кѳулакѳ аллын дагѳыда ийисгеп, балкoнну эшигин аягѳы бла тырнап юрдю. Итчи эшикни ыргѳагѳы ачылып тургѳанын эследи. Эшик сапдан тутуп ол бери тартханда, эшик ачылды. Ит да, итчи да балкoннга чыкдыла. Анда ит, тѳгерегине айлана кетип, балкoнну темир буруучугѳун ийисгеп, жерге кѳарап, юрдю. Итчи, итни жибин жерге жетерча узун бошлап: — «Секир!» — деди. Ит секирип, жерге тѳшдю. Итчи жипни кѳыйырын нѳгерине тутдуруп, артха кѳайтып, коридор бла чыгѳып, кухняны терезесини аллында, балкон тѳбюнде итни кѳатына келди. Жипни кѳыйырын энишге атдыла. Биягѳы итчи, жипни сол кѳолуна кѳаты чѳргеп: «Изле!» — деп, итге команда берди. Алай аны кухнядан ургѳан сохан кѳууурулгѳан ийис жыйы сезимин бутдукѳ этген эди. Ол не жыйыны иги ангыламай эди, не да жыйы бюгечели жаугѳан терен кѳарны тѳю-

бюнден чыкьмай эди. Алай бла, ызчы ит, алайда тегерек айланып, кьуру чючгюргенлей тура эди.

Адилгерийни балкондан секирип кьачханын билдиле. Андан ары уа ызын табалмай, ишни болушуну юсюнден протокол этдиле да следователге элтдиле. Ол да кесини начальнигине рапорт бла билдирди.

Адилгерийни кьачханы кеплеге кьайгы салды. Аны хапары Змеенкону, Одинцову, Даулени да бек тынгысыз этген эди, алай барындан да бек дыгалас этип кьалтырагъан а Жубуран эди. Бу хапарны Серебряков эшитгенде, ол кесини арыкь бетин жыйырып, гогуш киби кегерген эди дей эдиле. Артда уа: «Не саулай, не ёлюгю табылырга керекди! Элин кьармагъыз. Отну, окьну да аймагъыз!» — деп, кьызып, кьамасына да жабышып, Змеенкону кьыстагъан хапары бар эди.

Кюнден бираз кьорагъанлай, тюгел тюш а болгъунчу, Змеенко лазаретге келип, кесини кабинетине Жубуранны чакьырды. Сора, столуну юсюнде жез кьонгуроучукьну зынгырдатды. Бир мазаллы стражник кирди. Змеенко анга буйрукь этеди:

— Сен, уставны, законну да иги билген адам, манга болушургъа чакьтырылгъанса. Бу большевиклеге сатылгъан итни юйретирге болуш.

— Мен хазырма, — деди стражник.

— Жубуран эсенг да, гылыу эсенг да, халатынгы, кёлегинги да теш! — деп аллында сюелип тургъан Жубуранга кьычырды.

— Нек? Господин офицер, нек? — деп, кьалтырагъан да эте, жилямукьлары да келе, Жубуран соргъанда:

— Кеп жаншай турма, — деп, стражник хыны узалып, Жубуранны юсюндеги халатын бла кёлегин сыдырып, эшик артына атды. Жубуран а не этерликлерин сезип, жалынып, типискилеп башлады.

— Шинтик юсюне бауурландыр! — деди офицер. Стражник да, кьурманлыкь кьойну тутханча, сермеп, Жубуранны артына байланган кьолларындан сол кьолу бла тутуп, онг тобугъу бла уа кьуйругъуна уруп:

— Бауурлан! — деп, бирге кьысылып салынган эки шинтикий юсюне бауурландырды.

Жубуран, безгеги тутханча, кьалтырап:

— Господин офицер, мен терс туююлме! Ой, мени аллахым! Мен сизни кертичи кьулугъузума, тилейме, энгда да бир сынагъыз. Сизни ючюн жанган отха окьуна кирirme. Ой, мени аллахым! Ой, не этейим! — дей кетип, Жубуран стражникден ычхынып, артына айланып, Змеен-

кону аллына аууп, аны чурукьларыны бурунларын кезиу-кезиу уппа эте эди. Алай Змеенко аны жухуна да, мия башына да табаны бла урду. Стражник сермеп алып, Жубуранны шинтикле юсюне бауурландырып, бойнундан кьаты тутуп тохтады.

Офицер эшик артындагъы кьайишленген кьайын чыбыкьладан бирин алып, Жубуранны акь сыртына уруп башлады.

Биринчи чыбыкьла тийгенде, Жубуран ачы кьычырыкь этген эди. Артда уа, ынчхап, жарты кесилген кьой киби, тыпырдап, жан тарыгъуу эте эди. Аны сыртына эки жыйырма кере чыбыкь тийди — аллай бир кьара ыз тюшдю.

Офицер бла стражник Жубуранга чыбыкь ура туруп, Маруся да анда болгъанды. Нашатыр спиртни да, йодну, мамукь бла бинтни да алгъанлай, азап бериуге кьарап тургъанды. Артда да кесини шагъырейине, шахарда жашагъан, папирос сатыучу кьызгъа — Нина Павловнагъа айтханды. Ол а — атасына, Павлогъа.

Павло уа андан сора, хар заманда, кесини кьызындан тилеп, Марусяны юйюрсюндюрюрге кюрешип тургъанды. Ахырында юйюрсюндюргенди. Кеси да шагъырей болгъанды.

Маруся Павлогъа айтханга кёре, Жубуранны ёлмез-кьалмаз этип, лазаретге керти саусуз этип салгъан эдиле. Энди кесине да ишам жокь эди. Иши военно-полевой сюдге берилген эди.

Адилгерий, балкон бла чыкьмай, Маруся тургъан отоуну ичи бла чыкьса эди, сени жауунг Марусялай болгъа эди. Сюдге тюшмей ол да кьаллыкь туююл эди.

Адилгерийни кьачханы ючюн жууапчылыкь Жубуранны бойнуна жюкленген эди.

Артда Павло, Адилгерий бла шагъырей болгъандан сора, Жубуранны дагъыда туююлген хапарын айтып кюле эди. «Анга алай керек эди!» — деп, кёл кенгдире эди.

Кьазакьла кьачхынчыны излер ючюн бир эскадрон аскерни бла Одинцову стражникиринден жыйырма атлыны Адилгерийни элине ийген эдиле. Ала, элни тегерегине кьалауурла тохтатып, ичин кьармай эдиле, хар юйню тинте эдиле. Бир арбаздан бирси арбазгъа хыны, суху ёте эдиле. Алларына тюбеген адамланы асламына да кьамичини тийирмей ётмей эдиле. Хар жолукьгъанларына:

— Сен кимсе? Документ! — деп кьычыра эдиле. Ала-ны уа бир бирлери:

— Мен советске да, кадетске да туююлме. Мен бош ишчи адамма, — деп жууаплай эдиле. Элли адамлада: «Мен

советске туююлме», — деген тюбесе, къазакъла тот тишлерин ачып кюле эдиле. «Кадетске туююлме» — деген тюбесе уа, анга къамичини жетдирип оза эдиле.

Элни ичинде биягъы тонау башланды. Бир-бир юлден тиширыу кычырыкъ тауушла эшитиле эдиле, бир-бир юлени уа иелери, арбазгъа чыгып, битеу юй ырысхыларына жут кадетлени бошлап къя эдиле.

Марзиятлагъа эки атлы келдиле. Аланы къргенлей, Жулдуз бла Марзият тышына чыкъдыла. Атлыладан бири:

— Юйде кимни барды? — деп сорду.

Анга жумушакъ тил бла Жулдуз:

— Киши да жокъду. Сизге ким керекди? — дегенде, биягъы жугъурбет кадет сорду:

— Сизни Шошбаровну къайда?

— Да, аны уа сиз билмеймисиз? Ол тутулгъанлы не къадар болады. Ол угъай, ёлген сунуп турабыз.

— Элде аны жуугъу кимди?

— Аны мында жуугъу жокъду. Аллай аман адамны жуукълары мында турамыдыла? Бар эселе да, старшина биле болур. Анга соругъуз.

Жулдузну «аллай аман адам» дегенин ол тауча чалып сёлешген бек жаратды.

Ат юсюнден соргъанларына ышанып къоймай, кадетледен бири юйге кирди. Ары-бери узалып, хапчукланы ыргъай эди. Ундурукъ тюплеге къарай эди. Ундурукъ юслеринден акъ тышлы къяу жастыкъланы юй тюбюне атып, чурукъ бурну бла ура эди. Эшик артында ун чыккыры башын алып ичине тюкюрдю. Сора жыйгъычха кёзю илинди. Анда бири бирини юсюне салынып тургъан эки уллу кюбюрню кёрдю. Башдагъы кюбюрню къадауундан тутуп ёрге тартды. Кирити салынмагъан кюбюр ачылды. Ичинде эски кийимледен сора жукъ да жокъ эди. Аны юй тюбюне тёнгеретип, экинчи кюбюрню ачаргъа тебиреди. Ол ачылмады — кирити ичинден этилген кюбюр эди. Келефен кадет:

— А ну-ка, балтаны къайда? — деп, кычырып, коридоргъа чыкъды. Асыры ачуланнгандан, эки кёзю жинкле кирик кызарып, тишлерин да, гырылдагъан итча, ачып, тегерекге къарай эди.

Не Жулдуз, не да Марзият, ауузларында къяуутлары болгъанча, бир зат да айтмай, коридорда сюелгенлей турдула.

Биягъы жугъур юйге кирди. Кюбюр башны жумдуругъу бла бир кере урду да, кюбюрню башын ёрге кётюрдю. Кюбюр тынч ачылды. Аны ичинде Марзиятны бла Жулдузну

кийимлеринден бир къяуумун тапды. Ол кийимле Жулдузлары агъачда букъдургъан кийимледен кългъанлары эдиле.

Талауурчу, тиширыу кийимлени къячагъына жыйып, тышына чыкъды. Игилерин, айырып, кесини атыны ал къланжыгъасына къысды. Осалыракъ кийимлени уа нёгерине берди. Ол да таматасыча этди.

Экиси да, халек итле кирик, Жулдузгъа бла Марзиятха терс къарап, атларын жортдуруп, орамгъа чыкъдыла. Мухарискелени, кюпеслени узун чачакълары атланы ёшюн аллары бла салынып, аланы тобукъларына тие бара эдиле.

Эл тонагъан кадетле, элде кёп чыдамай, Адилгерий кёрюнесе, тутуп штабха келтирирге деп Даулеге жашырын буйрукъ берип, жел элтгенча, кетдиле. Дауле уа бек ышангъан адамларына ол буйрукъну билдирген эди. Ала да — кеслери ышангъанлагъа, бирсиле да — ышангъанларына. Бирден бирге «жашырын» айтыла, Адилгерийни юсюнден буйрукъ артал да айгъакъ болуп кългъан эди.

Жулдуз къорагъан харакетине бушуу этип, жиямсырагъанда, Марзият:

— Анам, ёлмесек, ырысхы эндта да тюшер. Жарсыма, жаныбыз жашаса, бу зулмуланы былагъа он кере жетдирирбиз. Ашыкъмасынла! — деп, анасын жапсара эди, кадетлени жаны эди.

Кадетле элден кетгенлей, суубурун Дауле бегеуюлун чакъырды да, эркегыруланы межгит аллына жияргъа буйрукъ этди.

Не жангы зат эшитебиз деп тургъан адамла терк окъуна жыйылдыла. Аланы араларында бир къяуум къатын да бар эди. Жулдуз да ала бла эди.

— Тиширыула, нек келгенсиз? Энди эски бёлляй кългъанын билмеймисиз? Хар ким юйлеригизге кетигиз! — деп Дауле урушду.

Къатынла уа ичлеринден: «Жашырын оноуунгу орамда эшитирбиз», — деп бара эдиле.

— Да, жамауат, — деп башлады Дауле, — бюгюнден башлап, Серебряковну аскерине контрибуча берирге керекбиз. Контрибучаны юч урумгъа берип къоймасакъ, бек кыйналырбыз.

Контрибуция не болгъанын билгенле:

— Оу-у-у! — деп бир бирге къарадыла.

— Аллах алай эс тапдырсын аны буюргъанлагъа, — деп шыбырдай эдиле. Билмегенле уа:

— Дауле бий, ол «контрабуча» дегенинг не затды? — деп сора эдиле.

— Бизни элибизден кадет аскерге болушлукъ излейди-
ле. Болушлукъдан сора да, элден къачып тургъан бир
къауум, ол Адилгерий, аны къарындашы Бекмырза, да-
гъыда ала кирик, аман адамла ючюн тѣлеу да салынады.
Ала акъсюеклеге, кадетлеге да этген хатаны бойнугъуз-
гъа алыгъыз: ала сизни эллилеригиздиле дейдиле. Биз ол
къачхынчылары тапсакъ, контрибучаны жарымы къуру-
рукъду, алай болмаса уа, толусунлай берликбиз. Берлик
затларыбыз а: ахча, мирзеу, союм, бичен, атла, отун арба-
ла, кийимле, алтын, кюмюш. Была бары да ахчагъа тер-
гелилдиле. Элден берилген контрибучагъа, кыйматны биз-
ден адамла да къошулуп, баянна камис этерикди. Контри-
бучасын бермегенле уа партизаннга саналлыкъдыла. Сора
штабда жууап этерле.

Адамланы гюрюлдеулери, бир-бирлери бла даулашыу-
лары уллудан уллу бола бара эди. Бир къауумла уа:

— Бирле, этерлерин этип, къачып кетгендиле, къл-
гъанла уа ала ючюн мал тѣлейдиле! Бу не хыликъяды? —
дей эдиле.

— Сени атангы жаны ючюн, санга уа кишен салып
къойгъан болурла! — деп, ким эсе да халкъ ичинден кы-
чырды.

— Ол ким эди? Къайсыды? — деп, Дауле ачыуланып
сорду. Алай аны ким болгъанын анга киши да айтмады.

— Контрибучаны жыяргъа тюбюнден стражникле да
келликидиле. Бизни ичибизден айырылгъан камис а алагъа
болушургъа борчлуду. Камислени биз правленде белгиле-
рикбиз. Кѣрюсюз, — деп Дауле суукъ сезюн бардыра эди.

— Андан сора да, элли аманлыкъчыладан сакълар
ючюн, элли тѣгерегинде жоллагъа да, элли ичине да сауут-
ланган къалауурла салыргъа оноу этгенбиз. Ол къала-
уурлукъну элли адамы кезиу этерикди. Аны да билип
къоюгъуз.

— Сауут къайдан аллыкъбыз? — деди ким эсе да.

— Сауут къайдан аллыкъбыз? — деди кѣпле да.

— Элде саууту болмагъан адам хазна жокъду. Тарх
этери болмагъанла жугар, сенек алып чыкъсынла не да
саууту болгъан болмагъаннга хаух берсин, — деп, Дауле
сезюн бошады.

Залимликге бой салгъан адамланы асыры ачюдан жү-
реклери жана эди. Хар адам кесича энчи оюм эте эди. Бир
къауумла агъачха къачханлары терссине эдиле, бир
къауумла уа кеслери да къачаргъа хазырлана эдиле. Бол-
са да эллилени кѣзлери ырысхыларына къарай эди. Аз
ырысхычыкъларын да жут кадетлеге къоюп кетерге сый-

мей эдиле. Хы-ы, мюлклерин къойсала да, мандалакъла
кирик, ууакъ сабийлерине уа не амал этсинле? Элде уа
адам не къадар жарлы болса, ол къадар ууакъ сабийли
болгъанча кѣрюне эди.

Къалай болду эсе да, Даулени сѣлешгени бир къауум
адамны кѣзлерин ачды. Кадетлени кимле болгъанларына
иги тюшюнмей тургъанла энди ала къара халкъны жау-
лары болгъанларын шексиз билдиле.

Сход, жыйылыу тюш ууахтыда чачылды. Адамланы
асламы, кюн кюйдюрген чаллыкъча, саргългъанды. Къар
жаууу тохтап, кюн аязып, тобукъгъа жетген акъ къарны
не бек жылтыратса да, адамланы кѣбюсюню да кѣзлерине
ол жангы къар окъуна къаралдым кѣрюне эди. Салпыла-
нып, юйюне къайта, кеси кесине: «Ой, хайырсыз кюнде
къатрабучо къурагъын», — дегенле да бар эдиле.

Кюн узуну адамла асыры къайгылы жүрюгенден
ингирге къалай жетгенлерин билмей эдиле. Хар адамны
аузунда, эсинде да «къатрабучо» деген сѣз жүрүй эди.
Аны юсюнден сѣлешип тебирегенле, къолларын жайып,
кѣзлерин жандырып, энди ангылагъан кирик, мангылайла-
рын жыйыра эдиле. Аязгъаны ючюн, ингирлик не суукъ
эсе да, адамла анда-мында жыйын-жыйын бола эдиле.
Адыргыгъа къалгъан эдиле. Болса да, элде терезеледен
патеген чыракъ жарыккъа чыгып башладыла. Жыйынла
чачылдыдыла. Тогъуз-он адам правленнге келдиле. Ала-
ны экисинден бирсилерин Дауле кеси юлешип, эл тѣгереги-
не къалауургъа жиберди. Сора, правленден чыгып, юйю-
не ашыгып кетди.

Кече чууакъ эди, суукъ эди. Чегетде бѣрюле улуй
эдиле, уку кычыра эди. Кѣкде жулдузла, жерде болгъан
ишлени иги кѣрюге кюрешгенча, кѣзлерин кысып-кы-
сып ача эдиле. Суула узун шуулдай эдиле.

VII

Къармакъгъа тюшген чабакъны алып, къолунгда бираз
тутсанг, мыккыл болады. Алай аны, кѣп мычымай, суугъа
ычхындырсанг а, тириледи, ѳр сюрен жүзюп къачады.
Жулдуз учханча барады. Экинчиде къармакъгъа тюшмез-
ге сакъ болады.

Адилгерийни къара агъачха къутулгъаны, чабакъ суу-
гъа ычхынганнга ушай эди. Алай ол: «Жаным къутулду
эсе, аллахха шукур», — деп къоймай эди.

Энди кадетле аны тапдыргъа, кеслерине нѣгер этип,
тутдурургъа, элледен адамланы да атландырып, агъачла-

ны, таулань кѣуршалап, бош кѣурешедиле. Кадет аскер не да анга сюер-сѣймез болушлукъ этгенле «агъач кишини»,—Адилгерийни—кѣралмайдыла. Ол а аланы санап-санап ѣтгерир.

Марзиятладан чыкѣгъанлай, Адилгерий, кѣалын агъачны ичине сингип, жутулуп кѣалды. Кѣайда жерк зыгыт бла, кѣайда чинар жайыу бла бара, бууакъ агъып башлагъынчы, Адилгерий Кѣара Ханслыны мюшкери тѣбесине солургъа олтургъанда, Одинцовну аскери бла элли стражникле Нартборада монахланы жарын кѣуршалай эдиле. Монах-ла, кѣая тешикледен тышына чыкѣмай, кадетле уа ичине кирирге базынмай, ингир алагъа дери турдула. Сора, узун кѣара халаты да атлагъаны сайын борбайларына чырма-ла, ѣшюнѣнде да жез жоруу бла, бир кѣарт монах, кѣая тешикден созулуп чыкѣды. Ол, кесине жор эте, кѣуршалагъанланы алларына келип:

— Сау келигиз, аллахны огъурлу келечилери,—деди, башын да аллына ийилте.

— Сау бол, аллахны сыйлы кѣулу. Биз сизден керти сѣз излейбиз: сизни биргегизге тыш адам бармыды? Не да сиз бу тийреде айланган кѣачхынчы адамланы эсlegenмисиз? Бар эсе да — айт, эсlegen эсегиз да — айт. Аллахха кѣарап айт. Тюз айтмасагъыз, кѣаяда уяларыгъызны чачарыкѣбыз. Артда эшитмеген эдик деменгиз,—деди эскадрон командири болгъан тирикѣз офицер.

Кѣарт монах, бир кѣолу бла ауур жорундан тутуп, бир-си кѣолун кѣкге узатып, эки кѣзюн а офицерден айырмай:

— Уллу аллахны аты бла ант этеме, ийнан, багъалы офицер, бизде кеси кѣуллукѣчуларыбыздан башха адам жокѣду, кѣачхынчы да кѣрмегенбиз. Ётюрюк айта эсем, мени былайда окѣуна аллах урсун, ѣлсем да жаханамли этсин. Диним хакѣына, керти айтама,—деп, эки кѣолун ѣшюнѣне жор этип салды да, кеслерича кѣаргъанды.

Офицер карабинлерин монахха буруп тургъан атлыларына кѣарады. Кѣолун артха силдеди. Атлыла, карабинлерин кѣолтукѣ тюнден бошлап, бир бирге кѣарадыла. Ала, баям, монахны биринчи кере марагъанларына сейирсине болур эдиле. Болса да, команда — командады.

Офицер, тишлерин кѣыжырыкѣлата, монахха айтды:

— Аманлыкѣчыла, партизанла, бу тийреге келселе, не амал бла да бизге, былайдан узакѣ тѣююдю, Долинскеде штабха билдиргиз. Сиз кѣрюп, бизге уа билдирмей кѣойсагъыз, топла да ала келип, бу сиз тургъан кѣаяны юсююзге тѣшюрѣбюз.

— Айтырбыз. Ол бизни борчубуз тѣююл эсе да, айтыр-

быз. Сизге аллах онг берсин, сиз аны бизге аллахны буйругѣу бла айтасыз.

— Эсигизде тутугѣуз. Мен сѣзю эки кере айтмаучума.

— Алайды, алайды. Файгъамбарла да алайдыла.

Кадет аскер да, элли стражникле да агъачдан кетерге асыры ашыкѣгъандан, бир бирни жеталмай, ызларына кѣайтып кетдиле.

Кѣарт монах:

— Ой, аллах, ой, аллах, гюняхдан сен сакѣла,—дей, кѣая жолчукѣгъа илинип, сора кеслерини кѣая ичинде терезечиклери уа кюнлюм чынгылдан талагъа кѣарагъан юйчюклерине элтген кѣая тешикге кирип кетди.

Кюн аяз болгъаны себепли бууакѣ акѣды. Ингир ууахтыгъа чинар агъачны акѣ кийими ташланды. Кѣара агъачны сыфаты суу бетли болду. Кюн батды. Тауладан кѣакѣгъан сууукѣ жел тереклени тѣппелерин сѣрюшдюреди, шууулдатады. Кѣара Ханслыны уллу таласында жаш жырлагъан тауушну биргесине мал ѣкюрген ауазла чыгъадыла. Адилгерий, чырпыла ичи бла кѣарап, аргъы таладан берги талагъа тизилип келген тууарланы эслейди. Ала, терен чатха бир-бир тигелеп, саз балчыкѣны аякѣлары бла лакѣ-лукѣ таууш этдирип, тѣбеле аллындагъы ыстауатха жетдиле. Тамам ол кезиуде ыстауатны ѣрге жанында агъачдан бир орта ѣсюмлю киши, чырпыла сѣю-реп, кѣошха келди. Ол терк окѣуна кѣургъакѣ чырпыланы балта бла ууакѣ туурады. Кѣошда ол кѣургъакѣ чинар отунланы отха кѣалады. Сора, кѣош артында дуппургъа чыгъып:

— Ой, Беппо-о, малланы кѣалгъанларын да сѣуре ке-ел! Энди заман болгъанды-ы! — деп кѣычырды.

— Уой, охо-хо! — деген жууап эшитилди.

Мындан кѣычыргъан анга:

— Хайда, жаным кѣыйыры, хайда! — деп экинчи кере сѣлешгенде, аны ким болгъанын Адилгерий ауазындан таныды. Сора, жангылмазгъа сѣююп, кѣулагъы эшитген кѣыллы кѣалмай, кѣзюу бла иги тынгылы кѣрюрге сѣююп, кѣзюлдѣуреуюкѣно тартып, жангыдан кѣарады. Кѣошда оноу эте айланган Батырбек эди. Ол а кѣзакѣланы илишанындан кѣутулгъан, энди аланы алларына кеси бармагъан, ызындан да киши артыкѣ сурамагъан бир жигит эди. Кеси да Адилгерийге кѣысха жууукѣ жете эди. Адилгерий бек кѣууанды. Алай алыкѣын кесин билдирмей эди. Ким биледи, Батырбек бла мал нѣгер болуп бир тапсыз адам

бар эсе уа? Ол Беппо деген жаш да кимди? Сабырлык керекди. Сынчылау керекди. Къалгъан малланы жыйышдырып, хахай-тухай эте, Беппо жетди. Къошну тѳбен жанындан дагъыда биреу чыкъды. Ол эки къолуна эки агъач челек алып келеди. Аны келиу халына кѳре, челектери бек ауурдула. Баям, ол къошха суу келтиреді. Аны ызындан а къуйругъу да кесилген, бир кѳк бойнак ит жантая келеди. Адам къошха кирди, ит а, къош аллына жетип, бери тѳбеле таба айланып, хауаны ийисгейди. Аны жыйы сезгенине шек жокъду. Сора ол къошха суу келтирген абадан адам тышына чыкъды. Итни тыгысызлыгын, тѳбеле таба къарап сынсыгъанын эсledi. Ол да тѳбеле таба къарады. Алай бетлешгенде, Адилгерий кѳзюлдюреуок бла шарт кѳрюп, Хасымны таныды. Ол да кеси жууукъ адамы эди. Энтда да биреу, бичен кѳтюрюп, биягъы терен чатдан ѳтюп, къош жанында бузоу орун аллына келди.

— Атлы, хайырсыз, былай ауур кѳтюре турма. Чырмылтын болурса. Андан эсе, эки къайтып келтире тур. Хата азданды,— деди Батырбек.

Атлы да:

— Угъай, ауур тѳююдю,— деп жууаплай эди.

Къошчула тууарланы, атланы да орунлагъа жыйдыла. Жалан да бир кичиу экижашар тайны ыскындыкдан тышында къойдула. Ол сау атланы бояр деп къоркъа эдиле. Бакъгъан этмей эдиле. Ол да сау болмай, къуру кесин къашып жюриу эди. Аны, ол мазаллы ит болмаса эди, бѳрюле эртте окъуна ашар эдиле. Алай аны бѳрюлеге ашаргъа ит къоймай эди, ол кеси да кече сартына ыстауат тѳгеринден кетмей эди. Бир кесекден бойнак ит тѳбелеге юрюп тебиреди.

— Тейри, бир зат сезмей юрмейди, кѳремисиз, бу къалай этеди? — деди Хасым.

Батырбек, итге бла тѳбелеге кезиу къарай:

— Юст, юст, Начкай,— дегенлей, Начкай тѳбеле таба окъча атылды. Алай ары чыкъгъанлай окъуна Начкай юргенин къойду.

— Ярабий, бу не сейирди? — деп, Батырбек ушкогуи да къолуна алып, мюшкери тѳбени арт жаны бла айланып, юсюне чыкъгъанда, биреу кылды юсюнде олтуруп, Батырбекге къарап, Начкай да олтургъанны аллында чѳгюп, аузун ачып тургъанын эсledi. Кеси кѳзлерине кеси ийпапмай, Батырбек тамашагъа къалды. Сора башлады:

— Тюшюмдемиди, тюшюмдемиди?! Къайдан чыкъдың? Кесингмисе?

— Кесимме, Батырбек... Къайдан, къалай келгеними да

артда айтырма: узун хапарды. Къошда мен бугъар адам, тыш адам бармыды?

— Угъай-угъай. Бары да кесибизникиледиле: кесибизге жан берирге хазыр эки ѳксюз жашчыкъ, мен сора кесибизни Хасым. Башха адам жокъду.

Бир бирни кѳргенлерине асыры къууанигандан, Батырбек бла Адилгерийни кѳзлери, тѳгерекле болуп, жулдузлача жылтырай эдиле. Начкай да, эрттеден бери кѳрмеген танышыны бетине къарап, къыстау кесини чубур къуйругъун да булгъай, аны тансыкълай эди. Батырбек бла Адилгерийни къучакълашханларына Начкай кѳзюн къакъмай, башын а кезиу-кезиу эки жапына аккул эте къарай эди. Батырбек бла Адилгерий, Начкайны къууанчлы ашырыуу бла, къошха тигеледиле. Къошда уа — саламлашыу, артыгъыракъ да Хасым бла къучакълашыу, бир бирни ийнакълау. Ол кече танг аласына дери хапар айта чыкъдыла. Адилгерий кесине болгъан ишлени Беппо бла Атлыдан букъдурмай эди. Ала да, Адилгерий келгенде, ѳлген аталары сау болуп, алларына къайтханча кѳрген эдиле. Аталары, аналары да кадетлени ууларындан ѳлгенлери ючюн, бу эки ѳксюзчюк, ким болса да, кадетлеге къажау адамы бек сыйлы кѳрюучю эдиле.

Тѳбеле аллы тѳште, тогъай ырбында, къарангы хал-жарлада тууарла тынчайдыла. Уф-туф этип, ышырны бардырадыла. Тынчаймагъан, ыстауатны тѳгерегине айланып, юрюп, сагъайып тургъан жалан да бойнак парий эди. Ол ыстауатны алай къаты сакълай эди да, адамла не терен жукъласала да, ыстауатха бир хата да боллукъ тѳююл эди. Бир-бир итлени бѳрюле ашап да кетиучюдоле, муну уа акъ гетменлери кѳп бѳрюню жанкларын агъызгъандыла. Бюгече къошдагъыла: Батырбек да, Хасым да, Атлы да, Беппочукъ да Адилгерийни саулай къошха келгенине мардасыз къууана эдиле. Адилгерий да аланы тансыкълай эди. Ай чыгып болмаса да, тышы жарыкъды. Нек десенг, кѳкден жулдузла, жерден а алыкъын эрип бошамагъан жангы къар жарытадыла. Ол жарыкъдан къарагъанлыкъгъа къарангы кѳрюнеди ансы, эшикте чыкъсанг, тѳгерек шарт эсленеди. Тала жанына, неге эсе да, ит къыстау юрдо, ыстауатны къоюп а кетмеди. Аны алай этгенине сейир этип, Батырбек Атлыгъа:

— Ай жаш, чыкъчы, бир къара, Начкай талагъа айланып неге юре эсе да бир бил. Иги къара. Къонакъламы келе болурла? — деди.

Атлы, *къалач бишире тургъанын да къоюп, секирип къобуп, къош арты дуппургъа чыкъды. Эрттеден аууп тур-

гъан базыкъ чинар кылдыны артында тохтап, берги таланы баш дыркысына жютю къарады. Не кѣреди? Ортасы бла къаралдым сайнат ѳтген акъ ѳзен. Таланы тѳгерегине къарай баргъанлай, Атлыны кѳзю таланы тѳбен жанында гъыйгъа къауралагъа илинди. Аланы араларында бир, эки, юч... дагъыда, дагъыда къарелдиле. Бир кесекден а хурт-хурт тауушлары ѳшитиле башланды. Ол тамыр чучхуй айланган тонгуз сюрюу эди. Къара Ханслыны тѳгереге кийик жаныуардан да, хайыуандан да толпа-толу эди. Начкай а кесини ыстауатындан болмагъанланы кѳрюп болмай эди. Жалан да ол ыстауатдан бырнак этилинген, орундан тышында къалыучу кичиу экижашар тайгъа тере къарамай эди. Ол угъай, анга жанлыны да къоймай эди. Хы-ы, бирин къоюп, бирин айтайым. Атлы кийик тонгуз сюрюуюн кѳргенден сора, таланы огъары жанында гъой-гъумлу чунгурлагъа къарады. Анда уа бир да кымылдагъан зат ѳслемеди. Сора, ким биледи, чат ичинде адам не жаныуар бар ѳсе уа деп, чат эрнине барып, аны ичине сакъ къарады. Анда да сабыр саркъгъан суучукъдан сора зат ѳсленмеди. Баям, Начкайны гузабасы тонгузла ючюн эди. Атлы сыйлы разведкасындан къошха къайтып, не ѳслегенин Батырбекке айтды да, биягъы къалач бишириую башлады. Батырбек башын алгъа булгъап къойду. Хасым а:

— Ма-а, алайды! Жаны сау болса, тѳгерекде шыхыртны ѳшитмей, жыйыны сезмей, кымылдагъанны кѳрмей къалыргъа амалы жокъду,— деп, Начкайны махтай эди.

Батырбек, Атлыгъа айланып:

— Маладес! Бюгечеден башлап, Беппо да, сен да Адилгерийни разведкачылары боласыз. Беппо, кичи болгъанлыкъгъа, сенден да ѳслиди. Адилгерий, не айтаса жарарламы?

— Бек жарарыкъдыла. Мен ангылагъандан, Одиновну штабындан ѳсе, энди мени штабым тынгылыды,— деп, Адилгерий кюлгенде, барысы да ѳхтем кюлдоле. Аны келгенине асыры къууанингандан, къошну адамлары барысы да бек жарыкъ эдиле. Хасым къалач этип бошагъанлай, тегенени къой жауурун къалакъ бла къырды. Аны ызындан а, турч къумгъандагъы къайнар сууну тегенеге къууп, тылпыуун бардырып жууду. Ол ѳтген къалачланы уа Атлы бла Беппо къып-къызылла биширип, от жагъада тыпыр таш аллына тиздиле. Къалачла акъсыл дигилле болуп сюелдиле. Адилгерий бла Батырбек мулжарда, кийиз юсюне олтургъанлай, къайда бир бири бетлерине, къайда уа отну жанинганына къарай, узун ушакъ ѳтедиле.

Ала къазакъладан къалай къутулгъанларыны, энди ала-гъа дертлерин къалай жетдирирге керекки, халкъны къазакълагъа къажау къурауну, партизан отрядны къалай жыйынуу юсюнден оюмлу ушакъны ашыкъмай бардыра ѳдиле. Ушхууур битди, Хасым нартюх ундан этилген исси къалачланы сай ашлау юсюне, кюллерин юфгюрюп, ышымына сюртюп, эки-эки сындырып салады. Ашлауну ортасына уа къалачкъуйрукъ ѳре къара гоппанны жангы чай-къалгъан жаудан толтуруп ориатды. Чѳмючлеге чыккырдан жукъа айран къуйду. Ючюсюн ашлауну тѳгерегине тизди, эки чѳмюч бла уа Атлы бла Беппону къолларына тутдурду. Ол экисине да бир энчи чѳмюч бла жау берди. Ушхууур башланды. Батырбек бал бетли мыйыклары буруп, аланы баш эрнине салынып тургъан тюклерин сол баш бармагъыны кыйыры бла ѳрге пюртюп, толу кызыл эрнин ачды. Адилгерий да андан кѳргенин ѳтди. Хасымны уа аланыкыылача толу мыйыклары жокъ эди. Анга энди тюк жарый бара эди. Ушхууур бошалгъанлай, жашла къошдан чыгып, ыстауат тѳгерегине бир къаты айланып къайтдыла да, мулжарда жерлерин этип жатдыла. Жукъладыла. Адилгерий бла Батырбек а алдагъы борчларыны юсюнден сѳлеше эдиле.

— Алай, Адилгерий,— деп сабыр башлады Батырбек,— мен ол отряд къурауну юсюнден сен айтханны сагъышын ѳтгенме.

— Да, къалай мурат ѳтесе?

— Агъачны тюбю большевик абрекден толу туююлдо. Алай таулагъа тартхан жерледе уа — Шау Хуна, Къайын Къыйыры, Чаты Башы, Секиргме, Ууаза, Къазан, Хари, Тепченукъ, Алмалы, Ташлы Тала тийреледе уа ууакъ-ууакъ жыйынла бардыла деп ѳшитгенме. Угъа айланган сылтау бла айланыргъа керекбиз. Табарыз.

— Сен таныгъан адамладан хапарыгъ жокъмуду?

— Керти ѳсе, Аппайланы Зулкъарней, аны къарындашы Зеке, Созайланы Исхакъ зат да Тѳбен Хариде бир ѳсленгендиле дейдиле.

— Холамдан, Бызынгыдан да абрекле уа кѳп болурла?

— Хар элден да кадетледен къачып, абрек болуп тургъан аз жокъду. Бахсан бойнундан, Чегемден, Холамдан, Бызынгыдан, Малкъардан да кѳп адам барды. Ол угъай, большевик абрек болуп, агъачда, тауда, ташда да, кечеге башларын кюлтукъларына сугъуп айланынган орус да, черкес да кѳдю.

— Батырбек, алай айтханыма айып ѳтме ансы, «башны кюлтукъгъа сугъуу» — ол эрни иши туююлдо. Биз,

сауут мадарып, бир бирибизни билген, бир оноу бла жүрюген партизан отряд болургъа керекбиз. Кюрешмей — муратха жетиу жокъду.

— Алайды, алайды. Кюрешуу, тохтамай, кюрешуу!

— Ол сен сагъынганладан башха адам а эсленмеген-миди?

— Азла эсленмейдиле! Алай бир къауумлагъа сен кимсе деп соргъанлыкъгъа, тюз жууап бермейдиле. Кими — «Атым а — Ташатдыр», кими — «Желжоргъа», кими да, хылыкка этип, кюлюп: «Мени атым Агъач кишиди, энди артынга къарамай бар, артынга къарасанг, ушкок атылыр, «Къутургъан бугъаны» мюйюзю жетсе, менден кърме», — деп къоядыла. Адамла бир бирлерин тюбегенлей танып къоялмайдыла.

— Да, анда да бир хыйсап барды, шендю, Хатыу айтыучулай, «Таула бийик, адамла кийик» болгъандыла. Жашыртынлыкъ — сакълыкъны анасыды.

— Сен, кесинге нѳгер излер ючюн, уугъа айланган сылтау бла бираз къыдырыргъа керексе.

— Ол тюздю. Алай мени эки зат тыяды: бири жарам, экинчиси уа сауутум тынгылы болмагъаны. Бу эски пердан атылса, тютюн этип, аллындагъын кѳргюзмейди. Кеси да, асыры тепгенден, имбашы жиянгы сындырыргъа аздап къояды.

— Кесилген ушкоккла бары да алайдыла. Алтыхырла уа — бютюн да. Жаранг а бекми къыйнайды? Бу сууукълада терсейген этмеге эди.

— Къыйнап этгени жокъду. Окъ тийген жери тап болгъанды, чыккыган жери уа алыкъын тамам жабышмагъанды. Жула кереги уа жокъду. Бираздан сора сау болур деп умут этеме. Сау болургъа этмей эсе, билмейме, бир арада кичиген да этнучюдо.

— Алайды.

— Бир ыйыкъдан кийик сау боллугъуму билеме.

— Ыйыкъ озгъунчу, зат да этмей, кесинги кюндюз агъачда, кече уа мында жашырып туралсанг эди, сау болуп къалыр эдинг. Алай эт.

— Угъай, терлемей, тынч айлана турсам, жарам къыйнап этериги жокъду. Ирени жокъду. Таза къаны да, сыдырымаса, не да бир къаты зат тиймесе, чыккымайды.

— Тешинчи, жарангы бир кѳрейим.

Адилгерий тешинип, байлауун да тешди. Аны окъ тийген жарасы жабылып, берчи уа эримей, юшюген чум кибик кѳрюнеди. Окъну чыккыган ызы уа эмизикден шендю айырылган сабий эринлеге ушайды. Уллу жараны кѳр-

генде, Батырбек, тилин чук-чук этдирип, башын эки жанына булгъай эди. Адилгерийни жарасын экиси да, хант тузчукъ да себип, жангыдан байладыла. Туз бек кичите эди, алай жарасын терк сау этер ючюн, Адилгерий неге да тѳзерик эди. Экиси да, кѳп тюрлю оноуланы тындыргъандан сора, сауут мадарыууну хыйсабын да этдиле. Эрттенликде Батырбек Нальчикге барып, анда атасыны антлы теңгин — Павлону табаргъа, Адилгерий а тѳгерекде мюшкери сыртлагъа, батхакълы къоллагъа, чирик жайыулагъа къараргъа, тонгузланы сырынларын табаргъа тауусум этодиле. Шахардан Павлону Къара Ханслыгъа келтирир амал болса, анга да иги эди, Адилгерийлагъа да шахар бла байлашыугъа тап бола эди. Ол бир жаны, экинчи жаны уа — Павло жашырын большевик болгъаны себебли, партизанагъа жакъ басарыкъ эди, аланы болгъан жерлерин душманига айтырыкъ туюл эди. Чинардан, чертлеуокден семирген агъач тонгуз мыллыклары уа, Павло шахаргъа ташып, кесине да жаратып, башхалагъа да саталса, асыры элпекден санап санын тапмазча этерге боллукъ эди. Адилгерий бла Батырбек бир бирден тансыклары алапмай не кѳп турдула эсе да, жукъу хорлай башлады. Жатар жерлерин хазыр эди. Тышына къалауур саямай, итге ышанып, экиси да татлы жукъладыла.

VIII

Танг жарыды. Жел къагъады. Бийик чинар тереклени тѳппелери сюрюшедиле, шууулдайдыла. Хауа жылы жел ийисге тартхандан, бюгече къар бузламай чыккыгъанды. Эшта да, жаз бышыны ал айы окъуна къыш сууукъну сындыра башлай болур. Алай жылы жабалакъла уа энгда да кеслерин жерге къалын жабышдырыла. Жангы кырдык ашыкъгъа жетгенде да, терен къар жаууп аз кѳрмегенбиз. Къышха ышанган тюбюнде эмилик атына ышанган кибикди. Болса да, хауаны жылыракъ болгъанына къууана, Хасым, Адилгерийге къарап:

— Сен огъурлу къонакъ кѳре эдим: сен келген бла кюн аязды. Алай «къонакъ» деп да бош айтама. Сен къонакъ туюлсе, къошну илеринден биресе, — деди.

Батырбек а Хасымны:

— Аны-муну мен билмейме, таналадан семизирегин былай бир сюрчю. Кюн аллында къурманлыкъ этерге керекди. Адилгерий от-окъ аллындан къутулуп келгенде, ат къурманлыкъ этсек да, сейир туюлдю. Бар, сюр, — деп, ашыкъдырды.

— Угъай, кьой, Батырбек. Ишле иги болсала, кьурман, той да артда этербиз — халкъ бла бирге этербиз. Мени ыразы этерге сую эсенг, мен айтханны этерсиз, — деп Адилгерий тууарчылары тынгылатды.

— Сени жюрегинги кыйнагъан кюнубюз — ёлген кюнубюз болсун! Алаймыды, жашла? — деп, Батырбек жашлагъа кьонгур кёзлери бла къарагъанда:

— Алайды, алайды! — деп бир аууздан жууапладыла.

Кечеден кьалгъан «акъсылланы» кюлге кёмюп, жылытып, ушхуурда этгенича, Хасым усхар салды. Бары да ашыкъ-бушукъ азыкъ ашадыла. Сора, эки агъач челекни да алып, Хасым да, Атлы да ийнек сауаргъа ыстауатха кирдиле. Беппо уа бузоу кьорургъа деп, тьякычгын сюрей, аланы ызларындан кетди. Ол тамышдыргъан эте эди, бузоу кьоруй эди, алыктын ийнек сауа уа билмей эди: Асыры жаш эди. Хасым бла Атлы, челеклерин кысыр саулукъ ийнеклени сютюдөн толтуруп кьайтдыла. Беппо уа таналаны аналарындан айырып, ыстауатдан чалы бёлген орунга жыйды. Аны ызындан а, халжарны огъары жанында бирси бёлюмюно башына чыгып, таналагъа бла эки алашагъа аялгъан кём-кёк гымых биченден бир-эки сенек ауузу атланы гыбыдышына атды. Андан бир кесекчигин ыскындыкны тышындан хыл-хыл этген кичиу тайгъа быргъады. Ол а, кьулакъларын жумуп, бир кесин талай, бир а хыл-хыл эте, садакъасына жубана эди. Кюн кётюрюлдю, агъач таулада тереклени тёппелери саргъалдыла. Хар ким жумушун башлар заман жетди. Алай Батырбек:

— Ай жаш, барчы, ол ийнанда, кылдыны ёрге жанындагъы терекге бир къашха этип кел. Илишан атып, эрттенликде шайтанланы бир къачырайыкъ, — деп, Беппогъа уллу чинар терекни бармагъы бла кёргозтдю.

— Тохта, жашы, ма бу кёмюрню. Къашханы ортасына бармакъ басхан чакълы къара тамгъа эте кел, — деди Адилгерий.

Беппо ала айтханча этип кьайтханлай, тийрени зангыратып, илишан атыу башланды. Кёлю кётюрюлсе, Батырбекни хар заманда да илишан атхан төреси эди. Адилгерийни төреси уа, илашанны жангыз бир атып кьоюу эди. Батырбек атды — къашханы онг жанында акъ тамгъачыкъ эсленди. Адилгерий:

— Барыгъыз да бирер атып бошасагъыз атарыкъма, — деди. Хасым атды — къашхадан бир къарыш огъары сол жанына тартаракъ биягъындача акъ тамгъачыкъ кёрюндю. Атлы атаргъа унамады. Беппо уа эки кьулагын кьол

табанлары бла басып, аузун ачып, атылгъан ушкокну тепгенине кёзюн кьакъмай къарай эди. Адилгерий, чубур перданны алып, алгъа аны даражасына бла быргъысына къарап, сора огъун салып, чёкдю. Эки жингиригин тобукъларына тыяндырып, илишанны марады. Аны ушкогууу быргъысы, бирсиленикилеча, ёрге-энишге тепчий турмай эди, бузлап кьалгъан кибик эди. Ушкогу атылды — кьалдын гулмак тютюн кьош аллын тумалады. Ол ушкокну тауушу да Батырбек бла Хасымны бешатылгъан орус ушкокларыны тауушларындан башха эди. Перданны тютюню хауагъа кётюрюлгенлей, хар кимни кёзлери къашха таба кьатдыла. Къашхадан тышында жангы агъаргъан тамгъа эсленмеди, арасындагъы къара тамгъачыкъ а жокъну орунда эди. Беппо чабып барып: «Тюз ортасындан тийгенди!» — деп, къара тамгъаны бармагъы бла басып, кёргозтдю.

— Мени ушкогум бла бир атчы, — деп, Батырбек ушкогун Адилгерийге узатды. Биягъы Адилгерий чёгелеп, ушкокну кьолу юсюнде тутуп атды. Къара тамгъадагъы окъ ызы урду. Батырбек, сейир этип, башып эки жанына чайкъай эди. Жашла уа: «Оллох-ох!» — деп, кьарс ура эдиле. Адилгерий а:

— Сиз тилеген ючюн атдым ансы, бир затны эки кере атмаучума, — деп, сюйдюмлю ышара эди.

Илишан атыу бошалды. Малланы да кьууаладыла. Алагъа аргъы талада аш салыргъа Атлы бла Беппо кетдиле. Атлы анда маллагъа таза бичен, кысырлагъа уа къаралдым бичен салып, экилерини араларында да Беппону кьоюп, кьошха кьайтды. Ол кьайтханда, Хасым мал орунланы тюплерин уллу кюрек бла кюррей тура эди. Батырбек бла Адилгерий да жолгъа хазырлана эдиле. Батырбек Хасымны чакъырды. Сора анга да, Атлыгъа да: — Бизни кьошубуз жолдан бираз узагъыракъ болса да, кьонакъла кьайтычуларын билесиз. Ким биледи, кесин кьонакъ сундуруп, сынай келгенле да болурла. Къайда да, Адилгерийни мында болгъанын кишиге сездирмегиз. Ол бири. Экинчиси уа, Адилгерий бла мен жумуш бла кетибиз, мында сиз — юч жаш кьаласыз да, малгъа, кьошха сакъ болугъуз. Биз терк кьайтмасакъ, гузаба этмегиз. Кишиге да тасха бермегиз. Тюбеген адамыгыздан а не затны да иги билирге кюрешигиз. Кесигизге уа аз да шекли этмегиз. Адилгерийни соргъан болса, «билмейбизден, кёрмейбизден» башха зат айтмагъыз. Мени сурагъанига уа таугъа кетгенди деп кьоюгъуз, — деп юйретди. Адилгерий да:

— Батырбек, была сенден, менден да акыйлыдыла. Юйретир кереги да жокъду,— дей эди.

Батырбек Адилгерий бла бюгече оноулашхан жумушуна атланды. Бары бла да саламлашып, тор алашасына минди. Ат, кыулакъларын ёре тургузууп, ары-бери секирип, жортургъа ашыгъа эди. Батырбек да аты жоюген бла урушдура эди. Сора ол:

— Хайда, сау кыалыгъыз,— деп, атын жолгъа тюзетди. Мычымай, берги талагъа ётдю. Андан а, онг жанына бурулуп, халкъ жоююген уллу жол таба бармай, солуна тебиреди. Мысты Къолну башындан энишге кирген жаяу жолчукъгъа тюзелди. Алай барса, жолда адамгъа тюбемезге боллукъ эди. Жол да жууукъ эди. Хасым бла Атлы агъачха кетип баргъан Адилгерийни ызындан мудах кыарап кыалдыла. Ол ингирге дери кыалын агъачны ичинде, кийик кирик, сагъайгъанлай, жол жанлада мюшкериле ичинде бугъуп турлукъду. Жолда хапар айта барыучу жолоучуладан бир керекли зат эшитирге умут этеди. Керти, агъач ичи бла баргъан жолда уа кёп затны эшитирге боллукъду. Нек десенг, халкъны бу кыайгъылы кезиуонде, адамла узакъ жолгъа уллу жыйын болмай чыкъмадыла. Жыйын болуп чыкъсала уа, жашаудан бир бирге атюсюнден кычырып хапарлайдыла. Адилгерий чинар жайыуда акырын атлай барады. Терек тюплериндеги кыургъакъ бутакъланы аягъы бла басмазгъа кюрешеди. Чырпыланы да кыолу бла бир жанына тюртсе, артха тауушсуз бошлайды. Кыалын чырпыла ичине кирсе, энишге ийилип, аланы тюплери бла кыарайды. Айтдырмай кыоймай эсенг, агъач ичинде тюрюлю-тюрюлю ийислени да сезеди. Ма-а, аллында чириген чинар кылды. Аны толлукълары чириген алма ийис этедиле. Арлакыдагъы жарты кюйюп кыалгъан пура тюккюч а кыурум ийис этеди. Шыкыда аш юйлени эсге тюшюреди. Ол а Адилгерийге хычыуун кёрюнеди. Адилгерий, ушкогун да ёшююне кёндеден салындыргъанлай, жабышмакъ таягъына таяна, тик тешден мюшкери сыртха илине барады. Сыртда уа не барды? Ким биледи? Шыхырт жокъ. Кёрюнген да жокъ. Адилгерий кеси да мюшкери сыртха чыкъды. Кыалын мюшкериле ичинден жолгъа кыарап тохтады. Жол а Айыулу Къолну башы бла агъачлары чирий тургъан тар кёпюрюню юсю бла ёте эди. Башха жерни ётерге кыарыу жокъду. Холам бла Бызынгыдан Нальчик шахаргъа баргъанла не да андан кыайтханла бу кёпюрюню юсю бла ётерикдиле. Аны себепли, хар жолоучуну кёрюрге да, айтханын эшитирге да былайы бек тап жерди. Жалан да эрикмей,

эрикмей, сакъ кыарап туралыргъа керекди. Адилгерий, кыарны тюбюнден кыумжу жыйып, кесине олтурургъа жумушакъ муржар кыурады. Ушкогун да кыолуна алып, аркыасын базыкъ чинар терекге тыяндырып олтурду. Ол алайда тынгылагъанлай кюн тюшден атлагъынчынынга дери кечинди. Сора, асыры эрикгенден кетерге тебирегенинлей, узакъда адам дауурла эшитилдиле. Адилгерийни кыулагы турду, жоюеги терк-терк ура башлады. Жолоучула иги жууукълашханлай, Адилгерий, кёзюлдюреуююгон буруп, мюшкери юлкюлени тюплери бла жолгъа кыарады. Базарчыла, бирер атха минип, бирер ауур жоюлю аты да адеж тартып келедиле. Ол базарчылары кёбюсюн да таныды. Ала шыкычыла эдиле. Бир бирлерине кыычыраакъ сёлешедиле. Барысыны да ушкоклары бар эди.

— Ялан, эй, абреклене кыалайда кёргенем дейсе?

— Кыазан башында, артдарагъа уа Ташлы Сыртда да.

— Не айтхан эдиле?

— «Кыайдан ахшы жолгъаса? Кимсе?» — деп соргъан эдиле. Ким болгъанымы да айтып: «Нальчикден келеме. Кыара Ташха барама. Сиз а кимсиз?» — дегенимде: «Биз да былай уугъа айлана келгенбиз. Тютюнюнг жокъмуду? Бар эсе, бир тютюн ичирсенг а», — дегенлеринде, бир гёренке жылка тютюнюм бар эди да, андан асмушкасын алагъа берген эдим. — «Багъасы неди? Ахча берейик», — дегенлеринде да, алыргъа унамай кыойгъан эдим.

— Аллахха ийнан, ахча алмагъанынг адыллылыкъ эди.

— Тоба болсун, ала большевик абирекле болмай, жолючу тонаучула болсала эди, алай ариу бла жибермез эдиле.

— Да, тютюн бермей бир кёрге эдинг. Кыалай ариу айтханларын эшитир эдинг. Аллахха ийнан, кёзюнге жулдузла кёргюзтюп, аягъынг басханны кёзюнг кёрмей барырга этер эдиле.

— Угъай-угъай, неле айтаса! Адамны ниети бетинден окъуна белгили болады. Бир кыауум адам бар эдиле да, барысыны халын эслеялмагъан эдим, алай ол мени аллыма жанлап, саламлашып, манга сёлешген а бек огъурлу адам кёрюне эди. Ёзгени кыой, ала аман адамла болсала эдиле, ушкогуму, кыамамы да сыйырыр эдиле.

Жолоучулары хапарларыны андан арысын Адилгерий эшитмеди. Ала, Тыхынладан ётюп, Тужур аягъына жетгенде, алгъа ангылашынмагъан дауурларын, артда уа ауаргыларын аяз аз-маз келтире эди. Жолоучуну: «Кыара Таш», «Кыазан Башы», «Ташлы Сырт», «Огъурлу адам» —

деген сёзлери Адилгерийни эсинде кьалдыла. Ол эшитген сёзлеринден оюм этди: алада большевиклени суюгенле да, кадетлени суюгенле да, бирлерине да нёгер болмагъанла да бар эдиле. Халкъда аз тюрлю адам болмайды. Алай халкъны асламы большевиклени келирлерин суююп сакълай эди.

Иигир ала, Адилгерий артха, кьошша кьайтды. Кьошдагъыла, хар ингирдеча, жумушларын этдиле. Хапар айта, жырлай, ушхуур артына дери турдула. Нек эсе да, Батырбек шахардан кьайтмады. Адилгерий да, жашла да анга бек тынгысыз эдиле. Бирлери тутулуп кьалгъан, бирлери уа кьош азыкъгъа алгъан нартююн тартдыргъа тирменледен биринде тургъан суна эдиле. Кёп тюрлю оюм эте эдиле. Кечени узуну Адилгерийни кёзюне жукъу кирме-ди. Ол Батырбекни сагъышын эте эди ансы, кесине уа аз да кьоркьмай эди. Юч кюнден сора сюрюучюле кьошда чыдаалмай башладыла. Адилгерий а жашладан энчи оноуларына кёре, Батырбек элде бир кьауум адамгъа жолугъа кьалгъан суна эди. Болса да, ол кьайгъы эте, мудахлана башлады. Кеси кесине: «Ыйых кюн кетди. Баш кюн базарын этди. Энди геуюрге кюн жетди. Юч кюн ётдю! Бу не аламатды?» — дей эди. Адилгерий кече элге барыргъа деп, кесин жолгъа жарашдырды. Ингир кьарангы болгъанлай, кетерге деп тургъанынлай, Батырбек бла Павло жетдиле. Кьууаныуну мардасы жокъ эди, Батырбек, кьошда адамланы барыны да атларын Павлогъа айта эди. — Ол бары бла да саламлашды. Батырбек Адилгерийни уа атына «Къаракиши» деди. Павло уа, Батырбекни кёзлерине кьарап, аны артда айтхан сёзюне ишекли болуп, кюл-дю. Сора, чаларакъ да этип:

— Энди Каракишиле коб бар. Отуннга барсам, адам корсам, сен ким десем — «Каракиши». Жолда сорсам — «Каракиши», базарда сорсам — «Каракиши», кошда — «Каракиши», кругом — «Каракиши!» — деди Павло.

Бары да шуёх халда харх этип кюле эдиле.

— Тамбла уугъа барлыкъбыз: бюгече ушкокланы сыйпап, жау сюртюп хазырларгъа керекбиз, — деди Батырбек, Хасымгъа кьарап. — Хасым, сен хахайчыбыз боллукъса. Суюсенг, Атлыны да нёгерге ал. Адилгерий да, Павло да, мен да бетжанда турлукъбуз. Тогъай Жар башында мюшкериде тонгуз сюрюуле болмай амалы жокъду. Мен ары барып, бир заманда да кьурлай кьалмагъанма.

— Бек ахшы, — деди Хасым. — Атлы бла мен табылыннганы аллыгъызгъа кьачырыбыз.

Павло келтирген кьошкьулакъ ушкогун:

— Бу санга ашхымы? — деп, махтанып Адилгерийге узатды. Ол а:

— Бек ахшыды! Ингилиз ушкокланы кёбюсюн жюрюутгенме. Алай, ушкокланы барындан да беш атылгъан, эсе да орус ушкокну суюме. Аны жетген жокъду. Патрону да аны иги табылады. Ол алдаусуз сауутду, — деди.

Павло уа:

— Русь ушкок коб табабыз: он, жикирма, жуз! Патрон не кадар да! — деп эки кьолуну бармакъларын жайып кёргозтдю.

— Да багъалы кьонагъыбыз, Павло, этген ахшылыгъынгы унутмабыз. Бу саугъанг ючюн да, кесинги бизни бла шагъырей этерге эринмей, бери келгенинг ючюн да санга бек ыразы болдум, — деди Адилгерий. Сора ингилиз ушкокну киритин ачып, этип, сампалын чыкьыр-чыкьыр этдирип, кьурлай урдуруп, чыпын аллына суюейди.

Хар ким ауузланып, жатып тынчайды. Адилгерий бла Батырбек, халжарда малла ичине барып, энчи хапар айта эдиле:

— Алан, Адилгерий, сен манга кёп кьалдың дейсе. Кёп кьалмай амалым жокъ эди.

— Элде да мен айтхан адамлагъа жумушла берсенг, сау юч кюнню анда турлукъ туююл эдинг.

— Тюз да сен айтхан план бла жюрюугенме. Алай ишде планнга сыйынмагъан, андан аз артыкъ затла да болгъандыла. Анда халны юсюнден мен кьысха айтып кьояйым. Къара Ханслыдан Нальчик Башына дери адамгъа тюбемей бардым. Нальчик Башында уа Исхакъ бла Зулкьарнейни керти ахлуларына жолукъдум. Ала айтханнга кёре, Зулкьарней Чечениге, Ысхакъ да Тау Артына, Гюржюге, кетерикдиле. Мында сатхыч адамла бардыла. Кадетлеге чабыуул этерге базына болмазла. Ысхакъны болгъан жерин билир ючюн Газа Тюбде Созайланы кьошлада, Зулкьарнейни табар ючюн а Огъары не Тёбен Хариде Аппайланы кьошлада суаргъа керекди. Ысхакъдан, Зулкьарнейден бири тапсакъ, чегемли партизанланы ала билмей амал жокъду. Алай таба барсакъ, кьабартылы, орусла партизанланы да табарбыз. Хы-ы, Нальчик Башында базаргъа бардым. Бир машок нартюх сатып алдым. Андан сора, жюкю атымы да башындан тарта, ма бу Паблогъа кьайтдым. Анга муратымы билдирдим. Ол а, харип, терк окъуна атны, жюгюн тууартып, кесини ат орунуна букъдурду. Сора, андан чыкьыгъынчы окъуна, тегерегине да жакъ кьарап: «Сизде, таулада не хабар бар?» — деп сорду. «Бизде хабар ахшы хабар. Мал бар, бичен бар.

Махан кѣп» — дедим. «Сизде уа не хапар?» — деп соргъанымда уа, биягъы ат орундан тышына да кѣз жетдирип: «Мында хабар чох аман. Кругом шпион, тох-тох, расстрел. Бошагъан жокъ. Кадет офицерле хар кюнден Хадагъжукъ бахчада гуляйт этелле. Тюръмеде таулу большевикле да кѣпдюле», — деген эди.

Павловну кызы папиросла сата айланады. «Гуляйт» этген офицерле бла къатыш Хадаужукъ бахчада дайым жюрию. Кеси да, курсовойлача, омакъ кийинирге кюрешеди. Ариуду, алай хыйлачы кызычыкды. Атына да Ниночка дейдиле. Ол сен жатхан ауругъан юйден келиучю бир военна «шуѣху» да барды. Аны аты уа Марусады. (Аны атын эшитгенде, Адилгерий кесини кѣзлерине кюлмюш сыфат алдыргъан эди.) Павловну тыш отоуна киргенибизде, андан эшикни жеписи бла къарап Нина бла ол Маруса дегенлерин ич отоуда кюзгю аллында сюелип, кеслерини бетлерине фудра сюрте тургъанларын эслеген эдим. Къайры эсе да атлана эдиле. Павло айтханыга кѣре — ол а кызындан эшитгенин айтады, — кадет офицерле, къаукъалакъ эте, Хадагъжукъ бахчада уллу жѣге терекле къатында, тѣш эринде кюндюз сагъат экиден тѣртге дери болуучудула. Ол заманда анда кѣплени кѣрюрге болады. Нальчик округну таматасы Чежоковдан башлап, сен таныгъан Змеенкогъа дери анда болмагъан жокъду дейди. Ма-а, сахарда алай ишни билгенме. Андан сора да, тау агъачланы кършаларгъа, партизанланы тутаргъа Одинцов уллу отряд хазырлайды, кѣп мычымай экспедиция этерикди дейдиле.

— Къачан этерик болур? — деп, Адилгерий тишлерин кыжырыкълатды.

— Къачан этеригин киши билмейди. Жашырын ишди. Алай, хазырланганларына кѣре, кысха заманда башларыкды. Нальчик башчыла айтханыга кѣре уа, мындан аз алда акъ къазакъла Къазан Тѣбеле артында Барагъунланы Журукъну партизан отрядын кършалап, Журукъну кесин ѳлтюрюп, бир къауум адамын да тутуп кетгендиле дегендиле. Журукъну хапарын айтханда жиямай тѣзерге бек кыйын эди. Ала аны ѳлюгюн бойнундан атха тагъып, сюйретип келтирип, итле ашасынла деп, орамгъа атып кетген эдиле. Алай, таулула ѳлюкню кече урлап, букъдуруп, Генжеде жууукъларына бергендиле. Нартюкню тартдыргъа Махаметни тирменине келгенимде уа, Махамет улу Аслан бла сизни Бекмырзаны да Тебченукъда хапарларын эшитдим. Сен мында къалай кечине эсенг, ала да анда алай кечинип турадыла дейдиле.

— Мен тамбла окъуна Тебченукъгъа жетерге керекме, — деп, Адилгерий бек тынгысыз болду.

— Угъай, сени ары барыуунг къркыуулуду. Ары не мен, не да Хасым барыргъа керекди. Бир сылтау этип, бармай жарарыкъ туююлду. Тамбла нигирде анда болгъан кыйын туююлду.

— Бек ахшы. Эртен бла, кюн кършлукъгъа келгенден сора, ууда ишибизни битдирибиз, — деди Адилгерий. Сора экиси да къошха къайтдыла. Хар ким жукълар къайгыгъа кирди.

IX

Къалын чинар агъачны ичинде, эки жаны юзюлмеген сары чынгыл къаяла бла кършаланинган мюшкерили сырт. Аны тѣбен жаны бла, учхалап, айыула тигелеучюдле. Ырныкъ киштikle бла суусарла уа ѳрлеген окъуна этиучюдле. Аллай тик чыгышны ѳрлеген Хасым бла Атлыгъа тынч туююл эди. Болса да, артишледен тутта, бир бирге къл бере, экиси да Тогъай Кълбашы сыртха чыкдыла. Таяккы жерге чанчип, юсюне бир кысха агъашчыккы кѣнделен кысдыла. Сора ол таяккыгъа Хасымны тонун да, бѣркюн да кийдириле. Кенгден кърасанг, ол адам сюелип тургъанын ушай эди. Тамаша бодуркы болду. Аны кѣрген кийик жаныуар андан артха юркмей къаллыкъ туююл эди. Сыртны огъары жанындагъы чыгышында Адилгерий, Павло, Батырбек бирер кылдыны артында бетжаныга чѣкген эдиле. Хахайчыладан къачхан жаныуарла аланы аллары бла ѳтерик эдиле. Бодуркуну орнатхандан сора, Хасым бла Атлы, бир-эки кере ушкок да атып, хахай эте, ѳрге тебиредиле. Кѣп мычымай, сыртны юсю агъач сыннан, чырпы шыбырдагъан тауушха къалды. Жаныуарла огъары чыгышха къача эдиле.

Хасым бла Атлы, ашыгып, кычырып, ушкокланы да кълларында хазыр тутханлай, мюшкери сыртны ортасына жетгенде бетжанда тургъанланы ушкок тауушлары гюрюлдедиле. Къабан кычырыкъ къатыш дагъыда гюрюлдедиле. Бир кесекден, чырпыланы да мулдушху эте, къачып келе, Атлыны аллындан бир уллу бойнакъ айыу чыкды. Атлыны хахайына да къллакъ салмай, ол аны жаны бла энишге ѳтюп кетди. Алай, баям, бодуркуну эслеген болур эди, дагъыда артха къачып келе, хахайчы жашланы аралары бла ѳтюп, биягъы бетжанчыла таба кетди. Жашла уа, аямай хахай эте, бир арада ушкок да ата, сыртны огъары кыйырына жете барадыла. Ала ары жетер кезиуде, бия-

гъы бетжанчыланы ушкоклары атылдыла. Жашла чабып, баш чыгышха жетгенде, аланы алларындан дагыда бир бёлек тонгуз чыгыш таба кыачды. Ушкокла атылдыла. Аладан ючюсю тёшден чатха тёнгередила, кыалгъанлары уа, окъ атханча, аргы жюреке сызылып кетдила. Аланы ызларындан киши да ушкок атмады. Аласыз да сегиз тонгузю ёлтюрген эдиле, бир уллу кыабанны уа жаралы этип ийген эдиле. Окъла тийгенде, чатха тёнгереген тонгузланы кыатларына барып, бетжанчыла аланы хар бирине энчи кыарай эдиле. Ала алайдагы тонгуз мыллыкланы кыатларында эки бодуркыу этдила. Сора биягы чыгышха кыайтдыла. Кылды юсюне олтуруп, бир уллу ишни тындыргъандача, тютюн иче, сабыр ушакъ эте эдиле.

— Хасым, бар, ахшы улан, энди тонунгу, бёркюнгу да алып кел. Бизни былайда кёп сакълатма. Хайда, маржа,— деди, хар атханын уруп баргъаны ючюн мараучулукъну оноуу кыолуна ётген Адилгерий.

— Бусагъат,— деп, бююннгу уугъа бирсиледен кем кыууанмагъан Хасым сыртны энишге чабып кетди.

Хасым артха кыайтып келе, терек башында адам жиягъанча таууш эшитди. Ерге кыарап, терек башында, аны айырысында, гуппур болуп, мудах мурулдай тургъан айыуну кёрдю. Ол айыуну халына кимни да жаны ауруп эди. Ол, адамладан кюркыгъандан, кыачып, мюшкериле арасында битген чинар терекге миннген эди. Энди уа терекни тюбюне жанлагъан Хасымдан кюркыуп кычырыкъ этгенлиги эди. Алай Хасым да элгенирден жарым кыалмагъан эди. Терек башындан ол «ы-ы-ы» деген тауушну эшитгенде, аны башында чач тюркери ёре тургъан эдиле. Хасым ушкогуна да бир жабышды, алай айыуну амалсыз мурулдагъанын эшитгенде, андан да бек аны адам аягына ушагъан жалаң табанын кёргенде, анга жаны ауруп, атаргъа болмай кетди.

— Алан, Хасым, бизни былайда сакълатып нек кыойдунг? — деп Батырбек соргъанда:

— Кыой-кыой-кыой! Бери келе, терек башында сыйыт эте тургъан айыуну тюбюне келип кыалдым да, жаным чыккъы. Анга кыарап, бир ауукыгъа дери турдум. Ушкок бла атаргъа уа кёлюм бармады,— деди Хасым.

— Атамагъаныгы иги этгенсе. Агъачда жаныуарланы керексизге кыырыгъа неге керекди,— деди Адилгерий.

— Алайды,— деп Павло да кыошду.

Кеси уа бир базыкъ эди. Бууаз айыу болур эди, хари́п,— деп, Хасым жазыкысына эди.

Уучула бары да жаралы кыутулгъан кыабанны ызындан ызлап тебиредила. Аны хар секирип жетген жерине кыаны чачыла баргъаны кёрюне эди. Арлакыгъа кыутулгъандан сора уа, секиргенин кыоюп, ууакъ жёбелеп баргъан ызы табылды. Ма-а, бир бирде уа тохтап, жан-жанында тюбеген жаш тереклени тиши бла сермеп, жаркыаларын чартлата барады. Алай анга андан не файда? Кыаны тохтамайды. Кыан ызы кюнлюмден аргы кыол таба сёдегей жазылып энеди. Бу айыу болса эди, окъ ётген жараларына чапыракъ, топуракъ буштукъ этип, кыанын тыяргъа кюрешир эди. Кыабанны уа аллай мадары болмаучуду. Жалан да ачыуундан тегерегин сермей, чала барыучуду. «Чал кыабан» деп анга андан айтадыла. Ызына кёре, кыабан кыолда суучукъдан да ичип, дагыда, тохтай-тохтай эниш сюрөн кетип турады. Алай ол узакыгъа кеталлыкъ туююл эди: жаралы жаныуар суу ичсе, узакъ бармай, ёлюучюдо. Айта эдим да! Ма-а! кыабанны башы чырпыла тюбюне кирип, арт бёксюмю уа тышында кыалып турады. Кеси уа, гырайт киби́к, не уллу эди!

Кыабанны кыарнына ушкок бла урдула. Сора, кыатында бодуркыу сюеп, уучула, ууда жетишимлерине кыууанып, кыошха кыайтып барадыла.

Кюн тюшден атламагъан эди.

Тюш азыкъ ашадыла, бираз солудула. Сора Адилгерий бла Павло агъачха бардыла. Ала Павлону хамутлу аты бла сюйретип, бир-бир жерледе уа кеслери да тартып, тонгузланы арба кирип жерге чыгырып букъдурдула. Алайдан а Павло, тамбла эрттенликде да арбасы бла келирге деп, шахаргъа кетди. Адилгерий артха, кыошха кыайтды. Маллагъа аш салыргъа, суу ичирирге, дагыда кыошну бир талай кереклерине жетишиуде Хасым бла Атлыгъа болушургъа деп Батырбек кыошда кыалгъан эди. Энди уа, ол жумушладан бошагъанды да, Адилгерий бла бирге тебченукъчулагъа барыргъа, Бекмырзаны излерге хазырды. Хазырды, алай Адилгерийни анда тутуп кыоярла деп, бек кыайгы этеди. Болса да ары бирге баргъанлыкыгъа, андагыылагъа бирге чыгып кыалмазгъа боллукъду. Керек болса уа, бирге окъуна кёрюнюрле. Иш кесин кёргюзтюр.

Адилгерий бла Батырбек ингир ала Кыара Хансlyдан чыккъдыла. Ушхууур ууахтыгъа Тебченукъда бызынгылы кыошну кыатына жетдила. Кыарангылыкыгъа чулгъанып, жукъсуурагъан агъачны кыыйырындан ыстауат тап эсленеди. Кыошда адамланы дауурлары шарт эшитиледи. Адилгерий бла Батырбек адамланы ауазларына кёре, ненча болгъанларын санаргъа кюрешедила. Алай уллу сёлеш-

мегенлеге не да тынгылап тургъанлагъа уа не амал?

Бир кесекден Батырбек къош таба тебиреди. Адилгерийге уа къошха келирге керек болса, билдирирге айтды. Адилгерий агъач ичинде, терек жанында, шош тынгылагъанлай къалды. Батырбек къош аллына жетгенде, бир ит кючюк юрду. Ол кючюк къадалгъанда, биреу биреуге:

— Ай жаш, чыкъчы, бир къара, ит неге юреди? — деди. Ол къошну от жарыгындан чыкъгъанга терк кѳралмай, жерге ийилип, къарай эди, итчик а, анга базынып, бютюн къаты юре эди. Сора ол жаш, къош таба айланып:

— Адам эсе да, шайтан эсе да, алай анда бир къарелди къымылдай болур дейме,— деп, биягъы къошха айланып сѳлешди. Ол алай айтханда, Батырбек анга уллуракъ ауаз бла айтды:

— Эй, кѳп болсун!

— Уой, сау бол!

— Бирси айтычуларыгъызы айтмай нек къойдунг? Къонакъ аламысыз?

— Къонакъ аллахны къонагъыды: сау кел, жууукъ бол! — деп жаш къычырып, къошдагъылагъа да эшитдирип жууаплады.

Жылы жетмеген кючюк къадалып юреди. Батырбек келе келгени сайын, ол да артха кете барады. Бир артына, бир аллына къарай юреди. Бу дауурлагъа бла кючюкню жабусуна къошдан бир абадан адам чыкъды.

— Ы-р-р! Бар къыйыргъа! — деп, ол, кючюкню да къыстап, терк-терк атлап, Батырбекни аллына келди. Батырбекни таныды.

— А-а, Батырбек, харип, сенмисе!

— Менме, Къоналий, кеч къолай болсун?

— Уой, къолайлы бол, жаным-кѳзюм, былай кеч жо-лоучу нексе?

— Да, сизни къошха уа туююлме. Мындан ары жолу-ма уа эртте да туююлме.

— Кел, маржа, къошха, жууукъ бол.

Къоналий бла Батырбек, аладан аз артдаракъ а ол тышындагъы жаш къошха кирдиле. Къошдагъыла ѳрге туруп, къонакъ бла саламлашдыла. Аланы барыдан да му-дах, бѳркюн мангылайына кийип тургъан жаш, Батырбекни къолун къаты тутуп, аны кѳзюне тюрслеп къарады. Аны кѳзлери от жарыкъда жылтырай эдиле. Къошну ичинде чырагъы жокъ эди да, отну уа хар заман жаннганын ѳчюр-мей тура эдиле. Бир кесек тынгылай кетип, Батырбек:

— Тейри, шашмай эсем, сени танийма. Сен Махаметни жашы Асланса,— деди.

— Алайма. Сен а Батырбексе. Къазакъладан къутулгъанынга да бек къууаниган эдик.

Ол алай айтханда, Батырбек тѳгерегиндегиле эслеп къарады. Къоналий а аны сагъайгъанын эслеп:

— Охо, къоркъма. Мындагъыла барыбыз да кесибиз-биз,— деп жапсарды.

— Да, сора мен жангыз туююлме. Нѳгериме сѳлешейим. Ол да келсин. Кесим сѳлешмесем, келлик туююлду.

— Бек ахшы. Сѳлеш.

Батырбек, къош аллына чыгып: «Чу-уак, чу-уак!» — кечеги къанатлыча, юч кере къычырды. Ит юрду. Агъач ичинден а, укуча: «Хуу-хуу! Хуу-хуу!» — деп эки кере жууап эшитилди. Ол Адилгерий эди. Аны жалан да Батырбек биле эди ансы, башхала уа керти да уку къычыргъан су-нуп къоярыкъ эдиле. Терк окъуна Адилгерий келди. Ты-шында Къоналий бла, къошда уа битеу да андагъыла бла къызыу саламлашды. Аслан, а, Адилгерийни танып, къаты къучакълап, жилямсырады. Сора, Адилгерийге:

— Ол ѳлдю эсе да, энди аны орнуна да сен жаша. Бек бушуу этгенбиз, алай мадар тапмадыкъ... жатхан жери кенг болсун, жумушакъ болсун,— деп, къайгъы сѳз бергенде, къалгъанла да Асланны арт сѳзлерине бир аууздан:

— А-амин, а-амин! — дей эдиле.

— Темирсолтанны юсюнденми айтаса? — деп сорду Ба-тырбек.

— Ангыламай турама,— деп, Адилгерий да Асланига жютю къарады. Болгъан ишни тынчлап ангылатыр ючюн, Къоналий сѳз къошду:

— Аланла, къонакълагъа эс тапма къойчугъуз. Бу не ишигизди? Олтурчугъуз, Ма-а, бу кийиз юсюне олтурчу-гъуз. Ай, жаш, айран къуйчу. Жол къыдыргъан адамла уссап болурла.

Батырбек къара гоппан бла айран ичди. Адилгерий а, жалан да бир-эки тартып, гоппанны артха берди. Андан сора, биягъы Асланига:

— Кимни юсюнден айтханынгы иги ангыламадым.

— Да, ма-а, харип, Бекмырзаны юсюнден,— деп, Ас-лан сѳзюи жарты къойду.

Адилгерийни къулакълары чууулдадыла, кѳзлери алас кѳре эдиле, эки жыягъы бирге киришип, тишлери къыжыл-дай эдиле. Ол сѳлешмегенлей бир ауукъгъа дери турду. Сора башлады:

— Қылай ѳлген эди? Ёлюго уа не болду?

— Ёлген кимге да борчду,— деди Къоналий,— алай ажымлы ѳлдю. Агъач туююнде да тынч къоймадыла. Аб-

рек чыккыганда да, ит кадетле ызындан болгъанлай турдула. Къакъгынынчы кьоймадыла.

Кьоналий сёзюн бошагынчы Аслан, эки кьолу бла да къамасына жабышып, тынгылап турду. Ол къачан да, кадетлени атларын эшитсе, къамасына жабышыучу эди. Сора Бекмырзаны юсюнден хапарны башлады:

— Къазакъла элге киргенде, Бекмырза да, дагыда бир бёлек адам абрекке чыккыган эдик. Агъач тюбюнде айлана кетип, Къазан дорбунуна келген эдик. Анда жашай эдик. Кече тегерегибизге кесибизден къалауурла сала эдик. Кюндюз а эки юлешинип, бир къауумубуз Юй-Орун-Тала бла, бирси къауумубуз а Батхакълы Сырт бла келген жоллагъа барып, кьошланы малларын сюрюрге келлик къазакъланы алларын сакълай эдик. Бизни биргебизге уа бир ахшы, батыр черкес бар эди. Туура таный эсенг да, атына да Журукъ дей эдиле. Ма-а, Журукъ бла Бекмырза, сора мен разведкагъа Топуракъ Суу бойнунда кёмюрчюлеге бардыкъ. Ала уа, кёмюрчюле туююл, кадетлени тасхачылары кёре эдим. Биз алагъа соруп, сахардан хапар айтдырдыкъ. Айтыуларына кёре, адам шексинирча туююл эди. Ала кеслери бизге бек жарыкъ болгъан эдиле. Экинчи кюн да кеслерине барырыбызны тиледиле. Тютюн да ичирдиле, азыкъларындан да тигим этип, бек жарыкъ болдула. Алагъа экинчи кюн да бардыкъ. Биягъыла жарыкъ болдула. Биргелерине олтуруп тургъаныбызлай, тегерегибизден, ушкокларын да кьолларында тутханлай, къазакъла чыккыдыла. Ала: «Сдавайсы!» — деп кычыра эдиле. Биз, жерге жатып, аланы ушокла бла атаргъа тегирегенде, «кёмюрчюле» юсюбюзге секиришдиле. Ала тертеу, биз а ючеу бола эдик. Экиси Журукъну юсюне, бирси экисинден да бири мени, бирси уа Бекмырзаны юсюне илиндиле. Журукъ юсюне секирген душманладан бирин жумдуругъу бла кьулакъ жанына уруп чончайтхан эди, экинчисин ушокк бла уруп къаплагъан эди. Бекмырзаны уа, ол мазаллы къарабет «кёмюрчю» онгсуз этген эди. Тюбюне салып бойнундан бууа эди. Мени бла кюрешген ушкогумдан тутуп жибермей эди. Сора, сол жингиригим бла къамамы кынындан басып, онг кьолум бла уа къаманы суууруп чыгъарып, душманымны жюрек аузуна урдум. Андан, бери секирип, Бекмырзаны бууаргъа кюрешгенин желкесине къама бла урдум. Журукъ а, мен жауумдан бошاپ, Бекмырзагъа болушургъа секиргеними эслеп, ол тегерекден келгенлени атып башлады. Бекмырза бек къарыусуз болгъан эди. Бети кём-кёк, кёзлери уа кыпкызыл болгъан эдиле. Болса да, ол да тирилип, бизни

бла тенг ушокк атып башлады. Жууукъгъа келген къазакъланы ёмюрде кымылдамача эте эдик. Узагъыракъ-дагыла уа, ушкокларын бизни юсюбюзге, кьурмашча, чартлата эдиле. Алай бизни тургъан жерибиз бек тап эди. Аллыбызда уллу ташла бар эдиле да, аланы араларына кьутулгъан эдик. Окъла келип, асламында да, ол ташланы букъу этдире эдиле. Бизни патронубуз аз эди, сыраф атмазгъа кюреше эдик. Бекмырза бла мен да тюз атаргъа кюреше эдик, алай ол Журукъ деген негерибиз а, хар атханы сайын уруп бара эди. Уста мараучу, батыр кёллю киши кёре эдим. Тукъум атына да Барагъунов дей эдиле. Къазакъ аскер кёп эди. Биз ол от кьуршоудан кьутулаллыкъ туююл эдик. Алай, бизге насыпха, бизни уруш этген тауушубузну эшитип, болушлукъгъа Тахан-Хажини партизан отряды жетди. Партизанла къазакъланы артларындан атып башлагъанда, ала, кеслерини ёлюклерин да кьоюп, къачып башладыла. Алай, не амал, Журукъгъа эки кере да окъ тийген эди. Бекмырза да ауур жаралы болгъан эди. Сол имбаш жыя тюбюнден окъ тийген эди. Къазакъла къача башлагъанда, партизанла уа аланы ызларындан «Ура-а-а!» — деп, кычырып, ушокла бла ата эдиле. Тахан-Хажиде бир къауум партизан бизни къатыбызгъа келдиле. Журукъну да, Бекмырзаны да жараларын байладыла. Алай, Журукъну кёмюрегинде жарасы асыры ауур эди. Окъ онг жауурунуну тюбюнден чыккыган эди. Дагыда: «Жашасын Совет власти! Ит кадетлеге мени ючюн дерт жетдиригиз!» — деп кычыра эди. Ол ёлмезге кюреше эди. Ол пелиуан эди! Кадетле, кеслеринден къалгъан ёлюкlege да къарамай, суу бойну таба къачдыла. Бизникиле ёлген душманланы сауутларын жыйдыла. Ушокк, патрон, гранат, керох да иги кесек алдыла. Бираздан биягъы кадетле, эс жыйып, жангыдан атаканы башладыла. Ол кезиуге Журукъ ёлген эди. Зауаллы Журукъ энди партизан тенглерине болушур чекден чыккыды. Бекмырза уа, жарасына да тёзюп, бизни бла тенг ушокк атып турду. Къарындашыны кьанын кадетледен ала эди. Душман аскерге башчылыкъ этген ол итден туугъан офицер уста командир эди. Ол, аскерни жартысын бизни бла урушдуруп, жартысына уа бизни кенген кьуршалата эди. Бизникиле аны сезгенлей, уруш да эте, артка кете тебиредиле. Ол заманда Журукъну ёлюгюн урушну ичинден чыгъара келген партизан жашха окъ тийди. Окъ аны билегине тийген эди. Сора, ёлюкню алайда кьоюп, чыгъаргъа тюшдю. «Ол кьойгъан ёлюкню алып муратда бизникиле эки кере да чабыуул этген эдиле. Алай Журукъну ёлюгюн

кьутхарыр онг болмагъан эди. Аны ёлюгю алайда кьалды. Бекмырза уа, харип, ауур жарасы да болгъанлай, бизни бла бирге урушдан чыкъгъан эди. Ол мардасыз тѣзюмлю адам эди. Аны сол имбаш жыясыны тюбюнден окъ тийгенлей да, жашла аны кесини жарасын байлагъандан сора, карабин ушкогун жангыз онг кьолю бла ата эди. Тахан-Хажини партизан жыйыны Топуракъ Суу бойнундан Къазан Тѣбеле таба кетди. Бекмырзаны, бу кьош элге да жууукъ, уруш этилген жерден да бир жанында болгъаны ючюн, бери Къоналийни кьошуна келтирип, мында букъдуртуп кетген эди. Сау болсунла, Къоналий да, Тахан-Хажиде да Бекмырзагъа бек иги къарагъандыла. Не ачдан, не сууукъдан кыйналмагъан эди. Хар кюсеген затларын Холамдан, Къара Суудан да келтире эдик. Мында да андан аялгъан зат жокъ эди. Алай, ууахтысы алай болур эди, харип, жарасындан тюзелмей ёлюп кетди. Аны ёлюгюн да кече бла элтип, кеси элибизни къабырларында асырап кетгенбиз. Элде жангы къабырла кѣпдюле да, къатына бармагъан адам, кенгден къарап, жангы къабыр кьошулгъанын билген да этерик туююлдю.

— Алайды, харип, биз Бекмырзаны, кече элтип, къабыргъа салгъанлы бюгюн тамам ючюнчю кюн болады,— деп, Къоналий да, ахтынып, сѣз кьошду.

Аслан бу хапарны айта туруп, анга тынгылагъанла бары да Асланига мудах къарагъанлай турдула. Адилгерий бла Батырбекни уа бетлери бирде саргъала, бирде къызара тура эдиле. Тынгылай кетип, Къоналийге бла Батырбекке кезиу къарай:

— Биз энди ёлгенни сау эталлыкъ туююлбюз. Алай, бизде адамлыкъ бар эсе, ёлгенлени къанларын аланы душманларындан алырбыз,— деди Адилгерий.

Ол кече къарт Къоналийни кьошунда къалып, танг бурну бла Адилгерий бла Батырбек кеслерини кьошларына къайтдыла. Бекмырзаны ёлген хапарын айтдыла. Жашланы да жанлары ауруду.

Кюн да чыкъгъынчы, Адилгерий бла Батырбек шахардан Павло келлик жолгъа бардыла. Ала экиси да Мысты Къол аягъында сакълай эдиле.

Суу бойнунда ат пырхылдагъан таууш чыкъды. Кѣп да мычымай а, атларыны бурунларындан да къалын тылпыулары чыгъа, Павлону арбасы кѣрюндю. Адилгерий бла Батырбек Павлону аллына чыкъдыла. Павло, къууанып:

— Аха, Агъач киши, сау-эсен,— деп, кѣк кѣзлерин жумулта эди.

— Сау кел, якши,— деп Павлогъа чалып, Адилгерий да, мудахлыгъын жашырып, жууап эте эди.

Адилгерий, Батырбек, Павло да бирге ууда къыргъан тонгузларына бардыла. Павло къырылгъан тонгузлары барысыны да къарынларын гийда балта бла жарды, ичлерин тѣкдю. Аланы хатхуларын, тазалай да турмай, бир чунгур жерге къуйду.

— Епкелерин, бауурларын, жүреклерин алсам да, къарынлары бла, чегилери бла да кюрешир заман жокъду. Шахаргъа элтсем да, кыйма этер заман жокъду,— дей эди Павло.

Мыллыкла ат арбаны юйюне сыйыммагъан эдиле. Павло ол кюн аланы эки къайтып ташыгъан эди. Хар жүгюню уа тышын бичен бла тышлай эди. Аны юсюне да къургъакъ отулла сала эди. Къалай болса да, ол кюн Павло мыллыклары кесини юйюне аманны кебинден ташыгъан эди. Батырбек бла Адилгерий да анга къайгырыудан кьутулгъан эдиле. Артда кеси айтханнга кѣре, Павло уа экинчи кюн окъуна мыллыклары барын да Костик деген семиз, бѣкем, кесини жууашлыгъы бла халкъгъа белгили хасапчыгъа сатхан эди. Андан алгъан ахчасына уа, кимден болса мадарып, алты орус ушок, юч минг да патрон алгъан эди. Павлону аллай бир сауут сатып алгъанын кесини юйюрюнден башха киши да билмей эди. Кесини юйюрюнде уа аны душманнга сатарыкъ адам жокъ эди.

Павло, сауутланы да алып, Къара Ханслыгъа юч кюнден алгъа къайталмады. Алай ол юч кюнню ичинде Адилгерий бла Батырбек Хариде да, Ууазада да, Къазанда да болдула. Тахан-Хажини жыйыныны жартысы Сванетиягъа, Зулкъарнейни отряды да Чечениге кетгенлерин билип къайтдыла. Энди партизанланы мында, тауда, агъачда къалгъанларын табаргъа керек эди. Не амал?

Х

Адилгерий бла Батырбек Къоналийни кьошундан кетгенде, Аслан анда къалгъан эди. Ол ары келлик партизан нѣгерлерин сакълай эди. Сакълагъанын да иги этген эди. Жангылмады. Адилгерийлары андан айырылгъандан сора, тѣрт кюнден артха къалмай, Къоналийланы кьошха бир сары шинли, орта бойлу черкес келди. Ол Тахан-Хажини партизан къауумундан эди. Аны атына да Наньу дей эдиле. Ол кеслерини партизан жыйынылары Къазан Тѣбе артында болгъанын Асланига билдирген эди. Ма-а,

энди уа ала экиси да Къара Ханслыгъа келди. Алагъа жолукъгъанда, Адилгерий бла Батырбек: «Аскерибиз эки кере ёсдю»,— деп, къууана эдиле. Партизан жыйынны болгъан жерин эшитгенлей а:

— Бусагъат окъуна ары бармай амал жокъду,— деп, Адилгерий нёгерлерин ашыкъдыра эди.

— Алай эсе, сиз барыгъыз, мен а шахаргъа къайтыргъа керекме. Сизге мени жарар амалым бар эсе, айтыгъыз. Юйюмден шашып кёп турсам а, ол тегерекни ийисеп айланган терстамгъала, къайда айланганымы билип къоярыкъдыла. Билселе уа, юйюрюмю къырырла, юйюмю да кюйдюрдюле,— деди Павло.

Адилгерий Павлогъа быллай жумуш берди:

— Сен айтхан тюздю. Шахаргъа къайт. Алай, сени къызынг Нина санга айтханча, офицерле ингир ала Хадагъжукъ бахча башына келип, селекей эте айлана эселе, аланы араларында ол Змеенко дегенни бизге кенгден танырча этсин.

— Да къалай таныталлыкъды?

— Аны амалы бек тынчды.

— Нечик?

— Мен ол тийреге барып, жашырын марлай айланырыкъма. Офицерле ол уллу жёге тереклени ёрге жанындагъы эринге келгенде, Нина Змеенкону да, башхаланы да къатларына барып, алагъа папиросла сатаргъа кюрешсин. Алада папирос алгъаннга да, алмагъаннга да ийилип бир кере баш урсун, Змеенкогъа эки кере баш урсун. Мен а Нина эки кере ийилип баш ургъан адам Змеенко болгъанын билirme. Ангыладынгмы?

— Ангыладым.

— Андан арысын а, бизде насып болса, билirse. Бар... энди, ахшы жолгъа бар. Ёлмесек, бир бирни дагыда кёрирбюз,— деп Адилгерий Павлону къучакълады, орус халкъда жүрюген адетдеча, уппа да этди. Адилгерийни бирси нёгерлери да, уппа этмеселе да, Павлону кёзюне къарап, керти къарындашча, къолун къаты тутта эдиле. Павло суюген тенглеринден саламлашып айырылды. Алай ол артал да айырылыу туююл эди. Ол алагъа шахардан болушлукъ этерик эди.

— Хайдагъыз, аланла. Заман зыраф озмасын,— деп башлады Адилгерий.— Энди бираз сауут да, патрон да къурагъанбыз. Ушкокланы тотларын ачдырыргъа заманды.

— Сен айтханлай болсун. Жанган ёртеннге къымыжалай кирирге да хазырбыз. Ит кадетлени залимлигинден

къара халкъны къутхарыр ючюн, къазауат керекди,— деди Батырбек.

— Алайды, алайды! Сен айтханига хазырбыз!— деп, бирсиле да бир ауаздан къычырып айтдыла.

— Алай эсе уа, Аслан, Наныу экигиз да Къазан Тёбеле артына, партизанла болгъан жерге барыгъыз да, аланы халларын билип келигиз. Кесек-кесек болгъандан эсе, бир къарыулу жыйын болсакъ игиди. Не ала бизге къошулсуңла, не да биз алагъа къошулургъа керекбиз. Юлешинип урушургъа тюшсе да, бир комадирибиз, бир комиссарыбыз, ол угъай, штабыбыз, планыбыз да бир болургъа керекди. Амал тапсакъ а уруш эте тургъан большевик аскер бла байлашыргъа борчлубуз.

— Тюз айтаса, тюздю,— деп, барысы да шагъатлыкъ этдиле.

— Тюз эсе, хайдагъыз, экигиз да барыгъыз. Тамбла ингирге андагъы партизанладан толу жууап алып келигиз,— деп, Адилгерий Аслан бла Наныугъа буйрукъ этди.

Аслан бла Наныу, мындагыла бла саламлашып, олсагъат окъуна жалаң жыяу этип, къысха жолла бла, Къазан Тёбеле таба кетдиле. Ала къош аллындан айырылгъанлай, балыкъла тенгизге ычхынганча, агъачха ташайдыла.

— Ай жаш, атха да суу ичир, сылап, сыйпап, нер сал. Адилгерий бла мен, Аслан жыйынны бери къайтхынчы, жортууулгъа чыгъарыкъбыз,— деди Батырбек сагъыш этип тургъан Хасымгъа.

— Ахшы, бусагъат,— деп, хыны-суху атлап, ол ат орун таба кетди.

Ол андан къайтхынчы, Адилгерий бла Батырбек Павло келтирген ушкокланы бла патронланы халжар артында, кылдыла арасында асырадыла. Асырагъан жерлерине адам шекли болмаз ючюн, къургъакъ чырпыла атдыла. Сора кеси аякъ ызларын да кюрёк аузу бла ары-бери кюрёп жашырдыла.

— Алайда кёпге дери къойсакъ, тейри, Батырбек патронлагъа мылы тартыргъа боллукъду.

— Биз этген умут болса, аланы тамбла ингирде окъуна юлеширбиз. Бир-эки кюнден а къабындырып башларбыз.

— Да мен да, жандырып башлар ориуна, къабындырып башларбыз деп къоркъама.

— Къабынган бир этсе, жанар ючюн а кёп сакълатмаучуду. Серебряковну баш токъмагъы кесини бойнуну юсюнде мени ушкогуму патронуну оту къабынып, сора жанып бошардан кёп чыдамагъы эди.

— Ха-ха-ха. Тейри, узакъ а чыдамаз эди,— деп, экиен да, бир бирге къарап, жарыкъ кюлдюле.

— Атла хазырдыла,— деп, эки аты да башларындан тартып, Хасым къош аллына келди.

Адилгерий къара атха, Батырбек а хар заманда да кеси миниучю тор алашагъа миндиле да, шыпар-шупур этип, къолну саз батхагъындан ётдюле. Кёп да мычымай, Мысты Қол башы жыяу жолгъа тюзелдиле. Агъачха сингдиле.

Хасым аланы ызларындан къарап, кеси кесине: «Ай, не медет, мен да сизни бла барсам, нечик иги эди,— дей эди. Болса да, ачыуланган этгенча, терк-терк атлап, къайтып къошха кирди. Ол этер ишле къошда да аз туююл эдиле. Аланы санаргъа неге керекди... Қъошда жашауну сынагъанла не да эшитгенле аланы биледиле. Агъач ичинде жыяу жолланы бара, жолда баргъан-келген эслемеселе, уллу жолгъа да чыгъа, Адилгерий бла Батырбек иги кесек къыдырдыла.

Бара, жорта кетип, ала тюш ууахтыгъа Нальчик Дорбун башы чертлеуюк зыгытха табылдыла. Атланы айыларын бошлап, бирин бирине къантардыла. Тёгерекге тынгыладыла. Ол тийреде аз да, кёп да адам не мал таууш жокъ. Жалан да арлакъда-берлакъда чыпчыкъла, чириген къужмуну чачып, жубаныргъа кюреше турадыла.

Жаз башы жууукълашханлыкъгъа, кюнлюмден, чегетледен да къар эрип кетгенликге, алыкъа агъачха чапыракъ чыгъуу узакъды. Алай хауа иги жылыннганды. Кюн узун болгъанды. Тереклени каполлары кёпчюй башлагъандыла. Жел къакъса, чертлеуюк юкюле кишиуларыны мугут букчуларын бир бирге себедиле. Себип а бошамагъандыла да, аны ючюн жерге уа акъмайдыла. Ала да агъып, терекле да чагъып, чапыракъ ийген кезиу болса эди, Адилгерийлагъа бек тап эди. Алай жылны ол кезиуон сакъларгъа тюшмейди. Шёндююгю иш — шёндю, жылны аллай кезиуондеги иш а заманында этилир:

Марзият берген саугъа кёзюлдюреуюк Адилгерийге шёндю нечик иги жарайды! Адилгерий чегетде чырпы ичинден къараса, кюнлюмдеги сырт, сыртда айланган кавалерле бла къызла, дагъыда анда селекей эте айланган башха адамла — бары да тюз аны аллына келип къаладыла. Ол аланы сёлешгенлерин эшитмегенликге, бет сыфатларын шарт кёреди. Тойгъаиларын селейте, кюнлерин оздура айланган чанкала бла кадет офицерле, омакъсынып, ёрге-энишге жюриюдюле. Керексиз дарий салкъынлыкъларын жайып, кавалерлерини да, кеслерини да бет-

лерин кюнден сакъларгъа кюрешген бла жашырып, кавалерине кеслерин уппа этдирген гокка тишируула да эселедиле.

— Алчы, Батырбек, кёзюлдюреуюк бла сен да бир къара,— деди Адилгерий.

— Олло-ох, дидин уя кирик, не аман басыннгандыла! Кюнлерин да атмайдыла! Ай, былагъа уа бир пилимоту кимни болмаз эди!

— Пулемёт бла уа не этерик эдинг?

— Къыйырындан тутуп, бу муртат жыйынны къырып барлыкъ эдим.

— Угъай, тюз айтмайса. Аланы ичлеринде терсле да, алагъа суюмей жабышханла да болурла. Халкъда аз тюрлю адамла болмайдыла. Халкъны ичинде душманланы танып, дертибизни алагъа жетдиррге керекбиз.

Селекей эте, сандырай айланган къауумну тёбен жанындан, башы ачылгъан агъач кюбюрчекни да бойнуна бау бла тагъып, бир назик къызчыкъ чыкъды. Аны кюбюрчегинде не затлары болгъанын кёзюлдюреуюк тутмай эди. Қыз кюбюрчегинден алып бир акъ затланы адамлагъа сата эди. Баям, ала папиросла эдиле. Нек десенг, къызчыкъ кесинде аллай товар алгъаннга ийилерек баш уруп артха айырылгъанлай, андан товар алгъанла, тютюн этдирип, папирос тартып башлай эдиле. Ол акъ ал боталы, къара жыйрыкълы, къызылбет тири къызчыкъ а, бирлени къатындан бирселени къатына бара, ары бла бери чоллакъча ёте эди. Сатыучугъун этерге деп, къатына баргъан адамына не эсе да айта эди. Сора хар аллай адамгъа, этиучюсуча, бир кере баш уруп, башхалары таба кете эди.

Бир къанатбёрк тишируу бла алашаракъ офицер эрини туурасына жетгенлей, биягъы кюбюрчекли къызчыкъ, аланы алларына келип, не эсе да айтды. Офицер, кюлюп, башын эки жанына булгъай, къолундагъы, къамичи сап кирик, къысха таякъчыгъы бла силдеп, сол жаны таба кёргозтдо. Ол заманда, къызчыкъ анга эки кере да ийилип баш урду. Терк окъуна аланы къатларындан кенгнге тайды. Ала уа, селекей этген адамланы араларында эрин таба иги кесек айырылып, жерге орналып ишленген узун шинтикге олтурдула. Қыз берген белгиге кёре да, атлашына, ёсюмюне, кесин ёхтем жюриютуююне кёре да, бу кавалер офицер Змеенко эди. Ол, чегетге къарап, баям, гокка барышнясына махтанып, кесини жигитлигинден, суюмеклигинден таурух айта эди. Адилгерий, чегетден кёзюлдюреуюк бла къарап, аны энди шарт кёрюп тургъанын а ол къайдан биллик эди?

— Ма-а, ол мени соруучу жилин бу эди. Бир кёрюп кёйчү,— деп, Адилгерий кёзюлдюреуюкню Батырбекке узатды. Ол а, аны бла кырай кетип:

— Ай, нажас а, сарыук киби, не жаман тукъумларынды! Жан алычу болганы сыфатындан окъуна белгиледи,— деди.

— Ол кёп адамны ёлтюргенди, кёплени кыанын ичгенди. Энди кеси да бир окъ суутсуң.

— Алан, экибиз да бирча атайык.

— Угъай. Ушкок жангыз бир атылып кыалыгъа керекди. Мен атарма, сен а кёзюлдюреуюк бла кырап тур. Тюз мангылайын марарыкма.

— Ол деген неди? Кесинг ата эсенг да, ёшюнюн мара. Уралмасанг, кытулур да кетер.

— Мени жорутум белгиледи: бек керекли кезинде жангыз бир атып кёюучума. Иги кыра.

Барышнясына не эсе да бир зат айтып, ол да, Змеенко да, харх этип кюле турганлай, Адилгерийни ушкогу атылды. Змеенкону башындан тайпагы чартлады. Ол кеси уа, хыбыл болуп, шинтикни артына сойланды. Кыатындагы омак кыатын:

— Ой, мени аллахым, не болду! Ой-ой-ой, не болду! Не болду! — деп кычырык эте, Змеенкону шинтик артында кёюп, адамла таба кыачды. Ол артына-артына кырап кыачханда, алайда айланганла, бунт кётюрюлген базарданча, кыача эдиле. Бир минутха селекей этген халк гунч болду. Жалан да бир кыауум офицер, кыайры атханларын да билмей, чегет таба буруп, керох ата эдиле. Ючеулен а Змеенкону кыатына келип, аны башын кётюрюп, мангылайында, тюз да эки сары кыашыны арасында, окъ тийген жарасына кырай эдиле. Аны ол жарасы бармак басхан тенгли болмагъанлыкыгъа, желкеси уа оюлуп эди. Офицерле, аны кёргенде:

— Снайпер, снайпер! — деп, кеслерин да, аны ургъан мараучу ураллыгын билип, ёлюкню да алайда кёюп кыачдыла. Кыачып бара, офицерле керохланы биягы чегет таба, кыурмашча, чартлата эдиле. Белгили жерни марар онг жок эди: Ушкок бир атылгъанлыкыгъа, гюрюлдеген тауушу, тегерекде тауланы ичлеринден кезиу-кезиу зынгырдап, кёп жерден эшитилген эди. Ушкок атылып бошаганлай, Батырбекке кырай:

— Бу биринчи жууап,— деди Адилгерий.

— Дертибизни биринчи жетдириуюбюз. Алай бу азды.

— Шёндю окъуна тонлук тышюрюп онг бар эди.

Кыайгызмаз, биз ала бла энтда да тыбеширбиз. Шахаргъа кыуугъун жетгинчи таула таба учайык. Шуёхларыбыз сакълай болурла. Ыспассыз этген сунарла.

Кёгде учуп барган кыушну ауанасы жерде бир затдан да тыйылмай барганча, зыгыт ичи бла жумулуп, эки атлы бири бирини ызындан таула таба барадыла. Ат аяк таууш эшитилмейди, топуракъла уа жыау жолдан кёкге-кёкге учадыла. Ауанала узайдыла. Кёзден ташагъа думпайдыла.

Мычымагъанлай, шахардан атлы аскер жетди. Ёлюкню кыатына келип, чырпыгъа ушкоклары залп бла ата эдиле. Кырдык бетли тачанка бла келген пулемёт да, алагъа нёгерлик этип, серине кыуса эди. Алай эте кетип, кеслерине агъачдан киши да жууап этмегенин кёрюп, кыазакъла, Змеенкону мыллыгын да тачанкагъа салып, артха айланып кетдиле.

Нина Павловна юйуне кыайтып кетмеген эди. Ол, кыачхан халк кыатыш, шахаргъа келген эди. Шахарда уа таныгъан адамларына:

— Баям, Змеенкогъа бир уллу дерти болган адам болур. Не да аны атхан, ол кыубулхан кызыны алгын сюйгени болур. Зарлык аз аман иш этдирмейди. Алай, харип, аман иш болду. Жаным ауруду. Сюйгенинден айырылган дуниядан айырылган кибики,— дейди.

— Бизни разведкабыз ызлар. Тасха бергенни табар. Шахарда жашагъанлада тасхачы болмаса эди, ол бююн офицерле, ала бла бирге уа Змеенкону анда боллугъун агъачда айланган баштакъла неден биллик эдиле! — дей эди ол сиз таныгъан военна сестрица Маруся.

— Аны-муну билмейме, палах Змеенко бла айланган кыыздан чыкыгъанды. Алай туюл эсе, ол кавалерин эриндеги шинтикке нек чакыргъан эди? Андан берисине сыйындаймы эди? — дегенле да кёп эдиле.

Хапар, таурух битеу шахаргъа жайылган эди. Бирде, Змеенко абрекле бла урушуп, уллу жигитлик этип ёлгенди дей эдиле, бирле уа, кыыз ючюн бир офицер тенгин дуэлге чакырып, аны бла атышыуда ёлгенди дей эдиле. Эшитген эшитмегениге айтып, жангыдан эшитген а, тюрлендирип, юсюне да кыошуп, хапарны кеси сюйгенча жая эди.

— Кыалай да болсун, ма-а кёрюрсе, агъачдагы партизанланы барын да тутарыкдыла. Одинцов умутуна жете билучюдо. Кысха заманда кёрюрсе,— деп, Маруся, Ниначыкыгъа ышанып, махтана эди. Ол а:

— Болъу эди, алай а болгу эди,— деп, кесин кыазакъла жайлы кёргюзте эди.

Ингирде Нина юйюне келгенде, анасы урушду. Ол анга:

— Айлана-айлана, бир аман палахха кьаллыкьса! Кьой, сени папирос сатханынг башыбызгьа жау боллукьду. Кёремисе, кюн сайын не кьадар адамны ёлтюредице? Сени атангы тутсала, мен кесими сау кьоймазма. Ийнан, кьызым, бизни юйюбюзге жау чапса, сени ючюн чабарыкьды.

— Кьатын, бошла айта тураса. Сени Ниначыгьын акьыллы адамды. Ол буюкьса, эндиге дери кьазакьла бла кьатыш жюрюп, энди уа кесин аладан букьдурса, ала анга ишекли болурларына ийнан.

— Анам, сен манга кьоркьма. Мен кесими душманлагьа аддатмам. Ала, мени ичими билгинчин, бирер пуд хант туз ашаргьа керекдике.

Нинаны анасы, кьызы бойнундан кьучакьлап, ёшюнюне кьаты кьысып:

— Кьазакьлагьа адам ышанырча туююлдо. Бу сени бла бирге бери келиучю Марусяны да мен тасхачы адам сунама,— деп, артхаракь туруп, кьызыны кёзюне кьарай эди. Биягьы Павло уа, кьатыныны бла кьызыны сёзлери-не кьошулуп:

— Кьоркьгьан эки ёледи, кьоркьмагьан а бир ёледи. Ёлсек да, эки ёлмейик. Сакьлыкь керекди ансы, кьоркьмакьлыкь керек туююлдо,— дей эди.

Кече белинде Павлону юйюню эшиги суху кьагьылды.

— Хей, хозяин, эшикни ач!

— Кимсе?

— Ким болгьаным сени ишинг туююлдо. Ач дейме да!

Павло терк окьуна, жалан аякьлай, жалан кёлегини юсюне сары тонун кьаплап, ашыгьып барып, эшикни кьылычын ачды. Эшикни, кьайсы эсе да табаны бла уруп ачды. Юч солдат, бир офицер юйге кирдике. Павлону кьатыны, Пелагея Иван кьызы, Нинаны да кьучагьына кьысып, печь кьатында мугурайгьан эди. Павло уа:

— Заман кьайгьылыды. Сизни ачыуланнганыгьызгьа айып этмейме. Алай ачыуланьргьа неге керекди? — дегенде:

— Бизни ачыуланнганыбыз бла ачыуланмагьаныбызны юсюнден айтыргьа санга жетмегенди, алыкьта сени бурнунг бираз ёсерге керекди! Быдырынга сюнгюню сукьсакь, тилинги сабыр тутарса. Аузунгу кьыс,— деп, кьазакьла Павлону кёзюне-башына тебине эдике.

— Атам, тынч тур. Не керек эсе да, излесинле. Тапханларын элтирле,— деп, Нина да атасындан тилей эди, Пе-

лагея Иван кьызы уа жилиамсырай тура эди. Сора, кьыстау кесине жор эте эди.

Кьазакьла юйню тинтип, туююн башына этдике. Тапхан а зат да этмедике. Павлону жаный, кетдике.

Шахарда абрекле бугьунган хапар жюрюй эди. Аны себепли, кьазакьла кече сайын шахарны кьуршалап, юйлени кьармай эдике. Шекли болгьан адамларын тутуп кете эдике. Бир бирде, халкьны кьоркьутур ючюн, не большевик, не кадет болмагьан адамланы окьуна илишаннга салып, асламында уа гитче базар жыйылыучу жерде асмакьлагьа асып ёлтюре эдике. Большевикледен тутханларын ёлтюрюрден алгьа бетлерине арба жау сюртюп не да исси шиш бла кюйдюрюп, аркьаларында, мангылайларында жулдуз суратла эте эдике. Азап кёре, тегерекдеги халкьгьа айланып:

— Кьоркьмагьыз! Большевикле хорларыкьдыла! Жашасын Совет власть! — деген революционер Ведяйкинни уа акь кьазакьла алгьа аузун тигип, ызындан а асмакьгьа асхан эдике. Аны ёлюгю, жел кьакьгьаны сайын ары-бери сюрюше, асмакьгьа тагьылгьанлай бир кьауум кюнню тургьан эди. Ол артыкьлыкьланы кёрген Пелагея Иван кьызыны жюреги элгеннгени сейир туююл эди. Заман мардасыз кьыйын эди. Кьара халкьда кече тёшегинде тынчайып чыкьгьан аз эди.

Тинтиучю кетгенлей, Павло кесини юйдегисине:

— Ала бизге энтда да келирле. Тасхачыла да салырла. Алай бизде акьыл бар болса, кёзлерибиз жютю, кьулакьларыбыз сакь болурла. Абызыраргьа уа жарамайды. Кесибизге аз да ишекли этмезге керекбиз,— деп юйрете эди.

XI

Адилгерий бла Батырбек, атларын да терлетип, кече белинде Кьара Ханслыгьа жетдике. Алагьа бек алгьа Начкай кенгден юрюп тубеди. Кьатларына жанлагьандан сора уа, алагьа кьуйрукь булгьап, сынсып, башын эки жанына кезну аудура кьарай эди.

Ит юрген тауушха Хасым кьош артына чыгьып кьарагьанда, эки атлы Батхакьлы кьолдан чыгьып келе эдике. Хасым энниге ийилип, ала кьолдан чыкьгьан кезиуде, тейри жарыгьында Адилгерийни бла Батырбекни таныды. Танымаса да, Начкайны юргени тохтагьандан окьуна, ала-ны сууукь кьонакьла болмагьанлары ангылашынган эди. Алай, «Бек анасы жилиамаз»,— деп сёз барды. Хар таууш-

ха сакъ тынгыларгъа, хар къарелдиге эслеп къараргъа керек эди. Хасым алагъа шыбырдап:

— Келигиз, сау келигиз. Былай кеч къалгъаныгъызгъа бек къоркъдукъ. Сау-саламат келдигиз эсегиз, энди иги болду,— деди.

Адилгерий а сорду:

— Аслан бла Нануу къайтханмыдыла?

— Угъай.

— Бир да хапар жокъмуду?

— Жокъду.

— Баям, иёгерлерине бир палах болгъан болур,— деп Батырбек да тынгысыз болду.

— Сиз, жюйрюк атлагъа минип, къанатлылача учуп айланганлыкъгъа, ала жыяудула. Жеталмай тура болурла,— деп, Хасым Адилгерийланы жапсара эди. Алай тынгысыз болмай а кеси да туююл эди.

Атланы тин-терилери кепчигенден сора, иерлерин алып, Хасым ат орунга уруп, бичен салды. Кюн узуну, суу ичселе да, ашамай, от-жалын болуп айланган атла, биченни къаурасын, жумушагъын айыра турмай, дгъарт-дугъурт этдирип, къыстау буштукълай эдиле. Бурун тешиклерине чёпле, мурула ташайсала уа, бюсюремей, пырх-чырх эте эдиле.

Адилгерий бла Батырбек бюгече, жамычыларын юслерине жабып, бирге жатдыла, бир кибики татлы къалкъыдыла. Ала къошха асыры шош киргенден, анда жукълагъан жашланы уятмагъан эдиле. Бары да жукълагъанда да, Хасым чырым эталмайды. Ол бу эки халал тенгни не иш тындырып келгенлерин билялмай, сагъыш этеди. Ала ны тамблагъы къадарлары кёзюне кёрюнеди. Алагъа бир болушлукъ этер ючюн, Хасым кеси ауурлугъу тенгли жюк кётюрюп, тогъуз таудан ауарыкъ эди. Ала ючюн, ала этген умут ючюн жанинган отха кирирге хазыр эди. Жукъу аман кишиди. Хасым да теке къалкъыу эте башлады. Жалан мулжарны юсюне ауду. Къочхар тон тюбюне тумалан-ды. Уюду. Хурулдайды.

Къошда адамла, ыстауатда малла тынчайсала, жукъласала да, тынчаймагъан, къулакъларын чоелтип, жалкъасын чюйре къобарып, къарангыда жашил жаныучу кёзлерин тегерекге жандырып айланган жалан да Начкайды. Ол, кюндюз къалай болса да, кече уа ыстауатны толу иеси эди. Бёрюле нечча кере чапханда да, ол орунга бегитилген малланы угъай, андан тышында, ыскындык артында, ёресине къалкъый тургъан кичиу атчыкны окъуна жанлы хылисинден сакълай эди.

Танг атды. Ыстауат къозгъалды. Биягъы жашла ол кесек малгъа терк окъуна къарадыла. Ол жашланы иши эди да, жерин тапды.

Адилгерий, уллу сагъышха къалып, къош аллына чыкъгъанда, Беппону аргъы таладан, малла бичен ашагъан жерден, чабып келе тургъанын эследи. Сора, артына айланып, къошха сёлешди:

— Батырбек, нек эсе да, Беппочукъ чабып келеди. Бир ачы хапар келтирмеги эди.

— Хоу бир да, ол чапмай жюрюмеучюдо да — андан-ды. Атлы жумушха жиберсе, Беппо, жигерлигими кёргюзтеме деп, чабып барыучуду. Ёзге уа не сунаса?

— Да, ол Аслан жыйынындан бир затмы билген болур дейме.

— Келсин да, эшитейик.

— Хасымгъа сёлеш да, атлагъа нер салсын. Хатаны къайдан чыгъарын ким биледи.

— Уой, Хасым,— деп Батырбек халжарла таба сёлешди.

— Не этесе?

— Тууар орунну тюбюн артда кюрерсе, терк окъуна бизни атларыбызны жолгъа хазырла.

— Бусагъат!

Хасым атланы экисин да шаудан къатында къырыкъгъа тартды. Ол алагъа суу ичире тургъанлай, Беппо да къошха жетди.

— Адил, Батыр, мени Атлы жибергенди. «Бар да, тала башы агъачда адамла эсленгендиле деп айт»,— дегенди. Кесим да кёргенме, кимле болгъанларын а билмейбиз. Уш-коклары уа барды.

— Ай, аперим! Сен жигит жаш кёреме,— деп, Адилгерий уллу къол аязы бла Беппочукъну башын сылады. Сора:

— Энди бар, ахшы улан. Бизге билдиргенинги Атлыгъа айт,— деди.

Беппо мычымай ызына айланып кетди. Ол кесини жумушуну уллу магъанасын тюз ангылай эди. Кеси кесин да къызыл партизан суна эди.

Беппо не бек ашыкъса да, ол артха къайтхынчы, Аслан аргъы талада тишле артындан Атлычы юсюне, гып деп чыгып къалды. Саламлашды. Къошда ким бар, ким жокъну сорду. Атлы уа анга къууанып хапар айтды. Ала да алай сёлеше тургъанлай, Беппо жетип, Асланчы кёргенде:

— Сау келгин, Аслан,— деп кесини гитче тыкыр къол-

чугъу бла Асланны суукъдан къаралгъан уллу къолун тутду. Аслан а:

— Аперим, жаным--тиним, кесинден таматагъа хурмет бере билген. Андан сора да, Беппо, сен, жаш болсанг да, большевик болгъанынгы унутма дегенде:

— Унутмагъанма,— деп, Беппо, аркъасы кичигенча, жауурунларын элей эди.

Хасым, атланы иерлерин салып, Адилгерийлагъа:

— Атла катова, хазырдыла! — дегенде, аргъы таладан сызгъыргъан таууш эшитилди. Ол сызгъыргъан Аслан эди. Партизанлагъа белги бере эди.

Адилгерий, Батырбек, Хасым да ушкокларын да жерлеп, къош артында дуппургъа бугъуууп, сызгъыргъанла таба къарап, бауурландыла. Адилгерий кёзюлдюреуюк бла къарап, ол агъачдан чыгып келген жыяу жыйында Наныуну таныды. Ала бир бири ызларындан, жугъутурлача, тизилип келе эдиле. Жууугъуракъ жанлагъанда уа, Аслан бла Атлы да алагъа къошулдула.

Ала тегерекде, къошда да тыш адам болмагъанын билгенден сора, былай жырлап келе эдиле:

Жолларыбыз къая болду, жар болду,
Эй, дунябыз, къабыр киби, тар болду,
Тёшегибиз ташдан болду, нар болду.
Эй, жууургъаныбыз кёкден зыгъан кяр болду.
Ой, кебинсиз къалгъан жарлы ёлюле.
Эй, кетедиле, дунягъа термиле,
Кетедиле, дунягъа термиле,
Эй, кёзюн-башын къанатлыла кемире,
Аналагъа бугъоу, сынжыр салалла.
Эй, жашларыбыз къазаутха баралла.
Жашларыбыз къазаутха баралла.
Эй, жарлы анала жилай-улуй къалалла.
Дерт жетдире залимлеге, жаулагъа,
Эй, къонакъ болдукъ агъачлагъа, таулагъа
Азатлыкъ ючюн урушха барабыз.
Эй, къара халкъгъа эркинликин алабыз.

Партизанланы жырлап келиулерине Адилгерий къууанып, кюлмюш этип къарай эди. Партизанла къошха жетгенде, аланы, баш-башыча, Аслан Адилгерийлары бла шагъырей этди.

Хасым, отну уллу этип, анга чоюн бла суу салды. Электини къолдан-къолгъа къагып, сай тегенеге ун эледи. Эрлай къалачла этип, от жанына тизди. Ала къызыл бишерге, чёмючлеге айран къуйду. Узун агъач шишге чанчып, Адилгерий эрттеден къыстырыкъ этип тургъан, Марзиятлары анга жол азыкъгъа берген къакъ къабыргъала-

ны къызыл мыдыхны юсуне тутуп чирилдетди. Кесини эгеу бичагъы бла туурап, неги-неги этип, ашлаугъа салды. Ол алай эте тургъунчу, къонакъла Адилгерийлары бла къызыу ушакъны бардыра эдиле.

— Келигиз. Олтуругъуз, къонакъла,— деди Батырбек.

Азыкъны Хасым хазыр этсе да, ауузланьгъа уа Батырбек чакъырды: къош тамата ол эди. Жангы къонакъла, Аслан бла Наныуну айтсакъ, оноулап бола эдиле. Алагъа нёгерле да къошулуп, кенг гюрен болуп, азыкъ ашадыла. Сора, Адилгерий ашлау юсюнден партюх къалач жартыны алып, аны хант тузгъа басып, партизан жыйыны аллында ёре туруп:

— Мен бу туз гыржын бла ант этеме, къара халкъ ючюн, аны душманладан эркин этер ючюн, Совет властны орнатыр ючюн, къанымы, жанымы да аямай кюреширге! Биз былайда барыбыз да ниет къарындашла болабыз, ол къарындашлыкъны атмазгъа, бир бирибизге болушургъа, душманнга кесин сатханны уа илишаннга салып ёлтюрюрге барыбыз да ант этерге керекбиз!

Бары бир аууздан:

— Ант этебиз! Ант этебиз! Ант этебиз! — деп юч кере къычырдыла:

— Бу антны алдап, душмандан къоркъуп, тенглерин атып ким къачса да, аны жүрегин таулу къама сууутсун! — деп, Адилгерий, гыржынны да сол къолунда тутханлай, къамасын чыгъарып, аны ауузлугъундан акъ тишлери бла къабып къысханда, бары да къамаларын суууруп:

— Сууутсун! — деп, Адилгерийча этдиле. Сора, къылкъыяр къамаланы, таууш этдирип, къынларына жыйдыла.

Партизанла бары да, энди уа не айтады деп, Адилгерийни отча жаңгнан кёзлерине къарадыла. Ол а, къолундагъы туз гыржынны бурху-бурху этип, партизанланы барына да юлешди. Ала уа, аракъы рюмкаланыча, ёрге кётюрюп, бирге къагып:

— Антыбыз ючюн, къарындашлыкъыбыз ючюн,— деп, къапдыла. Ала алай этгенде, Хасым уллу къара гоппанга чыккырдан айран къуууп Адилгерийге берди. Ол аны башындан бир уртлады да, Наныугъа берди. Ол да, аныча этип, къатындагъына берди. Алай бла айран гоппан гюренде адамланы барына да жетип, тегерек айланып, Хасымны къолуна къайтды. Хасым а гоппанчы жугъусуна чолпу бла кесек айранчыкъ тамызып, кеси уртлап, Атлыгъа да уртлатды. Аны эсегенде, Адилгерий:

— Тюздю! Жашла да бизге болушургъа керекдиле,

деп, Атлыны кыатына жанлап, аркыасына кыолу бла аз-аз кыакыды. Аны алай этгенин Атлы кесине майдал берилгенча кёре эди. Битеу партизанланы кёллери кётюрюлюп эди. Хар бири не кыйын согъушха да кирирге хазыр эди.

Шёндю келген партизанланы ушкоклары тюрлю-тюрлю кыыраланыкыла эдиле. Былада болгъан ушкоклары асламы орус ушкокла тыйюл эдиле, француз, инглиз, япон, австр ушкоклары болгъанла да бар эдиле. Аллаилагъа окъ тапхан бек кыйын эди. Аны себепли, Адилгерийлары кыыстырыкъ этип тургъан ушкоклары бла патронлары хапарын эшитгенде, партизанла мардасыз бек кыууана эдиле. Батырбек, жашладан биргесине Хасым бла Атлыны алып, халжарла артына барды. Гырмыклагъа чулгъанган орус ушкоклары, отун агъачларыча, имбашларына кётюрюлюп келди. Экинчи кыйтып а, патрон ящиклени келтирди. Батырбек, ушкоклары гырмыклары сётюп, жерге бармакылача тизип, сайлады. Сора, орус ушкогу болмагъанлары тизип, аланы алларында уа Асланны аркыасын ушкокла таба бурдуруп: «Муну кимге?» — десе, ол а, ушкоклары кёрмей, аркыасын буруп тургъанлай: «Жюнюсге», — не да анга, мынга десе, бирсиле уа, чамгъа тартып, харх эте эдиле.

Чёп атханча, ол адет бла ушкоклары барын да юлешдиле. Хар жангы ушкок алгъан адамгъа Адилгерий кеси кыолу бла жюз жарымы патрон бере эди. Аланы алгъанла патронташларына сыйындыра эдиле. Саут, патрон юлешип бошалгъанлай, Адилгерий:

— Хасым бла Аслан, бу биз жаратмагъан ушкоклары жибимез жерге асырагъыз. Аллай сауту да болмай, бизге энтда да адамла кыошудургъа боллукъдула. Патронларын да иги асырагъыз, — деп оноу этди.

— Ёзге болмаса да, кыойчулагъа союмгъа алышырбыз. Бизге, саут керек кибик, азык, кыатык да керекди, — деп кыошду Батырбек.

— Керти айтады. Кертиди, — деп, ачыккыны кёп сынагъан партизанла бирча шагъатлыкъ эте эдиле.

Адилгерийни буйругъун Хасым бла Аслан женгил толтурдула.

— Энди, — деди Адилгерий, — таматагъыз Тахан, Тау Артына кете туруп, сизни ичигизден таматагъа айыргъаны Жюнюсдю дейиз. Мени анга кыажалугъум жокъду, алай энди бир отряд болгъандан сора, жангыдан командир, комиссар, ашха-суугъа, хар хапчугубузгъа оноу этген адам да айыргъа керекбиз. Бек алгъа, уруш халын билген,

ислам сынауу болгъан адамы командирге айырайыкъ. Командирге ким жарар?

— Адилгерий! Адилгерий жарарыкъды.

— Сен, кесинг! — деп кычырышдыла.

— Алай болмасын деген бармыды?

— Жокъду! Сени оноунг бла жюрюрге хазырбыз.

— Комиссар а ким болсун?

— Жюнюс, — деди бирле.

— Батырбек, — деди бирсиле.

— Угъай, комиссар Батырбек, хапчугубузгъа, ашха-суугъа оноучу уа Жюнюс болсун, — дегенле да чыкыдыла.

— Мен айтханны тюзге санасагъыз, Жюнюс мюлк оноучубуз, Батырбек а, кесин сиз бери келирни аллында да танытханды, комиссарыбыз болсун, — деди Адилгерий.

— Аланла, биз бери кыуллукъ юлеширге келмегенбиз. Адилгерий — таматабыз, Жюнюс бла Батырбек — аны помощниклери. Алай болуруна барыбыз да ыразыбыз. Ыразы болмагъан бармыды? — деп, эндиге дери тынгылап тургъан сабыр Зеке, ажиган бёркюн кыолуна алып, акъ мангылайын ачып, суху сёлешди.

— Зеке керти айтады. Саут бар, оноучубуз бар, энди хапар айта туруудан магъана жокъду. Душман бизни излегинчи, биз аны излерге керекбиз, — деп Жюнюс да кыошду.

Партизанла Адилгерийни тутмакылыкъдан кыалай кыу-тулгъанын, аны тюнене кыазакъ офицерге «уугъа» кыалай баргъанын, Батырбек да анга кыалай нёгерлик этгенин эшитгенлеринден сора кеслерини таматаларына толду ийнаныу бет бла кыарай эдиле.

XII

Адилгерийни партизан жыйыны агъач тюбюнде жолланы марлай айланыгъады энтда да бир талай заман озду. Жаз башыны жылы кюндери башланадыла. Тереклени жумушакъ жашил чапыракларындан тойгъан чыпчыкыла, артыгъыракъ да дорбункыла, эрттен-ингир сайын кеслерини тюрлю-тюрлю жырларын бир бирге эришип жырлайдыла. Тюш алада уа аланы жырларын куук кычырыу алышындырады. Агъачны тюбюн кыанатлы дауур алгъанды. Жаз жылыуундан тынчыгъан кыужму эрик ийис этеди. Терекле сууланганча, терек тюпледе чырпыда, чапыракыла да мылы тартхандыла. Тереклени тюп базымдарында, кыалын чырпылада да агъач жаныуарланы тюклери жабагылары тюбейдиле. Ма-а, алайдагъы кыош терекчи

кёремисе? Иги къарачы. Аны арасы бла, баям, къачып баргъан жур кийик ётген болур, кёш терекни къуруп сынган бутакъчыкларында кийик тюкню жанклары къалып турадыла.

Жаз башында табийгъатны кёзгъалыуу бла бирге малгъа, къанатлыгъа да къууанч келе эди. Алай кеси кыйыны бла жашагъан адамлада уа къууанч жокъ эди. Къазакъ аскер бёлекле, кышлыкълагъа чыгып, сюрюучюлени тую, аланы кёшларын чача, партизанлагъа онг бересиз деп, бир бирлерине уа ушкок къауурсунла бла чыбык ура айлана эдиле.

Адилгерий бирси кюн тасха билирге ийген жашла — Аслан бла Нануу — шахардан белгили хапар алып келдиде.

— Биз Павлону юйюнде керти хапар эшитгенбиз. Большевикле келедиле деп, кадет аскер халкыны энтда да тонап, талап, кырып къачаргъа умут этеди, — деди Аслан. Нануу да анга шагъатлыкъ этди. Адилгерий Нануугъа сорду:

— Сизге хапарны Павло кесими айтханды?

— Хау.

— Къалай билгенме дейди?

— Шахарда жашырын большевик жыйыннга Дикаловдан* къагъыт келгенди дейди.

— Большевиклени алдап, кьолгъа алып ючюн, ол къагъытны кадетле кеслери къуаргъа да болурла.

— Угъай-угъай. Келтирген белгили адамды.

— Хыйла болурму? — деп Адилгерий Асланига да сорду.

— Хыйла туююлду. Кеппе-кертиди.

— Андан сора уа шахарда не барды?

— Тутмакъладан адамланы чыгъарып, илишанига салыу бек кыстау бардырылады. Кече сайын, шахар кыйырында къазылгъанлагъа элтип, кёп адам ёлтюредиле. Шахарда экинди бла ахшам арасындан кечгиде айланыргъа военналадан башха кишии да кьоймайдыла. Хар эки кечеден а юйлени тинтиу, адамланы тутуу барады.

— Андан башха тасха билалмагъанмысыз?

— Керти эсе, ол сөз айтычу Жубуранны да жол устагъа бла тилманчъа алып, къазакъ аскер Хариден, Баштыкырдан, Кёлден да жылкы сюрюп, Газа Тюпге келген хапар барды. Жылкы Газа Тюп кышлыкъда турады.

* Гикалогъа таулула Дикалов деучю эдиле.

Энтда да бир талай ат тийишдирселе, Къазан Тёбеле алы бла сюрюп, Нальчикге келликдиле дейдиле.

Бу хапарлагъа тынгылап тургъан партизанла арлакъдан-берлакъдан да:

— Зеке керти айтады. Барып къазауат этерге керекбиз, — деп, жумдурукъ ойната эдиле.

— Жубуранны андагъысын, Газа Тюпде да халкъдан сыйырылгъан жылкы болгъанын ким билдиргенди? — деп Адилгерий Асланига сорду.

— Акъла жылкы сюрюрге, Жубуранны да алып тау кёшлагъа кетгенлерин Нина, Маруся деген военна сестрицадан билип, атасына айтханды. Жылкыны Газа Тюпде болгъанын а Махаметни тирменине нартюх келтирген Чубурай деген холамлы сездиргенди. «Ит кадетле эки атымдан бирин сыйырып кетгендиле. Ызларындан атымы тилей, Газа-Тюпге дери баргъан эдим», — дегенди деп, бизге Махамет айтханды. Махаметни халын а кесинг да билесе да. Ол бизге ётюрюк айтырыкъ туююлду.

— Ол а алайды, — деп Адилгерий, аллына къарап, бир кесекге сагъыш бетли болгъанлай турду. Сора, жыйыннга айланып, алай деди:

— Заман озуп барады. Туругъуз! Биз къазакъладан жылкыны сыйырыргъа керекбиз. Букъдургъан сауутларыбызны да биргебизге алып, Газа Тюпге барайыкъ. Сауутланы хаух атла бергенлеге бла бизге нёгер боллукълагъа берирбиз. Атлары сыйырылгъан малчыла бизге нёгер боллукъдула.

— Керти айтаса, алайды! — деп партизан нёгерле бир аууздан айтдыла.

Хасым бла Аслан асыралгъан ушкокланы бла патронланы келтирдиле да, Жюнюсю аллына салдыла. Жюнюс а аланы:

— Менден эркинликсиз быланы кишиге да бермегиз. Мен а сизге аманат этеме. Шашдырмагъыз, — деп, къарап, къарыуу онглуракълагъа берди. Патронланы да аманат этип юлешди.

— Энди, — деди Адилгерий, — мында Батырбекни бла мени тюбюбюзде атларыбыз барды, биз алагъа минип, кышлыкъла жаны бла, анда халны биле келирге, сиз Жюнюсю бишчылыгъы бла, Къазан Тёбеле аягъына барыгъыз. Батхакълы Сыртны башында жол эки айырылады: бир жол Батхакълы бла Бодуркъу жайыугъа, бирси Юй-Орун-Талагъа. Ол эки жолгъа юлешинселе, къазакъланы тыйгъан кыйынды. Аны себепли, сиз Къазан Тёбеле аягъында, къара шауданлы, ташлы жюрекде бетжан къуруп

туругъуз. Ол жүрекни төбен жаны кыяды. Андан кюркүу жокъду, огъары жанына уа ышанмагъыз. Душманын жол устасы анда чыгышланы танып болур. Тамбла эртенинге алайда болугъуз. Хайдагъыз! Эсен, сау кёрюшейик! — деп Адилгерий бла Батырбек алгъа Жюнюс бла, ызы бла уа бирсиле бла саламлашып, атларына минип кетдиле.

Партизан жыйында жангыдан чабыр кийгенле да болдула. Жюнюс алда, аны ызындан, бир бирин эслерча узакълыкъда, бирсиле, бек артдан а Аслан, агъач кийик-леча, чинар жайугъа ташайдыла. Партизанланы тизилип, бир бирин ызындан барыуларына Хасым сукъланып кырай эди. Начкай, сынсып, улуй эди. Кичиу атчыкъ а жаз башы жылыуда сууланигандан кичиую кутуртуп, кесин кыанатхынчы талап, ары-бери чабып кишией эди. Кёшда, ыстауатда да тынгысызлыкъ бирге ушай эди. Начкай тала таба юрюп тебиреди. Хасым ары кыарагъанда, Бепону да алларына сюрюп, бир кыауум атлы кёшха келе тура эдиле. Хасым аланы кыазакъладан болгъанларын билди. Кёшда ала шекли болур зат жокъ эди. Ушкогун а халжар арап тюбуне букъдургъан эди.

Жете келгенлеринлей, Хасым, Начкайны юргенин да кёйдуруп, ыстауат таба кыыстап:

— Ой, кёнакъ — аллахны кёнагъыды: келигиз, кёшха жууукъ болугъуз, — деп, кыазакълагъа кесин жарыкъ кёргюзтдю.

— Жууукъ бола келебиз, алай кёнакълагъа ненг барды? — деп сорду бир кыара шинли чюйремейыкъ таулу.

— Не бар эсе да, сизни ауруугъузну алсын. Тюшюгюз, атдан тюшюгюз. Айран ичигиз, — деди, аны кюмюш жүгенине жабыша, Хасым.

Атлы жыйын ол экисине тюрслеп кыарап тургъанлай, ол таулу ат юсюнден сорууну башлады:

— Биз Холамдан келе, мында ат кишнеген тауушха бурулгъанбыз. Жылкы кыайдады?

— Бу ийналайда кесин кыашый тургъан кичиу тайдан сора бизни атыбыз жокъду.

— Етюрюк айтсанг, башынгы юзюп, бу терен кёолгъа сызарбыз!

— Ийнанмай эсегиз, кесигиз да кыарагъыз. Ол кесигиз талада кёрген тогъуз-он арыкъ тууардан башха малыбыз жангыз бу кичиу тайды. Догут сюртсек да, кюллю суу бла жууундурсакъ да, сау болмайды. Сизге керек эсе, сюрюгюз.

— Не айтады? — деп сорду кыазакъ аскер бёлекни та-

матасы суюкбет офицер. Ол соруу этген булдукгумхот кадет, мычымай, Хасымны артдагъы жууабын офицерге билдирди.

— Сукин сын, итден туугъан! — деп, офицер Хасымны кыамичи бла аркыасына урду. Сора: — Тинтигиз! — деп команда берди.

Бек алгъа кёшха кирип, халчукну, мулжарны да чачдыла. Жукъ тапмадыла. Халжарлагъа да кыарадыла. Орунда мулжарларына жубана тургъан таначыкълагъа да бир-эки кыамичи тийирдиле. Ол заманда кыазакълагъа чапхан Начкайны ол соруу этген булдукгумхот кадет ушкок бла урду. Ит, ыскындык жанына сойланып, ёле тургъанлай да, гырылдаргъа кюрешип, акъ гетменлерин кенг ача эди. Итний ёлтюрген кыыллы кыалмай, кыуйругъун кётюрюп, чат бойну таба кыачхан кичиу атчыкыны да ызындан марадыла. Ол эриннге жанлап, андан ары кыачар жери болмагъандан, бери бурулуп тебиреди. Аны кыабыргъасы бери айланганлай, юч-тёрт ушкок да бир ызгъа атылдыла. Жулдуз кыашхалы кыаратор алгъа кыулакълары жумуп, ал тишлерин ачып, кесини сол кыабыргъасындан, ызы бла онг кыабыргъасындан, сермеп-сермеп кыапды. Сора бир ачы, бир а кыарыусуз кишнеди. Тёрт аягын жайып, кенгден тиреди. Бир кесекден, сюрюше барып, тюп базыгъы кырккыылгъан жаш терекча, аду. Башы-аягъы чулгъана, кыургъакъ чырпыланы ууата, шыхырдата, кыужмуланы сыдыра, ыз кыоя, тик төшден терен чатха төнгереп ташайды. Кыазакъла, биягъы жол башчыларын да алларына салгъанлай, артха айланып кетдиле.

Атлы, тонун тешип, кёлегин ёрге кётюрюп, кесини аркыасын Хасымгъа кёргюзтдю. Аны аркыасында да кыамичи кыаралтхан ызлары жалан этине кыужмудан мор чапыракъла жабышхан кибики эдиле.

— Кёремисе? «Юре билмеген ит — юйюне кёнакъ келтир», — деп андан айтадыла. Начкай юрмесе эди, ат да кишнемесе эди, агъач жолну ичи бла баргъанла бери кыайтмазгъа боллукъ эдиле. Заман кыыйынды, жашыртынлыкъ керекди. Большевикле келе тебиреген бла, кадетле кыан адыргыгъа кыала башлагъандыла, — деди, ачыуундан тишлерин кыыжылдата, Хасым.

— Энди уа кыайтырламы? — деди Атлы.

— Кыайры кыайтадыла? Муштухул болуп, атла, ёзге ырысхы да излей айланганларын кёрмеймисе?

— Да сора, Павло айтхан дегенлери кертиди. Кадетле кыачар жолларына хазырлана айланадыла.

— Энди Беппо да, сен да, ахшы уланла кибики, малгъа,

кѡшха ышанмай туругъуз, мен а бу ит жыйынны кѡайры баргъанына бир кѡарайым. Нальчик таба бара эселе, ала ёрге барып, батхакъ жолла бла энишге чыгъаргъа, мен Тужур аягында боллукъма. Алларын сакълап тураллыкъма. Бирлерине «исси кѡапдыра» иерге да боллукъма. Сау кѡал! Ышанмагъыз,— деп, кѡшкѡулакъ ушкогун да кѡлуна алгъанлай, Хасым жашил агъач ичине сылжырады.

Энди кѡшну иелери эки ёксюз жашчыкъдыла. Абаданла уа бары да кѡзауат кѡллю болуп, душманнга дерт жетдирир умутда, таш-агъач тюбуне кетди. Хасым, Тужур аягына бармай, Мысты Кѡол аягына чыгып, уллу суудан ары ётюп, бу жанындагъы ичи бла жол ётген тѣгерек талачыкъгъа ушкогуну бурнун айландырып, бетжаннга чѣкдю. Ол анга бек тап эди. Арт жаны мюшкери сыртлы, ууакъ-ууакъ чатлы, габулу хурулары болгъан кѡалын агъач эди. Ары ётебиз деп суугъа киргенлени уа, Хасым бир-эки деп чѣплерик эди.

Суу асыры шууулдагъандан башха таууш эшитилмей эди. Хасым, чичхан тутарыкъ киштик кирик, жолну сакъ марап тургъанлай, тала кѡыйырына бир кѡзакъ атлы чыкъды. Аны ызындан экеу, дагъыда, дагъыда, дагъыда чыкъдыла. Хасым кѡшха келгенлени барын да таныды. Ала бары да, атларыны ауур артмакълары сингилдей, бара эдиле.

Занг деп ушкок атылды,— алда баргъан ат алгъа секирди. Юсюндеги, хыбыл болуп, атдан кетди. Хасымны ушкок тауушуну таулада зангырдауу, кѡл кенгдиргенча: — Ох-ох-ох!..— деп эшитиле эди.

Кѡзакъла, кѡайры жууап этерге да билалмай, муштухул кѡачып тебиредиле. Хасым ортада баргъан кѡк атлыны атды, аны уа аты чонкѡайып кетди. Иеси, алгъа кетип, кѡшхыр кѡпчыкъча, жерге тийди. Ол заманда, атлыладан экеулени, сермеп алып, аны бирлерини атыны иер артына миндирди. Ол, ол атлыгъа, макъа жаргъа жабышханча, жабышып бара эди. Ала, ушкок экинчи атылгъанда, таууш чыкъгъан жанына ушкоккланы аямай ата, кѡача эдиле. Алда кѡачхан ат а, ол кѡзакълагъа жол усталыкъ этип жюригенин аягындан ёзенгиге тагъылгъан мыллыгын, туякълары бла башына ура, ыспассыз сюйреп бара эди. Кѡзакъла, узайгъандан сора да ушкок атыну тохтатмай эдиле. Ала, баям, агъачны ичи саулай абрекден толгъан суна болур эдиле. Хасым, энтда да бирле жетгинчи деп, талагъа ётдю. Елген атны кереклерин сыдырды. Кѡыртишге чартлап тургъан кѡзакъ карабинни да алды, бойнуна такъды. Иерни уа, жюген бла кѡысып, аркъасына

кѡтюрюп, агъач ичи бла, кѡысха жолну кѡшнуна кѡайтды.

Ингирде кѡшха жыйылгъандан сора, Хасым Атлы бла Беппогъа «чакъырылмагъан кѡонакъларгъа» кѡайда, кѡалай тюбегенинден тынчлап хапар айтды.

— Бу жолдан сора агъач талада ат кишиеген жерни излемезле,— деди Беппо.

— Атлыны кѡамичи бла туюген, Начкайны да жулдуз кѡашхалы кѡараторну да ёлтюргенле ол сыйлары бла барсынла,— деп, Хасым кѡл кенгдирди.

— Кѡышхыдача сунмасынла. Энди агъачха чапыракъ бите башлагъанды. Кѡалын агъач кадетлеге кѡара жаханым болгъанын ала билерге керекдиле. Билмеселе уа, партизанла юйретирле,— деди Атлы.

Кѡышлыкъларда айлана кетип, кѡзакъларгъа кѡанлары кѡайнагъан адамланы сермешиге кѡурай, Адилгерий бла Батырбек, Газа Тюнге келдиле. Учхан кѡанатлыны окъуна тутарбыз деген алты жаш — аланы биргелерине эдиле. Ол жашланы Адилгерий атландыргъан эди. Адилгерийлары Газа Тюнде жылкы сюрююню кенг хастанда бичен ашай тургъанын кенгден кѡзюлдюреуюк бла кѡрюп, сукълана эдиле. Жылкыны кѡатында, дѡнгюртге кѡош аллында, юслеринден да иерлери алынмай, жыйырма ат, энчи-энчи тагъылып, аш ашай тура эдиле. Бай кѡшну ичи «кѡонакълардан» толу болгъаны, кеслери да жолгъа атлана тургъанлары белгилли эди. Адилгерий, кѡзюлдюреуюгун да бойнуна тагъып, жашлагъа айтды:

— Жашла, халкыны улоуун сыйырып, кадет аскерге сюрюп баргъанланы алларына тюшер ючюн, аланы умутларын ояр ючюн, женгил кѡармашыргъа керекди. Сиз Ташлы Сырт бла кѡысха жолла бла бара, Кѡзан аягына чыгыгъыз. Анда сизге бизникиле тюберле. Батырбек бла мен а тюз жол бла жортуп, сизни ызыгъыздан жетербиз. Биз алыкъа талауурчуланы бираз сынчылайыкъ.

— Анда сакъларгъанла бизни тыйып тохтасала, не айтырыкъбыз? — деди сакъланы энди жюлюй башлагъан абадан жаш.

— «Агъач киши жибергенди»,— дегиз. Аны ызындан а,— «жел кѡтюрюллукдю: биченлеге сакъ болугъуз»,— дерсиз.

— Бек ахшы,— деп, жашла Ташлы Сырт таба ашыгып кетдиле. Жылкы кѡатындагъы кѡошдан тышына адамла кѡотарылдыла. Аланы кѡатларына дагъыда бир кѡауум адам келди.

— Баям, жылкыны сюрюп башларыкъдыла. Ашы-

гъыргъа керекбиз,—деди Адилгерий Батырбекке. Сора, экиси да Кундушлу Сыртны арты бла энишге, Къазан Тёбеле жанына, атланы лох этдирип кетди. Адилгерий бла Батырбек Къазан Тёбеле аягына жетгенде, жашла Жюнюс жыйынына къошулуп тура эдиле.

Адилгерийни кёргенде, ол биягъы жашладан бири:

— Оллахий, сен юйретгенча айтмасакъ, была уа бизни тасхачыла сунуп, фоткубузну бардырып тутарыкъ эдиле,—деп ышарды.

Анга жууап этер орнуна:

— Сакълау жокъду. Жюнюс, жашлагъа сауут беригиз,—деди Адилгерий.

— Бусагъат,—деп, ол партизанладагъы артыкъ ушkok-ланы жашлагъа юлешди.

Жашла тыш къыраллы ушkokланы халларына юйрене эдиле. Партизанла габулу ташла артларына орналышдыла. Хар ким жылкы келир жолгъа къарайды. Адилгерий бетжанига чёкгенледен ёргерекдеги къая хуруну ташларындан къалау этди. Аслан бла Наныу да, узун къурукълагъа жамычы бодуркъула этдиле. Бир заманда ат аякъ тауушла эшитилдиле. Ызындан да:

— Хей! — деп адамла къычыра келедиле.

Жылкыны аллы ташлы жолчукда къара суучукъгъа жетгенлей, Аслан бодуркъуну ёрге кётюрюп, «Ух-х-х!» — деп ачы сызгъырды. Наныу да, алай этип, атланы алларында бодуркъусун силкиндирди. Жылкы артха юркгенде, аланы тыяргъа кюрешгенлени жашла ушkokла бла атып башладыла. Таула да асыры заңгырдагъандан къулакъланы шешдире эдиле. Жылкы уа ачы кишней эди. Бир ёрге, бир энишге юрке эди. Ахырында, партизанла къазакъланы марап-марап атып башладыла. Ала минген атларын нёгерлеринден къауумгъа берип, таш артлагъа бауурланадыла. Искилтин болгъан жылкы биягъы партизанланы аллына къачып келди. Ол заманда, Адилгерий хуру къалауу ойду, Наныу да хахай этди. Атла артха юркгенде, кимни эсе да, огъу жетип, артда баргъан атны къуйрукъ башын сыдыргъан эди. Сора ол эмилик ат, аллына тюшген атланы да къабып-къабып, келген ызына айланып, мукъут болуп къачды. Энди жылкыны артха къачыуун киши да тыялмайды. Жылкы кишнеп, ушkok тауушла къатыш, жолунда туякъ тюбюнден топуракъланы кёкге чартлата, ташны-агъачны талагъан тау ырхыгъа ушаш, гюрюлдеп барады.

Энди къазакъланы къайгъылары жылкы тюйюлдю. Ала, от къуршоугъа тюшгенлерин сезип, ташла артларына

бауурланып, партизанлагъа тапхан отларын-окъларын къуадыла. Окъла келип, артларында партизанла чёкген ташлагъа къыстау тийип, жукъа букъучукъла кётюрюп, чууулдайдыла. Тюз ол халда уа къазакъла бугъунган ташланы да тротюнчоклери чыгъады.

Адилгерий, бёркюн таякъгъа кийдирип, бир бийик ташны артындан къаратды. Ушkokла атылдыла. Дагъыда къаратды,—дагъыда атылдыла. Окъла, ол ташны буз ургъанча эте эдиле. Сора Адилгерий, ташла арты бла барып, эки уллу ташны арасындан биягъы бёркюн туурагъа тутханлай къойду. Кеси уа, сюреле барып, башха жерден къарады. Къазакъла ушkokларын бёрк таба букъулата эдиле. Къазакълада Адилгерийге эслениген жокъ эди. Алай ол аланы эслесе да, хар бирин керексиз атып барлыкъ тюйюл эди. Адилгерийни энчи къылыгъы — окъну зыраф иймеу эди. Ол марагъанын бирден сора атмай эди. Сени жауунга аны ушкогу атылгъы эди! Анга къазакъла, «снайпер» деп бош атамагъан эдиле. Жылкы узайгъанлыкъгъа, къутургъан тоноучула кетер умут этмей эдиле. Аланы къадалыуларын жалан да Адилгерийни ушкогуну жаңгыз атылгъаны тюрлендирген эди.

Уруш эте тургъан къазакъладан ёргерекде, бир моргыдай бёркю карабинин Адилгерий таба буруп жандырды. Адилгерий анга жууап этди. Аны бёркю чартлады. Карабини уа аллына шош тюшюп къалды. Адилгерийни огъу тийгенде, гыдаибёрк экинчиде сюрелмезча болду. Энди ол, къазакъланы да ызындан тизип, таулу къошлада жашлагъа, биягъы: «Мени ким болгъанымы таныгъыз!» — деп къамичини жетдирмез.

Аны ёлгенин эслеген къазакъла атлары таба ашыкъдыла. Атына минген, жол къайгъылы бола эди ансы, не жылкы, не уруш къайгъылы болмай эди. Бары да ушkokларын артха айландырып ата, ёлген нёгерлерин да къоюп, биягъы Газа Тюп таба къачдыла. Анда уа аланы алларындан ушkokла атылдыла. Ол заманда къазакъла Уузагъа баргъан жолгъа бурулдула. Аланы тюплеринде атлары болмасала эди, бары да Къазан Тёбеле аллында чёпленирик эдиле.

— Душманны аллында ушkok атып тюбегеңле ким болдула? — деп, Адилгерий сейирсинне эди. Алай, аны сооруюна жууап этгенча, эки атлы жолда келе кёрюндюле. Ала Павло бла Хасым эдиле. Адилгерий аланы узакъдан окъуна таныды. Ала партизанланы бары бла да саламлашдыла. Хасым, ёлюкге къарап:

— Бу уа ёпкелепми жатады? — дегенде: «Къазакъла-

гъа болушлукъ тилеп, аргъы дунягъа сѣлеше турады», — деп, масхара этип, кюлгенле да болдула, Адилгерий а:

— Ол ит эсе да, биз адамлыкъ этейик, ташла жыйыгъыз да, къабыр кибики этигиз. Жаныуар ашамасын. Ахлулары эшитселе, ёлююн табып, таугъа, элине элтирле.

Жашыракъ къауум хыны къармаша эди, Жюнюс а, оноу этип, керти таулу къабырча, хуна тѣбе къалатып, баш жанына да, сын орнуна бир боз чукуй ташны сюетди.

— Бу письмону санга тапдыргъа деп, мен бюгече келгенме. Иш ашыгъышлыды, — деди Павло, ючмюйюш письмону Адилгерийге узата.

— Керти айтаса, Иш бек ашыгъышлыды, — деп Павлогъа шагъатлыкъ этди Адилгерий.

Партизана, Адилгерийни айтыр сѣзюн тынгысыз сакълап, шошайдыла.

— Негерле! Бу письмода айтылгъан бизни кесибибизни резведкабызгъа шагъатлыкъ этеди. Письмону бизге жазгъанланы сизден бир къауумла дурус таныйдыла, Ала Нина бла Марзиятдыла.

— Не жазгъанларын окъургъа боллукъмуду? — деди Батырбек.

— Жазыу — ишни юсюнденди. Сау болсунла. Душманы жокъ этерге биз мында кюрешгенча, ала да анда кюрешедиле. Контрибуция жыя келген кадетлени элден къалай къачыргъанларын айтады. Ала келген сайын, — партизана агъач къыйырына жетдиле, бусагъат болгъан тюбю башына айланады деп хапар жайып, элге къайгъы салгъанларын, талауурчуланы искилтин этгенлерин айтадыла. Письмода бек баш сѣз а большевикле жуукълашалла, кадетле уа къачаргъа хазырланадыла деудю. Суубурун Дауле да ала бла кетерге жол чемоданларын да, энчи арбасын да хазыр этгенди. Одинцовну штабындан да вокзал таба къуру да жюкленнген арбала жюрюйдюле дейдиле. Маруся уа Нинагъа: «Биз энди бир бирден айырылыргъа да болурбуз», — дегенди дейдиле. «Киши эсегиз, мында халкъны къанын ичип тургъан акъ итле бла бетден бетге бир нек тюбешмейсиз? Къачып кетселе, «Къул бийни агъачда къаргъар», — дегенча, ызларындан къаргъагъанмы этериксиз? Къаргъыш кишиликини иши туююдю. Сиз бери жетерге, биз, Нина да, мен да, аллыгъызгъа чыгъарыкъбыз», — дейдиле.

— Тишируула алай кѣлкълды этиу бизге айыпды, — деди Батырбек.

— Керти айтаса. Атланыу керекди! Баям, сынашыуну ахыр кезиюу жетгенди. Бу харам мыллыкъга масагъат этип

турмай, атланыгъыз. Ингирибиз Одинцовну штабыны тегергинде болургъа керекди. Тѣрт атлыдан экеуленибиз арта, экеуленибиз а алда барыргъа керекбиз. Артдагъыла артдан келген, алдагъыла да алда тюбеген жаудан жыйыныбызны къоруулар. Бир да болмаса да келген душманы юсюнден белги берирле, — деп Адилгерий оноу этди.

— Артха, къышлыкълагъа къайтып, кесиби сыйыргъан жылкъыда атла тутуп, атлы аскер болуп барсакъ мажал болмазмы эди? — деп сорду Жюнюс.

— Угъай. Ол атланы алып кетсек, «кадети, большевиги да бирди. Экилери да малыбызны сюрдюле», — дерикле боллукъдула. Элтген атларыбызны урушдан сау къайтырыкъларын бла къайтмазлыкъларын а кесиби да билмейбиз. Жашырын барыргъа да жыяу тапды, — деп, Адилгерий Жюнюс айтханнга боюн салмады.

Ненча сагъатда, къалайда боллукъларын, Одинцовну штабына не белгиден сора чабыуул этериклерин, душманы ызындан къалайгъа дери къууаргъа керек болгъанын тамам шарт этгенден сора, Адилгерий бла Павло алгъа, аланы ызларындан жыяула, аланы да ызларындан а Батырбек бла Хасым, агъач жолну ичи бла шахар таба тебиредиле. Атлыла бла жыяуланы бир бирден узакълыкълары бир бирлерин эслеп барырча эди. Жолда адам тюбесе уа, атлыла белги берип, жыяула уа жол жанлагъа бугъунургъа деп эди.

Партизана Къыз-Къачхан Тѣбе артына жетгенде, экинди ууахты болгъан эди. Ала алайда юч къауумгъа юлешиндиле. Ахшам къарангыда Батырбекни къаууму Долинске башы къолгъа, Жюнюсно къаууму Худур Къолгъа, Адилгерийни къаууму уа Нальчик Дорбун башы зыгытлы сыртха табылдыла.

Жаз башы кече терк ѳтеди. Бурун тауукъ къычырды. Аяз тауладан къагъа башлагъанды. Жерни башын танг къарангысы бийледи. Жулдузла бютюн уллула кѣрюнедиле. Суу таууш, аяз къакъгъаннга кѣре, тохтап-тохтап мушулдайды. Жашил чапыракълы тереклени башларында алыкъа чыпчыкъла жырлап башламагъандыла, алай кечеге къанатлыла жашагъанларын бир арада хыны къычырып билдиредиле. Аланы къычыргъанларын эшитсе, кюндюз къырау сокъур, кече уа баргъан сууну тюбюнде чабакълны кѣрген уку: «Хуу-хуу», — деп жууап этеди. Кечени танг адасында, кѣзню кѣзге урдургъан къарангысында, Жюнюсно къаууму Долинскени арты бахчалагъа ташайды, Батырбекни къаууму, Нальчик Башы жанындан келип, Одинцовну штабына секирирге хазырланды. Адилгерийни

кѡаууму да Хадагъжукъ бахча башына ётюп, Одинцовну штабын шахар бла байлашдыргъан жолгъа чыкъды. Хар кѡауум да чабаргъа хазыр эди. Жалан да Адилгерийни ушкогуну бир бири ызындан, кѡысха-кѡысха эки кере атылырын сакътай эдиле. Кюнчыгъыш жанында кѣк, жашнагъан этгенча, жарып-жарып ёчюлсе «гур-р-р!» деген таууш а бютюн терк-терк эшитиледи.

Кѣк агъараракъ болгъанды. Жулдузла жукъардыла. Терекледе чыпчыкъла танг аллына жарыкъ жырларын кѡууанчлы башладыла, тауладан ургъан аяз да терек чапыракъланы, жангы ахча санагъанча, кѡыстау шыбырда-тады. Эл жанындан тауукъ кѡычырыула ит юрген тауушлагъа алышынгандыла. Баям, адамланы танг бурнунда тынгысызлыкълары башланган болур. Одинцовну да тынгысыз этер чакъ жетгенди. Алай, не медет, Адилгерий чакъдырышыуну башлаугъа белги бермейди, ол, кѡарангыда, окъланы хаулесине ийиуну сиймейди. Жаны-тини — марап атыу.

Танг жарыды. Адилгерий бир бири ызындан эки кере ушкок атды. Батырбекни бла Жюнюсно кѡауумлары Одинцовну штабына, ушкок ата, жууукъ жанлап башладыла. Андагъы кѡзакъла, бирер жерге бауурланып, ушкок бла атып, жууап эте эдиле. Юй башындан бла юй аллында терен окопдан а эки пулемѣт «юрюп» от себе эдиле. Чабып барып, кѡол бла сермеширге партизанла хазыр эдиле, алай пулемѣтла артал да кѣз ачдырмай эдиле. Кѡзакъланы бир кѡауумлары ата тургъанлай, Одинцов тѣгерекинде да сакълауур аскери бла, кѡачып тебиреди. Ол кеси фазтоннга минип, ызындан да пулемѣт тачанкагъа ашыртып кѡачады. Аны аллында да жортхан атлы кѡзакъла, карабинлени кѡолларында хазыр тутханлай, ызындан баргъан тачанкада пулемѣтчула уа пулемѣтну бурнуун ары-бери бура, артында бауурланганлай барадыла. Штабны таш юйюнден а алыкъа атыу тохтамай эди. Ушкок тауушланы пулемѣт таууш алышындырады.

Юй башындан атхан пулемѣт «кѡарылып» тохтады. Ол кезиуде, кесини тенглерине батырлыгъы бла кѣл этди, Жюнюс, алгъа чабып, бауурланды. Нѣгерлери да аны ызындан алай эте, штаб юйге жуукълаша тебиредиле. Ала юйню башындан атыу тохтагъаннга ышанып, иги жууукъ жанладыла. Жюнюс гранатын арбазда окопха атды. Топуракъ кѡатыш тютюн ёрге чачылды. Ол пулемѣтну да ууакъ тыкырдауу тохтады.

Штабдагъы кѡзакъланы жартысы Одинцовну ызындан муштухул болуп кѡачдыла, жартысы уа кими жаралы,

кими да кѡол кѣтюрюп кѡалды. Партизан бѣлекле штабны толу алгъан ууахтыда, Одинцов кѡачхан жолдан ушкокла бла пулемѣт тыкыр-тукъур этген тауушла келип тебиредиле.

Хасымны тамата этип, тутмакъланы, штаб юйню да сакъларгъа бир кѡауум адамны кѡюуп, Батырбек бла Жюнюс кеслерини партизан бѣлеклерин да алып, Адилгерийни кѡаууму уруш этген жолгъа чабып кетдиле. Ала жетгинчи Адилгерийлары душман бла согушууну кѡызы бардыра эдиле. Партизанла жууугъуракъ жанларгъа тебиреселе, тачанкадагъы пулемѣт аланы алларында жерни ары бла бери сырып чачдыра эди. Окъла, тохтамай, чуучу эте эдиле, терек бутакъчыкъланы юзюп-юзюп тюшюре эдиле.

Батырбеклары ызларындан жетгенде, Одинцовну фазтону бла атлы жыйыны, кѣз кѡарангы этип, алгъа ёшюн уруп, не болса да, жол бла кѡутулургъа итинди. Ол кезиуде Адилгерий фазтонну баш кѡаплауучуну ортасын марап атды. Фазтон башчы артына да бир кѡарап, эсирик кѡара атлагъа кунутну аяусуз тийирип тебиреди. Атла алгъа учаргъа кюреше эдиле. Сора, кимни эсе да огъу онг жанында баргъан атны башына тийди. Ол а алгъа, чибинни кѡоругъанча, башын жан-жанына силдеди да, барып ёшюнюнден жерге тийди. Экинчи ат сирелип тохтады. Фазтон башчы, секирип тюшюп, сау атны чындыларын, ёшюн кѡайишин, вожаларын да кѡама бла кесип, сау атны сыртына секирип кѡачды. Пулемѣт тачанка алайгъа жетгенлей, кѡзакъла фазтон ичинден жамычыгъа чулгъанган жанбаш адамны тачанкагъа салып, тачанкадан а ол кѡамамагъан пулемѣт бла тѣгерекни ата, кѡачдыла. Халгъа кѣре, Одинцов ёлур жаралы эди.

Кѡзакъланы асламы да, атыуну кѡюуп, атларыны жалкъларына жабышып, кѡача эдиле. Окъ тийип аты жыгылгъанла уа, эки кѡолларын ёрге тутханлай, партизанланы алларына келе эдиле, кеслерин пленнге бере эдиле. Одинцовну муртжугу болгъан жыйыны аны мыллыгын алып кетдиле. Кѡара жолгъа аугъан резин чархлы, башы жабылгъан, жыялы фазтонуну уа, чархлары ёрге айланып, хауада керексиз бурула кѡалдыла. Адилгерийлары, алайда тутханларын да алларына сюрюп, шахар таба келе тургъанлай, ызларында ушкок атылган таууш чыкъды. Артха тынгылагъанларында, адам кѡычырыкъла эшитилдиле. Ол заманда Адилгерий Павлогъа буюрду.

— Товарищ Иванов, бу тутмакъланы сюрюп, бирси тутмакъла болгъан жерге бекле. Кесинге нѣгерге жашла-

дан да ючюсюн ал. Къачаргъа кюрешгенни уа алайда окъуна, къутургъан итни ургъанча, тиреп уруп къоюгъуз. Ангыладынгмы?

— Есть, ангыладым!

— Къачмагъанны урсагъыз а, кесибизникиле келгенлей, военна трибуналны аллында жууап этерсиз. Хайдагъыз, барыгъыз,— деп, Адилгерий къолу бла Одинцовдан сыйырылгъан юй таба кѣргюзтдю.

Павло тутмакъ къазакъланы жолгъа атландырды. Адилгерий ол къычырыкъла эшитилген жанына тебиреди. Нѣгерлери да аны ызындан тизилдиле.

Бир кесек баргъанлай, дауурланы бютюн эшитип башладыла. Сора, терк окъуна, жолну эки жаны чырпыгъа букъдула. Жолда келгенле жетдиле. Ала тутулуп келген таулула эдиле. Аланы сюргенлени асламы таулу кадетле эдиле, жартысы уа шахардан баргъан акъ къазакъла эдиле. Конвойланы барына да оноу этген а старшина — Дауле эди.

Тутмакъла — жыяу, конвойла уа — атла бла, тутмакъланы къоллары жыжымла бла артха байланып, конвойла уа кими уллу бичагъын чыгъаргъанлай, жылтырата, кими уа жалан керохун бел баууну ал жанына сугъуп келедиле. Аладан аз артхаракъда, эки жанында да эки мыртазакъ сакълаучусу бла, Дауле ат юсюнде эки жанына кезиу къаймише келедиле. Тутмакълыкъда келген кишилени арасында эки тиширыу да кѣрюнедиле. Аланы Адилгерий таныды. Ала Марзият бла Жулдуз эдиле.

— Ый, аман жашла, былай артыкълыкъгъа къалай тѣзейик? Бир къол ашчыгъыз! — деп къычырды Адилгерий.

— Ура-а! — деп, партизанла тѣгерекден чыкъгъанда, къазакъла да, ала бла келген мыртазакъла да тарх деп ушкок аталмадыла. Бичакъларын жалан этип келгенле да, бичакъларын жерге быргъап, къолларын ѳрге кѣтюрдюле. Къолун ѳрге кѣтюрмеген жокъ эди. Дауле уа сапсары болгъан эди.

— Жашла, жыжымланы тешигиз! Тутмакъланы азат этигиз! Бу ѳреаякъ итлени уа сауутларын, атларын да сыйыргъыз! — деп Адилгерий команда бергенде, жаш партизанла: Нану, Аслан жыйыны, къарап-къарагъынчы душманланы, къолларын кѣтюртгенлей, тутмакъланы орнуна басындырдыла.

— Тюшюгюз! — деп, Аслан хыны сѣлешгенлей, атлы мыртазакъла, жел ургъанда, терегинден акъгъан къурташакъ алмалача, атларында жерге акъгъан эдиле. Жалан

да, абыырап, атындан да тюшалмай къалгъан Дауле эди. Аны тили биразгъа дери тутулгъанлай турду.

— Дунияны тюрленнгенине энтда да ийнанмаймы тураса, къанжилик чанка? — деп, Адилгерий Даулени жагъасындан сермеп жерге быргъагъанда, аны ат иерини жибип тургъанын эследи. Мыйыкъ тюпден ышарды. Жюнос а:

— Атынг да, жанынг да энди бизни къолубузда болгъанына ийнандынгмы? — деп, Даулени башындан бѣркюн алып, ат иерни кѣпчегин аны бла сыйпады. Сора, бѣркню аны жухуна да тиреп, аллынаракъ этип, башына терен кийдирди.

Партизанла мыртазакъ кадетлени тутмакъгъа сюрюп тебирегенде, Адилгерий:

— Азат болгъанла, элигизге къайтыгъыз. Большевикле жетдиле деп, суююнчо хапар айтыгъыз,— деп назму сѣзле бла сѣлешеди.

— Сизге аллах болушлукъ берсин,— дей эдиле къартла.

Бу ит кадетлени, шинжилеча, ууалгъанларын былай кѣрдюм эсем, энди ѳлсем да къайгъырмайма!,— деди Жулдуз.

Тутмакълыкъгъа тюшгени кесини осаллыгъындан болгъанча, Марзият а, Адилгерийге да, аны нѣгерлерине да уялып къарай эди. Эллиле элге келгенлей, къууанч кѣтюрюлдю. Хар орамда жоккум-жоккум адамла жарыкъ лахор эте эдиле. Бир бирле уа, алагъа терс къарап, сѣлешмей, юлерине ѳтюп кете эдиле.

Ол кюн окъуна, Адилгерийни партизанлары, адетде болгъанча, кадетлени этап бла шахарны тюрмесине сюрдюле. Аланы ары беклей туруп:

— Батчаланы жигит Къонакъны партизан жыйыныча бу тюрмени бузуп къачалсала, бир кѣрейик. Хакъсыз фатарыгъызгъа бюсюремеймисиз? — деп, кѣл кенгдиргенле да бар эдиле. Кадетле уа, сѣлешмей, ичлеринден кюе эдиле. Адилгерийни партизанлары Нальчикге Къызыл Аскер бла тенг кирдиле. Къазакъ отрядла шахарны саулай къоюп къачхан эдиле.

Аскер башчыла митингге кезиу-кезиу къызыу сѣлеше эдиле. Халкъ а большевиклеге, къарс уруп, ыразылыгъын билдире эди.

Къызыл Аскерни политика къуулукъчулары, кими терек башындан, кими трибуна юсюнден, халкъгъа листовка газетле ата эдиле. Ол листовкаладагъы жазыу. Г. Орджо-

никидзе бла С. Кировну тау халкълагъа обращениялары эди.

Аланы алгъанланы жартысы листовкаланы окъуй эди, жартысы уа къоюнларына сугъа эди. Къууанчы мардасы жокъ эди.

XIV

Шахар митинг бошалгъанлай, аскерчилени музыка командасы адамлагъа къл этдирген тартыуну сокъду. Ол «Интернационал» эди. Аны сёзлери алыкъа толу ангылашынмагъанлыкъгъа да, макъамы кючлю эди, халкъда халгъа тийишли болгъаны ангылашына эди.

Митинга жабылгъандан сора, аскер башчыла, партизан бёлеклени башчылары да эндиге дери князланы, байланы, бийлени жашлары окъуучу, энди уа бош тургъан уллу акъ юйню залына жыйылдыла. Ары келгенде да халкъ саууту-сабасы бла эди. Эшикlege тёрт къаты къалауур салынган эди. Юйню тегерегин сауутлу, атлы аскер сакълай эди. Андан асламы таулу партизанла эдиле. Адилгерийни жыйыны да ала бла эди. Адилгерий кеси, Батырбек, Павло, дагъыда бир къауум негери бла бирге, залгъа чакъырылгъан эди.

Адилгерий залгъа кире туруп, ары киргенден сора да бир затны ангылаялмады. Темир къабакъ эшикден башлап, мияла башлы эшикlege дери да къалауурла эки тюрлю салыныпдыла. Бир жанындагъы кавказ миллет кийими болгъан, жыяу тургъан атлы аскерчиди, бирси жанындагъы уа чубур, солдат кийими болгъан, жыяу аскерчиди. Биринчилени — сюнгюсюз, экинчилени сюнгюлю ушкоклары барды. Сюнгюсюз ушкоклуланы жанларында уллу бичакълары, беллеринде къамалары, сюнгюлю ушкоклуланы уа беллеринде бичакъ, къама орнуна да гранатлары. Биринчиле омакъ кийимлиле, ёхтемирекле, экинчиле уа жаланигачыракъла, керексиз махтаныуну истемеген, алай кеслерин иште неча тутхан адамла болгъанлары эсленеди.

Адилгерий залгъа киргенде, президиумну къызыл къумач бла жабылгъан столуну эки жанында да пулемётланы кёрдю. Хар бирини артында экишер адамы турады.

Президиумдагъы адамла да, тышында аскерчилеча, башха тюрлю кийинипдиле. Аланы асламыны да тышындан къарагъан кёзге бир этген, жалан да хар бирини къызыл къумач журунуду. Къызыл журун а кимни бёркюню алды бла сёдегей тартылып, кимни билегине, къуршоуча,

къысылып, кимни да ёшюние тюрелипди. Андан сора да, эки къауумуну да байракълары уа бир бетлидиле. Байракъланы чилле налтехлери сарыды. Эки байракъны да президиумну артында, акъ къабыргъаны аллында, ючеу-ючеу болуп, эки къауум аскерчи сакълайды. Ортадагъы аскерчи, байракъны агъачындан тутуп сюегенлей, аны эки жанындагъыла уа, уллу бичакъларын жалан этип, ёрге тутханлай, байракъны сакълайдыла. Бирси байракъны халы да алайды. Жалан да аны сакълагъанла, бичакъ тутмай, тюп къалакъларын чурукъларына къысып, онг къоллары бла сюнгюлю ушкокларындан тутханлай, тюз сюелип, зал таба жютю къарап турадыла.

Байракъла экиси да къызыл эдиле. Бирини агъачыны башы къалакъ, мужура бурнуча, бирсини уа — беш мюйюшлю жез жулдуз бла бошалады. Экисини да баш мюйюшлеринде жулдуз, оракъ бла салта суратла бардыла.

Адилгерий бу ууакъ тюрлююкlege тынгысыз эди. Нек болгъанын а ангыламайды.

Зал толду. Жыйылыуну, бир толу, жарыкъ бетли, акъ бетин узун къара кирпичлери бла дум-къара къашлары жасагъан жумушакъ ёнлю малкъарлы ачды. Адилгерий аны ким болгъанын артда билди: ол Ностуланы Юсюп эди. Ол биринчи сёзюю, кесича чубур кийимли, башында сары гыдай бёркюю да терен кийген, толу бетли, къара къашлы, къара мыйыкълары бурун тюбюнде жюлюнмей сакъланган, кёзлери хар заманда да ышара тургъанча кёрюнген, бёкем бойлу кишиге — Калмыковха берди.

— Товарищле! Большевиклени Коммунист партиясыны бачамасы Владимир Ильич Ленини оюуу бла, ишчилли Къызыл Аскерни, аны кичи къарындашы болгъан къызыл партизан аскерлени да болушлукълары бла бюгюнден башлап, Къабартыда Малкъарда да Совет власть орналды. Энди ол ахырда да оюлмаз! Ояма деген революцияны сюнгюлерине шишликча чанчылыр, — дейди Бетал Калмыков. — Къара халкъгъа эркинликни алыр ючюн, эндиге дери жаннган отдан, къутургъан суудан да артха турмай кюрешгенбиз, товарищле! Мындан арысында да Октябрь революцияны иши ючюн, Совет власть ючюн жан берирге хазырбыз. Алаймыды? — деп, ол залгъа къарагъанда, бары да ёрге туруп:

— Алайды! Жашасын Совет власть! Жашасын Ленин! Жашасын ишчилли Къызыл Аскер! Ура-а-а! — деп, къарс ура эдиле. Бир къауумла уа, бёрклерин да ёрге-ёрге ата: «Ура-а-а!» — дей эдиле.

Омакъ кийимлиле да, бош кийимлиле да бирча кадет-

лени сёге эдиле: «Совет властны орнатдыкъ»,— деп къууана эдиле.

Бетал Калмыков сёзюнде:

— Бизни халкъларыбызгъа, Къабартыда, Малкъарда жашагъанланы барына да Совет Россейни Законлары закондула,— дегенде, стол артында, президиумда олтуруп тургъан кавказ кийимли омакъ, субай адам, алтын тутхучу болгъан пенсие кёзлюклерин кесини бурун сыртындан алып, къар киби, акъ палатогу бла сыйпай, оратор таба къарады. Аны бети аз-маз кызарды. Оратор а, залдагъыланы ниетлерин, аланы бет сыфатларындан биле, сёзюн андан ары бардырды. Совет властны жер-жерледе махкемелерини борчларын анылатды. Алай ол сёзюн бошагъанда, тынгылагъанладан бир къаууму къарс урмадыла. Ала, бир бирге къарашып, къашларын тую эдиле.

Сора залдан:

— Товарищ председатель, Къатханов Назирге сёз беригиз! Биз анга тынгыларыкъбыз! — деп бир къауумла кычырдыла.

— Назир эфендиге сёз бериледи,— деди председатель. Ол кёзлюкю адамы Къатханов болгъанын Адилгерий жалан да ол заманда билди. Назир эфенди да Совет властны орнатылгъанына алгъыш этди. Алай алда сёлешген ораторгъа бюсюремеди.

— Закон да жүрюсюн, аны жанында шернат да жүрюрге керекди. Школла ачаргъа дегенигиз тюздю, алай алача, медирселе да ачылыргъа керекдиле. Окъуулу коммунистле, иги окъуп, коммунала къуараргъа юйренгенча, сохтала да, иги окъуп, закий эфендиле болургъа керекдиле. Коммунист аскер да, шернат аскер да кадетлени бирча ууатханбыз. Энди Совет властны орнатып, экилерибиз да бирча оноу этерге керекбиз. Мындан арысында халкъ сюдюлени жанында шернат хукмучула, къадила болургъа керекдиле. Тюзмю айтама? — деп, Къатханов халкъгъа къарагъанда, бир къауум адам:

— Тюздю! Тюздю! — деди.

Асламы уа:

— Терсди! Эки харбыз бир къолгъа сыйнырыкъ туюдю! — деп кычыра эдиле. Бир бирле уа, олтургъан жерлеринден ёрге къобун:

— Эфендиле юч къауум боладыла: большевик эфендиле, кадет эфендиле, экилерине да къошулмагъан эфендиле да бардыла! — деп кычыра эдиле.

— Керти айтасыз. Эфендиле юч къауум боладыла. Большевиклери дегенигиз бизге нёгердиле. Ала, ревкомла-

гъа кирмегенликге, башха оноулагъа къошулургъа керекдиле,— деди, председателге онг жингириги бла къатылып, ушагъылы, къара шинли, жашыракъ таулу. Ол Энейланы Мухаммат эди. Аны адыллылыгъы, жашауу, тап сёлешую залда гъыжгъал-мужгъул этип даулашханланы шош этген эди.

Ол даулашыула баргъанда, Адилгерийни уа кёзюне кеслерини элде Ахия эфенди кёрюне эди.

Даулашыула тохтадыла. Залгъа, акъ баймёзден бла кызыл басмадан къумач топла да кётюрюп, тёрт адам кирдиле. Ала коммунист аскерни интендантлары эдиле. Келтирген къумачларын президиумгъа ётгердиле. Анда уа, президиумдагъыла да къарап тургъанлай, тизмеге къарап, къумачланы арышын бла ёнчелеп, жыртып башладыла. Сора, биягъы тизмеге къарап, анга, тыш агъачы боялмагъан къара къарындаш бла белги эте, партизан аскер башчыланы чакъырып башладыла. Хар баргъаннга ургулу баймёз да, кызыл къумач да бере эдиле. Баймёзю элде ёксюзлеге берирге, кызыл къумачны уа партизанланы кеслерине буюра эдиле.

XV

Атлыла, экеу-экеу болуп, шахардан тау элге келе туруп, аланы бетлерине тау аяз сериуюн урады. Хар адам ушкок тютюн ийисден къутулуп, таза хауаны, кёкюрегин толтуруп, солуйду. Аланы келиу халлары керти аскерге ушайды. Алларында Адилгерий, алгъаракъ айырылып, бёркюн ёрге кийип, бети жарыкъ, кенг кёкюрегинде къара кёзюлдюреуюню, ат атлагъаннга кёре ары-бери тепчий, сауутлары шыхырдай, сол ёшонюнде кызыл лентасы отча жана, жарыкъ кёллю келеди. Аны ызындан, кызыл байракъ Жюнюсюню къолунда жел эте келеди. Атла башларын ёрге-енишге чайкъагъан сайын, аланы чокалларындагъы кызыл журунла саугъагъа келтирилген гюллеча кёрюнедиле. Келгенлени юслерине бир ызгъа къарап къойсанг а, башха болмай, аяз эрттенде чыгъа келген кюн кёкню кызыартханнга къарагъанча кёрюнеди. Кюн чыгъарны аллында не да кюн батхандан сора кёкню аллай, ёртен киби, кызыарыуна таулула ылызмы дейдиле. Адилгерийни партизан жыйынына да революция жайгъан ылызмыны бир кесегиди дерге боллукъду.

Кертиди, хар заманда да ылызмыны ызындан не кече, не кюн болуучуду. Бу ылызмыны ызындан а жалан да жарыкъ, жылы кюн боллукъду. Анга партизанла толу ийнана эдиле.

Партизанла сауут таууш эте, ат белинде чайкыала, эл кыйырына жетгенде, жол башында жашыл дуппурдан жолгъа кырап тургъан адам жоккумну кёрдюле. Аланы биргелерине кыарт да, жаш да аз туююл эди, тишируула да, сабийле да бар эдиле. Зыккылчепкен сюрюучю жашчыкыла уа, баям, алайдагы адамланы тилеую бла болур эди, кычырып, бир аууздан жырлай эдиле:

Большевикле келелле,
Уой, уорайда,
Къауум-къауум цепь болуп,
Уой, уорайда.
Кадетлени хорларбыз,
Уой, уорайда,
Биз аладан кёп болуп,
Уой, уорайда.
Большевикле жетдиле,
Уой, уорайда,
Ёзенлени толтуруп,
Уой, уорайда.
Чанка кызыла жияйла,
Уой, уорайда,
Мюйношледе олтуруп,
Уой, уорайда...

Жашчыкыланы жырларын бёлдюрюп, алайдагы адамла бары да жолгъа чыкдыла. Келгенлеге алгыш эте, атлыланы тегереклеринде тебиредиле. Атлыла, атлада тюз тургъанлай, барадыла, жалаң да алгыш этип сёлешгенлеге, баш булгъап, ыразы жууапларын кёз-кыаш бла билдиредиле.

Адамла атланы тегереклерине асыры басынып башлагъанларын сезип, Адилгерий артында келгенлеге:

— Лох бла ма-арш! — деп команда берди.

Атлы къауум жыяу къауумдан иги кесек алгъа айырылды, элге кирди, правлен аллы ёзеннге жетди. Анда уа жамауат басынып тура эди. Жолда келген эллиле да жетдиле. Партизанла атладан тюшдюле.

Саламлашыула, къол тутушуула, къучаклашыула бошалгъанлай, Адилгерий правлении коридоруна чыгып, жамауатны тынгылатып сёлешди:

— Багъалы эллилерибиз! Жамауат! Деникинчи ит, кадет Серебряков, бизни тау элде кыра халкыны кыанын тегюп, мамыр жашагъан эллени кюйдюрюп, ырысхыларын сыйырып, нелляй бир азап жетдиргенин кесигиз билесиз. Тюзлюкню, тенгликни кюсеген, эркинлик ючюн сюелген сюрюучю жашланы кызакъла илишаннга салып ёлтюргендиле. Мурдар кадетле Холамда, Фызы сабанда, экеу-

экеу къолларын артха байлап, ненча асыл адамыбызны кыргъандыла? Малкыарда асмакыгъа асылгъан кыарындашларыбызны биз кыалай унутурбуз? Элде да, шахарда да кызакъла не кыадар адам кыргъандыла! Ол заманда кыара халкыны кыргъанла да, кыырдыргъанла да энди кеси башларындан сынасынла. Алагъа бизни революция трибуналыбыз сюд этерикди. Энди заман — бизни заманды. Бююнден башлап, битеу тау элде Совет власть жаңгыдан орналгъаннга санагъыз. Совет власть деген а бизни, кыара халкыны бирикген оноууду. Совет власть тюзлюкню, тенгликни властыды. Хар элде, шахарда да Ленини оноуун, большевиклени Коммунист партиясыны оноуун бардырлыкыбыз. Ол оноу а халкы эрттеден излеген тенглик бла кыарындашлыкыды.

Адилгерий, сёзюн бошагъынчы окъуна, Жюнюсге сёлешип, правлении эшик башына кызыл байракчыкы такыдырды. Сора баймёз кыумачланы келтирди да, коридорну босагъасына кыалатды.

— Ма-а, кёремисиз? Кызакъла ушкок ата, от сала, тынч тургъан адамланы кыамичиле бла тые келгенликге, большевикле уа жарлы, жаланигач халкыгъа бююн кыумач алып келгендиле. Бююн бу кыумачны берген Совет власть, мындан арысында, кесине болушлукы этгенлеге башха болушлукы да этерикди. Кесигиз кёрюсюз. Алай мындан арысында Совет власта кыажан сюелгенлеге уа «исси» кыапдыргыгъа кыолубуздан келликди. Халкыны ичинден аллай жаула чыкысала, ол жаулагъа кечгинлик болмазына ийнаныгъыз! — деди Адилгерий, шош уюп тургъан адамланы бетлерине тюрслеп кыарай.

Ахия эфенди уа:

— Тоба-тоба, ахшылыкыгъа аманлыкы этерге жарамайды. Баршибикле аллахны сыйлы келечилеридиле. Ала айтхандан чыкыгъан ким болса да, ол керти да дыгылауду, — дей эди.

Ахияны алгын айтыучусу эсине тюшюп, Адилгерий кюлмюш этди. Сора:

— Ангылап кююгъуз: большевикле келечиле туююлдюле, энди жашауну илеридиле, — дегенде, Ахия эфенди, жауурунларын элең, кеси кесини желкесин кыашыды. Баям, ууазыны тутхучу кыарыусуз болгъанын сезген эди.

— Ишни болушун ангыладыгъызмы? — деп сорду Адилгерий.

— Ангылашынады: Совет властны оноуун бардыргыады, Ленин этген оноу тюзлюкню, тенгликни ишиди, —

деди, бек алда сюелип тургъан жамаукъаптал, узун арыкъ киши.

— Сиз айтхан тюздю, алай бир сорлугъум барды,— деди, юсю-башы сыйдам бир алаша-бёкем кишичик.

— Сор. Ангылашынмагъан неди?

— Баршибикле бек ахшы адамладыла. Камюлюсле уа къаллайладыла?

— Коммунист да, большевик да бирди. Бир ишни жүрүтедиле. Сёз ючюн айтсакъ, мен коммунистме. Ма алай-да Батырбек да, ма бу Жюнюс да коммунистлебиз. Биз-нича, коммунист болгъанла дагъыда бардыла. Болабыз дегенлени энтда да къошарыкъбыз. Къошулгъан жангыл-лыкъ туююлдо. Ангыладынгмы?

— Берекет берсин, ангыладым,— деди ол биягъы добрасакъал кишичик.

Адилгерий жамауатха:

— Атасы, не анасы болмагъан ёксюз сабийлени, юл-лерин къазакъла кюйдюрген эллилени, аладан башха да бек жарлыланы список этип, бери беригиз,— деди.

Адамла Ахия эфендини къатына басына башладыла, нек десенг, элде список этерча грамотна адам жокъ эди. Ахия эфендини абызырагъанын сезип, Адилгерий:

— Сиз айтыгъыз, жазгъан а кесим ётейим,— деп, бох-часындан къарындаш къыйырчыкъны бла тёрт бюкленип тургъан сары къагъытны чыгъарды. Эллиле айтхан адам-ланы список этди. Сора, Адилгерий окъуп, Жюнюс а, къа-ры бла ёичелеп, баймёз къумачдан келекликле жыртып, список бла чакътырылгъанмагъа бере эди. Эллиле къумач кесеклени къоллары бла тутхан къыллы къоймай, ийис-теген да этип:

— Оллахий, кеси уа ушкок от ийис этеди,— дей эдиле.

Къумач юлешиу бошалды. Дауур-дууур уллу эди.

— Жамауат,— деди Адилгерий,— бу жыйылыу элни сходуу. Биз былайда окъуна элге оноу этген ревкомну айырыргъа керекбиз. Ревком деген — революция комитети деген сёздю. Башхача айтсакъ, правленде тохтап, элге оноу этерик адамланы айырыуду. Ол адамла была болсун-ла деген бармыды?

Ол алай соргъанлай:

— Мен айтханныга ыразы эсегиз, ревком бу адамладан болсун: Шошбарланы Адилгерий — председатели, Хорасан-ланы Аслан — председатели негери, Мулахланы Жю-нюс — ревкомну члени, тиширыуладан Муратны къатыны Гочияланы Жулдуз,— деди Батырбек.

Жыйылыуну асламы ыразы болду.

— Угъай, башхала тийишлидиле деген бармыды? — деп сорду Адилгерий.

— Жокъду, жокъду! — деген жууапла эшитилдиле. Алай бла эл ревком айырылды. Адилгерий аны председа-тели болду. Андан сора Батырбек да аскер бёлеги бла ке-си элине кетди.

Жулдузну ревкомгъа айырылгъанына эл ыразы эди. Ол Совет властны таза жүрек бла ишлерик адамларын-дан бири эди.

Ревкомну айыргъандан сора эл сходу сабанланы, би-ченликлени юсюнден оноу этди. Бийлик жерлени жама-уатны оноуна алыуну, сабан сюрю жерлени да жан ба-шына кёре хар юй сайып юлешиуну, кадет иледен къал-гъан журтланы, халчукланы, малланы юсюнден да оноу болду. Ишлени барына да ревком къарарыкъ эди, сора эл сходну оноуна саллыкъ эди.

Элни жарлылыгъы ревкомну бла аны председателини боюнларына жүк болду. Адилгерий кёп затха къайгъы этеди: элге патеген, туз, сапын, мирзеу урлукъ, готон, чалгъы, дагъыда аласыз амал болмагъан аз зат керек туююлдо. Ёзгени къой, бу субай тиширылуаны окъуна чепкен жыйрыкъ кийиулери, жашланы сюзюк чепкенден уллуау, зыккыл шалбарлары окъуна кёзге къалай эрши кёрюнедиле! Элде юйлени асламында да шеша чыракъ-чыкъла жалын этедиле. Аланы ушхууур артына дери этген жалылары адамлагъа ёнке аууруу саладыла. Эрттенликде арбазгъа чыгып, жётел этип тюкюрген адамланы тюкю-рюклери, кёмюр кибик, къарады. Бирин айт да бирин къой. Ауругъан — кёп, бакъгъан фельдшер — жокъ; жахил — кёп, школ — бир да жокъ; сюрю жерле бар, улоула — арыкъ, не готон, не урлукъ жокъ, агъач тюбю — абрекден, эл тюбю уа — уручудан, халекден толду. Тарыгъуучула бла тилеучюле кюн сайын правлении жүрюп турурла. Урушну хатасындан, кадетлени палахындан битеу эл чи-риген чалманига ушайды. Кюйгенлени орунларына жангы журтланы къурау, элни малын, сабанын да аслам этди-рип, подразвёрстканы заманында толтуруп, Совет къы-ралгъа болушуу, жалчы этгенлени бла жалчыланы тауу-сумларын тюз бардыруу, элни аманлыкъчыладан сакълар ючюн эл жумушчула сайлау, сабийлеге сабий садла ачуу, жахиликни къоратыр ючюн, ликпунктла къурау, эскиден къалгъан, къалын бериу, кызы алып къачуу кибик, аман адетлени къойдуруу — была бары да Адилгерийни сагъыш этдире эдиле.

Сходха жыйылгъан халкъ, дауур эте, чачылды. Прав-

ленде жалан да ревкомгъа айырылгъанла къалдыла. Ким не жумуш этерге керекни халкъда жаулагъа да, дослагъа да къаллай хал боллукъну юсюнден сѣлешип, ала да кетди.

Жюнюс бла Аслан Адилгерийни кеси юлерине чакъыра эдиле. Нек десенг, Адилгерийни ююю кюйюп эди, жалан да салам башлы аш юйчюклери къалып эди. Болса да Адилгерий, алагъа ыспас этди, баргъан а этмеди. Адилгерий кесини саламбаш юйчюгюне тебирегенде, анга Жулдуз жаны ауруп къарады, чакъыргъан а этмеди: юйюнде жангыз къызы бла кесинден сора адамы болмагъаны ючюн, халкъ не сунар дей эди.

Жулдуз юйге атлангынчы, Марзият, Ариука дагъыда бир къауум тенг къызла правлен юйню аллында мычдыла. Ол чыкыгъанда уа, аны ашыра, Аслан, Жюнюс, Адилгерий да къызланы къатына келди. Ала бла къол тутушуп саламлашдыла. Адилгерий, къолун тутханда, Марзиятны эсине, ол къышхыда саламлашып айырылышханлары тюшюп, бети къызаргъан эди. Адилгерий а кесини жүрегини хыны къагъыуун кишиге да сездирмезге кюреше, сабыр-сабыр сѣлеше эди.

Хар ким юлерине кетди. Адилгерий да аш юйге келди. Анда ѳксюзле сакълагъан келинине айтды:

— Мен, къалай башларгъа билмейме ансы, келин, са-нга бир эрттеден асырагъан сѣзюмю айтырыкъ эдим...

— Сабийле, ай жаш, ай къыз, барчыгъыз, экигиз да шаудандан жангы суу алып келчигиз,— деди эки сабийине да Хабибат. Ала суу алыргъа озгъанлай, Адилгерий ичги сѣзюн башлады.

— Келин, мен сизге болушлукъ этерге сюймеген суйма. Жаным саулукъда мен сизни, жанымдан артыкъ кѳрген тамата къарындашымы юйюрюн, атып къоярыкъ тюйюлме. Хар заманда болушуп турлукъма. Алай ол болушлукъну сизден башха юй болгъанлай этерге сие эдим. Жаныгъызгъа тиймесин.

— Билеме, Окъугъан жаш. Эрттеден да сени жүрегинг жабышхан адам Жулдузну жангыз къызыды. Аны уа мен тамбла окъуна ызындан болайым. Алай, Окъугъан жаш, юй ючюн не амал? Къайры келтирибиз? Къонакъ алыр жерибиз жокъ, той этер жерибиз жокъ.

Адилгерий, бир кесек сагъыш этип:

— Кесим ючюн юй кереги жокъду, алай сизге уа бу кюйген юйню орнунда жангы юй ишлерге умут этеме. Ишлемей амалым жокъду. Ишлеп, ѳксюз сабийле бла сен къыйналмазча этерикме.

Сабийле, Хасан бла Фатимат, экиси да къазан агъач бла кѳтюрюп, бир челек шаудан суу келтирди. Ала ата къарындашларын къучакълай эдиле. Экиси аны эки тобу-гъуна олтуруп, аны къубултханына къууанып, кюле эдиле. Адилгерий алагъа кѳлекликлеге бердирген баймѳзню Хабибат аланы юслерине ѳнчелеп, къууандыра эди. Дагъыда Адилгерий къызыл къумач кесекни:

— Келин, муну уа жаулукъчукълагъа туура. Тѳрт кесек этсенг, бир кесеги Фатиматчыкъгъа, бири анасына, бирси экиси да бир башхалагъа жарарла,— деп берди.

Хабибат «бирси экиси да бир башхалагъа жарар» деген сѳзлени олсагъат ангылады. Алайда окъуна ол къумачны тѳрт жаулукъчукъгъа бѳлдю. Бирин къызчыгъына къысды, бирин да кеси къысып:

— Къызым, энди экибиз да чынтты большевикле болдукъ дз-а? — деп, масхара эте эди. Къызчыкъ да, къалгъанла да жарыкъ кюлдюле.

Экинчи кюн эрттенликде Хабибат Жулдузгъа да, Марзиятха да тюбеди. Экисине да къызыл косынкаланы берди. Адилгерийни юсюнден да айтды. Къызы уялгъан киби-этсе да, Жулдуз къызын Адилгерийге берирге ыразы болгъанын билдирди. Жалан да, келечиле жиберип, тилеген атха чыгъарырын сие эди. Алай болмаса, сюймеген-лери бешиш этерик суна эди.

Бир айдан эллиле сабан сюрюп, урлукъ себип бошадыла. Изеуле этип, юйсюзлеге да юйле ишледиле. Хабибаты юйю да ичинде той бардырыча болду.

Адилгерий бла Марзиятны тоюн битеу эл жыйылып, жарыкъ бардырды. Ары Батырбек, Павло, Пелагея, Нина да келген эдиле. Саугъала келтирген эдиле. Ол той майны экинчи кюнюнде, маѳвка бла бирге бардырылгъан эди. Эки ыйыкъдан а Марзият бла Адилгерий, Жулдузну жангыз къоймаз ючюн, аны юйюне къайтдыла.

БАШЛАРЫ

Хапарла

Жашауну кыланчлары	6
Жамме	38
Батыр	48
Камсык Хатыу	57
Тюкюлюй	63
Наныка	83
Билирге керекди	102
Кюрмек	109
Фарс кюзгю	115
Бёрю кючюкле	124
Ажир бла бёрю	128
Бугъа бла айыу	131
Бёрю бла тюбешиу	133
Къушчукъ	136
Кукук	141
Тас болгъан эр	145
Ачы уппа	152
Туристле	162
Топонимика таурух	182
Юзейир	190
Таукаллаш	201
Майдал	210
Хыбырт бла Мытыл	216
Эсли жашчыкъ	217
Дыгылау	219
Гула Жаммот	221
Акъжелин	223
Асиятны неяхы	230
Шыякы тебеде	246
Къаххар	252
Эгеу бичакъ	264
«...Жарты молла дин бузар»	268
Адилгерий (повесть)	269

Литературно-художественное издание

Гуртуев Берт Измаилович

ИЗБРАННОЕ

Том 1

Редактор М. Х. Табаксоев. Художественный редактор В. Л. Захохов. Технический редактор С. А. Мусукаева. Корректор Ф. Я. Теппеева. ИБ № 2725. Сдано в набор 17.06.92. Подписано к печати 20.09.92. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага типографская № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 19,74. Усл. кр.-отг. 19,95. Уч.-изд. л. 21,22. Тираж 1000 экз. Заказ № 2721. Издательство «Эльбрус». Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6. Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года Мининформпечати КБР. Нальчик, пр. Ленина, 33